

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ненад Л. Лајбеншпергер

**Жртве Другог светског рата
у политици југословенске државе
(1945-1980)**

докторска дисертација

Београд, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Nenad L. Lajbenšperger

**Victims of Second World War
in the Politics of the Yugoslav state
(1945-1980)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019.

Ментор:

проф. др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, члан САНУ

Чланови комисије:

проф. др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, дописни члан САНУ

проф. др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Олга Манојловић Пинтар, виши научни сарадник, Институт за Новију историју Србије

др Александар Раковић, виши научни сарадник, Институт за Новију историју Србије

Датум одбране: _____

Изјава захвалности

Захвалност за завршетак рада на тексту ове докторске дисертације, пре свега и пре свих, морам да искажем својој супрузи Милици која ми је давала подршку током вишегодишњег истраживања и писања, а затим и нашим породицама и пријатељима који су ме на различите начине подржавали и бодрили да истрајем у раду.

Захвалан сам и многим пријатељима и колегама са којима сам разговарао о својим истраживањима и који су ме упућивали на разну литературу, помагали, свесно или несвесно, својим размишљањима, а неки од њих ми дали увид и у своје још необјављене радове.

Захвалан сам многобројној родбини и пријатељима који су ми протеклих година позајмљивали или поклањали књиге из својих личних и породичних библиотека, а које су ми биле од значаја у раду. Међу њима, посебно издвајам Милана Илијина Мицка из чије библиотеке је потекао значајан део литературе, као и породици Секулић која ми је уступила добар део књига из библиотеке почившег Драгомира Д. Бокоњића.

Захвалан сам запосленима у архивима и библиотекама који су углавном били срдачни, услужни и предусретљиви, и од којих су неки значајно допринели да део истраживања буде брже и лакше спроведен.

Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945-1980)

Сажетак

Текст докторске дисертације презентује резултате истраживања присуства жртава Другог светског рата у политичком животу Југославије од краја рата (1945), до смрти њеног председника Јосипа Броза Тита (1980). Представљен је појам „жртва рата“, приказано кога је Југославија сврставала у ту категорију и како је израчунавала њихов број. Посматра се употреба жртава у политичке сврхе, када се оне користе да би се остварили одређени политички, економски и друштвени циљеви, као што су територијално проширење земље, репарације, обештећења, суђење ратним злочинцима, подизање државног угледа, политички обрачуни са неистомишљеницима у земљи, итд. Са друге стране, прате се и процеси у којима су жртве рата биле заборављене или потиснуте, као при прихватању помоћи бугарске војске у ослобођењу земље, одрицање репарација од Бугарске, прихватање повољног економског аранжмана уместо обештећења од Савезне Републике Немачке и потреба да се братство и јединство у земљи одржавају уједначавањем злочинаца и потискивањем причања о националности жртава, односно изједначавањем свих југословенских жртава, без обзира на њихов број у оквиру једног народа и без обзира на починиоца који је долазио из редова југословенских народа. Посматрали смо и како су партија, држава и друштво радили на одржавању сећања на жртве рата и народноослободилачку борбу кроз подизање споменика, отварање музеја, стварање ликовних уметничких дела, писање уџбеника, стручне и популарне литературе и кроз снимање филмова.

У раду је коришћена архивска грађа више архива, али и досадашња литература која се бавила делом истраживаних процеса, или процеса у оквиру којих се дешавало употребљавање жртава рата.

Жртве рата су у социјалистичкој Југославији биле свеprisутне, али не и најважније. Партија и држава су их користиле у своје политичке сврхе, посебно у првим годинама после рата. Величање жртава кроз разне видове уметности и стваралаштва је постојало током целог истраживаног периода. Диктат државе у начину приказа рата и његових жртава био је јак у првих неколико година после рата, али је током сукоба са

Информбироом ослабио, а затим скоро и нестао. Без обзира на политичке диктате и потребе, уметници и ствараоци су давали и своје виђење рата, које се понекад и косило са државним.

Кључне речи: жртве рата, Југославија, политичка употреба, сећање, ратни злочинци, репарације, обештећење, братство и јединство.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

Victims of Second World War in the Politics of the Yugoslav state (1945-1980)

Abstract

Doctoral dissertation presents results of research of victims of Second World War in political life of Yugoslavia from the end of the war (1945) until the death of its president Josip Broz Tito (1980). The term “victim of war” is presented, along with the explanation of who was victim of war for Yugoslav authorities, and how was the number of victims counted. The use of victims in political purposes is observed – when they are used to gain some political, economic or social goal, like territorial expansion of the country, reparations, compensation, trials to war criminals, raising state reputation, political clashes with opponents in the country, etc. On the other hand, forgetting of the victims of war or their suppressing, is also followed – like when Yugoslavia accepts Bulgarian help in liberation of the country, renunciate reparations from Bulgaria and accepts favorable economic agreement instead of compensation for the victims of war, from Federal Republic of Germany. Victims were also suppressed because of a need to maintain brotherhood and unity. It was done through unification of the villains and suppression of talks about the nationality of the victims, i.e. equalization of all Yugoslav victims, no matter to their number in corpus of one Yugoslav nation, and no matter to the perpetrator which were also from one of Yugoslav nations. We have also observed how did the party, state and society, worked on the keeping of the memory on the victims of war and People Liberation War through the erecting of monuments, opening of the museums, creating the art works, writing of school textbooks, professional, scholar and popular literature, and through making of movies.

Work is based on archival materials from several Archives and on the existing literature which deals with our topic, or shows broader picture.

Victims of war were omnipresent in socialist Yugoslavia, but they were not the most important thing. Party and the state used them in political purposes, especially in first years after the War. Praising of the victims through different forms of art and creativity existed during the whole researched period. In the first after war years state strongly dictated the way in which the War and its victims will be presented. After the clash with the Informbiro, that dictation weakened, and soon after it almost disappeared. Artists and writers presented their own view of the War, no matter to political dictations and needs. Sometimes, they were opposite one to another.

Key words: victims of war, Yugoslavia, political use, memory, war criminals, reparations, compensation, brotherhood and unity.

Scientific field: History

Scientific subfield: History of Yugoslavia

UDC number: _____

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
УВОД - КУЛТУРА СЕЋАЊА КАО ДЕО ТРАДИЦИЈЕ.....	31
<i>Сећање на раније бојеве, устанке и ратове.....</i>	<i>31</i>
<i>Сећање на жртве рата у Краљевини Југославији</i>	<i>39</i>
<i>Наговештаји</i>	<i>49</i>
ЖРТВА И БРОЈ	61
<i>Дефиниција жртве рата</i>	<i>61</i>
<i>Термин "жртва рата" у Југославији</i>	<i>68</i>
<i>Број страдалих.....</i>	<i>88</i>
УПОТРЕБА ЖРТАВА У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ	
ЈУГОСЛАВИЈЕ	130
<i>Током завршних ратних операција</i>	<i>130</i>
<i>Током мировних преговора.....</i>	<i>144</i>
<i>Наставак борбе за спољне границе</i>	<i>160</i>
<i>Проблематика ратних злочинаца.....</i>	<i>174</i>
<i>Јачање државног угледа до сукоба са Информбироом - Стварање нових међународних односа.....</i>	<i>202</i>
<i>Током борбе са информбироом</i>	<i>211</i>
<i>Репарације и обештећење жртвама рата.....</i>	<i>231</i>
<i>Јачање државног угледа након завршетка сукоба са Информбироом.....</i>	<i>255</i>

УПОТРЕБА ЖРТАВА У УНУТРАШЊОЈ ПОЛИТИЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	267
<i>Током успостављања и учвршћивања власти</i>	<i>267</i>
<i>Током обнове и реформи</i>	<i>290</i>
<i>Током борбе са Информбироом</i>	<i>298</i>
<i>Политичке кризе током 50-тих, 60-тих и 70-тих</i>	<i>304</i>
<i>Братство и јединство.....</i>	<i>309</i>
ОДРЖАВАЊЕ СЕЋАЊА НА ЖРТАВА РАТА.....	321
<i>Подизање споменика жртвама рата.....</i>	<i>321</i>
<i>Друштвене промене у огледалу подигнутих споменика.....</i>	<i>340</i>
<i>Музеји.....</i>	<i>347</i>
СТВАРАЛАШТВО И ЖРТВЕ РАТА.....	372
<i>Ликовне уметности у улози државног сећања</i>	<i>372</i>
<i>Књижевност</i>	<i>379</i>
<i>Филм.....</i>	<i>387</i>
<i>Писати историју Другог светског рата и његових жртвава – хронике и историографија</i>	<i>422</i>
<i>Уџбеници</i>	<i>442</i>
ЗАКЉУЧАК.....	468
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	475
ПРИЛОЗИ	521
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	534
БИОГРАФИЈА	537

ПРЕДГОВОР

После Другог светског рата већи део света морао је да се суочи са губицима које је рат донео. Поред материјалних разарања, која су била изузетно велика, присутни су били и губици у људским животима. У Југославији је тај губитак процењен на 11% предратног становништва, што је процентуално било међу највећим у свету. У тексту који следи бавимо се жртвама Другог светског рата на југословенском простору, али не њима директно, односно начином њиховог настанка, него њиховим присуством, употребом и перцепцијом у југословенској држави од краја рата (1945) до 1980. године.

Предмет наших истраживања је био да откријемо која је била улога жртава Другог светског рата у политичком животу југословенске државе: на који начин су оне коришћене да би држава и партија оствариле конкретне политичке, економске и друштвене циљеве, како у спољној тако и у унутрашњој политици, на који начин су ради политичких циљева оне величане и слављене, како су представљане и да ли су и када биле и заборављане. Истраживали смо и начин на који је југословенска држава дефинисала жртву рата и како је пребројавала.

Фокус истраживања је на жртви рата која је изгубила живот и њеној инструментализацији. Аутор се није бавио бригом о преживелој жртви рата, осим када је то било у функцији других делова текста, пошто је то једно друго истраживачко поље са донекле другачијим државним и историјским механизмима.

Циљ истраживања је проширивање научног знања о политичким и друштвеним процесима и токовима кроз које Југославија пролази у периоду између 1945. и 1980. године и месту сећања на жртве рата, њихов смисао, улогу и политичку употребу у тим процесима. Један од циљева је и проширење научних сазнања о култури сећања на овим просторима као битном сегменту не само политичке, већ и опште културе. Намера нам је била да донесемо нова сазнања и погледе у неке контраверзне моменте из историје Југославије, као и да разрешимо неке од митова насталих током и након живота те државе, а који су повезани са предметом истраживања, пре свега оне о броју мртвих и прикривању њихових правих бројева.

Хронолошки оквир истраживања одређен је, са једне стране, низом дешавања и промена које настају ослобођењем земље (1944/1945), а са друге стране смрћу Јосипа Броза Тита (1980).

Почетни период је одређен самим завршним операцијама рата, ослобођењем, успостављањем власти Комунистичке партије на целој територији Југославије и формирањем нове југословенске државе, као тренуцима у којима позивање на жртве рата више није позив за ослобођење земље и рат против фашизма, него оруђе у учвршћивању власти и погодан аргумент у политичким акцијама и преговорима, али и обрачунима. Иако је за почетну годину истраживања постављена 1945. година, као година завршетка рата и званичног формирања нове југословенске државе, одређени политички процеси управо око формирања нове власти захтевали су да истраживање делимично обухвати и неке догађаје одигране током две године које су претходиле 1945-ој.

За завршну годину истраживања је узета 1980. година, као година смрти Јосипа Броза Тита - особе која је била на челу државе, партије и војске и која је у многеме диктирала политички и друштвени живот Југославије. После његовог одласка многе ствари су се промениле - у односу на истраживану тему приметне су нове тенденције, пре свега изражене у новим пребројавањима жртава рата, али и другачијем односу према националној жртви појединачних народа, као и њеном егзекутору који је био са југословенских простора. Сматрајући да, због наведене промене у перцепцијама жртава рата, смрт Јосипа Броза представља значајну прекретницу нисмо посматрали цео период постојања социјалистичке Југославије.

У оквиру основне научне области рада – Историја, и уже – Историја Југославије, аутор је обрадио део историје југословенске државе и њеног друштва, стављајући одређене процесе и у међународни оквир и правећи паралеле са сличним поступцима у другим државама, где је то било могуће.

Историја као научна дисциплина истражује оно што се десило у прошлости, при томе не занемарујући шта је та дешавања проузроковало и какве су последице оставили. Можемо рећи да је главни догађај нашег рада Други светски рат, али се у раду не

бавимо њиме, него његовим последицама, односно читавим низом догађаја који су проузроковани њиме.

Бавећи се предметном темом, аутор је закорачио и у другу научну дисциплину, која се последњих деценија искристалисала као нова интердисциплинарна област – Културу сећања. Кроз њу, научници разних струка истражују обрасце сећања на прошлост, како они настају и како се мењају, а у оквиру тога и сегменте политичког коришћења сећања и његовог планског преношења и употребе.

Основни метод истраживања заснован је на критици извора - необјављене и објављене архивске грађе, затим периодике, дневне штампе, као и историографске и друге литературе. Поред наведеног, коришћен је аналитички метод самих процеса који су се дешавали у друштву, а које није могуће у потпуности испратити у доступној архивској необјављеној и објављеној грађи, као и постојећој литератури. Метод анализе и интерпретације садржаја је коришћен у посматрању споменика (натписи и облици), филма, уметничких слика, школских уџбеника и књижевности, и у објашњењу њихове улоге у креирању сећања и пожељне слике на жртве Другог светског рата.

У раду су преношени постојећи статистички подаци, док је статистичка анализа урађена у неколико наврата. Шира употреба статистичке анализе није била могућа због немогућности добијања прецизних улазних података на основу којих би се правили статистички модели и прорачуни. Овим, аутор пре свега мисли на податке из две последње главе у којима су испраћени обрасци величања жртава рата и сећања на њих. Наиме, не постоје прецизни подаци колико је уопште подигнуто споменика, написано књижевних, историографских, публицистичких и других дела, издато уџбеника, снимљено филмова, насликано слика и отворено музејских и изложбених поставки уопште на простору Југославије, а затим и на теме Другог светског рата и његових жртава. Неки од тих бројева су одиста велики да би се сва дела прочитала, погледала и сагледала у оквиру овог истраживања (и задатог временског оквира у коме се оно мора обавити), а како би се добили параметри за статистичку анализу. Због тога смо на тим местима приказивали оквирне, или се позивали на парцијалне постојеће податке.

Због опширности теме и великог броја манифестација употребе жртава Другог светског рата урађено је неколико студија случаја како би се приближније објаснили

поједини процеси. Они су више заступљени у другом делу рада, када се објашњавају историјски процеси за које има мало сачуваних историјских извора, или они нису у потпуности доступни. У неколико наврата, у тим деловима рада су извршене и одређене генерализације, пошто би одређене теме завређивале много шира истраживања него што предвиђени простор дозвољава.

Обим теме и широки хронолошки оквир су дозволили да се задржимо само на најдоминантнијим политичким употребама жртвама и само неким облицима сећања.

* * *

Приликом истраживања аутор је обавио преглед архивске грађе која се чува у Архиву Југославије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Србије, Архиву Србије и Историјском архиву Београда. Поред тога, коришћена је и документација која се налази у Музеју жртава геноцида, Народном музеју Кикинда, Народним музеју Ужице и Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд.

Из Архива Југославије смо, пре свега, користили грађу повезану са радом Јосипа Броза Тита: Кабинет маршала Републике и Кабинет председника Републике. У ова два фонда налази се значајна документација о присуству и употреби жртава Другог светског рата у спољној политици, приликом југословенских и Титових различитих преговора и разговора са страним државама, организацијама, делегацијама и државницима, приликом Титовог давања упутстава својим сарадницима, или добијања обавештења од њих о некој ситуацији или предузетим делима. Ови фондови су били значајни и за сагледавање присуства и употребе жртава рата и у унутрашњој политици, а који су сагледани кроз размењена писма, записнике са одржаних разговора или кроз текстове одржаних говора на разним скуповима, конгресима и митинзима.

У Архиву Југославије коришћени су и многи други фондови који су нам осветлили различите аспекте истраживане теме. За сагледавање процеса око утврђивања броја жртава рата највише смо користили фондове: Репарационе комисије Владе ФНРЈ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Савеза удружења бораца народноослободилачког рата и Савезне комисије за попис

жртва рата. За различите аспекте улоге и употребе жртве рата у унутрашњој политици, као и за развијање образаца сећања на њих, поред поменутих, коришћени су фондови: Централни комитет СКЈ, Президијум Народне скупштине ФНРЈ, Председништво владе ФНРЈ, Савезно извршно веће, Савезна Скупштина, Привредни савет Владе ФНРЈ, Савезно јавно тужилаштво, Министарство просвете владе ФНРЈ, Савезна комисија за верска питања, Комитет за културу и уметност при влади ФНРЈ, Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ, Савез за науку и културу владе ФНРЈ и Социјалистички савез радног народа Југославије. У њима је било и података који се тичу спољнополитичке улоге жртва рата и њене употребе у том сегменту.

Грађа већине коришћених фондова Архива Југославије је сређена и поседује одговарајућа информативна средства помоћу којих је могуће лакше сналажење истраживача у њој. Међутим, за грађу фондова Народна скупштина, Президијум Народне скупштине и Савезно Извршно веће постоје пописи или сумарно-аналитички инвентари који не доносе довољно (или не доносе уопште) информација о томе шта се расправљало на којој седници ових тела, што истраживачима отежава рад и оставља једину могућност да упорним хронолошким праћењем или „случајним узорцима“, траже оно што их занима.

У грађи Дипломатског архива Министарства спољних послова коришћен је фонд Политичка архива. У њој се налазе значајни подаци коришћени приликом приказа улоге жртве рата у спољној политици – приликом мировних преговора, борбе за спољне границе, сукоба са Информбироом, потрази за ратним злочинцима, напорима да се добије надокнада за ратну штету и обештећење за жртве рата, као и приликом грађења добрих односа са другим државама. Грађа овог фонда, која се тиче поверљиве архиве, је сређена према годинама, државама и темама и поседује одговарајуће информативно средство, тако да ју је лако претраживати. Део грађе који се односи на строго политичку архиву, иако такође сређен хронолошки и по државама, нема одговарајуће информативно средство, што отежава њено истраживање. Основни проблем овог фонда је што садржи делимичан део спољнополитичких активности. Углавном се ради о преписци између југословенског министарства задуженог за спољне послове и југословенских дипломатских представништава у иностранству. Та грађа је понекад употпуњена и другим материјалима, као што су: текстови разних споразума,

записници састанака вођених међу различитим делегацијама и другим списима који нису настали у директној кореспонденцији министарство – дипломатско представништво. Услед тога, о разним преговорима се сазнаје само посредно, кроз извештаје у којима су се углавном резимирани вођени разговори и оно што је договорено, односно који су разлози због чега нешто није договорено.

Из Архива Србије смо користили фондове: Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора; Министарство просвете (Србије) и Савез бораца народноослободилачког рата Србије – Главни одбор НРС 1947-1962. У њима су нађени подаци који су додатно осветљавали све истраживане процесе и продубљивали наша сазнања о њима. Проблем фондова из социјалистичког периода који се чувају у Архиву Србије је њихова архивистичка несређеност и непостојање одговарајућих информативних средстава, односно чување грађе у поретку по ком је преузета од творца фонда. Понекад се на основу постојећих записника о предаји материјала може успешно кретати по фонду, а понекад хронолошки сложени материјали на разне теме само продужавају истраживање прелиставањем докумената који нису од интереса за тему истраживања.

Од грађе која се чува у Историјском архиву Београда коришћени су фондови: Окружни народни одбор Округа београдског, Народни одбор среза земунског, Народни одбор III рејона града Београда, Срески одбор СБ НОР-а среза београдског и Срески одбор СБ НОР-а среза Земун. У њима су пронађени подаци који су се углавном тicali утврђивања бројева жртава рата, а делимично и неких других истраживаних процеса.

У Војном архиву смо погледали фонд Народноослободилачка војска Југославије и нашли мали део података који се односи на утврђивање броја погинулих партизана. Иако се ради о архиву који поседује велику и важну грађу, већи део докумената који се односи на први послератни период није сачуван, па у овом архиву није могло да се нађе више података о ангажману војске на утврђивању броја војних жртава.

У Музеју жртава геноцида је прегледан фонд *Жртве рата 1941-1945*. У њему се налази део документације настао радом Савезног завода за статистику, а у вези са пописом жртава рата 1964. године. Грађа се састоји од документације настале током самог рада на попису: припрема, преписка током његовог трајања и рад на обради добијених података, као и документације настале током деведесетих година двадесетог

века, када је Савезни завод за статистику примао писма и информације од грађана са подацима о жртвама. У раду смо искористили документацију која се налази у фасцикли која се тиче рада Завода у 1964. години, и која је само фрагментално сачувана.

У документацији Народног музеја Кикинда и Народног музеја Ужице прегледан је део документације који се тиче музејских и изложбених поставки које су припремале ове установе, или поставки других установа које су у њима излагане, а које су доносиле и податке о жртвама Другог светског рата. У документацији Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд је прегледана она која се тиче заштите споменика културе насталих током народноослободилачке борбе (НОБ), као и подизања и заштите спомен обележја насталих да би се обележили догађаји из Другог светског рата.

Дуг хронолошки оквир у ком је истраживана задата тема (1945-1980, са уласком у 1943. и 1944. годину) са једне стране и расположивост времена за истраживање са друге, условили су немогућност читања свих материјала који би дали детаљније и јасније одговоре на процесе које смо пратили. Томе је допринела и недоступност дела архивске грађе, али и несрећеност дела доступне. Сигурно да додатних информација које би употпуниле одговоре и можда довеле до нових закључака има и у грађи законодавне и извршне власти (Народна скупштина, Президијум Народне скупштине и Савезно Извршно веће) која се чува у Архиву Југославије и која је доступна истраживачима, али за које не постоје довољно обрађена информативна средства.

За истраживану тему би било значајно да су отворени за истраживаче и још неки фондови у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, пре свега фондови Мировна конференција у Паризу, Лондонска конференција заменика министара иностраних послова 1947. године, Слободна територија Трста, Међународни уговори..., а вероватно и многи други за које аутор ових редова и не зна да постоје.

Ни архивска грађа настала у раду Савезног завода за статистику, а која се налази у оквиру Републичког завода за статистику у Београду још увек није доступна истраживачима. У њој би можда могло да се нађе више података о раду на попису жртава рата 1964. године, али и ранијем раду на утврђивању броја страдалих. Под тим ранијим радом подразумевамо, пре свега, евентуално учешће Савезног статистичког уреда у израчунавању броја жртава током 1945. године, и његов рад на томе у периоду 1947-1951. година, о чему има података у литератури.

Сходно постулатима историографије и чињенице да се извори објављују да би били доступнији свим заинтересованима (како истраживачима, тако и другим читаоцима) аутор је користио више зборника и едиција у којима су објављивани архивски документи, или штампани говори југословенских политичара. Део архивске грађе која се чува у београдским архивима, а која је објављена, аутор је и сам погледао, али је при цитирању ипак углавном остављао само напомену о коришћеном објављеном извору. Само понегде, аутор је упутио будућег стручног читаоца и на архивску грађу.

Што се тиче обраћања Јосипа Броза Тита нацији и страним државницима и држављанима и његових разговора са разним делегацијама и лицима, предност смо давали текстовима објављеним у едицијама његових говора и текстова.¹ Ти говори и разговори се налазе сачувани и у архивској грађи Архива Југославије, фонда Кабинет Маршала Републике и Кабинет Председника Републике. Што се јавних говора тиче, у тој грађи се налази више варијанти текстова једног говора, најчешће: припремљен текст (понекад у неколико верзија), изговорен текст и текст дат за штампу. Тито је припремљене текстове за говоре често исправљао, и тако их исправљене читао, а понекад би и током самог говора одступао од написаног, односно мењао припремљени текст. Након одржаног говора, вршене су исправке на основу онога што је Тито заиста рекао, а затим би сам Тито, или неко из његовог кабинета, редиговао текст који је ишао у штампу. Нова редакција се десила и неким текстовима када су били припремани да буду штампани у некој од едиција Титових дела. Разлике међу варијантама текста углавном нису биле суштинске, већ се чешће радило о променама речи, другачијем slogу реченице, стилском углашавању, итд, премда има случајева и када су измене биле знатније. Нарочито није било суштинских разлика у деловима текста у којима је помињао жртве. Због тога смо се и определили да цитирамо само објављене говоре, како би они били проверљивији већем броју потенцијалних читалаца.

Коришћена су и издања у којима су штампани говори других политичара: Едварда Кардеља,² Александра Ранковића³ и Алеша Беблера.⁴ Говори Кардеља и

¹ Ј. Броз Тито, *Говори и чланци*, књ. I-XI, XIV, XVII-XXI, Напријед, Загреб 1959-1967; Ј. Броз Тито, *Сабрана дела*, књ. XII, XIV, XX, XXI, Култура, Београд 1962-1972; Ј. Broz Tito, *Sabrana djela, tom dvadesetosmi, 1. maj - 6. jul 1945*, Komunist, Beograd 1988.

² Е. Кардељ, *Говори на Париској конференцији*, Култура, Београд 1947.

Библера су нам највише користили у деловима у којима смо описивали југословенско учешће на Мировној конференцији и састанцима министара спољних послова великих сила на којима се одлучивало о текстовима мировних уговора и о томе да ли ће Југославији бити додељене неке територије и које, као и да ли ће и колике репарације она добити. Кроз те говоре се најбоље видело на који начин су жртве Другог светског рата коришћене у циљу постизања извесних добити.

Најзначајнија едиција објављених извора коришћена приликом писања текста су *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије* које је, за период од 1941. до 1950. године, у десет томова издао Југословенски преглед, а који су продукт сарадње ове издавачке куће, Дипломатског архива Савезног секретаријата за иностране послове и Института за међународну политику и привреду.⁵ Приређивачи наведених збирки су прикупили оно што су сматрали да су најважнија документа о историји спољно-политичког живота Југославије, а што им је у том тренутку било доступно. Ту су се нашла документа која су раније била објављена у неком зборнику докумената или штампи, као и необјављена архивска грађа. Део те грађе је данас доступан истраживачима, а део још увек није (као документа која се чувају у раније поменутих фондовима).

Међу коришћеним зборницима налази се више њих који су штампали документа о спољној и унутрашњој политици југословенске државе: *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29.*

³ А. Ранковић, *Изабрани говори и чланци 1941-1945*, Култура, Београд 1951.

⁴ А. Библер, *За праведне границе нове Југославије. Говори и изјаве о Трсту, Јулијској крајини и Словеначкој Корушкој*, Култура, Београд 1949.

⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945, II tom*, priredio B. Popović, Jugoslovenski pregled, Beograd 1989; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1945*, priredio Đ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1984; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946, I tom*, priredio Đ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946, II tom*, priredio Đ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1947, I tom*, priredili M. Spasić, Đ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1947, II tom*, priredili B. Popović i Đ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1948*, priredili P. Despotović, S. Jovanović, K. Obradović, Jugoslovenski pregled, Beograd 1989; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1949*, priredila R. Levi, Jugoslovenski pregled, Beograd 1991; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1950*, priredili D. Bogetić, Đ. Tripković, Jugoslovenski pregled, Beograd 1993.

и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима;⁶ *Tito-Churchill, strogo tajno*;⁷ *Documents on the Carinthian Question*;⁸ *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*;⁹ *Istorija Socijalističke Jugoslavije, Dokumenti I. Knjiga druga*;¹⁰ *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*;¹¹ *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946-1964, том I*;¹² *Dokumenti 1948. Knjiga prva*;¹³ *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21-28 јула 1948. Стенографске белешке*;¹⁴ *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената. I*;¹⁵ *Drugi kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*;¹⁶ *O kontrarevolucionarnoj borbi i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije. I-II*;¹⁷ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*;¹⁸ *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*;¹⁹ *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*;²⁰ *Slučaj Žanko*.²¹

Затим су ту зборници који се тичу материјала око утврђивања ратне штете и жртава рата, као и суђења ратним злочинцима: *Људске и материјалне жртве*

⁶ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима*, Просвета, Београд 1983⁴.

⁷ D. Biber (ur), *Tito-Churchill, strogo tajno*, Arhiv Jugoslavije, Globus, Beograd – Zagreb 1981.

⁸ *Documents on the Carinthian Question*, Ministry for foreign affairs of the FPRY, Beograd 1948.

⁹ B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Rad, Beograd 1985.

¹⁰ B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija Socijalističke Jugoslavije, Dokumenti I. Knjiga druga*, Radnička štampa, Beograd 1977.

¹¹ Lj. Dimić, A. Životić (prir), *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*, Arhipelag, Službeni glasnik, Beograd 2012.

¹² *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем новоу руководиоца Југославије и СССР 1946-1964, том I*, Arhiv Jugoslavije, Београд 2014.

¹³ V. Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga prva*, Rad, Beograd 1980.

¹⁴ *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21-28 јула 1948. Стенографске белешке*, Култура, Београд 1949.

¹⁵ Б. Докнић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената. I*, Архив Југославије, Београд 2009.

¹⁶ *Drugi kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Crvena Zvezda, Beograd 1951.

¹⁷ *O kontrarevolucionarnoj borbi i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije. I-II*, Borba, Beograd 1949-1950.

¹⁸ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Mnistarstvo inostranih poslova FNRJ 1951.

¹⁹ *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I* (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016.

²⁰ J.Kesar, Đ. Bilbija, N. Stefanović (prir.), *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Književne novine, Beograd 1990.

²¹ M. Blečić, I. Dolanc (prir.), *Slučaj Žanko*, Beograd 1986.

*Југославије у ратном напору 1941-1945;*²² *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata;*²³ *Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu;*²⁴ *Ratni napori Jugoslavije 1941-1945;*²⁵ *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima;*²⁶ *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964;*²⁷ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga I. Stanovništvo po polu i domaćinstva.*²⁸

Поред поменутих, коришћени су и следећи зборници докумената или објављени извори: *Немачки ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских војних судова;*²⁹ *Мађарски ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских судова;*³⁰ *Paris Peace Conference 1946. Selected Documents;*³¹ *Париска мировна конференција и мировни уговори из 1947. године (Мировни уговори у XX веку), књига II;*³² *Nirnberška presuda;*³³ *Меморандум удружења правника ФНРЈ;*³⁴ *Zbornik odabranih materijala i tekstova, II;*³⁵ *Zbirka propisa o osnovnim pravima boraca i vojnih invalida. Sa objašnjenjima;*³⁶ *Izvori*

²² Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941-1945, Репарациона комисија при Влади Федеративне Народне Републике Југославије, без године издања.

²³ М. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Архив Југославије, Зад, Београд 1996; М. Ђ. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, III tom* Архив Југославије, Print komerc, Београд 1999.

²⁴ *Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Београд 1947.

²⁵ *Ratni napori Jugoslavije 1941-1945*, Војно историјски институт FNRJ, Београд (без године издања).

²⁶ *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Milan Stanić (urednik i izdavač), Загреб 1946.

²⁷ *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, Savezni zavod za statistiku, Београд 1992.

²⁸ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga I. Stanovništvo po polu i domaćinstva*, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Београд 1951.

²⁹ Ђ. Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских војних судова*, Музеј жртава геноцида, Београд 2009.

³⁰ Ђ. Н. Лопичић, *Мађарски ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских судова*, Музеј жртава геноцида, Београд 2010.

³¹ *Paris Peace Conference 1946. Selected Documents*, United States Government Printing Office, Washington D.C. 1947.

³² Д. Ковачевић, Б. Ђурчић, *Париска мировна конференција и мировни уговори из 1947. године (Мировни уговори у XX веку)*, књига II, Филозофски факултет у Новом Саду, МП „Стилос“, Нови Сад 1996.

³³ *Nirnberška presuda*, Архив за правне и друштвене науке, Београд 1948.

³⁴ *Меморандум удружења правника ФНРЈ*, Архив за правне и друштвене науке, 1 (1948), 1-12.

³⁵ *Zbornik odabranih materijala i tekstova, II*, Комисија за кодификацију Међународног ратног права DSNO и DSIP, Београд 1960.

³⁶ *Zbirka propisa o osnovnim pravima boraca i vojnih invalida. Sa objašnjenjima*, Službeni list SFRJ, Београд 1977.

međunarodnog humanitarnog prava;³⁷ *Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са збирком прописа. Књига друга. Збирка савезних прописа о заштити војних инвалида и породица палих бораца донетих у периоду од 1945. до 1992. године*;³⁸ *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta. Knjiga II*;³⁹ и Статут Савеза пионира Југославије.⁴⁰

Од дневничке грађе користили смо запис Јосипа Смодлаке,⁴¹ а од мемоарске, у којој су политички актери преносили сећања на своју делатност и историјске догађаје, дела Едварда Кардеља,⁴² Александра Ранковића,⁴³ Милована Ђиласа,⁴⁴ Вељка Мићуновића⁴⁵ и Светозара Вукомановића Темпа.⁴⁶

Од дневне штампе, искоришћени су текстови из *Политике* и *Борбе*, а из недељне из београдске *Дуге* и загребачког *Данаса*.

Као орални извор искоришћен је разговор са Миодрагом Бјелићем писцем књиге о логору у Славонској Пожези, у ком је говорио о свом раду на истраживању злочина и препрекама на које је наилазио.

Као изворни материјали из ког се може стећи слика на који начин је креирано сећање на жртве рата и како су оне приказане у уметности и стваралаштву, имали смо увид у велики број спомен обележја, прегледали и анализирали преко стотину уџбеника⁴⁷ и једанаест наставних планова,⁴⁸ погледали преко 80 филмова

³⁷ *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, priredili: V. Knežević-Predić, S. Avram, Ž. Ležaja, Fakultet političkih nauka, Crveni krst Srbije, Međunarodni komitet Crvenog krsta, Beograd 2007².

³⁸ *Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са збирком прописа. Књига друга. Збирка савезних прописа о заштити војних инвалида и породица палих бораца донетих у периоду од 1945. до 1992. године*, Удружење ратних и мирнодопских војних инвалида Србије, Београд 2004.

³⁹ А. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta. Knjiga II*, Narodna knjiga, Spomen područje Jasenovac, Beograd - Jasenovac 1986.

⁴⁰ Статут Савеза пионира Југославије, *Пионирски руководица бр. 8-9 (август-септембар 1949)*, 3-5.

⁴¹ J. Smolaka, *Partizanski dnevnik*, Nolit, Beograd 1972.

⁴² Е. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*, Državna Založba Slovenije, Radnička štampa, Ljubljana – Beograd 1980.

⁴³ А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, Југословенска књига 2001.

⁴⁴ М. Djilas, *Vlast, Naša reč*, London 1983.

⁴⁵ V. Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Jugoslovenska Revija, Beograd 1984.

⁴⁶ S. Vukomanović – Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari, Knjiga četvrta*, Globus, Zagreb 1982.

⁴⁷ Од тога је искоришћено: 24 уџбеника из историје, 3 историјске читанке, 8 уџбеника из познавања друштва, 13 из познавања природе и друштва, 10 читанки и уџбеника из матерњег језика, 13 буквара и један уџбеник математике. Списак коришћених уџбеника је приказан у литератури на крају рада.

⁴⁸ Списак коришћених наставних планова је приказан у литератури на крају рада.

(дугометражних и краткометражних играних, документарних и анимираних)⁴⁹ и прочитали више романа, приповедака, поема и песама.⁵⁰

Приказом политичке употребе жртава рата на овако свеобухватан начин до сада се није бавио нико у југословенској историографији и историографијама постјугословенског простора. Најближа овој теми је књига Тее Зиндбек *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*,⁵¹ у којој је приказано како су у Југославији и на постјугословенском простору представљањи међунационални злочини и њихове жртве и каја је била улога државе у томе. О употреби жртава током политичких криза (тршћанска криза, Информбиро, унутарпартијски сукоби...) има успутних назнака, баш као и о њиховој употреби у јачању државног угледа. У великом броју историографских и других радова о социјалистичкој Југославији, насталих по слому Југославије, писано је о преувеличавању броја жртава, као и употреби тог броја ради добијања репарација, затим о подизању споменика и снимању филмова са коментарима да су идеолошки и да се у њима партизански борци превише величају. Ипак, постоје радови који су се тематски фокусирали на неку од наведених тема.

Ради давања дефиниције жртве рата коришћен је велики број речника и енциклопедија штампаних на југословенском простору и у иностранству,⁵² као и више књига и чланака који су се бавили дефинисањем жртве уопште, а пре свега радови Весне Николић Ристановић.⁵³

О историјату утврђивања броја жртава рата, у историографији о Југославији написано је неколико десетина радова, уз помињање тога у још већем броју њих.⁵⁴

⁴⁹ Списак погледаних филмова који су искоришћени у раду приказан је у литератури на крају рада.

⁵⁰ Б. Ћопић, *Пролом*, Просвета, Београд 1952; М. Р. Блечић, *Како се рађала Југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, 46-49.

⁵¹ T. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012.

⁵² Детаљан преглед коришћених речника и енциклопедија се може видети у списку литературе.

⁵³ V. Nikolić-Ristanović, *Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvence na odnos društva prema viktimizaciji*, Temida god. 15, br. 1 (2012), 21-40; V. Nikolić-Ristanović, *Uticaј žrtve na pojavu kriminaliteta*, Svetozar Marković, Beograd 1984; M. Lindergen, V. Nikolić-Ristanović, *Žrtve kriminaliteta: Međunarodni kontekst i situacija u Srbiji*, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji, Odeljenje za sprovođenje zakona, Beograd 2011, 19-20 (<http://www.osce.org/sr/serbia/85269?download=true>, последњи пут погледано 24.5.2015); С. Константиновић-Вилић, В. Николић Ристановић, М. Костић, *Криминологија*, Прометеј, Београд 2010.

⁵⁴ Значајнији и прегледнији радови који су писали о утврђивању броја су: Д. Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртава геноцида, Београд 2007; М. Рађевић,

Међутим, ти радови су се мање бавили самим историјатом добијених бројева, а више приказом самих бројева жртава рата. Поред тога, одређени радови су недовољно објективни и обојени националним осећањима и потребом да се покаже да је неко од бивших југословенских народа страдао више, односно мање. Од осамдесетих година, када је ова тема отворена, сазнања су се постепено надограђивала, али нико до сада није шире објаснио улогу Државне комисије за ратну штету у утврђивању званичног броја губитака и прикупљању података о жртвама рата. Једини који су препознали рад Државне комисије за ратну штету на томе, и о томе нешто написали, били су Ненад Антонијевић,⁵⁵ Мате Рупић⁵⁶ и Зоран Јањетовић.⁵⁷ Са друге стране, Михаил Соболевски

Rezultati demografskih istraživanja ratnih gubitaka stanovništva Jugoslavije u XX veku, Stanovništvo (Beograd 1990/1991), 3-4 i 1-2, 199-207; M. Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata*, Časopis za suvremenu povijest god. 24, br. 1 (1992), 177-202; M. Kovačević, *Srbi kao žrtve u Drugom svjetskom ratu*, Stanovništvo (Beograd 1992/1993), 1-4 i 1-2, 153-159; M. Sobolevski, *Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine*, Časopis za suvremjenu povijest 25 (1993), br. 2-3, 87-114; P. Petrović, *Ratni gubici Jugoslavije u II светском рату*, у Геноцид над Србима у II светском рату, Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, Београд 1995, 341-359; S. Bogosavljević, *Nerasvetljeni genocid*, у Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom ramčenju, ur. N. Popov, Republika, Beograd 1996, 159-170; I. Graovac, *Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka*, Dijalog povjesničara i istoričara 3, Pečuj, 12.-14. maja 2000, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2001, 525-540; M. Rupić, *Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, Dijalog povjesničara – istoričara 4, Pečuj, 20.-22. oktobra 2000, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2001, 539-552; D. Živić, *Problematika istraživanja gubitaka Drugog svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj*, Diacovensia: teološki prilozi, 14/1 (2006), 7-29 (Преузето са <http://hrcak.srce.hr/36306>); V. Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači“*. Brojbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi), Časopis za suvremjenu povijest 3 (2011), 699-749; D. Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941-1945*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016. Остала литература која пише о југословенском броју жртава је преобимна да би била навођена.

⁵⁵ Антонијевић је у својим делима која се баве ратним злочинима на Косову и Метохији, у њиховим деловима у којима је износио податке о изворима које је користио (и који постоје), навео и фонд Државне комисије за ратну штету у којој се налазе подаци „о уништењу људских живота и оштећењу здравља људи“. Уз то је навео и да је Комисија радила на процени ратне штете и броја жртава и да су ти подаци били јавно саопштени. Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату. Документа*, Музеј жртава геноцида, Београд 2009², 13, 15-16; Н. Антонијевић, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941-1945*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2016, 11, 13-15.

⁵⁶ Рупић је само укратко пренео да је задатак Комисије за ратну штету било пописивање жртава и да су за то постојали регистри. М. Рупић, *Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, Dijalog povjesničara – istoričara 4, Pečuj, 20.-22. oktobra 2000, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2001, 539-540, 542.

⁵⁷ Зоран Јањетовић је мало више пажње посветио задатку пописивања жртава Комисије за ратну штету. Z. Janjetović, *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Srednja Evropa, Zagreb 2007, 19-20. Pored toga, u dva članka je pomenuo ulogu Komisije za ratnu štetu u popisivanju žrtava: Z. D. Janjetović, *Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-nemačkim odnosima posle Drugog svjetskog rata*, Dijalog povjesničara – istoričara 9, Vršac, 5.-7. studenoga 2004, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2005, 551-552; Z. D. Janjetović, *Nemačka odšteta žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji*, Dijalog povjesničara – istoričara 10/2, Osijek, 22.-25. rujna 2005, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2008, 267.

и Мартина Грахек Раванчић доносе више текста о раду на утврђивању броја жртава за Хрватску, али погрешно тај посао приписују само Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.⁵⁸ Овим радом сазнања о улози Државне комисије за ратну штету у утврђивању званичног броја губитака и прикупљању података о жртвама рата даље употпуњујемо. Већина раније објављених радова прво јавно изношење званичног броја жртава смешта у Љубљану, 26. маја 1945. године, иако је тај податак поменут пет дана раније у Загребу. Исто тако, већина аутора је погрешно написала коме је Југославија званично пријавила број својих жртава, наводећи да је то пријављено Комисији за репарације, уместо Конференцији за репарације (Комисија за репарације је настала на основу одлука донесених на Конференцији за репарације), као и годину у којој је то урађено - наводећи 1946. или 1947, уместо 1945. годину. Поред тога, у одређеном броју текстова погрешно се даје поверење писању Владете Вучковића о настанку званичног броја жртава рата. Он је тврдио да је 1947. године израчунао демографске губитке у висини од 1,7 милиона, а да је држава то, затим, представила као стварне губитке. Приказали смо да то не може бити тачно, пошто је званични број био утврђен 1945. године. Ми смо у овом раду, такође описали део већ познатих историјских процеса на утврђивању броја жртава рата, али и дали нека потпуно нова сазнања по том питању – као што је шири приказ улоге Комисије за ратну штету у утврђивању броја жртава рата.

За дешавања око југословенског прихватања учешћа Бугарске народне армије у ослобођењу Југославије, и уопште односима Југославије и Бугарске користили смо дела *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*;⁵⁹ *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*;⁶⁰ *Zajednička dejstva jedinica NOV i POJ i jedinica Bugarske u Makedoniji (oktobar-*

⁵⁸ М. Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata*, *Časopis za suvremenu povijest* god. 24, br. 1 (1992), 188-190; М. Grahek Ravančić, *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944. – 1947.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2013. О погрешно коришћеним подацима видети: М. Rupić, *Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, *Dijalog povjesničara – istoričara* 4, Pečuj, 20.-22.oktobra 2000, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2001, 539-540.

⁵⁹ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, *Međunarodna politika*, Beograd 1971.

⁶⁰ М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, *Institut za savremenu istoriju*, Beograd 1989.

novembar 1944);⁶¹ *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*;⁶² *Jugoslovensko – Bugarski odnosi u periodu avgust – oktobar 1944. godine u svijetlu sporazuma u Krajovi*;⁶³ *Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori (novembar 1944 - mart 1945)*,⁶⁴ и *Devet projekata ugovora o Jugoslovensko-Bugarskom savezu i federaciji (1944-1947)*,⁶⁵ *Balkanska federacija 1943-1948*.⁶⁶

Југословенске покушаје да се придобију Јулијска крајина, Трст и Корушка смо описали уз помоћ следећих текстова: *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*;⁶⁷ *Tršćanska kriza 1945-1954. Vojno-politički aspekti*;⁶⁸ *Југославија, Италија и Трићанска криза 1948-1954*;⁶⁹ *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*;⁷⁰ *Jugoslavija i zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*⁷¹ и *Међународни односи социјалистичке Југославије*.⁷² Поред архивске грађе, за приказ дешавања на Мировној конференцији у Паризу користили смо и дела: *Pariska konferencija*⁷³ и *Париска мировна конференција 1946. године. Путање процедуре*.⁷⁴ У овим делима није посебно третирано питање жртава рата.

За југословенску потрагу за ратним злочинцима у иностранству од значаја су били текстови: *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*;⁷⁵

⁶¹ М. Apostolovski, *Zajednička dejstva jedinica NOV i POJ i jedinica Bugarske u Makedoniji (oktobar-novembar 1944)*, Jugoslovensko-Bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova 1, Institut za savremenu istoriju – Narodna knjiga, Beograd 1980, 309- 326.

⁶² Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007

⁶³ В. Кљаковић, *Jugoslovensko – Bugarski odnosi u periodu avgust – oktobar 1944. godine u svijetlu sporazuma u Krajovi*, Vojnoistorijski glasnik god. 32, br. 3 (1981), 39-76.

⁶⁴ М. Ристовић, *Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori (novembar 1944 - mart 1945)*, Istorija 20. veka, god. 3, br. 1 (1985), 69-94.

⁶⁵ Ж. Аврамовски, *Devet projekata ugovora o Jugoslovensko-Bugarskom savezu i federaciji (1944-1947)*, Istorija 20. veka, god. 1, br. 2 (1983), 91-124.

⁶⁶ В. Петрановић, *Balkanska federacija 1943-1948*, ИКР Заслон, Шабач 1991.

⁶⁷ М. Милкић, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, INIS, Beograd 2012.

⁶⁸ В. Димитријевић, Д. Богетић, *Tršćanska kriza 1945-1954. Vojno-politički aspekti*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009.

⁶⁹ М. В. Милкић, *Југославија, Италија и Трићанска криза 1948-1954*, докторска дисертација у рукопису, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2012.

⁷⁰ Р. Драгишић, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2013

⁷¹ Д. Богетић, *Jugoslavija i zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, ЈП Службени лист СРЈ, Beograd 2000.

⁷² Ј. Матес, *Међународни односи социјалистичке Југославије*, Полит, 1976.

⁷³ В. Дедијер, *Pariska konferencija*, Zagreb 1948.

⁷⁴ Б. О. Поповић, *Париска мировна конференција 1946. године. Путање процедуре*, Истраживања 21 (2010), 427-437.

⁷⁵ М. Колјанин, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, Istorija 20. veka, god XVI, sv. 2 (1998), 87-102.

*Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, tokom Drugog svjetskog rata (1945-1947);*⁷⁶ *Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbegličkih logora u Italiji;*⁷⁷ *Односи Југославије и Италије у контексту изручења ратних злочинаца након Другог светског рата;*⁷⁸ *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, I-III;*⁷⁹ *Dossier Artuković;*⁸⁰ *Waldheim. Jedna karijera*⁸¹ и *Brzjavka za Valdhajma. Operacija za spas ratnog zločinca.*⁸²

О репарацијама за учињену ратну штету има неколико радова, углавном писаних од стране правника,⁸³ али се они осврћу на правно-историјску природу саме проблематике репарација, преговора око ње и исплата, односно неисплата исте. Ниједан од њих се не задржава дуже на елементима репарација повезаних са жртвама рата. О обештећењу жртва рата има неколико радова, или посебних поглавља књига, које су писали Славојка Бештић-Бронза, Зоран Јањетовић, Владимир Ивановић и други.⁸⁴ По

⁷⁶ D. Papović, *Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, tokom Drugog svjetskog rata (1945-1947)*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_1945/rad_cg_komisije_za_utvrđivanje_ratnih_zlocina_tokom_2svj_rata.htm (poslednji put pogledano 22.9.2015).

⁷⁷ B. Jandrić, *Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbegličkih logora u Italiji*, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 2 (2006), 457-498.

⁷⁸ M. Милкић, *Односи Југославије и Италије у контексту изручења ратних злочинаца након Другог светског рата*, *Војно-историјски гласник*, 2/2012 (2012), 110-142.

⁷⁹ M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, I-III*, Rad, Beograd 1988 - 1989.

⁸⁰ Đ. Ličina, *Dossier Artuković*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986.

⁸¹ D. R. Vasović, *Waldheim. Jedna karijera*, Mladost, Beograd 1988.

⁸² A. Miletić, *Brzjavka za Valdhajma. Operacija za spas ratnog zločinca*, Udruženje za istraživanje genocida i ratnih zločina, Arhiv Kljakić, Beograd 1993.

⁸³ M. Бартош, *Немачке репарације после Другог светског рата*, Народни фронт Србије, Београд 1948; В. Nikolajević, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, Veselin Masleša, Sarajevo 1956; Л. Серб, *Југославија и немачке репарације после Другог светског рата*, Зборник Правног факултета у Загребу, год. XVI, број 3-4 (1966), прештампано у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I, у редакцији С. Ђорђевића, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 128-147; N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1975; Н. Живковић, *Ратна штета учињена Југославији у Другом светском рату*, Војноисторијски гласник број 1-2 (1994), прештампано у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 112-127; С. Ђорђевић, *Потраживања Југославије према СР Немачкој на основу ратне одшете после другог светског рата*, *Анали Правног факултета у Београду*, 1-3 (1991); 109-118, прештампано у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I, у редакцији С. Ђорђевића, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 13-21; С. Ђорђевић, *Други светски рат и ратна штета Југославије*, *Анали Правног факултета у Београду*, 6 (1994); 606-615, прештампано у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I, у редакцији С. Ђорђевића, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 22-30; В. Pavlica, *Jugoslovensko-nemački odnosi 1951-2004*, Beograd 2005 (и други радови истог аутора, са тематиком Југословенско-немачких односа).

⁸⁴ С. Бештић-Бронза, *Обештећење југословенских жртва нацистичких прогона*, Радови (Филозофског факултета Бања Лука), X (2007), 253-291; Z. Janjetović, *Od Auschwitz do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama*

природи тематике, везане су и за саме жртве рата. Аутори су се у својим радовима, поред правно-историјске и делимично економско-историјске анализе, задржавали и на самим жртвама којих су се тицале те надокдане. Иако је проблем обештећења детаљно обрађен у књизи Зорана Јањетовића, ми смо се по природи наше теме, такође бавили тиме, са акцентом на улози самих жртава у преговорима око обештећења. Слично томе, и описујући проблематику послератних репарација Југославији, задржавали смо се више на деловима у којима су жртве рата коришћене као аргументација у преговорима.

За приказивање сукоба Југославије и Информбироа и односа са западом приликом тог сукоба коришћене су и књиге: *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*;⁸⁵ *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*;⁸⁶ *Jugoslavija i hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*;⁸⁷ *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*;⁸⁸ *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*,⁸⁹ и *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*.⁹⁰

nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima, Srednja Evropa, Zagreb 2007; V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009; V. Petrović, D. Šarenac, T. Spasojević, *Obeštećenje jugoslovenskih žrtava medicinskih eksperimenata u nacističkim logorima*, Hereticus vol.7, No. 4 (2009), 106-115; Z. D. Janjetović, *Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-nemačkim odnosima posle Drugog svetskog rata*, Dijalog povjesničara – istoričara 9, Vršac, 5.-7. studenoga 2004, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2005, 551-571; Z. D. Janjetović, *Nemačka odšteta žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji*, Dijalog povjesničara – istoričara 10/2, Osijek, 22.-25. rujna 2005, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2008, 267-278; B. Pavlica, *Jugoslovensko-nemački odnosi 1951-2004*, Beograd 2005 (и други радови истог аутора, са тематиком Југословенско-немачких односа); Д. Јанча, *Обештећење југословенских жртава нацистичких прогона и кривично гоњење нацистичких злочинаца*, Годишњак (Институт за међународну политику и привреду, 1964), прештампано у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 148-154; Н. Живковић, *Људске жртве и материјални губици Југославије у Другом светском рату*, у Југословенска држава 1918-1998. Зборник радова са научног скупа, Институт за савремену историју, Београд 1999, 739-751.

⁸⁵ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Globus, Zagreb 1988.

⁸⁶ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb 1990.

⁸⁷ Lj. Dimić, *Jugoslavija i hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Arhipelag, Beograd 2014.

⁸⁸ V. Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, INIS, Beograd 2013.

⁸⁹ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Архипелаг, ИНИС, Београд 2011.

⁹⁰ J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985.

За коришћење жртава у унутрашњој политици, пре свега приликом обрачуна са политичким противницима, користили смо књиге и текстове Бранка Петрановића,⁹¹ Срђана Цветковића,⁹² Момчила Павловића,⁹³ Љубодрага Димића⁹⁴ и других, који су се у свом раду ослањали на архивску грађу и дотадашњу литературу, а у самим текстовима углавном у мањој мери посветили пажњу жртвама рата и њиховој политичкој употреби.

О сукобу државног врха са католичком црквом и надбискупом Степинцем користили смо, пре свега, радове Бранка Петрановића, *Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946)*,⁹⁵ Радмиле Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део: 1945-1950*, и *Држава и верске заједнице 1945-1970. Други део: 1954-1970*,⁹⁶ и Драгољуба Живојиновића *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*.⁹⁷ Они су се у својим тектовима ослонили на ранија истраживања, периодичку, домаћу и страну архивску грађу и објављена документа. Поред тога, Петрановић је и разговарао са неким од учесника и сведока тока времена. Уз наведено, али у мањој мери, користили смо и радове Виктора Новака,⁹⁸ Николе Жутића,⁹⁹ Зденка Раделића,¹⁰⁰ Берислава Јандрића,¹⁰¹ Бранимира Станојевића,¹⁰² и Милана Терзића.¹⁰³ Књиге Радмиле Радић су коришћене и приликом

⁹¹ В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Institut društvenih nauka, Beograd 1964; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*, Nolit, Beograd 1988.

⁹² S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006; S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, Institut za savremenu istoriju, Službeni glasnik, Beograd 2011.

⁹³ М. Павловић, *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Институт за савремену историју, Београд 2007.

⁹⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности. Књига III. Србија у Југославији*, САНУ, огранак у Новом Саду, Беседа, Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, Нови Сад 2011.

⁹⁵ В. Petranović, „Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946)“, *Istorija XX veka. Zbornik radova V*, Institut društvenih nauka, Beograd 1963, 263-313.

⁹⁶ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део: 1945-1950*, Институт за новију историју Србије, Београд 2002; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Други део: 1954-1970*, Институт за новију историју Србије, Београд 2002.

⁹⁷ D. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Službeni glasnik, Beograd 2007².

⁹⁸ V. Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nova Knjiga, Beograd 1986.

⁹⁹ N. Žutić, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u jugoslaviji 1934-1946*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2017.

¹⁰⁰ Z. Radelić, „Komunisti, križari i Katolička crkva u Hrvatskoj 1945.-1946. godine“, *Dijalog povjesničara i istoričara 2, Pečuh, 19.-21. studenoga 1999*, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2000, 583-600.

¹⁰¹ B. Jandrić, „Komunistički totalitarizam u sukobu s katoličkom crkvom u Hrvatskoj (1945.-1953.)“, *Dijalog povjesničara i istoričara 2, Pečuh, 19.-21. studenoga 1999*, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2000.

¹⁰² B. Stanojević, *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Nova knjiga, Beograd 1985.

приказа односа државе са православном црквом поводом учешћа њених свештеника у колаборацији.

На тему подизања споменика Другог светског рата последњих година је настао велики број радова. Они које смо ми користили су књиге и текстови Хајке Карге,¹⁰⁴ Олге Манојловић Пинтар,¹⁰⁵ Макса Бергхолца¹⁰⁶ и Горана Милорадовића.¹⁰⁷

О третману жртава рата у музејским поставкама нема радова, чак је и веома мали број радова који прате постојање музеја НОБ и револуције. Најобимније дело је докторска дисертација Душана Којовића *Музеји револуције као музеји најновије историје*.¹⁰⁸ Међутим, он теми прилази више са теоријске и методолошке стране, бавећи се музејима револуције у свету и Југославији. Један број радова који постоји по стручним часописима, такође, даје више уопштenu методолошку слику постојања и рада музеја, без улажења у детаље око самих поставки. Од постојећих каталога изложби, најзначајнија су нам била два Водича кроз Војни Музеј у Београду, пошто су детаљно описивали изложене експонате.¹⁰⁹

За приказ присуства и употребе жртава рата у области културног стваралаштва од значаја су биле књига *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952* Љубодрага Димића¹¹⁰ и зборник *Istorija umetnosti u Srbiji. XX vek. Drugi tom. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* који је уредио Мишко Шуваковић.¹¹¹

¹⁰³ М. Terzić, *Titova vještina vladanja. Maršal i Maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica 2005.

¹⁰⁴ Н. Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Biblioteka XX vek, Beograd 2014.

¹⁰⁵ О. Манојловић Пинтар, „*Široka strana moja rodnaja*“, *Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945*, Tokovi istorije, 1-2, Beograd, 2005, 134-144; О. Манојловић Пинтар, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, Beograd 2014.

¹⁰⁶ М. Бергхолц, *Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. године*, Годишњак за друштвену историју 1-3 (2007), 61-82; М. Bergholz, *Čudna šutnja. Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?*, *Historijska traganja* 8 (2011), 109-147; М. Бергхолц, *Свештеник, спомен плоча и борба у сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956*, у *Спомен места – историја – сећања*, ур. А.Павићевић, Етнографски институт САНУ, Београд 2009, 37-46.

¹⁰⁷ Г. Милорадовић, *Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији*, Годишњак за друштвену историју, 1-3, Београд, 2007, 83-106.

¹⁰⁸ D. Koјović, *Muzeji revolucije kao muzeji najnovije istorije, doktorska disertacija*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino, Ljubljana 1983; D. Koјović, *Muzeji revolucije kao muzeji najnovije istorije, nadopuna doktorske disertacije*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino, Ljubljana 1984;

¹⁰⁹ *Водич*, Војни музеј ЈНА, Београд 1953; *Vodič. Voјni muzej Beograd*, Војни музеј Београд, Београд s.a.

¹¹⁰ Lj. Đimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politik u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd 1988.

¹¹¹ *Istorija umetnosti u Srbiji. XX vek. Drugi tom. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* (ур. Мишко Шуваковић), Orinon art, Beograd 2012.

О ликовним уметностима на тему Другог светског рата и НОБ, осим о споменичкој скулптури, има веома мало радова и углавном се односе само на прве послератне године, односно соцреализам. Међутим, и у синтезама које обрађују овај период, посвећено је мало пажње уметности на тему НОБ, а више је сагледано стваралаштво на тему обнове и изградње земље. Сликаство на тему НОБ након завршетка четрдесетих година је скоро у потпуности неистражено у историографији и историји уметности, скоро све синтезе које се баве сликарством током педесетих, шездесетих и седамдесетих, занемарују ову тематику. О сликама на ту тему, подаци се могу наћи само у каталозима изложби, или приказу рада неког сликара, али углавном уз констатовање да је сликар направио дело на тему НОБ. За приказ ликовних уметности на тему НОБ највише смо користили публикације: *1929-1950: Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*,¹¹² *Jugoslovensko slikarstvo 1900-1950 sa 100 reprodukcija u boji*,¹¹³ *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945-1968*,¹¹⁴ *Народноослободилачка борба у делима ликовних уметника Југославије*,¹¹⁵ као и чланак Н. Дедића: *Socijalistički realizam: optimalne projekcije novog društva*.¹¹⁶

У циљу приказивања дијапазона тема о којима се у књижевности, публицистици и историографији писало о жртвама рата користили смо више библиографија.¹¹⁷ За приказ жртава рата у књижевности смо искористили роман Добрице Ћосића *Пролом*,¹¹⁸ поему *Кадифача* Стевана Вукосављевића¹¹⁹ и неколико текстова који су се односили на написана књижевна дела.¹²⁰ За писање о жртвама рата у историографији најзначајнија

¹¹² *1929-1950: Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1969.

¹¹³ М. В. Protić, *Jugoslovensko slikarstvo 1900-1950 sa 100 reprodukcija u boji*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1973.

¹¹⁴ L. Merenik, *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945-1968*, Vujičić kolekcija, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet, Beograd 2010.

¹¹⁵ *Народноослободилачка борба у делима ликовних уметника Југославије*, Инвалидски лист, Београд 1958.

¹¹⁶ N. Dedić, *Socijalistički realizam: optimalne projekcije novog društva u Istorija umetnosti u Srbiji. XX vek. Drugi tom. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* (ur. Miško Šuvaković), Orion art, Beograd 2012, 221-240.

¹¹⁷ Наслове библиографија доносимо у списку литературе.

¹¹⁸ Б. Ћосић, *Пролом*, Просвета, Београд 1952.

¹¹⁹ М. Р. Блечић, *Како се рађала Југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, 46-49.

¹²⁰ Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Sezam book, Београд 2011; Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1972; В. Милачић, *Polje Nevolje*, predgovor izdanju S. Kulenović, *Stojanka majka Knežopoljka*, Svjetlost, Sarajevo 1967.

дела која смо користили су: *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*¹²¹ и *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*.¹²²

О југословенском филму, и партизанском филму у оквиру њега, постоји више радова, од којих су нама, због свеобухватности тематике, били најзначајнији *Историја Југословенског филма* Предгара Волка¹²³ и *Југословенски ратни филм* Милутина Човића¹²⁴. Поред њих значајне су и књиге: *Jugoslovensko filmsko iskustvo 1945.-2001. – oslobođeni film*;¹²⁵ *Партизански филмови и пропаганда. Југословенски ратни филм у свјетлу народноослободилачке борбе као средство идеолошко-политичке пропаганде*;¹²⁶ *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*;¹²⁷ *Rat, revolucija, ekran*;¹²⁸ *20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965*¹²⁹ и *Видеографија документарних програма Телевизије Београд (1958-1991)*.¹³⁰ Међутим, сви они су писали уопште о филму, али једини који је више пажње посветио приказу ратне жртве у играном филму је Немања Звијер у књизи *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакла*.¹³¹ Поред тога, у зборнику *Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media*¹³² има неколико радова који проматрају филмски приказ жртава рата.

О приказу жртава рата у школским уџбеницима, насталих од краја рата до 1980. године, нема посебних радова. Нешто су о томе, пишући о слици Другог светског рата у уџбеницима историје, написали: Волфганг Хоепен, разматрајући представе о Другом

¹²¹ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.

¹²² Ј. Мirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Grafo Mark, Laktaši, Besjeda, Banja Luka, Музеј жртава genocida, Beograd, 2000.

¹²³ Р. Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Partizanska knjiga, Beograd 1986.

¹²⁴ М. Čović, *Jugoslovenski ratni film. I-II*, Institut za film, Beograd, Vesti, Titovo Užice 1984.

¹²⁵ D. J. Goulding, *Jugoslovensko filmsko iskustvo 1945.-2001. – oslobođeni film*, V.B.Z. Zagreb 2004.

¹²⁶ А. Враћеш, *Партизански филмови и пропаганда. Југословенски ратни филм у свјетлу народноослободилачке борбе као средство идеолошко-политичке пропаганде*, Глас Српски, Графика, Бања Лука, 2008.

¹²⁷ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Институт за савремену историју, Београд 2012.

¹²⁸ *Rat, revolucija, ekran*, Spektar, Zagreb 1977.

¹²⁹ *20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965*, Savez filmskih radnika Jugoslavije, Festival jugoslovenskog filma, Beograd 1965.

¹³⁰ М. Кечина, *Видеографија документарних програма Телевизије Београд (1958-1991)*, РТС, Телевизија Београд, 1998.

¹³¹ Н. Звијер, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакла*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2011.

¹³² *Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media* (ed. N. Daković), Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014.

светском рату у југословенском образовању;¹³³ Стефано Петрунгеро, који је посматрао хрватске основношколске уџбенике,¹³⁴ Сњежана Корен, која је пратила политику образовања преко наставе историје до 1960. године,¹³⁵ и Драгица Кољанин, која је посматрала српске основношколске уџбенике до 1952. године.¹³⁶ Анализу идеолошких индоктринација деце преко буквара урадила је Радина Вучетић.¹³⁷

* * *

Сам текст докторске дисертације састоји се од Предговора, Увода, главног текста у 5 глава, Закључка, Прилога, Списка литературе, Списка скраћеница и Списка илустрација. Поред тога, саставни део докторске дисертације су и резиме на српском и енглеском језику, кључне речи, биографија аутора и изјаве о ауторству и истоветности верзија доктората.

У уводном делу смо, у кратким цртама, приказали обрасце сећања на жртве рата у историјским епохама које су претходиле социјалистичкој Југославији. Показали смо да су одређени обрасци сећања и употребе жртве већ постојали у ранијим епохама, пошто се социјалистичка Југославија на њих само надовезала, модификовала их, развијала и усавршила, али и неке ствари сама увела и осмислила.

Главе које чине централни део текста су распоређене тематски, као и поглавља унутар њих. Аутор се трудио да распоред поглавља у оквиру глава буде хронолошки, али то није могло у потпуности да се изведе због хронолошких поклапања одређених тема приказаних у различитим поглављима, када се прате паралелни процеси који су отпочети одмах по завршетку рата, или у његовој завршници.

У првој глави смо образложили појам *жртва рата*, полазећи од најширег схватања жртве у верском и правном смислу. Затим смо укратко набројали на који

¹³³ W. Hoepken, *War, Memory and education in a fragmented society: The case of Yugoslavia*, East European Politics and Societies, vol. 13, issue 1 (1999), 190-227.

¹³⁴ S. Petrungero, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918-2004. godine*, Srednja Evropa, Zagreb 2009.

¹³⁵ S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Evropa, Zagreb 2012.

¹³⁶ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2013.

¹³⁷ R. Vučetić, *ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: „Socialism Tailor-made for Man“ or „Child Tailor-made for Socialism?“*, u *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Belgade, Graz, 2001, 249-276.

начин је настајала жртва рата на југословенском простору током Другог светског рата, и приказали како је Југославија схватала жртву рата, односно које жртве је признавала као своје и на који начин. Значајан део ове главе је поглавље које се тиче броја страдалих становника Југославије током Другог светског рата. У њему је показано како се формирао укупан број погинулих становника Југославије током Другог светског рата и како се он званично (не)мења током целог периода постојања југословенске државе и поред четири спроведена пописа, односно прикупљања података о жртвама рата.

Друга глава је посвећена употреби жртве у политичке сврхе у спољнополитичким односима. Најпре је приказан период коначног ослобођења земље – од ослобођења дела Србије и Београда па до краја рата, када се жртве први пут и заборављају зарад савезничких односа, али и величају и преувеличавају зарад добијања нових територија, на рачун Италије и Аустрије. Улога жртви рата у политичкој борби за нове територије је описана и у следећа два поглавља – када се говори о учешћу Југославије на Мировној конференцији у Паризу, као и покушајима да оствари своје територијалне претензије након њеног завршетка. У овој глави су и поглавља у којима се бавимо употребом жртве рата приликом сукоба Југославије и Информбироа, југословенском потрагом за ратним злочинцима у иностранству, питањима репарација и обештећења за причињену ратну штету и изгубљене животе, као и употребом жртве приликом сусрета југословенских званичника са иностраним државницима, када се то чини у сврху јачања државног угледа.

Улогу жртве рата у политичком животу и окршајима КПЈ и државе са неистомишљеницима у самој земљи, највише током саме завршнице рата и по његовом непосредном завршетку, а затим и током сукоба са Информбироом и касније, приказали смо у трећој глави. Описали смо и како је нова држава оправдавала своју власт и свој рад жртвама рата и како их је користила као мобилизаторски фактор у обнови и изградњи земље. Поред тога, у овој глави смо приказали и улогу жртве рата у одржавању братства и јединства, а у оквиру тога и прикривања међунационалних злочина.

У четвртој глави смо показали како је држава одржавала сећање на жртве рата путем подизања споменика и отварања изложби и музеја, и како су ти процеси коришћени у политичке сврхе.

На који начин је жртва Другог светског рата била опевана у разним доменима стваралаштва: ликовној уметности, књижевности и филму, и приказана у хроникама, историографским делима и уџбеницима, показали смо у петој глави.

* * *

Прошлост, као чињеница да се нешто догодило, није нам увек позната. Чак и када различите особе присуствују истом догађају, немају исто виђење, већ свако има своју слику, која се некад разликује у најмањим детаљима. Када се тај догађај касније неком предочава, додаје му се интерпретација онога који га предочава. Тако настају разлике између прошлости, памћења и сећања. Прошлост је оно што се догодило, памћење је начин нашег чувања слике прошлости (или „складиштење“ садржаја прошлости), а сећање начин на који ми представљамо ту прошлост на основу података из памћења, али и свесним или несвесним мењањем слике прошлости (актуелизовање сачуваних садржаја). Док је прошлост једна, памћења може да буде више, а самим тим и сећања. Будући да више лица памти и ствара сећање, као и услед протока времена, детаљи догађаја се заборављају и лако може доћи до промене слике памћења. Са друге стране, сећање је подложно већем мењању услед утицаја које поприма из окружења, или потребе да се памћење на неки начин инструментализује.¹³⁸

У циљу политичког искоришћавања прошлости ствара се пожељно сећање на њу. У оквиру тога, мењају се неке историјске чињенице, неке претерано истичу, а неке сакривају, или покушавају да буду заборављене, већ зависно од потреба. Државе могу организовано неговати само она сећања која иду на руку јачања националног идентитета,¹³⁹ или одржавању постојећег политичког поретка.

¹³⁸ Више о дефинисању и различитим погледима на прошлост, памћење и сећање видети у: Т. Кулјић, *Kultura sećanja. teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Ћигаја штампа, Београд 2006; М. Божић Марјановић, *(Ne)željeno nasleđe u prostorima pamćenja. Slobodne zone bolnih uspomena*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Београд 2015, електронско издање (www.f.bg.ac.rs/instituti/CMiH/publikacije последњи приступ 27.12.2015); М. Брклјаčić, С. Прленда (прir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Загреб, 2006; Ј. Асман, *Kultura pamćenja. Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Prosveta, Београд 2011; А. Асман, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti, XX vek*, Београд 2012.

¹³⁹ Т. Кулјић, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Београд 2002, 451.

Сећање је селективно виђење прошлости.¹⁴⁰ Некад ту селекцију прави сам појединац, сећајући се ствари које су њему битне, мењајући га како би подигао себе у својим и очима других, или заборављајући своје лоше епизоде, а некад то раде разни друштвени и политички чиниоци (целе нације, државе, партије, верске заједнице, разне више или мање повезане групе...) са истим разлозима као и појединац, али употпуњено потребом за извлачењем и политичке користи из тога.

Постоји разлика између прокламованог државног сећања, јавног (колективног) сећања и приватног (индивидуалног, личног) сећања. Држава својим деловањем покушава да наметне неке обрасце сећања, догађаје којих се треба сећати и на који начин, али и које не треба помињати и заборавити. Неких догађаја се сећа као позитивних (победе, успеси и слично), неких као негативних (порази, неправде и злочини које је учинила држава или део њених становника...), а неки имају обе конотације. Неки негативан догађај у државном устројству сећања добија сличну пажњу као позитиван. Тако се приликом прославе или комеморације буди осећање поноса на жртву тог догађаја, чиме се добија и делимична позитивна конотација. Прокламовано државно сећање има за циљ да створи сећање целог друштва, у обрасцима који одговарају политичким елитама (властима). Јавно сећање може да прати прокламовано државно сећање и најчешће то и чини, али се у јавном дискурсу могу чути и различита тумачења прошлости, пре свега оне повезане са злочина и/или нежељене. Већ зависно од друштва, другачија јавна сећања од прокламованог се могу износити мање или више јавно, односно могу се чути или прочитати у медијима, или се о њима може причати приликом разних сусрета појединаца или група људи (најчешће у оквиру необавезних разговора у кући, кафићу/ресторану, јавном превозу, на спортском догађају, пријатељској или породичној прослави, пре или након верског обреда...). Приватно сећање је сећање које појединац или његова најближа околина носе у себи. Оно може бити аутентично лично, а може бити и изграђено под утицајем јавног и државног прокламованог сећања. Уколико се ради о некој трауми, сећање на њу може бити „затворено“ само у глави тог појединца или у оквиру његове куће и најближе родбине и пријатеља. Такве трауме се могу износити и у јавност – чиме постају део корпуса сећања које смо дефинисали као јавно. Приватно сећање је, дакле, затворено у

¹⁴⁰ Т. Кулјић, *nav. delo*, 13.

оквиру мање групе – нарочито уколико се разликује од прокламованог, али и јавног. Уколико се у оквиру приватног сећања ради о сећању на успех и/или победу, онда оно најчешће излази ван оквира приватног и постаје део јавног.

Три поменуте категорије сећања корелирају мање или више већ зависно од друштва до друштва, историјских околности, политике владајућих или опозиционих структура, државног (или националног) окружења и другог. У наметнутом сећању, оно иде од горе на доле, од државног, преко јавног до приватног. Међутим, улазак приватног сећања у јавно може имати утицаја и на државно сећање, окрећући тако смер сећања од доле на горе. Уплив приватног сећања на државно зависи од самих сећања: са једне стране – колико је јако приватно сећање, а са друге, колико постоји сличности у приватним сећањима у друштву да би колективно извршили утицај на јавно сећање, а затим и на државно.

Државно сећање је углавном планирано, док јавно има више спонтаности, а наметања му долазе и од горе и од доле. Приватно сећање, такође, може бити планирано у оквиру нуклеуса који га одржава, или створено од „главе“ куће, која инсистира на величању позивних ствари и њиховом преношењу на млађе генерација, али и намерном прећуткивању дела прошлости, било због срамоте, било због потребе да се мржња или „зла крв“ не пренесу и на млађе генерације. У оквиру мање заједнице, која је мање-више затворена, омеђена својом границом и дефинисана одређеном структуром, динамиком и обрасцима комуникације, приватно сећање опстаје са већом сталношћу. Дакле, државно и јавно сећање су подложнији променама, него приватно.

Без обзира на прокламовано државно сећање и покушај државе да се неке ствари из прошлости забораве, појединац своју трауму и бол не може заборавити и она заувек остаје у памћењу (при чему може попримити и облик сећања).¹⁴¹

Политичка инструментализација прошлости најчешћа је када су у питању ратови, пошто они представљају маркантна места сећања са јаким емотивним садржајима. Ратне победе буде понос, а жртве настале током рата читав низ различитих осећања од којих је жељу за достојним сећањем и осветом најлакше искористити у политичке сврхе. Хероји и жртве постају интегративни фактор нације и/или државе. Од могућности и/или вештине саме државе да прикаже своје хероје или жртве зависи и

¹⁴¹ Т. Кулјић, *Kultura sećanja...*, 62.

колико друштво или држава могу да их искористе у политичке сврхе.¹⁴² Колективност жртве је важан фактор у формирању идентитета, нација и држава. Када оне постану заједничке, или се представе као такве, преко њих се лакше манипулише.

Власт, или друштвене, политичке и друге елите, могу да врше употребу прошлости за остваривање својих идеолошких или политичких циљева. У оквиру тога, стварају пожељну слику прошлости преко које врше одређене утицаје на масе и друге друштвене или политичке чиниоце. Прошлост може бити употребљена за: сједињење нације; одржавање јединства у оквиру нације или државе; стварање новог идентитета; добијање одређених привилегија; приказивање надмоћности у односу на друге; политичкој борби преко које се дискредитује противник; и остваривање других политичких и друштвених циљева.

Употреби прошлости веома је блиска злоупотреба прошлости.¹⁴³ Сећање се може обликовати тако да намерно „искриви“ прошлост како би се остварили одређени циљеви до којих се можда не би дошло да није те „искривљене“ слике. Поред тога, и „исправна“ слика прошлости се може искористити као аргумент у политичкој борби, иако са самом њом није у вези.

Друштва и његови делови различито памте злочине. Нису исти механизми памћења и сећања код жртава, посматрача и починиоца.¹⁴⁴ Жртве носе трауму, памте јер не могу да забораве, а сећају се ради потребе за правдом, осветом, опоравком, заштитом од сличног искуства, итд. Починиоци се, обично, труде да злочине забораве или прикрију, али и да се покају и поправе. Посматрачи носе искуства и једних и других – и трауму и потребу за скривањем или искупљењем, па им се сећање делимично формира и као жртви и као починиоцу - не могу да забораве, а сећају се ради потребе за правдом, да би се искупили за нечињење, спречавање сличних догађаја или заборављају/прикривају да би избегли одговорност у својим и туђим очима.

Политика је присутна у сваком аспекту друштва, без обзира да ли ми видимо њено присуство и утицај или не. Тако је и у случају жртава рата. Посебно у глобалној политици. Оне су део агитације и део притисака истовремено. Користећи жртве државе

¹⁴² Т. Кулјић, *nav. delo*, 62, 304.

¹⁴³ М. Поподић, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem. Uvod u studije baštine*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd 2015, 57.

¹⁴⁴ М. Вожић Марјановић, *nav. delo*, 38.

агитују у своју корист или корист неког другог. Држава која је дала жртве, има могућност и да се њима хвали и да тражи задовољење правде за њих, док држава која их је створила трпи различите притиске због дела у којима су оне настале.

Монопол на жртву је важан политички чинилац. Представљање себе, или своје нације као жртве, доноси и одређено морално преимућство и привилегију. Са друге стране, вођа или вођство које је спасило нацију од даљег жртвовања, тиме је добило најбољу квалификацију (или сматра да ју је добило) за вођење нације након престанка рата.¹⁴⁵

Битан фактор у сећању, без обзира да ли се ради о херојима или жртвама су места сећања, односно простори на којима су се одиграли неки важни историјски догађаји. Самим својим постојањем место чини сећање веродостојним и учвршћује га, а посебно уколико на њему постоји и неко спомен обележје.¹⁴⁶ Са друге стране, спомен обележје даје и интерпретацију тог места сећања. Та интерпретација може одговарати историјској чињеници, а може бити и искривљена (измењена) из политичке потребе да се нагласи одеђени део тог догађаја, или неки други прикрије. Место сећања може бити продукт и државног и јавног и приватног сећања, већ зависно од самог места и потребе државе да га искористи у политичке сврхе. Међутим, чак и кад држава преко спомен обележја понуди своју интерпретацију одређеног места, сваки појединац на њему доживљава своја осећања и повезује своја дотадашња знања, искуства и осећања са њим, чиме ствара и своје засебно место сећања. У том контексту, државно место сећања је мање или више прихватљиво припадницима нације и државе, већ зависно од њихових осећања и њиховог приватног сећања. Са друге стране, нација, држава и друштво могу имати потребу да забораве или потисну нежељена места сећања и у том случају на њима неће дозволити постављање спомен обележја.

Спомен обележје не мора бити повезано са самим местом историјског догађаја, али његовим подизањем и оно постаје одређено место сећања, пошто се и подиже баш из потребе да се преко њега сећамо одређене личности или догађаја. Поред спомен обележја, значајна места сећања су и музеји. И они нуде могућност приказивања „пожељног“ сећања. У оквиру тога, споменик означава догађај прихватљив властима, а

¹⁴⁵ видети: Т. Кулјић, *Prevladavanje prošlosti...*, 426.

¹⁴⁶ Т. Кулјић, *Kultura sećanja...*, 184; М. Попадић, *nav. delo*, 66-67.

музеј исти догађај описује и даје објашњење, али у пожељном облику за владајуће структуре.

Пожељну слику прошлости, владајући кругови могу наметати и кроз друге облике стваралаштва, подстичући сликаре, вајаре, књижевнике, сценаристе, режисере, књижевнике, композиторе, текстописце, итд. да стварају уметничка дела на одређене теме и са одређеним погледом на прошлост. Пожељна слика се у јавности ствара и кроз образовање кад се ученицима и кроз књиге и кроз усмена предавања преносе пожељне слике и ставови. Исто је и са другим медијима – новинама, радиом, телевизијом и интернетом.

УВОД - КУЛТУРА СЕЋАЊА КАО ДЕО ТРАДИЦИЈЕ

Сећање на раније бојеве, устанке и ратове

Сећајући се Косовског боја српски народ је ушао у 19. век и у своју борбу за слободу. Из многобројних сукоба из Првог и Другог српског устанка остаће највише запамћено јунаштво и смрт Стевана Синђелића на Чегру (1809) и Танаска Рајића на Љубићу (1815), а уз њих и војевање и смрт Хајдук Вељка Петровића (1813). Управо ће ове три особе, уз ликове вођа устанка – Карађорђа (Ђорђа Петровића) и Милоша Обреновића, бити централни мотиви сећања на борбу за слободу са почетка 19. века. Сукоб двеју српских династија, Карађорђевића и Обреновића, још један је битан мотив који је обележио деветнаестовековну Србију, али и део 20. века. У оквиру борби за управљање српском државом и кнежевски, односно краљевки, престо, наследници Ђорђа и Милоша, своју су легитимност повлачили управо из ангажовања њиховог претка током устанка. Карађорђевићи су обележавали подизање Првог српског устанка, а Обреновићи Другог,¹⁴⁷ премда су и једни и други били свесни важности историјске улоге супарничке династије, па нису ни могли да у потпуности занемаре тај део историје. Споменици који су били подигнути Милошу и Михаилу Обреновићу нису били уклоњени по промени владајуће династије 1903. године, пошто су они били потребни ради одржавања традиције монархије.¹⁴⁸ У кругу тих династичких дешавања кретало се и сећање на устанике и ратнике који су пали у борби за ослобођење.

Најзначајније место у сећању на раније сукобе код Хрвата била је Опсада Сигета и смрт Николе Шубића Зринског 1566. године (током аустријско-турског рата). За њом су следили Сељачка буна Матије Гупца 1573. године и смрт Петра Шубића и Франа Крста Франкопана 1671. године (убијени од централне аустријске власти због припреме

¹⁴⁷ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 85. Више о обрасцима сећања на Други српски устанак видети у : М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети. О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичкој политици званичне репрезентације културе*, Историјски музеј Србије, Филозофски факултет Београд, Београд 2012.

¹⁴⁸ О. Манојловић Пинтар, *Археологија сећања. Споменици и идентитети у Србији 1918-1989*, Удружење за друштвену историју, Чигоја штампа, Београд 2014, 260-261.

завере против централизма и аустријског двора). Средином 19. века, у Хрватској се јавља и концепт Хрватског државног права, који је постао једно од главних начела хрватске националне политике. Он се базирао на идеји да хрватски народ има право на националну државу на територијама које су биле под влашћу хрватских народних краљева током средњег века.

Пишући о сећању на ратнике који су пали у ранијим ратовима, треба поменути и да нису сви добили исти значај у народном сећању. Као један од примера могу послужити браћа Мрњавчевићи – деспот Угљеша и краљ Вукашин. Њих двојица су повели своју војску против Турака 1371. године и доживели пораз на Марици. У боју су обојица погинули. Њихова смрт није у писаном и усменом предању оставила исти траг као смрт кнеза Лазара Хребелјановића, без обзира што су сва тројица водила борбу против истог непријатеља, који је при том био и друге вере. Раде Михаљчић наводи неколико могућих разлога тог различитог односа: Мрњавчевићи су погинули у туђини, а Лазар у отаџбини, при чему се Мрњавчевићима не зна гробно место и за њих нико није покренуо установљавање култа.¹⁴⁹

У сећању на устанке и ратове пре 20. века не помињу се цивилне жртве страдале током њих. Све је окренуто ка вођама народа или устанка и најзначајнијим војсковођама и ратницима.

Јуначки подвизи српских и других јужнословенских ратника и устаника описани су у разним облицима стваралаштва.

Књижевна дела са темама рата постоје од најстаријих историјских времена, а нека од најпознатијих таквих дела су Хомерове *Илијада* и *Одисеја*, Вергилијева *Енеида*, епови *Беовулф* и *Еп о Нибелунзима...*, а ту су и Шекспирове историјске драме (*Ричард III*, *Хенри V...*).

Прошлост у српским народним песмама је била више митска него историјска. Без обзира на стварно постојање опеваних догађаја или личности, народни певачи су понекад преувеличавали херојска дела својих јунака, или их стављали у погрешне историјске контексте. Неке од народних песама у којима је описана ратничка прошлост српског народа су: *Пропаст царства српскога*, *Мусић Стеван*, *Смрт Мајке Југовића*,

¹⁴⁹ R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeltjanović - istorija, kult, predanje*, Nolit, Beograd 1984, 149-150.

*Марко Краљевић и Муса Кесаџија, Бановић Страхиња и Почетак буне против дахија.*¹⁵⁰

Током 19. и 20. века Косово и Косовски бој ће бити инспирација читавом низу српских писаца, песника и драмских стваралаца да створе своја дела. Као илустарцију можемо издвојити: драме *Милош Обилић* (1828) Јована Стерије Поповића и *Трагедија Обилић* (1837) Симе Милутиновића Сарајлије, прича Стевана Сремца *Смрт Цара Лазара* (1905), песме *На задушнице* Јована Јовановића Змаја (1889) и Милана Ракића *На Газиместану* (1907), итд.¹⁵¹

Косово и Метохија су били и места страдања српског народа и у модерно доба, и о томе је писано у тадашњим књигама *Плач старе Србије* архимандрита манастира Дечана Хаци-Серафима Ристића (1864), *Из најирње Европе* Србина Србиновића (Ивана Иванића, 1896) и *Арнаутски злочини над Србима у Старој Србији 1898-1899*, припремљена од стране српског Министарства спољних послова за конференцију у Хагу.¹⁵²

Страдање Николе Шубића Зринског у Боју на Сигету 1566 описано је у више књижевних дела насталих пре хрватског уједињења са Србима. Нека од тих дела су: *Опсада Сигета* Ференца Чрка (1566/1567), *Зренијада* Николе Зринског (1651, оригинално издат на мађарском језику под насловом *Adriai tengernek Syrenaijai*, а 1655. препеван на хрватски и проширен од стране његовог брата Павла Шубића под насловом *Адријанскога мора Сирена*), *Одиљење Сигетско* Павла Ритера Витезовића (1684), *Никола Зрински* Матије Бана (1888),

Друге епизоде из прошлости јужнословенских народа и њиховог ратовања су описане у делима: *Пјесма воеводама аустријанским и росијанским* Јоса Крмпотића (1789, о рату Аустрије и Русије против Турске од 1788. до 1790), *Бој змаја с орлови* Јована Рајића (1791, о истом рату), *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша (1847, у којем се описују многа дешавања из црногорске историје), *Мемоари проте Матеје Ненадовића* (1867, у ком се налазе подаци о првом српском устанку), *Станоје Главаш*

¹⁵⁰ Више о народној књижевности видети у: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Сезам боок, Београд 2011, 312-401.

¹⁵¹ Више о Косовском боју у књижевности видети у: В. Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, Српска књижевна задруга, Матица Српска, Јединство, Београд 1990.

¹⁵² С. Терзић, *Косовске теме у српској политичкој и културној мисли (током XIX и почеком XX века)*, у Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи, међународни научни скуп 8-10. децембар 1999, Историјски институт САНУ, Београд 2002, 253-254.

Ђуре Јакшића (1878, о учеснику Првог српског устанка), *Пера Сегединац* Лазе Костића (1875, 1882, о животу, борби и погибији учесника побуне против Аустрије 1735. године), *Примјери чојштва и јунаштва* Марка Миљанова Поповића (1901, са разним епизодама из црногорске и албанске прошлости), *Карађорђева смрт* Пера Тодоровића (1892/3), итд.

Херојско жртвовање предака у борбама за слободу Србије истиче Ђура Јакшић у песми *Отаџбина* (1875),¹⁵³ а Алекса Шантић у песми *Остајте овдје* (1896) помиње гробове прадедова који су знали бранити родну груду, уз позив да и читаоци за њу дају своју крв.¹⁵⁴ Ове две песме не само да величају славну прошлост, него будући снажна патриотска осећања, скрећу пажњу поколењу да се тај херојски пут треба следити.

Књижевници нису писали само дела у којима се славе херојски подвизи војске. Било је и оних у којима је представљана и друга страна рата, узалудна смрт или неславне епизоде из ратовања. Лаза Лазаревић је у својој приповеци *Све ће то народ позлатити* (1882) описао трагичну послератну судбину једног војника обогаљеног у Српско-турским ратовима 1876-1878. године, односно небригу државе о онима који су изгубили делове тела у рату, а Јован Стерија Поповић је у драми (комедији) *Родољупци* (написаној после 1848, али први пут одиграној 1905, а објављеној 1909) исмејао постојање лажног родољубља код војвођанских Срба током мађарске револуције 1848. године. Негативно писање о ратним дешавањима је знало да изазове проблеме ауторима тих дела. Тако је Ђура Јакшић био осуђен на кратку затворску казну због своје приповетке *Рањеник* (1878) у којој је негативно оценио повлачење српске војске из Босне током рата са Турском 1876. године, што је оцењено као каљање угледа дела српске војске и њеног командног кадра.¹⁵⁵

Бојеви и херојски подвизи су нашли своје место и у ликовној уметности. Приказ кнеза-мученика Лазара је нашао своје место на многобројним фрескама у српским црквама, а представа *Косовска битка* је била насликана на зиду трпезарије манастира

¹⁵³ „... / Векова тавних то су трагови, / Те црне боре, мрачне пећине; / А камен овај, ко пирамида / Што се из праха диже у небо, / Костију кршних то је гомила / Што су у борби против душмана / Дедови твоји вољно слагали, / Лепећи крвљу срца рођеног / Мишица својих кости сломљене, — / Да унуцима спреме бусију, / Оклен ће некад смело презирућ / Душмана чекат чете грабљиве / ...“.

¹⁵⁴ „... / Баците поглед по кршу и пољу, / Свуда су гробља ваших прајдедова. / За ову земљу они беху диви, / Узори свијетли, што је бранит знаше, / У овој земљи останите и ви, / И за њу дајте врело крви ваше. / ...“

¹⁵⁵ К. Ђорђевић, *Предговор* у Ђ. Јакшић, *Лирика*, Матица Српска, Нови Сад 1952, 12.

Врдника (1776), и у црквама у Товаришеву (1853) и Шаренграду (1854-55). Исту тематику има и литографија Павла Чортановића (1860-62), настала у оквиру серије радова на тему Косовске битке. Ђорђе Крстић је израдио слике *Смрт кнеза Лазара* (1885) и *Обретенје главе кнеза Лазара* (1905).¹⁵⁶ Марко Краљевић се нашао на сликама Анастаса Јовановића (1852-55), Новака Радонића (око 1876) и Анастаса Боцарића (1909 и 1910-13).¹⁵⁷ Први и Други српски устанак су представљани преко портрета њихових вођа, али и дела која приказују саме бојеве са Турцима: *Освајање Београда – 1816* Надежде Петровић (1865-1873) или *Смрт хајдук Вељка Стеве Тодоровића* (1862 и 1864).¹⁵⁸ Друга ратна поришта такође су била инспирација уметника, тако Ђура Јакшић тако слика *Бој Црногораца са Турцима* (1846).

Народна, усмена, књижевност је, у вековима који су претходили двадесетом, била више окренута описивању херојских дела, мегдана и бојева. За разлику од ње уметничка, писана књижевност се више бавила другим темама – пре свега љубавним и оним повезаним са свакодневним животом. Сликарске уметности у истом периоду више су биле окренуте религијским садржајима, а у оквиру профаног дела представама из свакодневног живота. Описи ратних дешавања и у књижевности и у сликарству нису биле примарне теме, али су писци, песници и сликари оставили за собом значајна дела на ову тему.

Први јавни споменик погинулим борцима у Србији подигао је кнез Александар Карађорђевић 1844. године, устаницима свога оца Ђорђа Петровића - Карађорђа, на простору поред гробља устаника, где се некад налазио логор устаника током напада на Београд 1806. године, а који данас носи назив Карађорђев парк. До почетка Првог балканског рата спомен обележјима су била обележена места бојева на Чегру (1878) и на Мишару (1906), око Ћеле куле у Нишу је изграђена капела (1892), Хајдук Вељко је добио споменик у Неготину (1892), а браћа Недић у порти манастира Чокешина (1890). Место подизања Другог српског устанка у Такову је такође било обележено (1887). Вођа Другог српског устанка, Кнез Милош Обреновић, добио је споменике у Пожаревцу (1897-8) и Неготину (1901), а вођа Првог, Карађорђе, у Београду, тек пред

¹⁵⁶ Више о Косовском боју у сликарству видети у: Д. Медаковић, *Косовски бој у ликовним уметностима*, Српска књижевна задруга, Матица Српска, Јединство, Београд 1990; Н. Макуљевић, *нав. дело*, 78-82.

¹⁵⁷ Н. Макуљевић, *нав. дело*, 107.

¹⁵⁸ Н.Макуљевић, *нав. дело*, 96-99, 107-108, 110.

почетак Првог светског рата (1913). Војничка жртва српско-турских ратова 1876-78. године је обележена спомеником на Јавору (1906), у Врању (1903) и Књажевцу (1906). Мање од деценију пре поновног доласка Косова под српску власт, у Крушевцу је, 1904. године, подигнут Споменик косовским јунацима, рад Ђорђа Јовановића.

Током 19. века формирају се и први музеји у Србији.¹⁵⁹ Одлука о формирању Војног музеја донета је 1878. године, али је музеј отворен тек 1904. године. Датуми формирања и отварања носе посебну државну симболику. Указ о оснивању Војног музеја кнез Милан је потписао на свој рођендан, истог дана када је прочитана и прокламација о миру са Турском (које је пратило и проширење српских граница) и државној независности Кнежевине Србије. Отварање самог Музеја је било спојено са крунисањем краља Петра I Карађорђевића и прославом стогодишњице Првог српског устанка. Ова установа требало је да сакупља и чува предмете од значаја за историју српске војске и ратовања уопште. Практично, требала је и да подиже свест о српској војној прошлости и промовише њене хероје. Предмети за нови музеј су долазили из војних складишта, али и поклоном или откупом. Министарство војно је упућивало молбе и апеле у штампи да се доставе документа, предмети и подаци. Управа музеја је настојала да, прибављањем података о прошлости, сачува од заборава имена и напоре свих који су се прославили у претходним ратовима за ослобођење. У њему су, уз друге предмете, била изложена оружја Васе Чарапића, Хајдук Вељка Петровића и других устаника и историјских личности. Међу експонатима се нашао и рукопис дела капетана Андрије Милојевића у ком су се налазиле биографије за више од 800 официра погинулих и умрлих током 19. века.¹⁶⁰

Својеврсни Војни музеј је био отворен и на Цетињу. У њему су се налазили бројни примерци наоружања и трофејних предмета од 17. до 20. века.¹⁶¹

На јужнословенским територијама Аустроугарске, током 19. века, је осниван више музејских установа, а у онима комплексног типа приказивана је и ратна прошлост краја у ком се музеј налазио.¹⁶²

¹⁵⁹ *Muzeji Jugoslavije*, Savez muzejskih društava Jugoslavije, Beograd 1962, 14-15.

¹⁶⁰ П. Лажетић, А. Радовић, *Војни музеј Београд*, Одбрана, Војни музеј, Београд 2013, 6-16; П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2014*, Медија центар Одбрана, Београд 2015, 18-38.

¹⁶¹ Ж. Секулић, *Музеји и музеологија у Југославији 1918-1998*, Југословенска држава 1918-1998. Зборник радова са научног скупа, Институт за савремену историју, Београд 1999, 600.

¹⁶² *Muzeji Jugoslavije*, 12-15; Ж. Секулић, *нав. дело*, 589-600.

Филм је настао 1895. године и одмах је имао документарни карактер пошто је бележио тренутна дешавања. Брзо се проширио и на југословенске просторе. Прво су стигли филмски снимци, који су се приказивали у кафанама или путујућим биоскопима, а затим и филмске камере које су бележиле локална дешавања. Техником снимања камером су овладали и неки становници југословенског простора, па је тако Милтон Манаки из Битоља, између осталог, снимио и филм *Вешање македонаца* (или *Вешање четника В.М.Р.О.*) о турским погромима (1907. године).¹⁶³ Убрзо по настанку филм је почео да се користи и као средство уз помоћ кога се приказују догађаји из прошлости. То је остваривано путем снимања реконструкција некадашњих дешавања – уз помоћ глуме и сценографије. Први такви филмови повезани са југословенским простором настају 1903. године у продукцији француске фирме Пате: *Убиство српске краљевске породице* (о убиству краља Александра Обреновића и његове супруге Драге, 1903) и *Покољ у Македонији* (о турским зверствима након угушења Илинденског устанка, снимљен, 1903).¹⁶⁴ Због произвољних приказа историјских дешавања *Убиство српске краљевске породице* је био и први филм на који су (војни) цензори обратили пажњу.¹⁶⁵

Први српски (и први на југословенском простору) играни филм снимио је, 1911. године, Чича Илија Станојевић - *Живот и дела бесмртног војвода Карађорђа*, у ком је приказан живот вође Првог српског устанка, а у оквиру тога и неки од устаничких бојева.¹⁶⁶ Након успеха овог филма, Станојевић исте године снима и филм *Улрих Цељски и Владислав Хуњади* о борби за угарски престо и страдање Улриха Цељског, племића који је владао деловима Словеније, Хрватске и Босне и био супруг ћерке српског деспота Ђурђа Бранковића.¹⁶⁷ Први хрватски играни филм са историјском садржином био је *Матија Губец*, снимљен 1917. године о вођи хрватско-словеначке сељачке буне 1573. године.¹⁶⁸

¹⁶³ P. Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Partizanska knjiga, Beograd 1986, 34; M. Čović, *Jugoslovenski ratni film. Knjiga prva*, Institut za film, Beograd, Vesti, Titovo Užice, 1984, 149.

¹⁶⁴ P. Volk, *нав. дело*, 15-16, 22; M. Čović, *нав. дело*, 148.

¹⁶⁵ У филму је приказано како краљ Александар први испалује хитац и убија једног од официра, што изазива гнев осталих завереника, при чему они нису приказани у повољном светлу. Само краљеубиство је, иначе, наишло на негативне реакције у целој Европи, па су цензори обратили пажњу и на политички заплет у филму. P. Volk, *нав. дело*, 15-16.

¹⁶⁶ P. Volk, *нав. дело*, 37-38; M. Čović, *нав. дело*, 150-152.

¹⁶⁷ P. Volk, *нав. дело*, 28-39; M. Čović, *нав. дело*, 152-153.

¹⁶⁸ P. Volk, *нав. дело*, 41-42; M. Čović, *нав. дело*, 159.

О прошлости свог народа српски ђаци су у XIX и почетком XX века учили уз народне песме и гусле, из прича својих старијих рођака (највише деда и очева), али и у школама. У српској уџбеничкој литератури 18. и 19. века налазиле су се и књиге из којих су ђаци учили историју и прошлост свог и других словенских народа. Поред наменски писаних уџбеника, коришћена су и историографска дела, као нпр. *Историја разних словенских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* Јована Рајића.¹⁶⁹

Према школским наставним плановима и програмима у Краљевини Србији крајем 19. века, дефинисано је да је циљ основношколске наставе из такозване народне групе предмета: историје, земљописа и српског језика и буђење и развијање националних, патриотских и моралних осећања и љубави према отаџбини. Са тим циљем се учило и о историјским јунацима и биткама, жртвовању националних хероја за народно добро, као и страдањима под Турцима и током борби за ослобођење. Једна од предвиђених лекција из Српске историје за IV разред основне школе је носила назив „Патње под Турцима“, а друга „Пропаст Србије 1813. године“. Иза тога је стајала и потреба државе да наметне своје циљеве и вредности и захтева ново жртвовање за нацију. Слично је било и у осталим балканским и европским државама.¹⁷⁰

Ученици у српским школама у Османском царству су учили српску историју из уџбеника који су стизали из Србије. Међутим, турске власти су на различите начине отежавале рад српских школа, па и тако што су цензурисале уџбенике, па су ђаци део информација добијали директно од учитеља, од којих су неки и долазили из Србије.¹⁷¹

Од свих народа у Хабзбуршкој монархији се очекивало да спремно служе цару и краљу и у том смислу су били организовани и настава и уџбеници у тој држави. У оквиру својих аутономија из друге половине 19. века, мађарски и хрватски образовни

¹⁶⁹ Више о уџбеницима коришћеним до краја Првог светског рата видети у: В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника. Сентандреја, 1717 – Крф, 1918*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1992.

¹⁷⁰ Д. Кољанин, *Израђивање идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2013, 43-53; *Наставни планови и програми за народне школе у Краљевини Србији. Прописани на основу члана 5 Закона о народним школама од 26. Јула 1898. године*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1899, 8, 12-13, 41, 64; W. Hoerken, *War, Memory and education in a fragmented society: The case of Yugoslavia*, East European Politics and Societies, vol. 13, issue 1 (1999), 192.

¹⁷¹ А. Новаков, *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878-1912*, Завод за уџбенике, Београд 2017, 20-21, 33--37, 151, 228-229, 289-290, 380-381, 429.

системи су ђаке више подучавали својој историји. Услед тога, хрватска деца су учила више о својој прошлости и својим херојима од српске.¹⁷²

Јачањем националне свести, стварањем пансловенске и југословенске идеје, долазило је између јужнословенских народа и до прожимања историје, предања, митова, фолклора, језика, итд. Услед тога, поданик Аустро-угарске, а по националности Хрват, вајар Иван Мештровић израђује макету Косовског (видовданског) храма. Сама макета је настала 1912. године, док су прве скулптуре за храм настале раније и први пут изложене у оквиру павиљона Краљевине Србије на светској изложби у Риму 1911. године. Ово дело је високо оцењено по својим уметничким вредностима, али и симболичким, јер показује својеврсно отелотворење идеје југословенства и одличан је пример прихватања историје и мита једне нације од стране припадника друге нације.

Сећање на Косовски бој, српске устанике, Матију Гупца, хајдуке и ускоке, као и на српску и хрватску средњовековну државност, наставило је да постоји и у Краљевини СХС/Југославији. Јунаци ранијих епоха су званично постали део заједничке историје и једног троименог народа, како се тада говорило. Срби, Хрвати и Словенци су у нову државу ушли са различитим историјским наслеђем, али јунаци и жртве ранијих епоха су постали заједнички. Нова држава је прихватила те традиције и наслањала се њих, баш као и целокупно друштво, пре свега друштвене, културне и политичке елите.

После два балканска и Првог светског рата Косовском боју, Чегру и многим другим бојевима придружило се сећање на битке из ових ратова. Заправо, то сећање је постало доминантније, с обзиром на близину сукоба.

Сећање на жртве рата у Краљевини Југославији

Првог децембра 1919. године створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), која 1929. године мења назив у Краљевина Југославија. Победа Антанте и њених савезница, укључујући и Србију, над Централним силама у Првом светском рату омогућила је ослобођење словенског становништва од стега Хабсбуршке монархије и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. Народи који су је основали су током рата били на супротним странама, али након њега сви постају део победничке

¹⁷² Д. Кољанин, *нав. дело*, 59-62.

стране, захваљујући учешћу Србије у рату, победоносном пробоју Солунског фронта и продору у Србију, али и даље, ван њених граница, у области које су биле део Аустро-Угарске.

Новонасталом државом нису сви били задовољни. Незадовољници су постојали међу припадницима свих народа, а највише их је било међу Хрватима и Словенцима, без обзира на учешће неких њихових партија и представника у власти. Међунационални проблеми који су постојали, а који су углавном били политичке природе, додатно су подгревани темама из Првог светског рата, међу којима су предњачиле заслуге у ослобођењу (и стварању заједничке државе) и степен жртвовања. У трвењима између српских и хрватских политичара, српски су стално истицали своје ратне заслуге, док је хрватске то посебно иритирало, па су српским покушавали да умање заслуге и пребацивали ратно профитерство. Те трзавице су постојале и на седницама Народне скупштине, па и на њеном заседању од 20. јуна 1928. године када је Пуниша Рачић, члан Народне радикалне странке, пуцао у посланике који су били чланови Хрватске сељачке странке (ХСС). Два погођена посланика су преминула тог дана, а Стјепан Радић, председник ХСС-а, након месец и по дана, услед компликација изазваних тадашњим рањавањем.¹⁷³ Овај догађај је изазвао највећу кризу међуратне Југославије и био један од разлога увођења диктатуре краља Александра Карађорђевића почетком следеће године. Такмичење у ратним заслугама, помињање учешћа у рату и погибија чланова породице, као и оптужбе за неодговарајуће понашање током рата (пре свега избегавање учешћа у самим борбеним дејствима) коришћени су и у политичким борбама међу српским политичарима из различитих политичких партија.¹⁷⁴

¹⁷³ Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014, 237; О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, Beograd 2014, 141; М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт. Југославија између два рата*, Отокар Кершовани, Ријека 1970, 257. Директан повод за убиство су биле речи Ивана Пернара, посланика ХСС-а, упућене Пуниши Рачићу: „Опљачкао си бегове“, изречене у оквиру шире расправе која је почела на претходним заседањима и на којима су помињане и српске ратне заслуге и њене жртве. Пре наведених Пернарових речи, Рачић је за говорницом поменуо ратно јунаштво (Политика, 21.6.1928, 1-3). У хрватском друштву ово убиство је схваћено као удар на саме Хрвате, док се у српском друштву овај Рачићев чин добио тумачење у смислу одбране српске части. Милан Стојадиновић, народни поланик и потоњи председник југословенске владе, који у тренутку убистава није био у земљи, оставио је сведочанство да је Рачић пуцао након што му је пернар рекао да каже колико је крви пролио, па да му плате у злату. М. Стојадиновић, *нав. дело*, 253.

¹⁷⁴ Смрт сина српског политичара Љуба Давидовић је политички употребљавана, а Драгиша Цветковић и Милан Стојадиновић су оптуживани за избегавање учешћа у самим борбама. Д. Шаренац, *нав. дело*, 238-239.

Приликом помињања злочина које је учинила Аустро-угарска војска није помињано да су у тим јединицама служили и Словени, посебно они који су сада са Србима у истој држави. Словенци, Хрвати и Срби, некадашњи официри аустро-угарске војске су примљени у војску Краљевине СХС.¹⁷⁵ Истраге о њиховом евентуалном учешћу у ратним злочинима нису спровођене. У том периоду, истрага за ратне злочине вођена је само против аустро-угарског потпуковника Рихарда Р. Олбрајта, родом из Шумерског у тадашњој Чехословачкој.¹⁷⁶

У мировне уговоре закључене после Првог светског рата ушле су и одредбе о кажњавању ратних злочинаца. Иако су савезници тражили од Немачке да се суђење одржи за 890 лица, пред немачки суд у Лајпцигу је изведено само 43 ратна злочинца. Током 1921. године одржано је само дванаест суђења, и на њима је осуђено шест особа, и то на благе казне.¹⁷⁷ На овај начин су погажене одредбе Версајског мировног уговора, али и међународног ратног права. Међутим, западне силе нису инсистирале на адекватнијем суђењу немачким ратним злочинцима, већ су саме организовале суђења у одсуству.

Након завршетка самог рата, Краљевина СХС се посветила стабилизацији стања у новоформираној држави и није имала могућности да прецизно израчуна број погинулих током рата. Проблем је представљао и губитак документације током самог рата, па одређени подаци о губицима нису могли ни бити утврђени. Због тога је на Мировну конференцију у Паризу изашла са губитком од 1.247.435 становника, што јој је и признато од стране савезника. Претпоставке су да је прави број био донекле мањи и да се креће око 1,1 милион погинулих или умрлих војника и цивила. После тога је постојало неколико иницијатива да се попишу сви погинули, али ништа од тога није остварено.

¹⁷⁵ М. Вјелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju, Dobra, Beograd 2004, 13.

¹⁷⁶ И. Ђуковић, *Геноцид над Србима у аустроугарским логорима*, у Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља. Збраник радова са научног скупа. Београд 22-23. април 2003., Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 56.

¹⁷⁷ V. Gozze Gučević, „Odgovornost za kršenje ratnog prava“, *Vojna enciklopedija, tom 6*, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1973, 271; B. Jakovljević, „ratni zločini“, *Vojna enciklopedija, tom 8*, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1974, 41; *German War Trials. Report of the proceedings before the Supreme Court in Leipzig*, His Majesty's Stationery office, London 1921, 3-16 ([https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/46707c419d6bdfa24125673e00508145/a986f1b231839183c1257641004f12ee/\\$FILE/German%20war%20trials_1921_EN.PDF](https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/46707c419d6bdfa24125673e00508145/a986f1b231839183c1257641004f12ee/$FILE/German%20war%20trials_1921_EN.PDF) последњи пут погледано 15.2.2016).

Победоносно учешће Србије у рату, укључујући пре свих победе на Церу и Колубари, освајање Кајмакчалана и пробој Солунског фронта биле су у Краљевини СХС/Југославији централна места сећања на Први светски рат. Одмах иза њих је стајало повлачење кроз Албанију, као приказ натчовечних напора које је српски војник истрпео током рата. Због близине сукоба, постојало је заједничко сећање на ратове од 1912. до 1918. године, који су заједнички звани *Рат за ослобођење и уједињење*.

Цивилне жртве су се налазиле на зачељу, иако су оне понегде биле централна места породичног сећања, већ зависно од ратног страдања ближе родбине (односно да ли је већина страдалих била део војног кадра или су били цивили). Међутим, убрзо после рата, због потребе да се свету прикажу злочини окупатора, међу првима су подигнуте костурнице страдалим цивилима у Нишу (1921, свештеници и монаси страдали од Бугара), Мачванском Прњавору (1922, аустроугарске жртве) и Сурдулици (1922-24, бугарске жртве).¹⁷⁸

Слика 1 – спомен плоча убијеним свештеницима током Првог светског рата, постављена изнад гробнице страдалих свештеника у Саброњој цркви Свете Тројице у Нишу (аутор фотографије: Ненад Лајбеншпергер, 26.1.2018)

¹⁷⁸ В. Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918-1955*, докторска дисертација у рукопису одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2013. године, 186-193.

Српској војсци и њеним војницима су подигнути многобројна спомен обележја, а посмртни остаци српских војника смештене у више спомен костурница, како у земљи, тако и у иностранству.

Спомен обележја страдалим војницима подизана су, најчешће, у местима или централним деловима неког краја и то у две форме – као споменици и као спомен плоче. Споменици су најчешће били лоцирани у центрима насеља, у форми самосталних објеката са или без пописаних имена погинулих војника. Споменик се понегде састојао од фигуре војника на постаменту (Јагодина, Параћин, Смедерево, Лесковац, Краљево...) или је садржао групе војника у покрету (Зајечар, Прокупље...). Спомен-плоче су постављане на зид месне цркве и по правилу су садржавале имена страдалих војника. Понекад би биле простије обрађене, а понекад би, поред имена, садржале богатију орнаментику.¹⁷⁹

Да би се лакше бринула о многобројним гробовима и гробљима, али и да би погинули војници почивали у миру и достојанству, Влада КЈ је прописала обавезу концентрације посмртних остатака својих војника у посебне костурнице. На основу тога су настале костурнице на Церу, Мачковом камену, Гучеву, Кајмакчалану, Виду, у Аранђеловцу, Београду, Лазаревцу, Прилепу, Скопљу, Солуну (Зејтинлик), Бизерти у Тунису, Јиндриховицама у Чехословачкој, итд. Међутим, иако је дала законски оквир, држава није имала снаге сама да организује и финансира подизање великог броја објеката. Због тога је то било препуштено локалној иницијативи, која је некад била службена, а некад приватна. Финансије за подизање костурница и споменика су проналажене добровољним прилозима. Одређена средства су давали и Влада и краљевски двор. Величина њиховог прихода је зависила од важности споменика или костурнице.¹⁸⁰

Сложене друштвено историјске околности условиле су да споменици погинулим војницима са југословенске територије нису могли да буду подигнути свуда. У

¹⁷⁹ Више о спомен обележјима подигнутим између два светска рата видети у: В. Обреновић, *нав.дело*; О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Udruženje za društvenu istoriju, Ћигоја штампа, Београд 2014; Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014; Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, *Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца – неколико запажања и примера*, Српске студије 5 (2014), 207- 221.

¹⁸⁰ Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, *нав.дело*, 208- 216; више о томе у литератури наведеној у претходној фус ноти.

деловима државе који су пре рата били у Аустро-угарској подизање споменика војницима аустроугарске војске је било ретко и најчешће су подизани на гробљима. Изузетак је био простор Словеније на ком је подигнут значајнији број таквих споменика. У Бачкој и Банату подизани су споменици добровољцима. Војничка гробља (или појединачни војнички гробови) су била места на којима су породице страдалих аустро-угарских војника могли да их се сећају и одају им пошту. Међутим, и у тим крајевима је постојала потреба да се присуство државе осети и кроз спомен обележја. Немогућност постављања фигура српског војника, која не би била својствена тој средини, и можда изазвала нека негативна осећања, пронађена је у подизању споменика краљевима из династије Карађорђевић – Петру и Александру, људима који су били на челу државе и војске када је извојевано уједињене, и који су владали новом државом. Подизање споменика њима у част означавало је и један од најзначајнијих видова упросторавања нове државне идеологије.¹⁸¹

Најзначајнији споменик који је подигнут у Краљевини Југославији био је Споменик незнаном јунаку подигнут на планини Авали у близини Београда. Саграђен је на иницијативу и средствима краља Александра Карађорђевића. Поред снажног симболичког значаја представе свих погинулих војника у рату, оне је имао и јаку политичку конотацију, као херој који симболизује новог Југословена.¹⁸²

Политичке потребе су се и на друге начине уплитале у процесе подизања спомен-обележја. У селу Цера у Вардарској бановини, на простору на ком је вођена Брегалничка битка, покренута је иницијатива да се подигне костурница у коју би се похранили српски војници. Међутим, отишло се и корак даље, па је предложено да костурница буде део школске зграде, да би деца могла лакше да се уче у српском духу, и брже забораве бугарску пропаганду. На освећењу Спомен школе са костурницом, дат је завет да ће народ тог краја и живот дати да би очувао Југославију, створену крвљу ратника.¹⁸³ Приликом активности на подизања споменика српским војницима у Битољу, 1931. године, назначено је да се споменик подиже да би се одало признање и почаст палим херојима за слободу, али и „да подстакне национално васпитање код сада[ш]њих

¹⁸¹ О. Manojlović Pintar, *нав. дело*, 226-227, 263-265.

¹⁸² А. Ignjatović, *Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: Spomenik Neznanom junaku na Avali*, *Istorija i sećanje*, Studije istorijske svesti, Beograd 2006, 231-232; О. Manojlović Pintar, *нав. дело*, 226-227, 232-233.

¹⁸³ Архив Југославије (даље: АЈ) - 74 (Двор Краљевине Југославије) – ф 242- л.179.

и будућних поколења угледањем на жртве слободе“. Надлежно Министарство правде се сложило да ће овај споменик имати васпитни значај и будити националну свест у новим крајевима и због тога је дало подршку и одобрило средства за подизање овог споменика.¹⁸⁴

Иако је жртва српског војника на бојном пољу било оно што је највише поштовано и комеморисано, нису заборављени ни Словенци, Хрвати, Срби и други становници простора који су ушли у Краљевину СХС, а погинули су као припадници аустроугарске војске. Приликом концентрације војничких гробова у Чехословачкој, заједно са српским војницима у костурнице су смештани и ти бивши војници аустроугарске војске.¹⁸⁵ Поштовање према непријатељском војнику је показивано и у југославији. У процесима похрањивања српских војника у костурнице, на више места је извршено и похрањивање аустроугарских војника. То је био случај са костурницама на Гучеву, Церу, у Дубљу, итд. Посебне почасте су одаване чехословачким војницима аустроугарске војске у два случаја. Први су гробнице и споменик стрељаним чехословацима због побуне 1918. године у Крагујевцу, а други спомен- костурница на Церу и на њој плоча посвећена Чехословацима који нису желели да ратују против Срба, и који су због тога убијени.

Још током Првог светског рата настала су многа сликарска дела са тематиком из рата, пошто је Српска врховна команда то подупирала стварањем ратних сликара током септембра 1914. године. Ратни сликари су требали да документују моменте из борби и ратних догађања, али и злочине аустро-угарске војске против српских цивила. Предвиђено је било да прво фотографишу дешавања, а касније их пренесу на сликарско платно. На тај начин, већ током рата, настала су многа сликарска дела која су приказивала призоре из рата.¹⁸⁶ На основу снимљеног или виђеног током рата, сликари су наставили да стварају дела са истом тематиком и после рата. Тако Годор Швракић слика *Прелазак преко Албаније* (1921) на ком је приказана колона војника, рањеника и избеглица, Коста Милићевић *На гробу српског војника* (1919), Петар Добровић *Покољ у*

¹⁸⁴ АЈ – 63в.о. (Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење) – Ф 211 – срез битољски – Битољ, подизање споменика – Решење министарства правде бр. 96164 од 10.8.1931.

¹⁸⁵ Н. Лајбеншпергер, В. Цамић, А. Радованац Живанов, *Српски меморијали Првог светског рата у чешкој и Словачкој*, Саопштења XLVII (2015), 261- 290.

¹⁸⁶ Више о ратним сликарима видети у: М. Зековић, *Ратни сликари, фотографи аматери и дописници фотографи у српској војсци 1914-1918*, Војни музеј, Београд 2001.

Шапцу (1919). У ратном вихору живот су изгубили многи српски сликари, а део преживелих после рата није имао снаге да се враћа истим сценама. Поред тога, нестало је националног жара пошто су добијеним ратовима остварени национални циљеви о уједињењу и није се више осећала национална угроженост.¹⁸⁷ Отуда, без обзира на свеприсутност сећања на Први светски рат у српском и југословенском друштву, ратне теме у сликарству нису биле толико заступљене.

Током рата су настала и многа књижевна дела са темом страдања и херојске борбе српске војске и државе. Свакако најпознатија је песма *Плава гробница* Милутина Бојића (1917), о делу мора код острва Крфа у које су похрањивани посмртни остаци српских војника, пошто нису постојале могућности да буду покопани на копну. Након рата, настају многа друга књижевна дела са ратном тематиком, а у дневним новинама и периодици се штампају сећања учесника, текстови о борбама и страдањима, итд.

О српској војсци и њеном ратном путу, али и догађајима у позадини и у окупираној Србији, писано је у делима: *Из прошлости* Исидоре Секулић (1919), *Црвене магле* Драгише Васића (1921), *Кроз буру* (1921) и *Крила* (1922) Станислава Кракова, *Мали хероји* Дамјана Ковачевића (1930), *Изданци из опаљена грма* Вељка Петровића (1932), *Српска трилогија* Стевана Јаковљевића (1934-1936), *Ратни другови* Станислава винавера (1939), итд. Учешће Југословена у аустро-угарској војсци је описано у роману *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског (1921).

О другој страни рата, узалудности страдања, цивилним жртвама и ратном заробљеништву писано је у делима: Душан Васиљев, *Човек пева после рата* (1920), Јосо Дефранчески, *Ц. и Кр. Ратни логори 1914-1818* (1937) и Ристе Ковијанића, *Нађмеђерска долина смрти. На гробовима 6.000 српских мученика* (1936).

У периоду између два светска рата у Југославији је било отворено око 50 различитих музеја, галерија и самосталних музејских збирки. Заједно са музејским установама подигнутим пре уједињења, Југославија је пред почетак Другог светског

¹⁸⁷ Л. Трифуновић, *Српско сликарство 1900-1950*, Нолит, Београд 1973, 267.

рата имала око 120 музеја, галерија и музејских збирки.¹⁸⁸ У оквирима локалних, градских и завичајних музеја комплексног типа су се налазиле и историјске збирке које су говориле и о Првом светском рату.

Војни музеј је пострадао током Првог светског рата. Део експоната је опљачкан од стране Немаца при евакуацији, а део је страдао у самој згради музеја која је разорена приликом гранатирања Београда 1915. године. Ипак, већ на Солунском фронту организовано је сакупљање предмета који би ушли у будућу поставку музеја. Исти посао је настављен и после рата. Војни музеј, Историјско одељење Генералштаба и Удружење резервних официра и ратника ангажовали су се око сакупљања докумената и друге грађе из рата, како би што више остатака и сећања било сачувано за будућност. У том смислу су упућивани позиви становништву да доставе документа која евентуално имају, фотографије, предмете или другу грађу и своје успомене. Међутим, Војни музеј је отворен за посетиоце тек 1937. године. Разлози за скоро дводеценијско кашњење били су пре свега финансијске природе. У поставци музеја је приказано српско ратовање током Првог светског рата, уз повлачење преко Албаније и страдање српских војника приликом тога. То је било илустровано сликама, цртежима и скулптурама.¹⁸⁹

Све сукобљене стране су током Првог светског рат користиле филмске сниматеље да забележе активности трупа у пропагандне сврхе. Између два светска рата у Југославији су снимљена два играна филма са тематиком повезаном са Првим светским ратом. Филм *Кроз буру и огањ* (1930, режија Ранко Јовановић и Милутин Игњачевић) приказује борбу устаника у окупираној Србији. *Са вером у бога* (1932, Михајло Ал. Петровић) прати судбину једне породице кроз рат, како војника који је прошао цео ратни пут српске војске, тако и његових укућана који су остали у земљи током окупације. Приказом безбрижног пролећа пред почетак рата, страдања током рата и уједињења после рата, овај филм у себи носи и идеолошке и пропагандне поруке које су одговарале владавини краља Александра I Карађорђевића. Сматра се једним од најуспешнијих југословенских филмова снимљених између два светска рата. У овом периоду значајно је и остварење *Голгота Србије* (припремили Андра Глишић и Зарија

¹⁸⁸ Ж. Секулић, *Музеји и музеологија у Југославији 1918-1998*, у: Југословенска држава 1918-1998. Зборник радова са научног скупа, Институт за савремену историју, Београд 1999, 602-603.

¹⁸⁹ П. Лажетић, А. Радовић, *Војни музеј Београд*, Одбрана, Војни музеј, Београд 2013, 28-34, 40, 46, 52; Предраг Лажетић, *Војни музеј 1878-2014*, Медија центар Одбрана, Београд 2015, 48-52, 55-101; Д. Шаренац, *нав. дело*, 176-177.

Ђокић, уз режију Станислава Кракова) које је било снимљено у три верзије: прва верзија *За част отаџбине* (1930); друга *Голгота Србије* (1940), која је цензурисана због, у том тренутку, неодговарајућег приказивања непријатеља; и трећа 1940. године *Голгота Србије - Пожар над Балканом*. Реч је о документарном филму који приказује цео Први светски рата, са доснимљеним играним сценама међу којима су повлачење кроз Албанију и улазак српске војске у ослобођени Београд 1918. године, а које су представљене као аутентичне. На више места у филму су приказани лешеве српских или непријатељских војника, гробови и надгробни споменици (укључујући и крајпуташе).¹⁹⁰

Наставним плановима за основне и више народне школе у Краљевини СХС/Југославији било је дефинисано да су циљеви наставе из историје, земљописа и народног језика (српско-хрватко-словеначког) били и васпитавање у националном духу, буђење и развијање осећања за народно и државно јединство, љубави према отаџбини, као и свести о националном поносу и недељивој југословенској нацију. Поред тога, на часовима певања је требало будити и јачати естетска и родољубива осећања песмом, при чему је експлицитно навођено да се у III и IV разреду учи певање химни (све три народне, као и државне, која се састојала од измешаних стихова народних химни). У наставним програмима за историју је предвиђено обрађивање политичке, војне и друштвене (културне) историје, а у оквиру тога и о значајним биткама и бојевима и патњама народа под туђинском влашћу. У историјској настави је требало посебно истицати оно што спаја три племена која чине Југославију. На овај начин су остваривани политички циљеви стварања једниства међу тим народима и онога што је прво представљано као унитарно јединство три племена, а касније интегрално и реално југословенство. Очувањем сећања на националну борбу и тријумфе у прошлости покушавало се створити заједничко југословенско сећање. Повезивање борби за слободу сва три народа и страдање у ропству и борби за ослобођење је такође било у тој функцији. Учење српских ђака о устанку Матије Гупца или хрватских о српским устанцима против Турака требали су да покажу ђацима да је борба за национално ослобођење Срба и Хрвата била слична. Косовски бој (између Срба и Турака 1389) и

¹⁹⁰ P. Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Partizanska knjiga, Beograd 1986, 82-86; M. Čović, *Jugoslovenski ratni film. Knjiga prva*, Institut za film, Beograd, Vesti, Titovo Užice, 1984, 161-163.

Крбавска битка (између Хрвата и Турака 1463) стављане су понекад раме уз раме, док је са јунаштвом и жртвом Милоша Обилића током Косовског боја поређено јунаштво и жртва Николе Шубића Зринског током Битке код Сигета (између хабзбуршке и турске војске 1566). Улоге бана Јосипа Јелачића и митрополита Јосифа Рајачића, и уопште Хрвата и Срба, у догађањима 1848. године су приказиване паралелно и као доказ слоге. У оквиру лекција су истицане и жртве, колективне или појединачне, које су дате за слободу народа и које су водиле ка заједничкој држави. Посебно су истицани кнез Лазар, Милош Обилић, Никола Шубић Зрински, Карађорђе, али се ту нашао и сам краљ Александар Карађорђевић, убијен у атентату 1934. године.¹⁹¹

Из уџбеника Краљевине СХС/Југославије се учило и о Првом светском рату, где се видело пожртвовање српске војске током целог сукоба, уз трагично повлачење кроз Албанију, али се велики број жртава тог рата и страдање Југословена у Аустро-угарској током њега помињу тек од 1938. године. У уџбеницима је скретана пажња и на југословенске добровољце у које су ступали, поред Срба, и Хрвати и Словенци.¹⁹²

Наговештаји

Први ратни злочин који је нацистичка Немачка учинила у Југославији се десио самим почетком рата – нападом на Београд, град који је проглашен отвореним, односно небрањеним. На те прве, шестоаприлске београдске жртве, убрзо су се надовезивале и друге, а њихов број се повећао са отпочињањем злочина над Србима у НДХ, избијањем устанка у Југославији и суровим покушајем његовог гушења у Србији.

¹⁹¹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941. Други део. Школа и црква*, Стубови културе, Београд 1997, 136-140; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2013, 74-204; S. Petrungraro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918-2004. godine*, Srednja Evropa, Zagreb 2009, 53-69, 112-114; *Наставни програм за I., II., III. и IV. разред основних школа Краљевине Срба Хрвата и Словенаца*, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926, 11, 13, 21; Вујица Петковић, *Нови наставни план за I., II., III. и IV. разред основних школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Геца Кон, Београд 1928², 55, 58, 79-80; С. М. Јеврић, *Најновији наставни програм за Основне школе Краљевине Југославије. Прописан по саслушању Главног просветног савета Одлуком г. Министра просвете О. Н. Бр. 48491 од 15 јула 1933 године. С коментаром и припремама за практичну употребу*, Издавачка књижевница Рајковић, Београд 1933, 4, 8, 10, 11, 26; В. Петковић, *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу. Са званичним преписима и објашњењима и са методским упутствима за наставни рад*, Геца Кон, Београд 1937, 6, 38, 41, 43, 63, 64, 113-114, 120-121, 127, 165;

¹⁹² Д. Кољанин, *нав. дело*, 160, 172, 197; S. Petrungraro, *нав. дело*, 68, 135-137.

Југословенски краљ Петар II Карађорђевић и Влада напустили су земљу и уточиште нашли у окриљу Велике Британије (слично као и владе Грчке, Пољске, Норвешке, Холандије и Чехословачке). У извештајима, које је Влада у избеглиштву примала стизале су информације о губицима током немачког освајања, ратним заробљеницима, оснивању логора и злочинима према Србима у НДХ, устаничким борбама четника и комуниста, масовним стрељањима у Србији, одвођењу становништва на обавезан и принудни рад, итд.¹⁹³

Краљ Петар II је 7. јуна 1941. године упутио апел председнику САД Рузвелту и папи Пију XI да својим гласом и ауторитетом узму у заштиту његов народ који страда. При томе се позвао на вести које су стизале о ужасним злочинима над Србима.¹⁹⁴ Своје апеле и протесте, краљ и југословенска влада у избеглиштву су наставили да шаљу до краја рата. Све до краја рата, краљ и југословенска влада у избеглиштву су изражавали своју забринутост и осуде злочина који се чине на просторима окупиране Југославије, посебно према Србима у НДХ.

Централни комитет (ЦК) Комунистичке партије Југославије (КПЈ) је, 15. априла 1941. године у Загребу, убрзо по нападу на Југославију, издао *Проглас* народима Југославије. По садржини, проглас је више био окренут хрватском, него осталим народима. У њему се иступа против начина прихватања окупатора у Хрватској и формирања Независне државе Хрватске (НДХ), које прати мржња према Србима и Словенцима и претње стрељањима, покољима, преким судовима, итд. Хрватски народ је позван да не прихвата такву власт, него да стане уз раме осталим народима који се тренутно боре против нападача. Челницима НДХ је скренута пажња да се замисле шта их очекује за „пролијевање недужне народне крви“.¹⁹⁵ У тим тренуцима, док је Југословенска војска (ЈВ) још пружала отпор, КПЈ је подупирала њену борбу и називала је херојском. Када се убрзо све распало и ЈВ капитулирала, КПЈ ће то прогласити издајом и припремаће полако свој устанак. Иако је исказивала такву намеру, до подизања устанка од стране комуниста је дошло тек након напада нацистичке Немачке

¹⁹³ М. Терзић, *1941. у југословенским војним извештајима из Каура*, у Срби и рат у Југославији 1941. године. Тематски зборник докумената, ИНИС, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику руске академије наука, Београд 2014, 463-466.

¹⁹⁴ М. Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, Istorija 20. veka, god XVI, sv. 2 (1998), 90.

¹⁹⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945 I*, Jugoslovenski pregled, Beograd 1988 (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945 I*), 28-30.

на СССР, 22. јуна 1941. године. Поводом тог напада ЦК КПЈ је издао нови *Проглас* у ком је позвао раднике, сељаке, грађане и омладину Југославије, и уопште припаднике свих југословенских народа, да се спремају за предстојећу борбу. Посебно се обратио хрватском народу тражећи да борбом спере љагу коју на њега навлачи Анте Павелић, поглавник НДХ, својим злочинима.¹⁹⁶

По отпочињању устанка, током јула месеца 1941. године, КПЈ је у агитацији да јој се придруже нови борци, помињала злочине окупатора над народима Југославије, усташа над Србима и другим народима у НДХ, а након раскида сарадње са четницима и њихове злочине над муслиманима и другим народима. Иако је у почетку за основни циљ своје борбе наводила ослобођење земље и спречавање злочина које спроводе окупатори и њихови помагачи, најављивала је и ново друштво после рата. Иако о револуцији и доласку комуниста на власт после рата није отворено причала, КПЈ се упустила у обрачун са политичким противницима. То је, пре свега, била Југословенска краљевска влада у избеглиштву и посебно њен министар војске, морнарице и ваздухопловства Драгољуб Дража Михаиловић, који је одбио да се повуче из земље након априлског слома и који је подигао устанак са остацима ЈВ, али се убрзо упустио и у отворени обрачун са комунистима и њиховим устаничким партизанским покретом. На територији под окупацијом, чији краљ и влада су били ван земље, КПЈ је најозбиљнијег противника у спровођењу своје револуције видела управо у Дражи Михаиловићу и његовим четницима, пошто су они на југословенском тлу једини представљали део предратне легалне власти и као такви, посебно уз своје оружане снаге, могли да осигурају евентуални повратак краља у земљу, а самим тим и повратак старог система, против кога су се комунисти борили још пре рата. Други јак политички противник је била Хрватска сељачка странка (ХСС), која се није супротставила окупатору и чији вођа Влатко Мачек је позвао хрватски народ да призна НДХ, иако је сам одбијао личну и страначку сарадњу са њом и окупатором. И ова странка је пре рата била део легалне власти, а представљала је најјачу хрватску странку. Слично као и са четничким покретом Драгољуба Михаиловића, њихов останак у земљи је био отежавајућа околност за КПЈ, пошто би својом евентуалном акцијом могли на своју страну да привуку добар део Хрвата, на које је КПЈ рачунала у свом устанку. За њима су ишли

¹⁹⁶ *isto*, 57-61.

квинслинзи: Павелићеве усташе у Хрватској, Аћимовићева комесарска влада, Недић и његова влада у Србији, Лео Рупник у Словенији, као и Збор Димитрија Љотића и разне друге четничке формације.

Тако је већ у самом *Прогласу ЦК КПЈ народима Југославије* од 12. јула 1941. године, којим је објављен позив на устанак, за издаје, убиства комуниста и злочине оптужена Аћимовићева комесарска управа, уз Димитрија Љотића, а помиње се и издаја Павелића и његових усташа.¹⁹⁷ Мање од две недеље касније, 25. јула, у новом *Прогласу* и позиву на устанак, ЦК КПЈ се поново осврнуо на српске и хрватске издајнице и њихове злочине према народима Југославије.¹⁹⁸ ЦК КПЈ је почетком 1942. године захтевао од ЦК комунистичке партије Хрватске (КПХ) и главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда за Хрватску да хрватском народу отворено саопште да је нежељење ХСС-а да сарађује са устаницима штетно и издајничко, и да је Мачек са својим сарадницима, због своје пређашње политике, одговоран не само за долазак Павелића на власт, него и за злочине које усташе чине, не само над српским и другим народима, већ и над хрватским.¹⁹⁹

У оквиру своје борбе, али и у оквиру агитације за њу, КПЈ је инсистирала на очувању братства и јединства народа Југославије. Међунационални злочини који су постали свакодневни, нису били прихватљиви комунистима, не само због злочина, него и схватања да различити народи могу и морају да живе заједно. Захтевано је да се борба води само против окупатора и њихових сарадника, односно оних који су извршили злочине. Срби су позивани да не сматрају злочинцима све Хрвате, већ само усташе, а муслимани не све Србе, већ само четнике, и слично. Сви заједно су позивани на заједничку борбу против окупатора и њихових слугу, као и за бољу будућност свих

¹⁹⁷ „Фашистички окупатори ... настоје да по сваку цену створе од домаћих изрода своје оружје, своју потпору. Они су ту потпору нашли у презреном издајници Љотићу, у такозваним комесарима на челу са крвником Аћимовићем, они су ту потпору нашли у шачици полицијских паса као што су: Драги Јовановић, Вујковић, Бећаревић, Космајац и други. Ти изроди српства хватају по улицама и кућама и комунисте и друге народне борце који се боре за твоју слободу и предају их у руке фашистичких освајача који поробише и опљачкаше твоју земљу. Они стрељају у масама те твоје синове“. *Isto*, 63-64.

¹⁹⁸ „Презрени бандит Павелић и његова малобројна хорда убица заслужује не само презрење читавог хрватског народа, већ и срамну смрт издајница и окорелих убица, јер они убијају у масама најбоље синове хрватског народа, они истребљују хиљаде и хиљаде српског становништва убијајући не само мушкарце, већ и децу, жене и старце“. *Isto*, 68.

¹⁹⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom V, knjiga 3. Borbe u Hrvatskoj 1942 god.* Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1952, 11.

народа Југославије.²⁰⁰ За насталу мржњу међу народима оптуживани су окупатори који су успели да пронађу издајнике у југословенским народима, и уз помоћ њих их заваде међусобно.²⁰¹ Поред тога, КПЈ је редовно представљала партизанске јединице као заштитнике од усташких и четничких напада и злочина.²⁰²

У разним прогласима, саопштењима и другим текстовима КПЈ је наводила или описивала усташке и четничке злочине. Из њих је било јасно да су терор и злочини усташа били већи. Међутим, да би се успоставила некаква национална равнотежа уз навођење да су напади усташа окренут ка Србима, често је додавано да су у злочинима страдали и Муслимани и Хрвати, баш као што су и у оквиру четничких злочина страдали, не само Муслимани и Хрвати, него и Срби. Понекад су злочини усташа и четника изједначавани.²⁰³

²⁰⁰ Тако је хрватском народу поручено: „Ti nisi kriv, hrvatski narode, za zločine ovih izroda, ali ti moraš ustati da s oružjem u ruci obračunaš sa tim odvratnim slugama njemačkih i talijanskih okupatora, koji su osramotili tvoje ime“, а муслиманима „Наш заједнички непријатељ, крвави окупатор преварио вас је и употребио као своје оружје против народа Југославије, а у првом реду против јуначког српског народа... Тргните се, Муслимани, одбаците од себе слуге непријатеља и остварите братски борбени савез са српским и осталим народима Југославије...“. J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom sedmi, kraj aprila - 28. novembar 1941*, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd – Zagreb 1983, 177, 179.

²⁰¹ У прогласу Народима Босне и Херцеговине, из јануара 1942. године, ЦК КПЈ, Покрајински комитет КПЈ за БиХ и главни штабови НОПОЈ и Народноослободилачких партизанских одреда за БиХ, су написали: „Njemački i talijanski fašistički osvajači već 10 mjeseci pljačkaju vašu ponosnu zemlju. Oni pale vaša mirna sela, ubijaju djecu i starce, uništavaju vaše porodice; oni istrebljuju sve podjednako: Srbe i Hrvate i Muslimane. Ali pošto nemaju dovoljno svojih snaga da podjarme i unište naše narode, ovi imperijalistički razbojници stvoriše pakleni plan za istrebljenje naroda u Bosni i Hercegovini. Oni su vas uspjeli zavadići među sobom da se vi sami uništavate. Za vrijeme svog razbojničkog napada na našu zemlju fašistički banditi posijali su sjeme razdora i mržnje među svim narodima Jugoslavije.“ J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom osmi, 29. novembar 1941 - 17. februar 1942*, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd – Zagreb 1983, 123.

²⁰² На пример, Србима у БиХ је, у априлу 1942. године, саопштено: „I ovog puta naši junački partizani i dobrovoljci su pokazali da su oni vaši najbolji zaštitnici od ustaških zuluma, nasilja i pljačke“, а муслиманима „...vi znate da su vas partizani branili od četničkog zuluma i pljačke“. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II, knjiga 3. Dokumenta vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1955, 411-412.

²⁰³ У саопштењу врховног штаба народноослободилачке партизанске и добровољачке војске, од 8. маја 1942. године, пише: „Ustaše nemilosrdno istrebljuju srpsko stanovništvo gdje god na njega naiđu i odnose svu njegovu imovinu, a siluju žene, kao što se je dogodilo u selu Dedići i drugim selima oko Trnova za vrijeme posljednje neprijateljske ofanzive. Na isti način postupaju njihova četnička sabraća, i to ne samo prema Hrvatima i Muslimanima, njihovom imanju, ženama i djeci, već i prema Srbima i Crnogorcima. Zvjerstva četnika oko Čajniča, u Lici i Crnoj Gori ravna su najgorim ustaškim zločinima prema Srbima“ (*Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II, knjiga 4. Dokumenta vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1955, 51). Тито је извршном комитету коминтерне, 7. октобра 1942. године, јавио о злочинима четника Попа Ђујића и додао: „Talijanski okupatori zajedno s četnicima čine nad hrvatskim stanovništvom u Dalmaciji ono isto što su prošle godine radili zajedno s ustašama nad srpskim stanovništvom u Bosni, hercegovini, Lici i Kordunu“. J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom dvanaesti, 1. septembar - 13. novembar 1942*, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd – Zagreb 1982, 103.

Народноослободилачки покрет (НОП), који је предводила КПЈ, стално је током рата истицао жртве народноослободилачке борбе. У оквиру тога, значајније место су имали чланови КПЈ, а у оквиру њих они на вишим положајима.²⁰⁴ Поред тога, истицана је и потреба да борци не жале своје животе за ослобођење земље. Тако је у августу 1941. године главнокомандујући Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (НОПОЈ) Јосип Броз Тито писао: „Зар може бити веће жртве коју доприноси један син народа, за добро народа, него што је жртвовање свог живота и своје породице? Не, не може бити веће жртве, и зато тим веће презрење и осуду мора да осјети сваки поштени родољуб против оних народних изрода који се бацају блатом и клеветама на те народне жртве, на несебичне борце, на оно што је најбоље у нашем народу – на наше херојске партизане, који дају свој живот за спас и слободу народа“.²⁰⁵

КПЈ, односно Главни (касније Врховни) штаб партизанских устаника, редовно је извештавао о својим борбама Коминтерну, а након њеног распуштања, у марту 1943. године, Георги Димитрова и радио „Слободна Југославија“, који се емитовао из СССРа. У тим информацијама су се налазили подаци о оствареним резултатима, губицима непријатеља и заплени материјала, а понегде и губицима које је имао сам партизански покрет. Након успостављања контаката са западним савезницима, Врховни штаб је и њих обавештавао о својим акцијама.

Пре почетка своје борбе, а посебно током ње, КПЈ је истицала и величала херојске борбе Црвене армије, њене велике жртве и пожртвованост војника у борби против нацистичке Немачке и њених савезника. Поводом обележавања 24. годишњице Октобарске револуције, ЦК КПЈ се обратио грађанима Југославије саопштењем у ком је писало и: „Све своје снаге, све своје тековине, стечене тешким напорима у крви и зноју, Совјетски Савез је ставио у службу не само одбране своје [земље] већ и одбране читавог угроженог човечанства. И опет народи великог Совјетског Савеза приносе

²⁰⁴ Један од примера је Саопштење Врховног штаба о погибији истакнутих руководилаца из средине априла 1943. године у ком је јављено о смрти Славише Вајнера Чиче, члана КПЈ и команданта Романијског народноослободилачког партизанског одреда, Чика Милана Илића, члана КПЈ и команданта Шумадијског батаљона I пролетерске народноослободилачке ударне бригаде, Драганчета Павловића Шиље, члана КПЈ и комесара Шумадијског батаљона I пролетерске народноослободилачке ударне бригаде, Баја Секулића, члана КПЈ и Главног штаба НОПО за Црну Гору и Боку и Буда Томовића, члана ЦК СКОЈ-а и секретара црногорске Народне омладине. J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom deseti, 9. april - 3. Juni 1942*, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd – Zagreb 1983, 23-24.

²⁰⁵ J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom sedmi, kraj aprila - 28. novembar 1941*, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd – Zagreb 1983, 86.

највеће жртве за добро човјечанства. Совјетски народи дају оно што им је најдрагоценије, дају крв своје сретне омладине, својих синова и кћери, у борби против дивљих хитлеровских фашистичких хорди. Милиони синова и кћери ове велике земље – читав совјетски народ, на фронту и у позадини, са до сада невиђеним херојством приноси огромне жртве за спас човјечанства од фашистичке немани“.²⁰⁶

Како је рат одмицао, јачала је и устаничка војска предвођена КПЈ-ом. Дешавања на светским фронтима 1943. године, а пре свега Стаљинградска битка, уз успешно одолевање партизана немачким офанзивама утицали су да се код југословенских комуниста учврсти уверење у сигурну победу над фашистичким окупаторима. КПЈ је на јесен 1943. године почела да истиче да је захваљујући њеним жртвама у рату учвршћен међународни положај Југославије и њених народа и то у тој мери да их нико више неће омести да остваре сва национална и демократска права, онако како то буде захтевала воља југословенских народа.²⁰⁷ Гледајући уназад (али и унапред) видели су своју успешну борбу и почели отворено да истичу своје намере да по ослобођењу мењају југословенско државно уређење, као и цело друштво, али и да прошире границе предратне Југославије. На другом заседању АВНОЈ-а потврђене су одлуке Врховног пленума Освободилне фронте словеначког народа о прикључењу Словеначког приморја Словенији, од 16. септембра 1943. године, и Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске о прикључењу Истре, Ријеке, Задра и осталих окупираних крајева Хрватској, од 20. септембра 1943. године. Те одлуке су правдане потребом за припајањем свих словеначких и хрватских крајева матицама, исправљањем историјских неправди, али датим жртвама.²⁰⁸

²⁰⁶ исто, 176.

²⁰⁷ J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom sedamnaesti, 1. oktobar - 30. novembar 1943*, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd – Zagreb 1984, 163-165.

²⁰⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945 I*, 379-381; *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима*, Просвета, Београд 1983⁴, 309-310, 318-319; Тито је у једном обраћању народу Словеније, 22. априла 1944. године изрекао: „Жртве које је већ допринио словеначки народ и које ће убудуће допринијети у име те опјесавезничке ствари даће своје славне резултате. Словеначка браћа у Приморју и Корушкој након дугогодишњег уgnјетавњања морају бити поново враћена у нашу породицу и уједињена са својом мајком – Словенијом у братској федеративној Југославији. Стотине села које су спалили нјемачки и талијански фашистички освајачи и готово сто тисућа убијених у борби синова и кћери Словеније – доста је висока цијена да се остваре те оправдане наде словеначког народа. То је и жеља свих народа Југославије. То је један од циљева који стоје пред нашој славном Народноослободилачком војском“. J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom dvadeseti, 16. april - 30. jun 1944*, Komunist, BIGZ, Naprijed, Beograd – Zagreb 1984, 21.

Потребу за бележењем и кажњавањем ратних злочина, док рат још траје, осетили су различити југословенски (и антијугословенски) политички и друштвени субјекти који су постојали у тим тренуцима – краљевска влада у изгнанству, српска квинслиншка управа у земљи, Српска православна црква (СПЦ), власти НДХ и партизански устанички покрет. Министарство иностраних послова Југословенске краљевске владе у избеглиштву је током јуна 1941. године затражило од својих посланстава да приступе прикупљању података о насиљима које окупатор врши у земљи. Касније је формирана и посебна комисија при влади у избеглиштву која је правила евиденцију о ратним злочинима. Југословенска влада у избеглиштву је била једна од девет земаља које су 13. јануара 1942. године издале Декларацију о кажњавању ратних злочинаца.²⁰⁹ Да би спречиле или бар ублажиле терор који су спроводили хрватске, албанске, бугарске и мађарске власти над Србима, српске квинслиншке власти су у оквиру Изванредног комесаријата за насељенике и избеглице такође прикупљале податке о злочинима. Намера им је била да их предају немачким окупационим властима. СПЦ је 1941. године написала два меморандума о страдању Срба. Један је успела да изнесе из земље и преда влади у Лондону. Појава и објављивање овог документа су изазвали велике расправе у југословенској влади, посебно по питању неопходних консеквенци за њих. Народноослободилачки покрет (НОП) је, 20. октобра 1942. године, након изјаве совјетске владе о одговорности немачких освајача и њихових помагача за злочине у окупираним земљама, издао упутства за прикупљање података о злочинима окупатора и њихових помагача.²¹⁰ Сви наведени субјекти су, на различите начине, до краја рата наставили да се баве проблематиком злочина над цивилним становништвом, а за послератни период у Југославији је најзначајније било ангажовање устаничког покрета вођеног од стране КПЈ, с обзиром на то да је он наставио своју активност и у том периоду.

²⁰⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945 I*, 111-112.

²¹⁰ М. Koljanin, *nav. delo*, 88-92; Ј. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985, 12; М. Милкић, *Односи Југославије и Италије у контексту изручења ратних злочинаца након Другог светског рата*, Војно-историјски гласник, 2/2012 (2012), 112; М. Радојевић, *Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941-1943). Погледи и залагања Милана Грола*, Глас CDXX Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ 16 (2012), 468-477.

Друштво Црвеног крижа НДХ пробало је да направи евиденцију погинулих војних лица, рањених и несталих особа, али је та акција била неуспешна.²¹¹

На Другом заседању АВНОЈ-а, 30. новембра 1943. године, донета је Одлука о формирању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, која је имала да ради при НКОЈ-у.²¹² После тога су и на покрајинским антифашистичким већима основане земаљске (републичке) комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а постојале су покрајинске, обласне, окружне, среске, општинске, градске и рејонске комисије. Правилник о раду Државне комисије је донет 8. маја 1944. године. Задаци комисија су били да документовано испитају и утврде злочине и злочинце, како извршиоце, тако и наредбодавце или организаторе, да раде на утврђивању броја жртава и учињене материјалне штете, и на пописивању имовине лица оптужених да су ратни злочинци. Своје налазе су били дужни и да објаве, а сви органи власти и појединци су били дужни да предају комисијама доказни материјал који су имали.²¹³

Одлука и једне и друге југословенске владе (краљевске и комунистичке) да се ангажују на сакупљању података о ратним злочинима и њиховим извршиоцима и налогодавцима је уско повезана са потребом задовољења правде, што и јесте један од послова владе. Са друге стране, она је повезана и са заједничким активностима у оквиру антифашистичке коалиције, где краљевска влада покушава да и у иностранству обавља своју функцију, а НКОЈ жели да постане признати део савезничке коалиције.

* * *

Политички мотивисане одлуке током Другог светског рата су коштале живота бројне војнике свих зараћених страна. Највише жртава је донела Хитлерова одлука да по сваку цену освоји Стаљинград, удружена са Стаљиновом одлуком да га по сваку цену одбрани. Стратешки значај Стаљинграда био је далеко мањи од политичког. Освајање, односно одбране, града који је носио Стаљиново име била је више ствар

²¹¹ М. Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata*, *Časopis za suvremenu povijest* god. 24, br. 1 (1992.), str. 186-187.

²¹² *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије...*, 310-311, 320-321.

²¹³ М. Zečević, J. P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Arhiv Jugoslavije, Zad, Beograd 1996, 10, 21, 27, 445-446; В. Pavić, „Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača“, *Vojna enciklopedija, tom 2*, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1971, 565.

престижа и остваривања победе која би подигла, односно оборила, морал војске и целокупног становништва обе земље. У Бици за Стаљинград је погинуло преко милион војника обе зарађене стране, још више их је рањено, нестало или пало у заробљеништво. Слична томе је и одлука Јосипа Броза Тита и југословенских комуниста да се затражи од СССР-а да омогуће НОВЈ да сама ослобађа остатак Југославије, након ослобођења Београда. Та одлука је коштала живота многе борце, пре свега младе Србе, који су се неприпремљени упустили у фронталну борбу на Сремском фронту. Политички мотив те одлуке је било стицање легитимитета код свих посматрача за будуће кораке власти и могућност каснијег лакшег причања о улози КПЈ у ослобођењу земље.

Велике жртве су стварале и погрешне војне одлуке – као пуштање воде из бране Жуте реке, да би се зауставило напредовање Јапанаца, када је умрло пола милиона цивила.

* * *

И у тешким ратним временима људи су наставили да се баве стваралаштвом. У редовима партизанског устаничког покрета се нашао и део предратних уметника који су наставили да стварају своја дела, али сада и са новом тематиком – приказом дешавања током НОБ-е, а у оквиру тога и жртава рата. Ратни услови нису остављали велике могућности, па углавном настају уметничка дела у, условно речено, мањим, краћим и јефтинијим формама – у литератури песме и поеме, а у сликарству цртежи и графике.

Борба и страдања су били основни литерарни мотиви током рата. Од многобројних дела издвајају се: песма *Крвава бајка* Десанке Максимовић (1941), о стрељању ђака у Крагујевцу октобра 1941. године и поеме *Стојанка мајка Кнежополка* Скендера Куленовића (1942) и *Јама* Ивана Горана Ковачића (1943), обе о усташком масовном погубљењу српских цивила током самог рата. Многе песме је сам народ испевао током рата. Поред уопштеног помињања борбе против окупатора, партизана и Тита, у њима се помињу и погибије неких конкретних личности које су,

својим ратним ангажовањем, оставили траг у народу, као нпр: Младен Стојановић, Славиша Вајнер Чича, Марија Бурсаћ, Иво Лола Рибар или Марко Орешковић.²¹⁴

Специфичност ликовних дела насталих у овом периоду је њихова документарност. Они дочаравају истинске страхоте рата: разарање, смрт, злочине, рањенике, збегове... Део тога се види у цртежима са сценама из рата Ђорђа Андрејевића Куна, после рата представљеним у мапи *Партизани*, и линорезима *Ми памтимо...* Вање Радауша (1943), који говоре о нацистичким злочинима. Потреба за ликовним изражавањем постојала је и код затворених у логоре. Међу мотивима који су они осликавали, налазили су се ликови других логораша, изглед логора и други детаљи из њега. На тај начин су настала важна сведочанства о изгледу и психичком стању самих жртава и местима њиховог заточеништва. Многа од дела настала у логорима нису сачувана.²¹⁵

На слободним територијама су организоване и изложбе. На њима су представљани ликовни радови, али и ствари у вези са самом борбом. Тако је, на пример, у Босанском Петровцу, у септембру 1942. године била уприличена изложба о ратном санитету, на којој је приказан део материјала који санитет користи, као и модели шумских болница.²¹⁶

Током рата филм је углавном имао пропагандну улогу. У те сврхе су га користили и окупатори, и квинслинзи, и комунистички покрет. Многи аматери у партизанским редовима обављали су филмска снимања, па су тако настали и документарни филмови *Пренос рањеника* и *Погреб палих америчких пилота*. У октобру 1943. године Врховни штаб НОВЈ донео је одлуку о снимању докумената из партизанских борби, а филмска секција при Одељењу за агитацију и пропаганду Врховног штаба НОВ и ПОЈ основана је 13. децембра 1944. године. Њени сниматељи су пратили јединице на фронту и снимали дешавања у ослобођеном делу земље. Од тих материјала су настали документарни филмови *Злочин окупатора у Нишу*; *Сахрана жртава фашизма*; *Ослобођење Заграда* и други. Детаље из Народноослободилачке

²¹⁴ *Смрт Младена Стојановића; Слава Чичи; Марија Бурсаћ; Смрт Иве Лоле Рибара, Пјесма о Марку Орешковићу, у Народне пјесме о Народноослободилачком рату и револуцији (избор)*, Веселин Маслеша, Сарајево 1986³, 91, 93, 101, 102, 107.

²¹⁵ *Revolucionarno slikarstvo*, Spektar, Zagreb, 1977, 73-84; Б. Станић, Ј. Петровић-Ћирић, *Ликовни радови из заробљеничких логора. Збирка Симе Караогловића*, Музеј града Београда, Београд 1997, 8-11.

²¹⁶ Д. Брајушковић, *Prvi kongres partizanskih lekara Jugoslavije*, Vojnoistorijski glasnik, god. XVI, broj 1 (1965), 50.

борбе су снимали и припадници савезничких војски. У овом периоду, на Југословенском простору су снимљена два играна фила – један у Србији, други у Хрватској, али у оба тема није имала везе са Другим светском ратом.²¹⁷ Специфичност партизанске борбе није остављала много могућности да комунистички покрет изврши снимање играног филма током рата.

Спроводећи народноослободилачку борбу и револуцију, комунистички покрет није запоставио ни образовање, схватајући га као важан део у спровођењу револуције. На слободним територијама и у оквиру војних јединица организоване су школе или бар неки облици наставе. Као важни предмети и даље су препознати историја, земљопис и матерњи језик, с тим да добијају делимично нове смернице у оквирима комунистичке идеологије. Заједнички, ови предмети требало је да развијају осећање народне равноправности и братства. Настава историје је пратила комунистичку интерпретацију националног питања у Југославији, одбацивши све што је сматрала великосрпским хегемонизмом, са јасним упутствима да се историјско градиво мора изучавати на подлози строге националне равноправности и без разлика на верску припадност. О самој народноослободилачкој борби је требало предавати на часовима историје и земљописа, док би се у оквиру матерњег језика вршио избор чланака у духу и смерницама народноослободилачке борбе. Сматрано је да ђаци треба да развију свест о значају Народноослободилачке борбе, која би требала водити напред, ка новом друштву. Историјски садржаји су били окренути ка остваривању војних и политичких циљева – победи над окупатором и његовим помагачима, као и промени политичког и друштвеног уређења земље. У недостатку уџбеника, у почетку је у настави употребљавана партизанска штампа. Касније су почели полако да се појављују, пре свега партизански буквари, а затим и остали, а међу њима и уџбеници из историје.²¹⁸

²¹⁷ P. Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Partizanska knjiga, Beograd 1986, 115-127; M. Čović, *Jugoslovenski ratni film. Knjiga prva*, Institut za film, Beograd, Vesti, Titovo Užice, 1984, 164-166; D. J. Goulding, *Jugoslovensko filmsko iskustvo 1945.-2001. – oslobođeni film*, V.B.Z. Zagreb, 2004, 3-4.

²¹⁸ Д. Кољанин, *Изграђивање идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2013, 257-259, 266-267; М. Ogrizović, *Prosvjeta u narodnoj revoluciji*, Školske novine, Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta, Zagreb 1978, 9-17, 23-24; *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије...*, 139-142.

ЖРТВА И БРОЈ

Дефиниција жртве рата

Појам жртве је вишезначан и може се посматрати у религијском и световном значењу. Углавном се подразумева да је жртва објекат над којим је извршен извештан насилан чин од стране неког субјекта, било да се ради о физичкој или психичкој повреди или лишавању од нечега. При томе, и објекат и субјекат могу (али не морају) да буду људска бића. Међутим, дела из којих настају жртве нису увек насилна, а постоје и случајеви када особе саме од себе стварају жртве.

У религијском значењу жртва се тумачи на два начина. Први је да је то чин приношења дара неком божанству, а други да је она сам тај дар. У оквиру религијског обреда дар или жртва се поклања богу/боговима како би се умилостивио/умилостивили да испуне жеље и потребе људи, за окајање греха или у знак захвалности за учињена дела. Дар или жртва се могу приносити и духовима природе, духовима предака, па чак и демонима. У различитим религијама и друштвима, различите су и жртве. Могу бити крвне и бескрвне. У појединим друштвима приношење жртве подразумева убијање неке животиње, а у некима је то било и људско биће. Као жртва се приносе и производи биљног порекла, најчешће житарице, али и предмети, најчешће одевни. У неким савременим друштвима чин убијања животиња је прерастао у приношење дара који симболизује убијену животињу.²¹⁹

²¹⁹ „жртва“, *Библијска енциклопедија I*, Духовна академија Светог Василија Острошког, Србиње-Београд 2004, 306-307; „жртвоприношења код Јевреја“, *исто*, 310-312; „жртва“, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика. књ. 5*, Српска академија наука и уметности, Београд 1968, 443; „жртва“, *Речник српскохрватског књижевног језика. књ. 2*, Матица Српска, Матица Хрватска, Нови Сад, Загреб 1967, 47; „жртва“, *Речник српског језика*, Матица Српска, Нови Сад 2007, 375; „жртвовати“, *исто*; „žrtva“ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. sv. 96, 2. dvadeset i trećega dijela*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1964, 474; „žrtve“ *Enciklopedija leksikografskog zavoda., 7 tom*, Jugoslovenski leksikografski zavod Zagreb, 1964, 782; „жртва“, *Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија. I*, Просвета, Београд 1986⁴, 789; „žrtva, žrtvovanje“, *Opšta Larousse enciklopedija. 3*, JRJ, Zemun 2004, 1995; „victim“, *Oxford Adanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford University Press, Oxford 1995⁵, 1327; „жёртва“, *Православная энциклопедия том XIX*, Церковно-научный центр Православная энциклопедия, Москва 2008, 150-152; „sacrifice“, *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline and History of the Catholic Church, volume XIII*, Robert Appleton Company, New York 1912, 309-321; „žrtva“ *Opći religijski leksikon, A-Ž*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zegreb 2002, 1059-1060; „sacrifice“, *Encyclopedia Judaica, vol. 14*, Encyclopedia Judaica, Jerusalem 1971, 599-615; „sacrifice“, *The Encyclopedia of Religion, vol. 12*, MacMillan Publishing company, Collier MacMillan Publishers, New York, London 1986, 544-556; „жертвоприношение“, *Новая Российская энциклопедия, Том VI (1)*, Издательство Энциклопедия, Издательский дом Инфра-М, Москва 2009, 292-

Жртва у световном значењу је најчешће особа која је претрпела одређену штету дејством другог лица. Тада се дефинише као жртва криминалитета, и то је она особа која је директно погођена криминалном активношћу, односно чија су права или интереси непосредно уништени, оштећени или угрожени криминалним понашањем. Та активност може бити лишавање живота (убиство) или слободе, крађа, силовање, пребијање, трговина људима, итд. У жртве спадају и индиректно погођена физичка лица, нпр. супруг силоване жене и слично, затим и лица погођена саобраћајним несрећама и слично. Жртве се дефинишу и као особе које су претрпеле физичка или психичка оштећења, материјални губитак, манипулацију (превару) других лица или значајно кршење њихових основних права. Жртва криминалитета могу бити и правна лица погођена привредним или другим криминалом.²²⁰

Нека особа може саму себе учинити жртвом путем одрицања или одустајања од нечега за добробит себи драгих особа, вршењем дела у корист другог или несебичним давањем. У тим случајевима говоримо о саможртвовању. На пример, родитељ који одустаје од даљег школовања или развијања каријере ради подизања детета, или особа која намерно оствари слабији резултат у некој активности да би његов пријатељ-ица/рођак-а победио-ла. Поред тога, може представљати и допринос у личној својини, раду или знању, учињен ради добра неког другог. Ово значење појма жртве је световно, али и уско повезано са религијом. Хришћанска вера учи да је Исус Христ,

293; „жртва“, *Свезнање. Општи енциклопедијски лексикон у једној књизи*, Народно дело, Београд 1937, 748-749; „жртва“, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, tom IV*, Bibliografski zavod, Zagreb 1929, 1347. Видети и: V. Nikolić-Ristanović, *Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvence na odnos društva prema viktimizaciji*, *Temida* god. 15, br. 1 (2012), 23; Г. Ђерић, *Смисао жртве у традиционалној култури Срба. Антрополошки поглед*, Светови, Нови Сад 1997.

²²⁰ Д. Јовашевић, „жртва кривичног дела“, *Лексикон кривичног права*, Службени лист СРЈ, Београд 1998, 92; Д. Крстић, „жртва“, *Психолошки речник*, Савремена администрација, Београд 1996³, 192; М. Бошковић, „жртва“, *Криминолошки лексикон*, Матица српска, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад 1999, 99; „жртва“, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика. књ. 5*, 443; „žrtva, žrtvovanje“, *Opšta Larousse enciklopedija*, 3, 1995; „victim“, *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 1326-1327; М. Kostić, S. Konstantinović Vilić, *Viktimologija. Osnove učenja kroz pojedinačne teme*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš 2012, 451-452, 456-457; Ђ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimologija. Opšti deo*, Univerzitet u Beogradu – Pravni Fakultet, Beograd 2015, 23-25; I. Simović-Hiber, *Okviri viktimologije*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet Bezbednosti, Beograd 2009, 25-29; С. Константиновић-Вилић, В. Николић Ристановић, М. Костић, *Криминологија*, Прометеј, Београд 2010, 465-466; V. Nikolić-Ristanović, *nav. delo*, 22-31; М. Lindergen, V. Nikolić-Ristanović, *Žrtve kriminaliteta: Međunarodni kontekst i situacija u Srbiji*, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji, Odeljenje za sprovođenje zakona, Beograd 2011, 19-20 (<http://www.osce.org/sr/serbia/85269?download=true>, последњи пут погледано 24.5.2015); V. Nikolić-Ristanović, *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*, Svetozar Marković, Beograd 1984, 11-13, 42-44.

родоначелник ове вероисповести, жртвовао свој живот за добробит целог човечанства. У разним религијама присутно је жртвовање за веру у смислу одрицања од разних угодности, али и живота. Ова група жртава би могла да се дефинише као добровољне жртве, а у њу спадају и особе које су се определиле за еутаназiju. Постоје и друге околности или појаве које су довеле до постојања жртве, а да узрок није деловање друге особе. Ту спадају елементарне непогоде, разни несрећни случајеви, алкохолизам и друго.²²¹

Дефиниција жртве се шири и на животиње, животну средину, друштва, државе, па и предмете који су погођени кривичним делом.

Постоје различите поделе по типовима жртава криминалитета, али то превазилази обиме интересовања у оквиру наше теме. Треба само напоменути да у друштву постоји слика „идеалне“ жртве, која је невина и беспомоћна, без удела у изазивању злочина. Са друге стране починилац злочина је без сумње особа описана у негативном смислу.

За наше истраживање значајне су жртве политичког криминалитета, односно дела насталих из политичких потреба. У његовим оквирима сврставају се, између осталих, жртве: тероризма, ратних сукоба и злоупотребе политичке моћи, а могу им се придружити и жртве злочина мржње. Свакако да је рат посебно стање друштва, али то не значи и да је у њему забрањено вршење злочина. Међутим те забране се релативизују и током рата долази до пораста криминалитета и насиља, уз појаву њихових екстремних облика у формама разних ратних злочина (а у оквиру њих и геноцида).²²² Због њиховог настанка у нередовним околностима, повећаног броја и пратећих последица, које су скоро по правилу знатно веће него у мирно доба, жртве ратних сукоба, односно жртве рата, посебан су део жртава криминалитета.

²²¹ М. Lindergeren, V. Nikolić-Ristanović, *nav. delo*, 19; М. Бошковић, „жртва“, *Криминолошки лексикон*, 99; „жртва“, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. књ. 5, 443; „жртвовати“, *исто*, 444; „жртва“, *Речник српскохрватског књижевног језика*. књ. 2, , 47; „жртва“, 375; „жртвовати“, *исто*; „žrtva, žrtvovanje“, *Opšta Larousse enciklopedija*. 3, 1995; „жртва“, *Библјска енциклопедија*. 1, 306-307; „casualty“, *Oxford Adanced Learner's Dictionary of Current English*, 174; „victim“, *исто*, 1326-1327; „жертва“, *Православная енциклопедия том XIX*, 153-154; „sacrifice“, *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline and History of the Catholic Church, volume XIII*, 315-317; „жртва“, *Свезнање. Општи енциклопедијски лексикон у једној књизи*, 749.

²²² Ђ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *nav. delo*, 114-117, 121.

Жртва рата је особа погођена ратним дејствима и разарањима, која је због рата изгубила живот, физички повређена (рањена или изложена хемијским или радиоактивним агенсима), лишена дела својих права (слободе, избора кретања и места становања, школовања...), остала без неког од родбине и имовине (целе или дела) и доживела менталне повреде и емотивне патње. У њу спадају и они који су оболели, изгладнели или осиромашили услед рата, односно они који не би оболели, били гладни или сиромашнији да рата није било. Особе умрле након рата, али од последица озледа или болести задобијених током њега су такође жртве рата.²²³

Жртве рата могу бити војне и цивилне, већ зависно од тога да ли је оштећена особа била ангажована у ратним операцијама као део војних формација или не. Лице ангажовано у ратном сукобу не носи увек обавезно униформу или оружје. Оно може ратовати и у цивилном оделу, или бити ангажовано у извиђању, логистици и слично, када не носи ни оружје. Услед тога ни непријатељ понекад не препознаје ко је војник, а ко цивил, а ни након сукоба се понекад тачно не може одредити да ли је неко страдао као војник или цивил.²²⁴ Међутим, када се ради о цивилним жртвама које страдају у ратним дејствима, а које нису, или не би требало да су, примарне мете, никад не можемо са сигурношћу тврдити да настају случајно и да се нису могле избећи. Тим пре што за сваки испаљени метак или гранату, бачену бомбу и постављену мину постоји намера.

Због природе оружаних сукоба, ратна жртва може бити директна или индиректна. Док је прва последица самих ратних акција и планирани или случајни резултат жеље да се непријатељ (противник) победи или уништи, друга настаје из околности самог ратног сукоба, иако није била примарни циљ сукобљених страна. Док

²²³ „жртва“, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. књ. 5, 443; „жртва“, *Речник српског језика*, 375; ; В. Jakovljević, „ratna žrtva“, *Vojna enciklopedija, tom 10*, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1975, 746; „žrtve rata“, *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1981, 724; „casualty“, *Oxford Adanced Learner’s Dictionary of Current English*, 174; „žrtev“, *Enciklopedija Slovenije*, 15, Mladinska knjiga, Ljubljana 2001, 377; *Istraživački izvještaj Civilne žrtve rata u Hrvatskoj. Pravo na pravni lijek i reparaciju za žrtve teških kršenja međunarodnog prava o ljudskim pravima i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava. Potrebe, praksa, preporuke*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2012, 10-11 (http://www.documenta.hr/assets/files/publikacije/CivilneZrtve_Izvjestaj.pdf последњи пут погледано 4.1.2016); Т. Lukšić-Orlandić, *Deca žrtve rata*, Temida god. 3, br. 2 (2000), 28-30.

²²⁴ О проблематици разликовања војне од цивилне жртве рата, на примерима из ратова у бившој Југославији током последње деценије двадесетог века видети више у *Rat, dokumentiranje i pravni status žrtava*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2011, 138-168. (<http://www.documenta.hr/assets/files/publikacije/dokumentiranje.pdf> последњи пут погледано 4.1.2016).

директне жртве страдају углавном у самим борбама, бомбардовањима (гранатирањима), диверзијама или одмаздама, индиректне не морају ни да буду у зони ратних дејстава, пошто могу да страдају од болести, глади или смрзавања које су проузроковане самим постојањем рата. Поред тога, индиректна жртва је и особа која је у породичној вези са директном жртвом, пошто и она подноси последице њеног страдања. Број индиректних жртава рата је често виши од директних, посебно у савременим сукобима.²²⁵

Током Другог светског рата ратне жртве су настајале на следеће начине:

- убијање и рањавање противничких војника или припадника покрета отпора у борби;

- убијање и рањавање цивила у оквиру борби, одмазди или расних и других злочина;

- убијање и рањавање војника и цивила приликом бомбардовања градова;

- убијање и рањавање војника и цивила приликом диверзија;

- убијање ратних заробљеника;

- убијање и рањавање квинслиншких службеника и сарадника свих војски.

- убијање (погубљење) дезертера, издајника и слично (у оквиру свих војски).

- затварање војника (чиме постају ратни заробљеници), припадника покрета отпора, политичких и идеолошких противника, чланова других верских, расних или етничких група, цивила, итд;

- убијање затвореника;

- злостављање (мучење) затвореника, укључујући и спровођење експеримената над њима;

- одвођење на принудни рад;

- принудна мобилизација;

- прогањање из политичких и верских разлога;

- пресељење становништва;

²²⁵ М. Новаковић, *Појам индиректне жртве у јуриспруденцији Европског суда за људска права*, Страни правни живот, 1/2011, 262-271; L. Huyse, „Victims“, *Reconciliation After Violent Conflict. A Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm 2003, 54-57 (<http://www.un.org/en/peacebuilding/pbso/pdf/Reconciliation-After-Violent-Conflict-A-Handbook-Full-English-PDF.pdf> последњи пут погледано 15.5.2016); *Global Burden of Armed Violence*, Geneva Declaration Sekretariat, Geneva, 2008, 31, (<http://www.genevadeclaration.org/fileadmin/docs/GBAV/GBAV08-CH2.pdf>, последњи пут погледано 15.5.2016).

- силовање и други сексуални злочини;
- присилно односно јивање и прекрштавање;
- друго нехумано понашање, укључујући и срамоћење људског достојанства;
- епидемије заразних и учесталије појаве других болести којих не би било да није рата;
- глад и смрзавања којих не би било да није рата;
- стварање материјалне штете приликом ратних дејстава;
- стварање материјалне штете за потребе ратних дејстава: услед копања ровова, подизања утврђења или препрека за механизацију, засипања канала за наводњавање...;
- стварање материјалне штете ван ратних дејстава: у оквиру одмазди, намерног уништавања имовине из расних разлога, реквизирања хране и других потрепштина, пљачке...;

Када се рат заврши, за собом оставља неколико категорија ратних жртава: бивше борце (рачунајући и илегалце), преживеле логораше и затворенике, војне и цивилне инвалиде рата, рањене, оне који су претрпели тортуре, батине, силовања..., болесне, децу без једног или оба родитеља, породице без дела предратних чланова и имовине, итд. У ове жртве се могу урачунати и лица која су након рата неправедно осуђивана због деликата током рата. Свака од набројаних група се даље може делити на основу „величине“ физичког, психичког и/или материјалног оштећења.

Синоним за жртве (рата) је термин „губитак“. Он је заступљенији у војној терминологији, али се користи и у свакодневном (цивилном) говору и писању. Губитак је заједнички назив за људство, материјална средства и животиње, избачене из строја (производње) услед разних узрока, а у случају ратних губитака – услед последица ратних дејстава. Ратни губици по настанку могу бити борбени и неборбени, при чему су борбени непосредна, а неборбени посредна последица рата. По последицама могу бити стални (неповратни) и привремени (повратни). Стални ратни губитак обухвата мртве

(без обзира на узрок смрти), заробљене, бегунце и нестале, а привремени људство које се обично поново укључује у јединицу (рањени и болесни).²²⁶

Други синоним за жртву је „страдалник“, у смислу особе која је (на)страдала, али он се ретко када користи приликом помињања жртава рата. Премда, постоје аутори који мисле да би то био исправнији термин.²²⁷

Уско повезани са појмом жртве су термини злочин и злочинац. Злочин је акт којим се врши најтежи облик кршења правних правила, а особа која га врши је злочинац.²²⁸ Самим тим, и једно и друго имају негативну конотацију.

Ратни злочин представља тешку повреду међународног ратног права. Та права су, пре Другог светског рата, била дефинисана Женевском (1929; раније верзије: 1864. и 1906) и Хашким конвенцијама (1899. и 1907). Ратни злочин је представљао читав низ активности уперених против непријатеља која могу имати, али не морају, смртни исход или уништавање материјалних добара. У њихову широку лепезу спадају: убиства ван борбе, неодговарајући третман заробљеника, болесних и рањеника, коришћење неконвенционалног наоружања, напади на небрањена насеља, уништавање културних и историјских споменика, итд. Кривцима за ратни злочин, односно ратним злочинцима, сматрани су они који су га директно извршили, али и они који су га наредили, проузроковали или помогли. Непоштовање правила рата и стравични злочини током

²²⁶ V. Mikulić, V. Vidaković, „Gubici“, *Vojna enciklopedija, tom 3*, izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1972, 347.

²²⁷ Игор Граовац пише о „жртви“ и „страдалнику“ као истој, али истовремено и различитој ствари. При томе наводи низ примера, као: погинули борци су пре страдалници него жртве, као и страдали при несмотреном руковању оружјем, док су случајно страдали у ратним операцијама пре жртве рата, итд. I. Graovac, *Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 5, Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2002, 429-443.

Владимир Гајгер прави разлику између жртава, страдалих и страдалника. По њему, жртве су: убијени, погинули или од последица рата преминули цивили и убијени или умрли ратни заробљеници; страдали су војници погинули у рату, а страдалници они који су преживели рат, али током њега повређени, оболели, избегли или прогнани. V. Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači“*. *Brojbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)*, *Časopis za suvremjenu povijest* god. 43, br. 3 (2011), 700.

Весна Николић Ристановић сматра да реч „страдалник“, односно „страдалница“, много боље одражава преовлађујуће савремено значење речи жртва (при чему има и женски и мушки род), али се њен осврт више односи на жртве криминалитета. V. Nikolić-Ristanović, *Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvence na odnos društva prema viktimizaciji*, 23;

²²⁸ Д. Јовашевић, „злочин“, *Лексикон кривичног права*, 135; М. Бошковић, „злочин“, „злочинац“, *Криминолошки лексикон*, 104; „злочин“, *Правни лексикон*, Савремена администрација, Београд 1964, 1096; А. Мимица, М. Богдановић, „zločin“, *Sociološki rečnik*, *Zavod za udžbenike*, Beograd 2007, 668-669.

Другог светског рата условили су да се после њега изврши нова кодификација међународног ратног (хуманитарног) права, па су 1949. године донете нове Женевске конвенције.²²⁹

* * *

Ми ћемо у наставку текста под термином „жртва рата“ подразумевати само оне који су током рата изгубили живот, понегде користећи и формулације: „губици“, „стварни губици“, „стварне жртве рата“, или „страдали“ већ зависно од потреба самог текста и јасног одвајања од других жртава. У случајевима коришћења термина „жртве рата“ и за друге категорије, осим погинулих и умрлих, то ће бити назначено.

Термин "жртва рата" у Југославији

Жртве рата, настале током Другог светског рата на територији Југославије, били су погинули или умрли:

- партизани (НОПОЈ, НОВЈ, ПОЈ, ЈА) и илегалци комунистичког покрета;
- југословенски држављани у другим војним формацијама – Југословенска (краљевска) војска, четници (у свим својим облицима), Српска државна стража, Српски добровољачки корпус, усташе, домобрани, балисти (пропадници организације *Вали комбетар*), словеначка Бела гарда, СС дивизије (Принц Еуген, Ханцар и Скендербег);
- окупаторски војници и службеници;
- савезнички војници (Црвена армија, Бугарска народна армија, америчка и британска војска);
- цивили страдали приликом бомбардовања или других ратних операција и диверзија;
- цивили страдали: - у одмаздама (обешени или стрељани);
- као жртве етничке нетрпељивости и мржње;

²²⁹ В. Јаковљевић, „ратни злочини“, *Војна енциклопедија, том 8*, 41-42; Ј. Патрновић, „хашке конвенције“, *Војна енциклопедија, том 3*, 396-397; М. Бошковић, „ратни злочин“, „ратни злочинци“ *Криминолошки лексикон*, 298-299; „ратни злочини“, *Правна енциклопедија 2*, *Савремена администрација*, Београд 1989², 1390-1391; „жневске конвенције“, *усто, 1974-1975*; Л. Веšлер, „Међународно хуманитарно право: општи преглед“, *Лексикон ратних злочина. Оно што би јавност требало да зна*, (приредили Р. Гатмна и Д. Риф), *Samizdat B92*. Београд 2003, 26-27; Р. Ј. Р., „War crimes“, *The New Encyclopaedia Britannica, Vol 29*, 1998¹⁵, 638; М. Граhek Раванчић, *Народ ће им судити. Земалјска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Загреб 1944. – 1947.*, *Хрватски институт за повјест*, Загреб 2013, 29-32.

- услед политичких и идеолошких обрачуна (комунисти и њихови симпатизери које су прогнали окупатори и колаборационисти, други политички противници квинслиншких власти, жртве комунистичких левих скретања у Црној Гори и источној Херцеговини 1942)

- као сарадници устаника или окупатора

- страдали војници и цивили: - од болести и глади (у збеговима, избеглиштву, својим кућама, али и у војним јединицама);

- у затворима и логорима (стрелани, подлегли физичком мучењу или лошим условима утамничења);

- страдали југословенски грађани у идеолошким обрачунима комуниста са њима по коначном ослобођењу одређених територија;

- Немци, Италијани и Мађари страдали у одмаздама по ослобођењу одређених територија (ликвидирани, преминули у логорима услед лоших услова и протерани из земље).

Међутим, званични југословенски наратив је југословенске жртве рата делио у две категорије: пале борце и жртве фашистичког терора. Ова подела је била скоро увек стриктна кад би се причало о жртвама рата, али су се, ипак, и у оквиру тих категорија могле разазнати разлике (и подкатегије).

Припадницима противничких војних снага (рачунајући и окупаторске и разне војске са југословенског простора), онима оптуженим за сарадњу са њима и фолксдојчерима, право ратне жртве са југословенске стране никад није признато.

Под палим борцима, односно страдалим војницима, рачунали су се само они који су страдали на победничкој страни. У јавном дискурсу није било помињања погинулих војника губитничких снага у рату, па ни оних који су били југословенски држављани.

Пали борци би се могли разврстати у две групе. У првој су они који су били са југословенског простора, односно југословенски држављани, или они који су били страни држављани, али су се борили у партизанским јединицама. Друга група су војници савезничких армија погинули на тлу Југославије – пилоти британске или америчке авијације, војници Црвене армије и Бугарске народне армије.

Под палим борцима са југословенског простора, југословенска држава је рачунала оне који су се активно борили против окупатора и њихових помагача, како се тада

говорило, и у тој борби погинули, подлегли ранама, нестали или оболели приликом борбе и умрли . То су пре свега, и у највећем броју случајева, били припадници партизанског отпора (НОПОЈ, НОВЈ, ПОЈ, ЈА). Малобројни изузеци су били:

1. припадници покрета отпора у другим земљама (Француској, Белгији...);
2. припадници савезничких војски (углавном пилоти и авијатичари бившег југословенског ваздухопловства који су током Априлског рата побегли из земље и прикључили се савезницима.²³⁰ За део њих је понекад коришћен термин припадници Југословенске војске ван отаџбине;
3. погинули у Априлском рату;
4. четници страдали у борби против окупатора почетком рата (осим уколико нису учествовали и у борбама против партизана);²³¹
5. припаднике хрватске милиције само ако нису учествовали у борбама против партизана (али не и они међу њима који су страдали у сукобу са четницима);²³²
6. умрли у заробљеништву, у ком су активно подржавали НОП;
7. део припадника 13. СС брдске дивизије Ханцар који се 1943. године, побунио током обуке у француском граду Вилфранш-д-Руергу и због тога погубљен.

Међутим, ти изузеци су више били службени, у јавном дискурсу они скоро да нису помињани, осим припадника страних покрета отпора и заробљеника. Најчешће се причало и писало само о жртвама партизанске борбе.

Првих пет наведених група изузетака рачунати су у пале борце пошто су пали у директној борби са окупаторима. Без обзира што су неки од њих пали у иностранству, били су југословенски држављани који су страдали у борби против истог непријатеља који је окупирао Југославију. Шеста група није страдала у директној борби, али су јој дате заслуге пошто су се другачијим *средstvima* борили за исту антифашистичку и комунистичку идеју. Седма група се донекле издваја из наведеног и зато ћемо њој посветити мало више пажње.

²³⁰ Многи од њих су се прикључили РАФ-у (Royal Air Force Велике Британије) и погинули у његовим редовима. Најпознатији од тих пилота био је Фрањо Круз. Он се вратио у Југославију и учествовао у оснивању партизанске авијације. Погинуо је 1944. године. Касније је похрањен на Војном гробљу Комонвелта у Београду. Поред њега ту су још два пилота са југословенског простора.

²³¹ Приликом пописивања жртава рата 1950. године, дато је упутство да се ови четници требају пописати као жртве рата.

²³² исто.

Припадници 13. СС брдске дивизије Ханџар (1. хрватска дивизија), састављени од муслимана из Босне и Хрвата, били су послати на обуку у француски градић Вилфранш-д-Руерг (Villefranche-de-Rouergue). На вест да ће бити послати на источни фронт део њих се побунио у ноћи 16. на 17. септембра 1943. године. Иако су успели да убију пет немачких официра, побуна је истог дана угушена, а њени организатори и део учесника погубљени. Ово је била прва побуна у некој од немачких СС јединица током рата и због тога је после рата и прослављана у Вилфраншу. Комеморацијама су присуствовали и југословенски дипломатски представници у Француској. Југославија је 1950. године подигла споменик у овом месту, а једна градска улица је добила назив: „Авенија Хрвата“. Од стране Француза више пута је било покренуто и питање братимљења Вилфранша са неким југословенским (хрватским или босанско-херцеговачким) градом, али се то није остварило до 1980. године.²³³

Југославији је одговарало да се на тлу једне савезничке земље, и при том светске силе, одржавају комеморације које сведоче о томе да је постојао отпор нацистима од стране југословенских држављана, без обзира што се радило о војницима који су били део немачких снага. Обема странама, и француској и југословенској, одговарала је чињеница да су се они побунили, и тиме пружили отпор. Југославија је на тај начин и додатно показивала да су се Југословени и Французи борили против истог непријатеља. Међутим, побуна дела Ханџар дивизије није имала исту важност и на југословенским тлу, због злогласне прошлости целе дивизије. Због те прошлости, и почињених злочина, хрватски СУБНОР је предлагао да при посети француских бораца Југославији, почетком седамдесетих година, побуна у Вилфранфу буде у другом плану, а да предаја одликовања једном од преживелих учесника побуне нема официјалан карактер и претеран значај.²³⁴

Међу борцима који су страдали у партизанским јединицама нису сви имали исти третман – неки су били важнији. Првенство су имали погинули народни хероји, а за њима првоборци, односно они ступили у партизанае 1941. године, па тек

²³³ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (даље ДА МСП) – политичка архива (даље: ПА) - 1951 – Ф 27 – д. 4. – 41006; исто – 1965 – Ф 39 – д. 22 – 433612; исто - д. 25 - 437178; исто – 1969 – Ф 46 – д. 24 – 435876; исто – 1973 – Ф 34 – д. 16 – 440231; исто – д. 17 – 448091; исто – 1976 – Ф 39/2 – д. 13 – 399-400 (457857); исто – 1977 – Ф 39 – д. 14 – 510-513 (453670); исто – 1978 – Ф 40 – д. 11 – 117 (454005); исто – 1979 – Ф 40 – д. 15 – 203; L. Erignac, *La Revolte des Croates*, Louis Erignac, Villefranche-de-Rouergue 1980, 22-24, 64.

²³⁴ ДА МСП – ПА - 1972 – Ф 35 – д. 22. – 414916; исто – 1973 – Ф 34 – д. 17 – 448091.

онда остали пали борци. Међутим, и у оквиру народних хероја је постојала подела, па су одређену предност имали чланови Централног комитета (ЦК) Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и ЦК Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). За њима су ишли други истакнути руководиоци устанка, команданти партизанских јединица и друге личности које су се истакле својим ангажманом. Највиши руководилац КПЈ погинуо током рата био је Иван Милутиновић, а СКОЈ-а Иво Лола Рибар. Од осталих личности, ту су били доктор Младен Стојановић, Сава Ковачевић, Бошко Буха и многи други. Њихова предност се огледала у томе што су чешће од осталих помињани у комеморацијама, што су им подизани бројнији и већи споменици и што су по њима чешће давана имена улицама, насељима, школама, установама, итд. по целој земљи. Већина других народних хероја је била значајна само у оквиру средине из које је потекла (република или крај) или простора на ком је деловала и погинула током рата.

За чланове КПЈ страдале током рата знало је да се каже и да су сви погинули у борби, иако су неки страдали у затворима или погубљени. Тако Вељко Мићуновић, југословенски амбасадор у Москви, 1969. године, на отварању изложбе поводом 50-годишњице оснивања Савеза Комуниста Југославије (СКЈ), каже да је три четвртине чланства КПЈ током рата страдало на бојном пољу.²³⁵

Разлика између палих бораца и жртава фашистичког терора, па и између представа самих бораца, је била присутна и у настави. У наставним плановима је преоручивано да се истичу народни хероји. Приликом једне инспекције основних школа у округу београдском, инспектор је замерио учитељима „што се из дневних листова исецају и истичу као очигледно средство неодређени снимци или уметнички радови од Куна, као на пр. „Партизан“ а треба више конкретно истицати снимке Народних хероја Тита, Леке Ранковића, Пеке Дапчевића и сл.“.²³⁶

Партизанске јединице су током рата, а посебно у последње две године рата, у своје редове примале велики број одбеглих припадника других војних формација. Самим њиховим укључивањем у партизанске јединице они су били рехабилитовани од учешћа у другим војскама. Уколико су погинули, рачунати су као партизанки губици, што је било и логично с обзиром да су у тим редовима и погинули. Међу тим пребеглим

²³⁵ V. Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Jugoslovenska Revija, Beograd 1984, 161.

²³⁶ Историјски архив Београда (даље: ИАБ) - 28 (Окружни народни одбор Округа београдског) - К 30 – 1946 – 22, 2.

војницима било је и држављана других држава, па и Немаца и Италијана (посебно након капитулације Италије). Пошто су постале део партизанских јединица и оне су рачунате као југословенски војни губици.

Појам *палог борца* био је дефинисан и прописима који су се бавили социјалном заштитом преживелих жртава рата.

Држава је као *палог борца*, чија породица (брачни друг, деца, родитељи, деде и бабе) имају право на државну помоћ дефинисала погинуле, умрле или нестале држављане Југославије који су вршећи војну дужност, или друге дужности за војне циљеве, или за циљеве државне безбедности у рату, или по наређењу војних органа или органа власти, изгубили живот:

- у саставу партизанских одреда, НОВ, ПОЈ, односно ЈА, или ван тих састава, од 17. априла 1941. године, па до престанка непријатељстава (15. маја 1945).

- у саставу ЈВ за време рата са непријатељем, од 6. до 17. априла 1941. године, или доцније као ратни заробљеници у логорима.

- у савезничким редовима „у борби за уништење фашизма или учествујући у устанцима за народно ослобођење“.²³⁷

Право на помоћ је признавано и породицама страних држављана који су погинули у НОБ, борећи се у саставу партизанских одреда, НОВ, ПОЈ, односно ЈА, и то ако не примају, по истој основи, помоћ од своје државе.²³⁸

Чланови породица погинулих италијанских војника, који су постали југословенски држављани по уговору о миру са Италијом, или су оптирали за

²³⁷ Закон о ратним војним инвалидима, Службени лист ФНРЈ бр. 44/46, чл. 1, 2, 4; Закон о ратним војним инвалидима, Службени лист СФРЈ бр. 49/65, чл. 1, 2, 6, ; Закон о војним инвалидима, Службени лист СФРЈ бр. 39/77, чл. 2, 3, 16; Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са збирком прописа. Књига друга. Збирка савезних прописа о заштити војних инвалида и породица палих бораца донетих у периоду од 1945. до 1992. године, Удружење ратних и мирнодопских војних инвалида Србије, Београд 2004, 38-39, 140-142, 230-231, 237; „ratni vojni invalidi“, *Pravna enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1979, 1190-1191;

²³⁸ Закон о ратним војним инвалидима, Службени лист ФНРЈ бр. 44/46, чл. 5 ; Закон о ратним војним инвалидима, Службени лист СФРЈ бр. 49/65, чл. 2, 5; Закон о војним инвалидима, Службени лист СФРЈ бр. 39/77, чл. 2, 5, 14; Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са збирком прописа..., 39, 141-142, 236; „ratni vojni invalidi“, *Pravna enciklopedija*, 1191.

југословенско држављанство, такође су имали право на помоћ државе, уколико им је исто право било дато од стране италијанских државних органа.²³⁹

Помоћ није следовала породицама чији је страдали члан био осуђен због издаје, службе непријатељу и учествовања у сукобу на страни окупатора и његових помагача, као ни самим породицама чији је један члан био осуђен за иста дела.²⁴⁰

У погледу савезничких војника погинулих на тлу Југославије постојали су различити аршини. Југославија је признавала све савезничке жртве, али је некима придавала већи значај од других. У првих неколико година страдалим црвеноармејцима је исказивано изузетно поштовање и велике почести. Део поштовања су имали и војници Бугарске народне армије, али доста мањи. Припадници америчке и британске војске су помињани и величани непосредно после рата, али такође, доста мање него војници Црвене армије.

Југословенска захвалност Црвеној армији за помоћ у ослобођењу и победи над фашизмом је била велика/огромна. У завршници рата и у првим годинама након њега, она је свуда јавно исказивана. Захвалност је изговарана у обраћањима политичара народу, о томе су писале новине, песници су писали песме у њихову славу, а у деловима земље кроз који је прошла Црвена армија су подизани споменици. Посматрајући тај период стекли смо утисак да је жртва Црвене армије у појединим тренуцима и сегментима, била значајнија од југословенске жртве.

Најбољи сведок величини југословенске захвалности су гробнице са телима погинулих совјетских војника које су подизане у самим центрима насеља, почев од главног града – Београда, преко Новог Сада, Петровграда (Зрењанина), Суботице..., па до сеоских насеља - Вишњица, Велико село... До краја новембра 1944. године,

²³⁹ Одлука о инвалидским правима ратних војних инвалида – бивших припадника италијанске војске, Службени лист СФРЈ бр. 24/69; Закон о војним инвалидима, Службени лист СФРЈ бр. 39/77, чл. 3, 16; Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са збирком прописа..., 94-95, 231, 237; „ratni vojni invalidi“, *Pravna enciklopedija*, 1191;

²⁴⁰ Закон о ратним војним инвалидима, Службени лист ФНРЈ бр. 44/46, чл. 7; Закон о ратним војним инвалидима, Службени лист СФРЈ бр. 49/65, чл. 7 ; Закон о војним инвалидима, Службени лист СФРЈ бр. 39/77, чл. 17; Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са збирком прописа..., 40, 142, 237.

Београђани су црвеноармејцима подигли 50 споменика. Црвеној армији је подигнут и највећи споменик у тадашњој Југославији, 1947. године, на Батини на Дунаву.²⁴¹

Колико је жртва Црвене армије била цењена одлично илуструје и једна реченица коју је потпредседник Народне скупштине ФНРЈ изговорио за њеном говорницом приликом дебате о буџету, 24. марта 1946. године: „Велико дело и жртве Совјетског Савеза у минулом рату наши народи неће никад, никад и никад заборавити!“²⁴²

Након сукоба са Информбироом (1948-1953), престаће Југословенско величање улоге Црвене армије, али то не значи и да је њена улога била заборављена. Осим нестанка из говора политичара и из новинарских текстова, црвеноармејци ће нестати и са градских тргова и улица, пошто је већи део њихових споменика био уклоњен. По отопљавању односа, поново се више говорило о Црвеној армији и њеној улози, али то више није било на истом нивоу као у годинама после рата.

Захвалност је постојала и према Бугарској народној армији која је учествовала у ослобођењу дела земље. Највећа манифестација те захвалности је био испраћај бугарских јединица са фронта назад у Бугарску и велики митинг одржан у Београду. Међутим, однос према овој војсци је био у сенци бугарске окупације, али и претераног бугарског хваљења својом улогом у ослобођењу делова Југославије.²⁴³

Крајем рата и непосредно после њега, Југославија је похвално говорила и о западним савезницама. Међутим, како се сукоб између Југославије и западних земаља око Трста заоштравао, југословенска страна је све мање износила захвалност њиховим армијама. Ипак, то није значило и да је потпуно негирала њихове заслуге. Велика Британија је своје војнике страдале широм Југославије прикупила и похранила на Британском војном гробљу у Београду, док су САД своје војнике пренели на своја војничка гробља у Италији и САД.

²⁴¹ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Институт за савремену историју, Београд 2012, 228-231; О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, Beograd 2014, 177-189.

²⁴² *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946*, I tom, (priredio Đ. Vasiljević), Jugoslovenski pregled, Beograd 1985, 75.

²⁴³ Више о улози Бугарске Народне Армије у ослобођењу Југославије пишемо касније. Видети стране 130-135.

На проналажењу посмртних остатака америчких војника у Југославији и њиховом преносу на друга одредишта (прво у Београд, а затим у Италију и САД) радила је Служба за регистровање америчких гробова, формирана од стране владе САД. Рад ове службе био је будно посматран од стране југословенских власти, услед чега су њени чланови били оптуживани за шпијунажу и повезивање са четничким остацима у Југославији (уз пружање помоћи истима).²⁴⁴

Право да пренесу своје војнике су добили и Французи током шездесетих година. Међутим, тада право није дато само за оне који су погинули на победничкој страни, него, начелно, и за Французе из Алзаса и Лорене који су били мобилисани у немачке војне трупе.²⁴⁵

Дозвола за пренос посмртних остатака непријатељских војника дата је и Италији. Прво су југословенске власти дале начелну одлуку за то током 1957. године, а две земље су 1960. године склопиле Споразум о преносу посмртних остатака Италијана палих у Југославији током Другог светског рата.²⁴⁶ Склапање овог Споразума је дошло након што су се две земље договориле око Трста и осталих делова Јулијске крајине, и приступиле неговању добросуседских односа.

Немачка војна гробља су после рата била углавном уништена, а за то је постојало и наређење југословенских власти.²⁴⁷ Иако је СР Немачка тражила право на уређење немачких војних гробља и пренос својих војника у домовину, то није било званично дозвољавано. Сматрало се да су ране које југословенски народи осећају због немачког терора још увек свеже и да би дозвола за уређење гробља или пренос немачких војника изазвала негативне реакције у југословенском јавном мњењу. Поред тога, негативан одјек се очекивао и због других околности – непристајање Немачке да

²⁴⁴ ДА МСП – ПА – 1947 – д. 43, д. 44; исто – 1948 – ф 10 – д .13; Lj. Dimić, A. Životić (pripr), *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*, Arhipelag, Službeni glasnik, Beograd 2012, 565, 572, T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945-1955*, Profil, Srednja Evropa, Zagreb 2013, 69, 189, 197-200, 233-234.

²⁴⁵ ДА МСП – ПА – 1962 – Ф 31 – д. 25 – 93664/1, 93187.

²⁴⁶ ДА МСП – ПА – 1957 – Ф 43 – д. 24 – 49049, 423479; ДА МСП – ПА – 1960 – Ф 50 – д. 32.

²⁴⁷ Тајна наредба да се гробља и појединачне хумке „фашистичких окупатора“ уклоне и сравне са земљом издата је 18. маја 1945. године, и поновљена 9. августа 1946. године, од стране Министарства унутрашњих послова ФНР Југославије. Копија дописа МУП- а ФНРЈ стр. пов.бр. 63 од 9. августа 1946 који садржи поменути наредбу налази се у поседу аутора, а добијена је од историчара Милана Тлачинца. V. Gajger, *Provođenje odluke od 18. maja 1945. o uklanjanju vojnih grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Sloveniji*, *Istorija XX veka* 2/2016, 46-53.

обештети жртве рата, толерисање антијугословенске емиграције, као и нерешени проблеми гробова југословенских грађана убијених од Немаца у Југославији.²⁴⁸

Ипак, као знак добре воље, а и доказ да је Југославија спремна да испуњава међународне обавезе произашле из женевских конвенција, 1973. године је дозвољен пренос у појединачким и јасно назначеним случајевима, (али никако и групним преносима). Изражено је мишљење да појединачни случајеви не би изазвали политичке проблеме. Након решавања проблема обештећења жртава нацистичког терора, југословенске власти су од краја 1975. године кренуле да разматрају могућности око дозволе СР Немачкој да уреди и/или пренесе своја гробља. И даље је проблем виђен у односу југословенског јавног мњења, па су преговори са СР Немачком око тога вођени постепено и без публициитета, па нису ни завршени до 1980. године.²⁴⁹

Разлику у поштовању војника западних савезника и источне савезнице се одлично види у Титовом говору који је упутио југословенима преко београдског радија, а поводом капитулације Немачке. Том приликом је изрекао захвалност Црвеној армији, Стаљину и херојским народима Совјетског Савеза „који су у овој надчовјечанској борби дали највеће жртве“, а затим и Енглеској и Америци и њиховим армијама које су „дале велике жртве“.²⁵⁰ Јасно правећи разлику и користећи компарацију „велике-највеће“ Тито предност даје војницима Црвене армије .

Под жртвама фашистичког терора рачунате су све цивилне жртве рата, осим оних који су страдали као део окупаторског или квинслиншког војног и/или управног апарата, други сарадници или присталице окупатора, четника, усташа и других сарадника окупатора, као и скоро сви припадници немачког народа (осим оних који су били на страни НОП, било као активни учесници, било као присталице и сарадници). Када кажемо цивилне жртве рата, онда мислимо на све оне који нису биле део војних формација, а страдале су услед: терора и одмазди непријатеља, борбених операција, хапшења, сексуалних злостављања, пљачки...

²⁴⁸ ДА МСП – ПА – 1963– Ф 90 – д. 12; исто – 1968 – Ф 169 – д. 23 – 410480; исто - 1969 – Ф 173 – д. 16 – 417616, 436558; исто - 1971 – Ф 106 – д.7 – 423687; исто - 1974 – Ф 110 – д.12 – 424033; исто - 1975 – Ф 105 – д.27 – 415012, 428971, 445520.

²⁴⁹ ДА МСП – ПА – 1973 – Ф 84 – д.19 – 433751; исто - 1976 – Ф 112 – д. 19 – 469082 (1977); исто - 1977 – Ф 107 – д.7 ; исто - Ф 132 – д. 21 – 464981.

²⁵⁰ „Синуо је велики дан мира и слободe – долазе нови дани мирне изградње наше разорене земље, Полика, 10. мај 1945, 1.

Слика 2 – детаљ Спомен плоча страдалим борцима НОР-а и жртвама фашистичког терора, на Спомен дому у Шиду (аутор фотографије Јелица Јовановић, 24.8.2016.)

Држава је за све поменуте цивилне жртве користила један термин пошто је под њим било лако сакрити да су неке од њих настале услед геноцидне политике одређених југословенских квинслинга (највише усташа према Србима, али и Јеврејима, а затим и четника према муслиманима). У жељи за измирењем југословенских народа и спречавања неконтролисаних освета према припадницима народа из којих су долазили злочинци, било је и потребе да се не истиче да су припадници једног народа убијали друге и због тога се све и крило под једним термином. Да је држава хтела, могла је

заједнички термин да користи на просторима где су жртве настале деловањем више војски, а тамо где је било јасно ко је једини починилац и да га наведе. Међутим, то није био случај, и углавном су све цивилне жртве навођене као жртве фашистичког терора.

Постојање једног термина за све цивилне жртве је разумљиво, пошто је лакше користити њега, него сваки пут набрајати шта све спада у то. Међутим, југословенске власти су могле да користе и конструкцију *цивилне жртве рата*. Разлог зашто то није учињено, већ је коришћен појам *жртве фашистичког терора* је такође идеолошке природе. Наиме, у конструкцији *жртве фашистичког терора*, осим прве речи „жртве“ која је неспорива по свом значењу и потреби да се нађе ту, друге две речи: „фашистичког“ и „терора“ носе изразите политичке и идеолошке конотације.

Коришћење појма „фашизам“ треба да да одговор на неизговорено питање: „Чије су то жртве?“. И овде је полазна основа у образложењу да је било простије користити један термин него стално наводити све окупаторске земље или њихове помагаче. Са друге стране, одређење жртава као фашистичких, односно оних насталих од фашистичке руке, јасно говори да је сваки пут када се причало о мртвим цивилима требала да постоји свест да је њихова смрт кривица једне идеологије која је била супротна комунистичкој, да је то било урађено до стране непријатеља који су следили ту идеологију, или помагали онима који је следе.

Без обзира што је оригинално означавао италијански идеолошки покрет термин, „фашизам“ је коришћен као обједињавајући термин и за друге сличне идеологије и покрете (екстремно десничарске и расистичке), пре свега немачки нацизам. Корене тога треба тражити у предратној историји и Шпанском грађанском рату (1936-1939). Тамо су се у сукобу нашле различите десне и различите леве идеологије, па и комунизам наспрам фашизма. Многи комунисти, па и југословенски, борили су се у Шпанији на страни Републике, а против националистичких Франкових снага потпомогнутих фашистичком Италијом и нацистичком Немачком. Управо тамо долази до обједињавања назива свих ауторитарних идеологија против којих су се републиканци борили у „фашизам“. Тада успостављени назив је пренет и на Други светски рат, па су Италија и Немачка зване „фашистичким силама“, а савезници који су се борили против њих „антифашистичка коалиција“. Ти називи се одржавају и до дан данас. Потсетимо

само да је и део основног поздрава партизанских јединица, а и касније у првим годинама мира у Југославији, био „Смрт фашизму“.

Реч „терор“ је додатно појачавала утисак који је конструкција *жртве фашистичког терора* требала да има. Она је давала одговор на непостављено питање: „Како су настале те жртве?“. Могло се стати само на формулацији *жртве фашизма*, али је додавање речи „терор“ требало да покаже да се није радило о било каквим жртвама, односно оним случајно страдалим у борбеним операцијама, него о жртвама које су настајале намерним деловањем непријатеља, деловањем које је било далеко од нечега што човек свакодневно среће или очекује, деловањем које је било нечовечно. Та реч је сваки пут требала да потсети на масовна убијања цивила, од којих су нека била монструозна., као и на ужасне третмане затвореника по затворима и логорима.

Укратко речено, коришћење конструкције *жртве фашистичког терора* требало је да назначи да се није радило о обичним жртвама рата, него о једном вишем ступњу страдања.

У јавним наступима југословенских политичара је било варијација па се дешавало да су набрајане жртве по националности. Међутим, ретко кад је набрајана само једна од њих, него је долазило до својеврсног уједначавања – кад се помене да су усташе убијале Србе, следио је најчешће додатак да су од њих страдали и Хрвати. Друга варијација је била да се не помиње сам термин *жртве фашистичког терора*, него становништво неког краја, као нпр. *Козарчани* или *народ Босне и Херцеговине* и слично.

Међу цивилним жртвама рата налазила су се и лица страдала од савезничких бомбардовања у другој половини рата на југословенском простору. Међутим, о њима се углавном није посебно јавно говорило, а када би се налазили у списковима страдалих лица доста често би било навођено само да су страдали у „бомбардовању“, без навођења ко је био виновник бомбардовања.²⁵¹ Разлози за ово су биле савезничке ратне везе између анго-америчких снага, које су извршиле та бомбардовања, са једне и партизанских снага са друге стране, а свакако, у одређеној мери, и потреба југословенске стране да не преузима на себе део кривице због страдања цивила и

²⁵¹ С. Крејаковић, А. Бережнов, *Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница*, *Наша Прошлост* 15 (2014), 139.

уништавања цивилне имовине, пошто су бомбардовања рађена у координацији наведених војних снага. Исти је случај био и за жртвама у Београду и другим градовима Србије насталих приликом дејстава артиљерије Црвене армије 1944. године.

Појам *жртва фашистичког терора* био је, такође, дефинисан и прописима који су се бавили социјалном заштитом преживелих жртава рата.

Држава је као *жртву фашистичког терора*, чија породица (брачни друг, деца, родитељи, деде и бабе) имају право на државну помоћ дефинисала оне чији је члан умро, погинуо или нестао као цивилно лице услед злостављања и лишавања слободе извршених од стране окупатора или њихових помагача. Међутим, овај појам није обухватао и породице чији је члан умро, погинуо или нестао као цивилно лице услед ратних операција (бомбардовања, експлозије ратног материјала, залутали меци, итд) или од експлозије заосталог ратног материјала након завршетка тих операција. Оне су спадале у остале групе породица *цивилних жртава рата* или *грађанских жртава рата*.²⁵² Видимо да је држава у домену социјалне заштите направила разлику између оних лица која су претрпела директан терор (злостављања и хапшења) и оних који су пострадали приликом ратних операција, када нису били директна мета.

И у оквиру социјалне заштите, жртвама фашистичког терора нису сматрана лица која су активно учествовала у непријатељским војним и другим формацијама, или су их активно помагала.²⁵³

Тема рада нам није брига о преживелим жртвама, али уз овај кратак увид у то кога је државна социјална заштита сматрала жртвама рата, треба навести и да су постојале разлике у правима које су остваривале породице палих бораца од породица палих жртава, као и између преживелих жртава рата – ратних војних инвалида и „жртва фашистичког терора“, односно цивилних жртава рата. Само ћемо укратко поменути да су у домену социјалне заштите ратни војни инвалиди и породице палих

²⁵² Закон о помоћи жртвама фашистичког терора, Службени гласник СРС 46/58, чл. 1, 3; *Жртве фашистичког терора*, Мала енциклопедија Просвета, 789; „žrtve fašističkog terora“, *Pravna enciklopedija*, 1708; „civilni invalidi rata“, *исто*, 151.

²⁵³ Закон о помоћи жртвама фашистичког терора, Службени гласник СРС 46/58, чл. 1; *Жртве фашистичког терора*, Мала енциклопедија Просвета, 789; „žrtve fašističkog terora“, *Pravna enciklopedija*, 1709.

бораца имали већа права и добијали већу помоћ него жртве фашистичког терора и породице палих жртава фашистичког терора.

Разлике су постојале и међу преживелим борцима. Бољи положај, уз веће принадлежности (стална месечна примања, додатак на пензију, борачки додатак, одређене повластице у здравственој заштити и транспорту, и друго) имали су народни хероји. Њих су следили носиоци Партизанске споменице 1941. године, а после њих и они ступили у партизанске редове пре капитулације Италије. На самом зачељу су се налазили они мобилисани или ступили у војне јединице нове југословенске државе током 1945. године.²⁵⁴

* * *

Давање предности једној врсти жртава над другом је честа појава, посебно када се ради о жртвама рата. Најчешће је то у односу између сопствене и непријатељске жртве, а затим и у оквиру жртава на истој ратној страни.²⁵⁵ Запостављање, или непризнавање неких жртава, није била само југословенска особеност. Свуда се предност увек даје војној жртви над цивилном. После Другог светског рата дошло је до запостављања цивилних жртава рата у Русији, а посебно Немачкој, где нису признаване ни као жртве рата особе изложене пројекту еутаназije од стране нациста. Цивилне ратне жртве се игноришу и у модерним сукобима. Пример су „колатералне жртве“ у Југославији 1999. године, и у ратовима у Авганистану и Ираку из прве деценије двадесетпрвог века.²⁵⁶

Изнећемо још неколико примера диференцијације која је прављена међу жртвама рата.

²⁵⁴ Постојали су посебни закони о основним правима лица одликованих Орденом народног хероја и носилаца Партизанске споменице 1941. године. Држава је правила различите евиденције некадашњих војника који су добијали различите принадлежности, па су тако постојале евиденције: народних хероја; носилаца Партизанске споменице 1941. године; учесника НОР пре 9. септембра 1943. односно до 13. октобра 1943. године, учесника НОР од 9. септембра, односно од 13. октобра 1943. године до 31. децембра 1943. године, учесника НОР од 1. јануара до 31. децембра 1944. године, учесника НОР од 1. јануара до 15. маја 1945. године. *Zbirka propisa o osnovnim pravima boraca i vojnih invalida. Sa objašnjenjima*, Službeni list SFRJ, Beograd 1977, 80, 103, 128.

²⁵⁵ V. Nikolić-Ristanović, *Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvence na odnos društva prema viktimizaciji*, 32.

²⁵⁶ исто.

У припреми пописа жртава рата 1950. године СБНОР је планирао да се формулари за попис жртава, након њиховог попуњавања, разврставају у три групе: група „А“ – руководиоци, борци и други припадници партизанских одреда и јединица НОВ;

група „Б“ – руководиоци, активни радници и сарадници НО Покрета на ослобођеној и окупираној територији

група „Ц“ –неборачко становништво у позадини и на окупираној територији.²⁵⁷

На овај начин, СБНОР је учинио јасну поделу жртава рата на борце, помагаче и неборце. Начин ређања јасно говори и да су сами борци били најважнија категорија, затим помагачи, и на крају неборачко становништво.

У самом формулару пописа постојао је посебан део који се тичао учешћа у НОБ, у ком се бележило када је ступио у НОБ, у којим јединицама и организацијама је био, које функције, чин, одликовања, похвале или признања је имао. Постојала су и питања о хапшењима током рата и држању у затвору или логору, као и евентуалној припадности непријатељским формацијама и организацијама.²⁵⁸ Захваљујући овим питањима, могло је јасно да се уради и рангирање међу самим палим борцима. Сигурно да су мање важни били они са нижим чиновима и функцијама, неодликовани или са мање значајним признањима, који су касније ступили у НОБ, а посебно они који су део рата били део неке друге војне формације или се нису добро држали у заробљеништву (наравно уколико је неко пријавио такве податке).

По питању рачунања симпатизера НОБ, који су присилно мобилисани у четнике и тамо погинули у жртве рата, и потреби сагледавања сваког појединачног случаја говори и један допис СБНОР-а НРС упућеног Општинском одбору Савеза бораца Ужичке Пожеге у ком се, поводом питања да ли се име таквог лица може ставити на

²⁵⁷ Архив Србије (даље АС) – Ђ 115 (Савез бораца народноослободилачког рата Србије – Главни одбор НРС 1947-1962) – Ф 43 – Пов. писма Главног одбора Савеза Бораца. 1949 – GO SBNOR пов. бр. 16, 10.9.1949. *Zemaljskom odboru SBNOR*; Ф 65 – Писмо Срете Ковачевића без датума, 1; АЈ – фонд 297 (Савез удружења бораца народноослободилачког рата) – Попис I (даље I) – Ф 21 – 1949, Материјали комисије за попис палих жртава у II-ом светском рату - *Glavni odbor SBNOR пов. бр. 16 od 10.12.1949*; М. Рупић, *Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, у: *Dijalog povjesničara – istoričara* 4, Рељкај, 20.-22.октобра 2000, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2001, 541-542.

²⁵⁸ АС - Ђ 115 - Ф 63 – Формулар *Подаци о погинулим, убијеним, настрадалим или несталим грађанима са територије ФНРЈ у току II светског рата*. Формулар доносимо у Прилогу 4.

спомен плочу, каже: „ми мислимо да то зависи колико је био у четницима, да ли је могао побећи од њих, је ли погинуо у борби или против кога или су га четници ликвидирали и на крају шта мисли народ о томе, како ће се то политички одразити“. За случај да је неко лице симпатисало четнички покрет, али није се компромитовало као четник, а било је ухапшено и ликвидирано, препоручено је да се стави на спомен плочу, али је при томе требало водити рачуна какав би одраз уписивање на плочу његовог имена имало у селу у ком се подиже спомен плоча.²⁵⁹

СБНОР НРС је саветовао општинске одборе да на спомен плоче са именима жртава фашистичког терора треба уписивати и имена ратних заробљеника старе југословенске војске који су помрли у заробљеништву, пошто не би ни били тамо и умрли да није било окупације.²⁶⁰

Разлика између палих бораца и жртава фашистичког терора направљена је и у заштити непокретног културног наслеђа (споменика културе). Под заштиту државе прво су стављена места од значаја за устанак и револуцију, затим куће народних хероја, па тек онда места страдања цивила.

У НР Србији су прво, у априлу 1949. године, под заштиту државе стављени локалитети или објекти који су били од значаја за подизање устанка и саму устаничку борбу – Комплекс у Белој Цркви код Крупња као место почетка устанка, више објеката у Ужицу који су били значајни због Ужичке Републике, и више других објеката по Србији који сведоче о историјату подизања устанка.²⁶¹ Одмах за њима, у следећим месецима, под заштиту државе стављене су и куће неколико народних хероја, чији значај се огледао у томе да су се у њима родили и/или живели народни хероји НОБ-е, и потреби да се преко тих објеката очува успомена на те личности.²⁶² Заштита оваквих објеката је настављена и у следећим деценијама. Као места значајних борби, 1952. године заштићена је Партизанска болница у Пријеполу, као место већег сукоба

²⁵⁹ АС – Ђ 115 – Ф 55 – Допис СУБНОР НРС бр 1248 од 29.8.1956.

²⁶⁰ Исто.

²⁶¹ Документација Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд, Централни регистар (даље РЗЗЗСК) - СК 191, СК 192, СК 604, ЗМ 6

²⁶² исто - СК 193, СК 194, СК 195, СК 196, СК 292, СК 478 и многа друга досијеа кућа народних хероја.

немачких војника и партизана током шесте непријатељске офанзиве, 4. децембра 1943. године.²⁶³

Локалитет повезани са страдањем цивила су под заштиту државе стављани тек од седамдесетих година двадесетог века. Прво је, 30. маја 1973. године, под заштиту стављен Бубањ код Ниша, место стрељања становника овог града током Другог светског рата.²⁶⁴ За њим је следила Чачалица код Пожаревца, такође место стрељања, заштићена 5. новембра исте године.²⁶⁵ Током седамдесетих стављена су под заштиту државе и следећа места страдања: Црква Св. Петра и Павла у Кривој Реци (у којој су 1942. Запаљени мештани тог села; 1975); Спомен логор "12. фебруар" (Црвени крст) у Нишу (1977); Црна ћуприја код Жабља (1977); Бивши фашистички затвор тзв. "Хотел Мило" у Бечеју (1977); Спомен чесма у Јарку (1978) и Спомен парк "Крагујевачки октобар" у Шумарицама код Крагујевца (1979). Након периода који истражујемо под заштиту државе су стављена друга значајна места страдања као: Бањички логор (1984), Спомен парк у Краљеву (1984), Спомен-парк Јајинци (1986), Старо Сајмиште у Београду (1987), Споменик на Кеју у Новом Саду (жртвама рације; 1988) и Спомен комплекс "Стратиште" на путу Панчево - Јабука (2014), а нека нису ни до данас стављена под заштиту државе, као на пример логор Топовске шупе у Београду и места стрељања и костурница стрељаним жртвама у Драгинцу.

Када је уведена категоризација непокретног културног наслеђа, неколико места страдања је, 1979. године, добило највишу категорију – непокретно културно добро од изузетног значаја. То су били: Спомен логор "12. фебруар" у Нишу, Споменик и Спомен парк Бубањ код Ниша, Спомен парк "Крагујевачки октобар" у Шумарицама код Крагујевца, Партизанска болница у Пријепољу и Кадињача, а Спомен парк "Чачалица", Споменик и костурница стрељаним жртвама у Драгинцу и Место стрељаних жртва са гробницом и црквом у Кривој Реци на Копаонику су категорисани као непокретно културно добро од великог значаја.

Приликом стављања ових локалитета под заштиту државе није било најважније страдање током Другог светског рата, него постојање споменика или уређеног спомен

²⁶³ исто - СК 493

²⁶⁴ исто - ЗМ 7

²⁶⁵ исто - ЗМ 22

простора на том месту. Заједнички, место страдања и објекти којим је то место обележено били су основ за заштиту ових локалитета.

Овим приказом историјата заштите локалитета и објеката повезаних са Другим светским ратом у Србији, хтели смо да покажемо да су и у овом домену борци имали предност над цивилима.

* * *

Један од југословенских погледа на жртве рата могао је да се чује на Репарационој конференцији у Паризу током новембра 1945. године. Југословенски делегат, Алеш Беблер, рекао је да има жртава које су учињене са пристанком и жртава учињених под притиском. У покушају да истакне југословенску жртву и обезбеди Југославији веће репарације, истакао је да је потребно испитати моралну вредност жртава. Тражио је да се нарочито узме у обзир степен учешћа у рату, представљајући да постоје три категорије жртава и штете. У првој су оне земље у којима народ није давао отпор и дозвољавао да плен узет са његовог земљишта буде употребљен као ратно средство против других. У другој су земље које су претрпеле штету упркос свом отпору, а у трећој оне које су претрпеле штету због свог отпора. Последњој групи је требала да се призна највећа вредност.²⁶⁶ На овај начин, Југославија је желела да истакне себе, своје ратне заслуге и своје жртве као чињеницу која мора увек бити узимана у обзир и поштована од стране целог света.

* * *

Слично као што су жртве рата у већини случајева подвођене под простије термине, тако су и починиоци злочина најчешће приказивани у оквиру фраза: окупатор, помагачи окупатора, сарадници окупатора, квинслинзи или домаћи издајници. Ово је више било практичне природе, да се не би набрајали сви који су били на непријатељској страни и чинили злочине.

Као главни злочинци су представљани окупатори, коришћењем управо израза „окупатор“. Ова форма је била погодна и да се избегне директно именовање

²⁶⁶ ДА МСП – ПА – 1945 - Ф 24 – Међународне конвенције и конференције, д. 8 – Конференција за репарације у Паризу, 181-182.

комунистичких земаља из којих су долазили злочинци (Мађарска, Бугарска, Албанија), али и земаља са којима су се изграђивали добросуседски односи (Аустрија и ,од половине педесетих, Италија). Уколико би се именовала народност злочина, или њихова држава, онда би то најчеће били Немци, односно Немачка. Поред тога коришћени су и изрази: хитлеровци, гестаповци и слично. Аустријанци скоро да нису ни помињани. Италијани, Бугари, Мађари, па и Албанци, помињани су у много мањој мери када се говорило генерално о окупаторима који су чинили злочине. Међутим када се говорило о конкретним злочинима помињане су и ове нације и њихове државе, али се пазило да се не прикаже да су за то криве целе нације, него само њени делови, па су коришћени термини: Хортијева Мађарска (хортијевци), нанародни бугарски режим, италијански фашисти, албански балисти и слично.

У широкој групи квинслинга, засебно су највише истицани злочини усташа и четника. Док се усташки злочини због њихове величине нису могли заобићи, помињање четника Драже Михаиловића више је било условљено идеолошким разлозима обрачуна са монархијом и легитимитетом комунистичке (републиканске) власти.²⁶⁷ Помињање ове две групе је било повезано и са југословенском емиграцијом, јер је стално истицање њихове издаје и злочина имало сврху и делегитимизације напора Срба и Хрвата из иностранства да се сруши режим у Југославији. У далеко мањој мери помињани су Недић, Рупник, Љотић, друге групације четника, домобрани, балисти, итд. Баш као и код окупатора, и у случају квинслинга је помињано ко је тачно учествовао у ком злочину када се писало или говорило о конкретним злочинима. Националност починилаца етничких злочина није експлицитно помињана када се причало о злочинима. Од званичника није могло да се чује или прочита да су Србе и Јевреје убијали Хрвати, већ само усташе, нити да су муслимане и Хрвате убијали Срби, него само четници. Слично је било и у оквиру унутарнационалних злочина, Србе су убијали четници, а не други Срби, а Хрвате усташе, а не други Хрвати. Када се причало о издајничким државним творевинама, покретима или групама тада је могло да се прочита и чује да су четнике чинили Срби, а усташе углавном Хрвати, а поред њих и муслимани, да је Недић био на челу квази српске државе, а Рупник вођа дела Словенаца, итд. У тим случајевима је и истицано да вође тих група нису били прави

²⁶⁷ О томе ћемо више говорити касније. Видети стране 267-269 и 274-279.

предстваници својих народа, него њихове издајнице. За оне који су прилазили овим покретима и групама је говорено да су доведени у заблуду, или да су били задојени национализмом.

* * *

Разлози за одвајање палих бораца од жртава фашистичког терора, као и разлике које су постојале унутар ових група, биле су из практичних, али и из политичких разлога. Страдале жртве рата (погинуле и убијене) су, у политичком смислу, вредније од оних које су преживеле. Већи капитал носи погинули војник, од онога који је био у заробљеништву, због саме чињенице или претпоставке да је погинули дао већи допринос у борби. Исто тако, убијени цивил носи већи капитал пошто боље (услед емоција које изазивају ти губици) приказује злочиначка дела непријатеља, него преживела жртва. Поред свега тога, политички капитал је носила и бројност жртава рата.

Број страдалих

По броју жртава Други светски рат је сукоб који је однео највише људских живота. У њему је страдало око 50 милиона људи, од тога 19 милиона војника и 31 милион цивила.²⁶⁸ У том броју су се налазили и становници Југославије.

До формирања званичног броја југословенских жртава насталих током Другог светског рата дошло је у првих пола године након његовог завршетка у Југославији и Европи.

Тито је у писму британском амбасадору у Југославији Стивенсону, 17. маја 1945. године, осам дана по капитулацији Немачке, и два дана по престанку ратних операција у Југославији, саопштио да број југословенских жртава до краја рата износе више од 300.000 погинулих и око 200.000 тешко рањених бораца, као и око 1,300.000 страдалих становника.²⁶⁹ Ово је била прва назнака формирања коначног броја укупних

²⁶⁸ P. Petrović, „Svetski rat, drugi, 1939-1945 (Posledice i iskustva iz II SR“, *Vojna enciklopedija 9*, Izdanje redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1972², 464.

²⁶⁹ „Narodnooslobodilački pokret, partizani i sadašnja Jugoslovenska armija, imali su do kraja rata više od 300 000 poginulih i oko 200 000 teško ranjenih ... dok gubici uzrokovani fašističkim terorom protiv mirnog jugoslovenskog stanovništva dostižu oko 1 300 000 ljudi“. D. Biber (ur), *Tito-Churchill, strogo tajno*, Arhiv Jugoslavije, Globus, Beograd – Zagreb 1981, 551.

југословенских жртава. Сабирањем броја погинулих бораца и становника, видимо да је тада представљено да југословенске жртве броје више од 1.600,000 људи.

Три дана касније, 21. маја 1945. године, исти број страдалих бораца Тито је поменуо у свом говору на митингу у Загребу: „Ми смо у тој борби дали 300.000 младих живота“, а за укупан број жртава је рекао: „...данас имамо 1,700.000 становника у Југославији мање него што смо имали 1941. године“.²⁷⁰ То је било прво јавно изношење укупног броја страдалих од стране представника југословенских власти. Након пет дана, 26. маја, Тито је на митингу у Љубљани поновио да је број свих југословенских жртава био 1,700.000 људи.²⁷¹

Тито ову бројку износи у веома критичном послератном тренутку – када је дошло до отворене конфронтације Југославије са западним савезницима због уласка Југословенске армије (ЈА) у Трст. У тим моментима, југословенско руководство се напиње да докаже да Југославија има право на Трст и Јулијску крајину, између осталог и захваљујући датим жртвама током целог рата.²⁷² Тиме жели да покаже да њен удео у победи над Немачком није мали, и да се не може занемарити њена улога у томе. Изношење овог броја жртава требало је и нумерички да поткрепи тврдње Југославије о њеном значају у коначној победи и истовремено подупре захтеве за останком Трста у југословенским рукама.

Следећи пут Тито је број жртава поменуо у Осијеку, 5. јуна 1945. године. Тада је рекао: „Не само да је у нашој земљи побијено преко 1,500.000 људи, него је земља до темеља разорена“.²⁷³ Без обзира да ли је говорио о страдалим цивилима, или и о цивилима и војницима, видимо да се та бројка не поклапа са раније изреченим бројевима.

²⁷⁰ „Оно што је сада постигнуто, постигнуто је заувек и више нема никакве силе која би нам то могла одузети“, Политика, 23. мај 1945, 2; J. Broz Tito, *Sabrana djela, tom dvadesetosmi, 1. maj - 6. jul 1945*, Komunist, Beograd 1988, 70.

²⁷¹ „...овдје је Југославија...овдје су народи који су дали милион и седам стотина хиљада жртава у овом рату“, *Југославија, чији су народи дали милион и седам стотина хиљада жртава у овом рату, достојанствено ће бранити своје тековине и право да њени народи живе у оквиру њених граница*, Политика, 28. мај 1945, 1; J. Broz Tito, *nav. delo*, 78.

²⁷² О проблематици Трста, и југословенском коришћењу броја страдалих приликом тога, говорићемо више касније. Видети стране 139-142, 144-160 и 167-172.

²⁷³ *Говор маршала Тита у Осијеку о раду на обнови земље и братству наших народа*, Политика, 7. јуни 1945, 1; J. Broz Tito, *nav. delo*, 90.

Изношење различитих бројева и коришћење предлошко-падежних конструкција које садрже: „више од“, „око“ и „преко“, јасно говоре да се тада није радило о коначно формираном броју страдалих.

Приближну бројку страдалих Југославија је укључила и у свој материјал који је 1945. године достављен Комитету главних тужилаца при Међународном војном суду у Нирнбергу, за потребе суђења водећим државним, партијским и војним лицима нацистичке Немачке. Југославија је у њему навела да је утврђено да је резултат немачке агресије и окупације „уништење 1,650.000 утврђених, а највероватније 2,000.000 Југословена“.²⁷⁴

Први прецизан број југословенских ратних жртава јавно је изрекао Митар Бакић, генерални секретар Председништва југословенске владе, који је представницима стране штампе, 19. августа 1945. године, изнео бројку од 1,685.000 страдалих становника, при чему је напоменуо да је од тога преко 75% „стрељано или изгубило живот у фашистичким логорима или фабрикама смрти“.²⁷⁵ То су били подаци које је сакупила Државна комисија за ратну штету и који су, као званични, изнети и на Конференцији за репарације која је одржана у Паризу од 9. новембра до 21. децембра 1945. године.²⁷⁶

Југославија је Конференцији за репарације доставила *Меморандум Владе ДФЈ по питању југословенских репарационих потраживања према Немачкој*, на основу којег је намеравала да оствари своја потраживања за надокнадом ратне штете. У њему се нашао податак о укупном броју од 1,685.000 југословенских грађана који су изгубили живот током рата од стране немачке и њених савезника, што је износило преко 10% укупног броја југословенског становништва. Поред тога, пријављено је да је онеспособљено за рад 425.000 становника, отерано у заробљеничке логоре 170.000, интернирано у концентрационе логоре 320.000, принудно одведено на рад 270.000, принудно расељено

²⁷⁴ *Izveštaj jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Београд 1947, 55.

²⁷⁵ *Југославија је имала 1,650.000 људских жртава у рату, а материјална штета износи 61 милијарду долара*, Политика, 20. август 1945, 1.

²⁷⁶ На Конференцији за репарације требало је да се утврде репарационе квоте које ће са немачке територије под окупацијом западних сила добити све земље које су претрпеле штету током рата, осим Пољске и Совјетског Савеза које су штету имале да наплате са немачке територије под совјетском окупацијом. Више о учешћу Југославије у Репарационој комисији и оствареним резултатима видети напред на странама: 231-236.

530.000 и принудно мобилисано 320.000, што је значило да је 3,700.000 становника, или 23% целокупног становништва, било губитак за југословенску привреду. Наведени су и подаци о уништеним стамбеним и привредним објектима.²⁷⁷

Бројка од 1,685.000 страдалих југословенских грађана је разложена на: 283.540 страдалих војника и 1.401.460 цивила.²⁷⁸

У детаљнијем образложењу достављених података, југословенска страна је дала податак да се ради о губицима насталим између 6. априла 1941. године и 9. маја 1945. године, и да у њих нису урачунати војни губици југословенских снага ван земље²⁷⁹ и Југословени који су били део непријатељских војски или снага које је непријатељ контролисао. Поред тога, нису урачунати ни умрли од глади и болести.²⁸⁰

Међутим, током самог рада Репарационе конференције, Југославија је исправила, пријављени број жртава. Број страдалих војника је повећан на 305.000.²⁸¹ Ипак, то није значило и да је укупан број југословенских жртава повећан за исти број разлике у војницима (21.460) и да је износио 1,706.460 људи. Из нама непознатих разлога, нови број који је Југославија презентовала био је 1,706.000. То је аутоматски значило и умањење броја цивилних жртава за 460. У сачуваним југословенским материјалима за Репарациону конференцију видљиве су исправке бројева на раније куцаним текстовима. Тако је број од 283.540 страдалих војника исправљан на 305.000, а број укупно страдалих на 1,706.460 и 1,706.000.²⁸² Међутим, пронађена архивска грађа нам не даје ни приближно објашњење зашто је дошло до умањења броја цивилних жртава. Смањени број је релативно мали у односу на целокупну цифру, па се може претпоставити да је урађено заокруживање.

На утврђивању броја жртава рата и њиховом пописивању радила је Државна комисија за ратну штету, уз помоћ Министарства народне одбране за број страдалих

²⁷⁷ АЈ – Фонд 54 (Репарациона комисија Владе ФНРЈ) - Ф 44 - 97 – 1945 Меморандум - Memorandum vlade DFJ po pitanju jugoslovenskih reparacionih potraživanja prema Nemačkoj, 3.

²⁷⁸ АЈ – 54 – 44 – 97 – 1945 Меморандум – Dossier Remis por la Yougoslavie, 41.

²⁷⁹ Делови бивше Југословенске војске који су успели да побегну из земље на Блиски исток и Египат, и тамо били посебан део британске војске.

²⁸⁰ АЈ – 54 – 44 – 99 – General Notes - Yugoslavia. Footnotes to Synoptic Table II.

²⁸¹ АЈ – 54 – 44 – 99 – General Notes - Additions and Explanations to the Report of the War Damages of Democratic Federative Yugoslavia;

²⁸² АЈ – 54 – 1 – 3; нови број се чуо и у експозеу на Конференцији југословенског делегата Алеша Беблера. ДА МСП – 1945 – Ф 24 – д. 8 – 188.

војника. Из њеног рада су произашли подаци представљени на Репарационој конференцији, па и број жртава.

Државна комисија за ратну штету основана је 2. априла 1945. године да би радила на прикупљању података о ратној штети и процени њене новчане вредности. Радило се о свеукупној ратној штети, и оној коју су изазвали непријатељи (окупатори и њихови сарадници), и оној коју су изазвали савезници (Црвена армија и западне силе), као и оној коју су изазвале ЈВ, НОВ, ПОЈ или ЈА.²⁸³ У оквиру података о ратној штети прикупљали су се, пре свега подаци о материјалној штети, а затим и они о „штети причињеној животу, здрављу и телу личности“. При томе, штета причињена животу је подразумевала губитак живота, рачунајући у то и нестанак лица, док је штета причињена здрављу и телу била свака повреда као осакаћење тела, озледа, смањење телесног и друштвеног здравља и/или радне способности, претрпљени болови, итд.²⁸⁴ Ови подаци су били неопходни за израчунавање ратне штете, пошто је сваки погинули и онеспособљени грађанин означавао одређени финансијски губитак за државу и за њихове породице (то је могао да буде мањак радне снаге, изгубљени радни сати због затварања или борачког ангажовања, а за породице је посебно било важно уколико се радило о храниоцима домаћинства).

Активности на прикупљању података о ратној штети су започете још док је рат трајао, а неки делови земље били ослобођени.²⁸⁵ Углавном се радило о подацима о материјалној штети, али је постојала и намера да се утврди број жртава рата. Са сакупљањем података се журило како би се подаци о губицима, и материјалним и људским, презентовали Савезничкој комисији за ратну штету која је у јуну требала да се састане у Москви.²⁸⁶ Међутим, уз прве извештаје са тим подацима пристизале су и

²⁸³ Уредба о оснивању Државне комисије за ратну штету, Службени лист ДФЈ, бр. 20, 10. април 1945, 179; АЈ – 54 – 1 – 1 – Упутство бр. 4.

²⁸⁴ Уредба о оснивању Државне комисије за ратну штету, Службени лист ДФЈ, бр. 20, 10. април 1945, 179; Правилник о пријављивању и утврђивању ратне штете, Службени лист ДФЈ, бр. 44, 26. јуни 1945, 384-385.

²⁸⁵ На територији Војводине, активности око прикупљања података о ратној штети су започете у марту 1945. године. ИАБ – фонд 34 (Народни одбор среза земунског) – К. 136 – Главни Народноослободилачки одбор Војводине, Статистички одсек, Ратна Штета, Упутство за органе који попуњавају обрасце Р. шт. 1 и 2 за свако место односно град у Војводини.

²⁸⁶ АЈ – Фонд 50 (Председништво владе ФНРЈ) – Ф 69 – 153 – 781, 782, 794, 798, 799, 800.

информације да се ради само о проценама.²⁸⁷ Темељнији рад је наступио у каснијим месецима, по окончању ратних операција.

Подношење пријава ратне штете грађана и приватно-правних лица започето је у другој половини јула 1945 и требало је да траје 40 дана, али је било продужено. Сам процес је најављен и популарисан преко медија и друштвених организација. Народним одборима су достављана упутства да у агитацији за пријаву ратне штете објашњавају народу да напредак Југославије зависи од обнове разорених и уништених извора производње и да ће репарације помоћи обнову земље. Требало је предочити оштећеницима и њихов лични интерес у томе, пошто би добили одговарајуће надокнаде за своје губитке.²⁸⁸

Обавезу да пријави ратну штету, поред свих државних предузећа, установа и завода, имао је сваки грађанин Југославије. Само прикупљање података о штети нанетој становништву обављали су срески одбори на нивоу целе земље, преко, за ту прилику формираних среских комисија за ратну штету.²⁸⁹

У сврху прикупљања података били су припремљени посебни обрасци. На једном обрасцу (*Образац бр. 1*) уношени су подаци о самом оштећенику, а на додатним обрасцима о штети која му је нанета. Пријаве о погинулим жртвама рата подношене су преко *Обрасца бр. 6 – Пријава лишења живота или нестанак лица*. Поред основних података о страдалом лицу, у образац је требало унети да ли је лице изгубило живот као грађанско лице или борац Југословенске војске (ЈВ), Народноослободилачке војске (НОВ), Партизанских одреда Југославије (ПОЈ) или ЈА, када, како и где је изгубило живот, као и суму коју би лице привредило да је остало у животу. Образац је садржао и

²⁸⁷ АЈ – 54 – 20 – 47 – Обласни НОО за Косово и Метохију бр 572 и бр 573, оба од 17.6.1945; Војни архив – фонд Народноослободилачка војска Југославије (даље ВА НОВЈ) - К 25А, Ф.2/1, док. 43.

²⁸⁸ Датум почетка пописа је био другачији за југоловенске федералне делове и области: у Словенији и Македонији 20. јул, у Србији 25. јул, у Хрватској, Црној Гори и Војводини 1. август, а у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији 10. август. *Позив за пријављивање ратне штете*, Политика, 18. 7. 1945, 5; ИАБ – 28 – К. 16 – 105, 1.

²⁸⁹ *Правилник о пријављивању и утврђивању ратне штете*, Службени лист ДФЈ, бр. 44, 26. јуни 1945, 385-386; АЈ – 54 – 1 – 1 – Упутство бр. 4 Државне комисије за ратну штету; АЈ – 54 – 1 – 2 – Државна комисија за ратну штету бр 82 хе од 1.6.2945 Председништву министарског савета; С. Крејаковић, А.Бережнов, *Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница*, Наша Прошлост 15 (2014), 161.

податке о лицима које је страдала особа издржавала.²⁹⁰ *Образац Бр. 6* доносимо у Прилогу 1.

Срески одбори су добијене податке збирали на три начина, ради лакшег административног рада. Свака пријава је разврставана у један од три регистра: *А* (штета на личности), *Б* (штета на имовини) и *В* (лишених живота и несталих), а у оквиру њих су дељени на основу окупатора који је починио штету. Ради одвајања две врсте оштећеника, њихова имена су уписивана у два уписника: *Уписник пријаве ратне штете на личности и имовини* и *Уписник пријава лишења живота и нестанка* (краће зван *Уписник „Ж“*). Поред тога, ради лакше претраге формиран су картони величине 8x12cm за сваку пријаву ратне штете. Картоне за пријаве лишења живота и нестале требало је водити као засебну картотеку, а препоручено је и да, по могућству, они буду друге боје.²⁹¹ По свему судећи, картотеке нису биле свуда образоване, па је током 1946. године захтевано да се образују и сређују картотеке, као и да се сређују регистри.²⁹²

²⁹⁰ *Образац број 2* је био подељен на неколико делова и покривао је: А) Повреду здравља и тела; Б) повреду полног интегритета; В) повреду достојанства и части; Г) лишавање слободе; Д) пљачка радне снаге (принудни рад); Ђ) штета због оскудице (уколико је породица запала у беду или оскудевала у било чему услед одузимања стоке, лишавања слободе или смрти храниоца, итд). *Образац број 3* је био за штету на имовини.

ИАБ – 34 – К. 94 (обрасци *Пријава ратне штете* чувају се и у кутијама од броја 95 до 133 истог фонда, као и у другим фондовима Историјског архива Београда – фондовима среских народних одбора и народних одбора рејона града Београда. Део попуњених образаца се налази и у Архиву Србије – Г 233 (Министарство финансија НРС) – Ф 839 и 840, као и фасцикле од 841 до 846 са пријавама штете привредних лица. Део накнадно достављених пријава ратне штете налази се у Архиву Југославије – 54 – 20 – 46 – Правна и физичка лица. Претпостављамо да се иста грађа налази и у другим регионалним и месним архивима бивше Југославије).

²⁹¹ ИАБ – фонд 44 (Народни одбор III рејона града Београда) – К. 94 – 4; ИАБ – 34 – К. 56; К. 134; К. 137.

²⁹² ИАБ – 44 – К. 94 – 114.

Ж. Уп. бр.	
Презиме, очево име и име лишеног живота или несталог:	
.....	
.....	
Његово занимање:	
.....	
Место боравка:	
.....	
Бр. фасцикуле:	Бр. рег. В:
.....

Слика 3 – картон за податке за особе лишене живота или нестале
(извор: ИАБ – 34 – 137)

Срески одбори су сакупљене податке од грађана достављали Земаљским комисијама, а оне Државној комисији. То је чињено на десетодневном нивоу путем посебног формулара названог *Збирни списак*. У њега су уношени подаци до којих је срески одбор дошао – и о људским и о материјалним губицима. *Збирни списак* је имао статистичку сврху и попуњаван је само нумеричким подацима, односно без имена оштећених или страдалих. Садржао је рубрике у које је требало унети број лишених живота и несталих, по годинама живота и полу, а затим и укупан њихов број страдалих подељен на борце и цивилна лица. Затим број издржаваних лица осталих иза страдалих и укупна штета настала смрћу тих лица (трошкови лечења и сахране, губитак у привређивању, трошкови за издржавање оних који су остали иза њих). Даље су се

налазили подаци о осталим повредама личности и материјалним губицима.²⁹³ Прву страну *Збирног списка* доносимо у Прилогу 2.

На основу збирања бројева достављених од стране земаљских комисија, Државна комисија је требала да дође до укупног броја пријављених жртава рата. Међутим, нисмо пронашли ниједан документ у ком би се видело до ког коначног броја се дошло. Државна комисија јесте сабирала све доступне податке, али да је број пријављен Конференцији за репарације добијен тим сабирањем нисмо сигурни. Уз то, подаци о броју страдалих су стизали Државној комисији и након пријаве укупног броја страдалих Конференцији за репарације, па и током каснијих година.²⁹⁴

Сумњу потврђују и подаци о ратној штети за сваку окупаторску земљу посебно. Наиме, ради тражења одштете од сваке земље појединачно, подаци о ратној штети су били разложени по окупаторима који су је изазвали, па тако и број жртава. Тако разбијени губици становништва су, у сачуваним материјалима саме Државне комисије за утврђивање ратне штете, били изнесени тачно у број: 1,236.305 страдалих жртава од стране Немачке, 150.030 од стране Аустрије, 437.956 од стране Италије, 20.167 од стране Мађарске и 12.032 од стране Бугарске.²⁹⁵ Међутим, њиховим збиром се не добија ни један од два броја које је Југославија раније пријавила, већ 1,856.490 особа „лишених живота или несталих“. Није нам познато како је тачно дошло до ове разлике у бројевима, али то у сваком случају доказује да презентовани број губитака није био прецизно одређен.

Овако разбијени подаци по починиоцима штете нису били објављени. Стално се говорило о збирним подацима, без одвајања по земљама. Једино је објављен податак о страдалим од Италијана, што је свакако била политичка одлука због тражења репарација од Италије и сукоба који је Југославија имала са њом око територија Трста и остатка Јулијске крајине.²⁹⁶

²⁹³ АЈ – 54 – 20 – 46; ИАБ – 28 – К.16 – 175.

²⁹⁴ АЈ – 54 – 20 – 46 – збирни спискови и индивидуалне пријаве упућене Репарационој комисији ДФЈ; ИАБ – 34 – 136.

²⁹⁵ АЈ – 54 – 2 – 4.

²⁹⁶ Едвард Кардељ је број страдалих од Италијана изнео на Конференцији за штампу у Лондону током новембра 1945. године, а само он је одвојено штампан у публикацији *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941-1945*. ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 33 – Незаведена документа 1945 – Записник питања и одговора Кардеља на Конференцији за штампу у Лондону, 5; *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941-1945*, Репарациона комисија при Влади Федеративне Народне Републике Југославије, без године издања, 56.

Из расположивог материјала о утврђивању ратне штете се види да је одзив грађанства да пријаве штету био слаб.²⁹⁷ Самим тим нису ни могли бити пријављени сви губици. Такође, на основу пријава о губицима које су стизале и након завршетка рада Конференције за репарације, Југославија није накнадно поново кориговала свој број и дала већу цифру, што би било за очекивати. Посебно пошто је тек предстојала Мировна конференција, на којој је требало издејствовати и репарације од Италије и Мађарске, и пошто се из сачуваних материјала види да су комисије за ратну штету пожуриване током 1946. године да доставе податке који до тада нису пристигли, како би се добили подаци са којима држава може да изађе на Мировну конференцију.²⁹⁸ То нас поново наводи на закључак да презентовани број жртава није био прецизно утврђен, а да је ипак дат у том износу како би се поклопио са раније изнесеним бројевима у Титовим говорима. Једина корекција која је урађена, као што смо поменули – током саме Конференције за репарације, била је за број палих бораца, а тај податак добијен је од Министарства народне одбране.

На захтев Председништва владе ДФЈ, Мобилизацијско одељење Министарства народне одбране (МНО) ДФЈ је, 11. јуна 1945. године, значи непуних месец дана по окончању ратних операција у Југославији, доставило своју процену да су губици ЈА током рата око 345.000 војника, и то: погинулих око 275.000 у редовима ЈА и Југословенске морнарице и око 10.000 у јединицама бивше Југословенске војске и морнарице, затим умрлих у концентрационим логорима око 50.000 и у ропству око 10.000. До ових бројева је дошла *ad hoc* састављена комисија у којој су били помоћник начелника генералштаба генерал лајтнант Михаило Апостолски, начелник мобилизацијског одељења МНО генерал мајор Јосип Шкорпик и лекар из санитетског одељења МНО мајор Анте Зимоло. Приликом достављања података навели су да се до

²⁹⁷ Између осталих случајева слабог одзива, постојала је процена да је пријава ратне штете у Срему потпуно подбацила. ИАБ – 34 – 136 – Среска комисија за ратну штету за срез земунски бр. 44, 26.2. 1946; ИАБ – 28 – К.16 – 105, 7.

²⁹⁸ ИАБ – 34 – 136 – Среска комисија за ратну штету за срез земунски бр. 44, 26.2. 1946.

њих дошло „на основу искуства као и делимичних података о губицима, у колико се са истима располаже“, односно није се радило о прецизном броју, него израчунатом.²⁹⁹

МНО је наставило да ради на сакупљању података о броју жртава. У сачуваној преписци између Државне комисије за ратну штету и Мобилизацијског одељења МНО, из јуна-јула 1945. године, види се да војне органе нису интересовали поименични подаци о погинулим или несталим, него само бројчани, односно статистички. Ти подаци су им били потребни „као основа за организацију војне силе“³⁰⁰ Ипак, током те, 1945. године, војска је започела и са прављењем картотеке погинулих.³⁰¹ Међутим, прецизан податак о томе да ли је, и који је тачно, број МНО накнадно доставило Државној комисији за ратну штету нисмо пронашли. Војно-историјски институт ФНРЈ је, у каснијем периоду, али свакако након почетка рада Конференције за репарације, издао публикацију *Ратни напори Југославије 1941-1945* у којој је објављено да је страдало укупно 305.672 војника. Од тог броја 276.749 је погинуло (245.549 у борби, 31.200 умрло од задобијених рана), а 28.923 нестало. У наведеном елаборату су презентовани и губици по годинама и у непријатељским офанзивама. Није дато никакво објашњење на који начин су добијени ти бројеви.³⁰²

Првопријављени број погинулих југословенских војника на Конференцији за репарације био је 283.540, што је приближно броју погинулих војника ЈА и ЈВ, који је Мобилизацијско одељење МНО доставило у јуну - око 285.000. И кориговани пријављени број од 305.000 је приближан броју који је објавио Војно-историјски институт - 305.672. Недостатак архивске грађе о самом раду на утврђивању броја жртава нам онемогућава да дамо објашњење због чега постоје разлике између броја који је пријављен од стране војних институција и броја који је држава пријавила Конференцији за репарације. Ипак, сличност бројева нас наводи да закључимо да је

²⁹⁹ ВА НОВЈ – К 25А, Ф.2/1, док. 43; исто, Ф.2/1а, док. 12. Видети и D. Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941-1945. Prvi deo*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, 3.

³⁰⁰ АЈ – 54 – Ф 1 – 2 – Државна комисија за ратну штету бр 129 од 27. 6 . 1945; Министарство народне одбране, мобилизацијско одељење Мб. Бр. 6416 од 3. јула 1945.

³⁰¹ Картотека погинулих војника, која је настављена да се попуњава и у следећим годинама, налази се у Војном архиву у Београду. .

³⁰² *Ratni napori Jugoslavije 1941-1945*, Vojno istorijski institut FNRJ, Beograd (bez godine izdanja), 7, 22-29, 34; D. Ž. Cvetković, *nav.delo*, 3-5.

Комисија за ратну штету искористила податке које је добила од Министарства народне одбране.

Након завршене Репарационе конференције у Паризу, новооснована Репарациона Комисија ФНР Југославије приредила је публикацију *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941-1945* у којој је изнела податке о југословенским губицима током рата и упоредила их са губицима осталих земаља које су учествовале на конференцији, а који се тичу рата против Немачке и њених савезника у Европи. Ту је посебно истакнуто да губици од 1,706.000 становника „јасно говоре колики и како драгоцен допринос у крви је дала Југославија у борби за слободу и победу демократских и слободољубивих снага у свету: Број Југословена погинулих у рату, стрељаних или на други начин уморених у фашистичким логорима и фабрикама смрти, далеко је већи од броја жртава ма које савезничке земље, осим Совјетског Савеза и Пољске; Југословенски губици представљају 34%, дакле више од једне трећине, од свих савезничких губитака.“ У наставку је презентовано и да је југословенски губитак од 10,8% у односу на број предратних становника већи него у осталим земљама. Број војних губитака (и погинулих и рањених) такође је истакнут као највећи од свих земаља, осим СССР и Пољске.³⁰³ Овим поређењима је желело јасно да се истакне да је Југословенски удео у победи над Немачком и њеним савезницама био значајан и да се никако не сме занемарити.

Тада „утврђен“ и презентован званичан број од 1,706.000 жртава није се мењао све до краја постојања социјалистичке Југославије (а ни након њеног распада није утврђен прецизан број жртава). Једино што се дешавало је да се, услед заокруживања, појављивала његова варијација, па се говорило о 1,700.000 жртава. Настављено је и да се употребљава поређење са губицима осталих земаља представљајући да је Југославија дала највећи број жртава. Понегде би се износила ограда да је то не рачунајући губитке Совјетског Савеза и Пољске, а понегде би се износило да је то пропорционално највећи губитак (у односу на предратни број становника).

³⁰³ *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941-1945*, 5-6, 9.

* * *

Током 1985. године, појавило се сведочанство Владете Вучковића, професора математике на универзитету Нотр Дам у Саут Бенду (Индијана, САД), да је он као студент друге године математике, и особа која је недавно почела да ради у југословенском Савезном статистичком уреду, добио, у марту 1947. године, задатак да израчуна југословенске губитке током рата. Обавивши поверени задатак, у задатом року од две недеље, добио је број од 1,7 милиона становника демографског губитка.³⁰⁴ Према његовим речима тај број је затим искористио Едвард Кардељ да поткрепи захтеве Југославије за репарацијама на конференцији у Паризу, али га је представио као стварне ратне губитке. Вучковић тврди да је на тај начин настао званичан број југословенских жртава.³⁰⁵ Иако је те своје тврдње касније неколико пута понављао,³⁰⁶ и иако им се у многобројној литератури о утврђивању броја жртава рата указало поверење, њима се ипак не може веровати из простог разлога што наводи да је прорачуне обавио 1947. године, а видели смо да је предметни број губитака изнет пре тога, током 1945. године. Могуће је да је Вучковић радио неке прорачуне и да је дошао до тог броја, али то сигурно нису могли бити подаци презентовани домаћој јавности и на Репарационој конференцији у Паризу 1945. године.

Поред Вучковићевог прорачуна, било је још неколико израчунавања демографског броја губитака у периоду који истражујемо (1945-1980).

Након пописа становништва, извршеног у Југославији 1948. године, створили су се услови да се тадашњи резултати упореде са резултатима предратних пописа (из 1921. и 1931) и ближе одреде демографски губици. Те прорачуне обавили су запослени у

³⁰⁴ Демографски губици представљају мањак броја становника у односу на претпостављени број становника који би постојао да рата није било. У њега улазе: деца нерођена због ратних услова (умањена за број деце која би умрла у тим годинама), миграције становништва (емиграција и принудно пресељавање) и стварни ратни губици, односно погинули услед ратних дејстава или умрли од последица насталих у ратним околностима (болести и глади којих не би било да није рата). О томе шта су демографски губици током рата видети: I. Lah, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije*, Statistička revija (1951) god. I, broj 2, 245; I. Lah, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija (1952) god. II, broj 2-3, 214; Д. Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртава геноцида, Београд 2007, 9-10, 193; В. Коџовић, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London 1985, 35.

³⁰⁵ V. Vučković, *Žrtve rata*, Naša reč, 368, oktobar 1985, London (праштампано у: Lj. Boban, *Kontroverze iz Povijesti Jugoslaije 2*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1989, 409-410 и В. Коџовић, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo 1989, XXI-XXIV).

³⁰⁶ V. Bulić, *Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena*, Duga, 412, 9-23. decembar 1989, 45-49; V. Vučković, *Uvodna reč*, u: В. Коџовић, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, Editions de Titre, Paris 1998, 8-9.

Савезном заводу за статистику и евиденцију, Иво Лах и Драгољуб Тасић, као и бивши директор те установе и професор статистике Економског факултета у Београду Долфе Вогелник. Користећи различите методе израчунавања Лах је добио три броја демографског губитка, а сам је као највероватнији прихватио средњи број од 2,100.000.³⁰⁷ Тасић је дошао до прорачуна да су демографски губици били 2,428.000 становника,³⁰⁸ а Вогелник 2,900.000 (са тим да је променом неких минималних параметара у хипотезама дошао и до претпоставке да они могу да буду и 3,250.000 становника). Вогелник је стварне ратне губитке (рачунајући у њих погинуле цивиле, партизане и припаднике квинслиншких војних формација) проценио на 1,814.000 људи.³⁰⁹

Ови њихови прорачуни, објављени 1951. и 1952. године, никад нису ушли у званичну употребу, нити се њима баратало на свакодневном нивоу. Један од разлога за то је можда њихова превасходно статистичка и научна потреба, а други могућа државна забрана расправе о тим бројевима. Други наведени разлог је на нивоу претпоставке, и не постоје никакви директни докази да је то заиста и било тако. Међутим, у прилог томе могу говорити чињенице: да полемика између два демографа – Лаха и Вогелника, започета тада, није настављена, односно да се Вогелник није поново огласио након Лахове критике његовог прорачуна, и да се тек неколико истраживача у Југославији, током следећих тридесет и нешто година (до распада државе), бавило питањем демографских губитака током Другог светског рата, док су други углавном преносили званичне податке и евентуално раније прорачуне демографских губитака.

Након извршеног пописа жртава рата 1964. године, о којем ћемо писати у наставку,³¹⁰ Државни завод за статистику је интерно урадио статистички прорачун демографских и стварних губитака. По њима, демографски губитак је износио 2,056.510 људи, док је стварни губитак био у опсегу од 1,106.000 до 1,156.000 (рачунајући и

³⁰⁷ I. Lah, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije*, 245-247; I. Lah, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, 214-215.

³⁰⁸ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga I. Stanovništvo po polu i domaćinstva*, Savezni завод за статистику i evidenciju, Београд 1951, XLIX (D. Tasić, *Uvod*). Тасић је после навођења броја написао да је тешко и приближно израчунати колико од тог броја отпада на ефективне губитке (погинуле и побијене), умрле услед повећане смртности, избегле на крају рата, оне који се нису вратили из заробљеништва и изгубљени прираштај за време рата.

³⁰⁹ D. Vogelnic, *Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija (1952) god. II, broj 1, 15.

³¹⁰ видети стране 112-117.

страдале Јевреје, Роме и квинслинге).³¹¹ Ова израчунавања нису тада јавно објављена, већ само интерно, уз ознаку службене тајне (о чему ћемо, такође, писати у наставку).

Демограф др Иван Клаузер је, 1967. године, за Институт за друштвена истраживања у Загребу припремио студију *Становништво и домаћинства у Југославији и Хрватској* која се бавила кретањем становништа. У њој је Клаузер изнео своју процену демографских губитака наводећи број од 2,042.373 становника.³¹² Овај рад није објављен, највероватније због смрти аутора (1968), а његови резултати су, у периоду до 1980. године, искоришћени само једанпут у Југославији. То је било у чланку Младена Фрагановића из 1975. године, у ком су ти подаци само пренесени у циљу приказа демографских кретања у Хрватској.³¹³ Економиста Владимир Стипетић је, пишући генерално о броју становника, 1973. године, изнео да је демографски губитак Југославије у Другом светском рату износио преко 2,2 милиона (наводећи И. Лаха као извор), при чему је пренео и званичну бројку од 1,7 милиона директних ратних губитака.³¹⁴

Неколико прорачуна југословенских губитака у рату се појавило и у иностранству. Навешћемо само три. Фрумкин Грегори, бивши директор статистике Лиге народа, изнео је, 1951. године, да је Југославија имала 1,500.000 директних губитака (од тога 300.000 војника, 1,150.000 цивила нејевреја и 50.000 Јевреја).³¹⁵ Пол Мајер и Артур Кембел из Америчког бироа за попис становништва, дали су, 1954.

³¹¹ *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, XIV-XV, 7.

Због природе наведеног текста, који је оцењивао успех самог пописа и разлику између претпостављеног броја људи које је требало пописати и стварно пописаних, у њему није наведен поменути опсег стварних жртава, али се до њега долази захваљујући другим приказаним бројевима: претпостављени број особа које је требало пописати као жртве рата је процењен на број од 1,016.000 до 1,066.000, али без 50.000 страдалих квинслинга које није требало пописати и 40.000 страдалих Јевреја и Цигана за које се претпостављало да неће имати ко да да податке, услед великог ратног страдања ових група становништва. Сабирањем ових бројева добија се наведени опсег стварних жртава од 1,106.000 до 1,156.000.

³¹² Ivan Klauzer, *Stanovništvo i domaćinstva u Jugoslaviji i Hrvatskoj*, налази се у архиви Института за друштвена истраживања у Загребу. Prema: F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1989, 332 i M. Fraganović, *Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj*, Revija za sociologiju Vol. V, No. 1-2 (1975), 37-38. (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=12615 последњи преглед 8.8.2016).

³¹³ M. Fraganović, *isto*.

³¹⁴ V. Stipetić, *Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije*, Forum, XII, (1973), 12, 888-889, према F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1989, 333.

³¹⁵ D. Vogelnic, *n.delo*, 20-21; M. Rašević, *Rezultati demografskih istraživanja ratnih gubitaka stanovništva Jugoslavije u XX veku*, Stanovništvo (Beograd 1990/1991), 3-4 i 1-2, 202; Ж. Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату* АБЦ-Графика, Београд 1997, 34.

године, своју процену да је стварно изгубљених живота било 1,067.000.³¹⁶ Гантер Ипсен, професор универзитета у Лајпцигу, изнео је, 1954. године, да демографски губици Југославије износе 1,690.000 становника. Поред тога навео је и да процењује ратне губитке војника на 410.000.³¹⁷

Друга истраживања броја жртава рата излазе из хронолошког оквира теме, али навешћемо два, због њиховог значаја у добијању приближних бројева стварних ратних жртава. Емигрант Богољуб Кочовић је, 1985. године у Лондону, објавио своја истраживања у којима је израчунао да је Југославија током рата имала 1,985.000 демографских жртава, а стварних 1,014.000.³¹⁸ Четири године касније, 1989. године у Загребу, Владимир Жерјавић објављује своја истраживања и презентује процене од 2,022.000 демографских губитака и 1,027.000 стварних губитака.³¹⁹

Иако се њихове бројке за територију целе Југославије разликују за мање од 2%, а нешто више од тога за територије појединих република, или припадника одређених југословенских народа, ова два рада су значајна јер показују да је број стварних жртава био за више од трећине мањи од оног који је презентовала држава као званичан број. Треба истаћи и да су њихови бројеви демографских губитака приближни израчунавањима која су обавили Иво Лах 1951. године, запослени Савезног завода за статистику 1966. године и Иван Клаузер 1967. године, што такође говори да је званичан број био увећан.

* * *

Југославија је, преко својих органа и организација, неколико пута спроводила акције евидентирања жртава рата. Већ смо описали како је то покушала да уради Државна комисија за утврђивање ратне штете. Паралелно са њом, евидентирање жртава рата вршила је и Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Ове две акције нису биле попис у правом смислу те речи, с обзиром на то да основни подаци

³¹⁶ М. Рађевић, *nav. delo*, 203-204.

³¹⁷ G. Ipsen, *Wachstum und Gliederung der Bevölkerung Jugoslawiens*, OsteuropaHandbuch: Jugoslawien. Köln/Graz 1954, 37–63, према F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zločinja*, 330-331, и В. Коџовић, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, 45. (од тога је око 1 милион губитак Југословенских народа, а остало Немци, Италијани и Мађари).

³¹⁸ В. Коџовић, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, 41, 44.

³¹⁹ V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989, 32, 70, 73, 76.

које су скупљале нису били подаци о страдалим жртвама рата, односно сама имена жртва су биле један део тога.

Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је на Другом заседању АВНОЈ-а, 19-30. новембра 1943. године у Јајцу. Њена основна дужност била је прикупљање документације о злочинима које су извршили окупатори и њихови помагачи, а у циљу њиховог кажњавања од стране надлежних судова. У оквиру тога рађено је и на идентификацији самих жртва рата.

Правилником о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача донетим од стране Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), 8. маја 1944. године, утврђено је да ће Државна комисија организовати прикупљање статистичких података о жртвама терора окупатора и његових помагача. Предвиђено је да статистички подаци буду на нивоу места и срезова/котара, а према формулару који је требало да се састави.³²⁰

До краја 1944. године основане су земаљске (републичке) комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а за њима и покрајинска, обласне, окружне, среске, општинске, градске и рејонске комисије.

Формулар за евидентирање ратних злочинаца је био састављен током лета и 20. августа 1944. године послат Земаљским комисијама. У њега је требало уносити податке о починиоцу и жртви злочина, месту, времену и начину извршења и материјалној штети насталој извршењем злочина или у вези са њом. Поред тога, требало је навести и имена лица које је жртва издржавала (децу, супружника или родитеље). Било је предвиђено да сваки злочинац и свака жртва имају попуњен један формулар. Уколико би било више починилаца и више жртви у једном злочину, попуњаван је формулар за сваког учесника у њему, а сам догађај и учесници би били повезани путем напомене у коју су уношени подаци о осталим лицима.³²¹ Земаљске и среске комисије су према добијеним упутствима направиле формуларе за евидентирање злочина, злочинаца и жртва. Један

³²⁰ АЈ – фонд 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача) – 1 – 1 – 2-3 (Правилник о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача).

³²¹ АЈ – 110 – 1 – 2 – 254-256; V. Vukliš, *Završni izvještaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Topola (2016), br. 2, 165.

од њих, под називом *Податци о злочинима окупатора и њихових помагача*, који је коришћен на простору Хрватске, доносимо у Прилогу 3.³²²

У упутству упућеном Земаљским комисијама, Државна комисија је наложила да се за сваки нови случај у ком су докази о кривици јасни одмах јавно објаве (путем штампе или на други начин) имена починилаца злочина и имена жртава, уз процену причињене штете.³²³

Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача су сакупљале податке који су од њих тражени, али су наилазили на разне тешкоће. Део је био материјалне природе – неадекватан простор, недостатак куцаћих машина, папира и слично; други део је био организациони – недостатак људи, неквалификовано особље, део чиновника је радио на два места у исто време, итд; а трећи људски – негде људи нису желели да дају податке, негде је изостала очекивана помоћ локалних народно-ослободилачких одбора, нерад упослених, долазило је до уништавања непријатељске архиве из које су могли да се добију непоходни подаци, итд.³²⁴

Државна комисија је одрадила свој посао у сакупљању документације о почињеним злочинима, њиховом спремању у доказне материјале и подизању оптужница против ратних злочинаца, односно њихово уписивање на Југословенску листу ратних злочинаца и листу Комисије Уједињених Нација за ратне злочине. Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је објављивала резултате својих истраживања, и у оквиру њих наводила и бројеве страдалих за поједина стратишта. Међутим, никад није објавила укупан број страдалих до ког је дошла, као ни спискове југословенских држављана који су изгубили живот.

Већ током самог рада, а и на крају рада комисија препознато је да подаци до којих се дошло нису потпуни и да су знатно мањи од очекиваних.³²⁵

³²² АС – фонд Г 25 (Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора) – Ф 33. Поред овог фонда, сачувани формулари са пописима ратних злочинаца и жртава чувају се и у Хрватском државном архиву, у фонду *Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, а вероватно и у фондovima других земаљских комисија који се чувају у Архиву Босне и Херцеговине, Архиву Словеније и комисија на нижим нивоима у локалним архивима бивше Југославије. М. Grahek Ravančić, *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944. – 1947.*, 15-17; V. Vukliš, *nav. delo*, 167.

³²³ АЈ – 110 – 1 – 2 – 251.

³²⁴ М. Grahek Ravančić, *nav. delo*, 111-114, 120, 165, 168-171, 197-198.

³²⁵ М. Grahek Ravančić, *nav. delo*, 190, 194-196.

Земаљске комисије су укинуте током 1947. године, а Државна комисија 1948. године. У завршном извештају о раду Државне комисије наведено је да су коначни резултати статистичких података до којих је дошла комисија 505.182 убијене особе, 384.049 озлеђених и 1,750.032 ухапшених и интернираних. Сви бројеви су се односили на цивиле, пошто борци нису ни евидентирани.³²⁶ Ови бројеви нису били званично објављени до краја постојања социјалистичке Југославије.

Следећу акцију прикупљања података о жртвама рата организовао је Главни одбор Савеза бораца НОР, 1950. године. При томе, унапред је био свестан да та акција не може да да податке о свим жртвама, нити да може да дође до броја укупних жртава.³²⁷

Сврха пописа је била вишестурка. Основни циљ је био да се изради спомен књига жртава НОР сваког града, среза и места. То је требало да оживи сећање на пале борце. Спомен књиге би биле чуване у музејима или штампане. Подаци о палим борцима, умрлим у затворим и логорима и страдалим цивилима требали су да послуже и као помоћ у обради историјата борби у појединим крајевима Југославије. Предвиђено је било да се на основу добијених података предузимају потребне мере за одавање дужног признања палим борцима и жртвама фашистичког терора, али и њиховим родитељима и родбини.³²⁸

Сам попис су спроведиле посебно формиране Комисије за прикупљање података о жртвама рата. У њихов састав нису улазили само чланови СБНОР-а него и осталих масовних организација и народних одбора целе земље. Поред Главног одбора СБНОР-а

³²⁶ АЈ – 50 – 36 - 77 – 1948. година – л.-и 36-643 – 36-644; М. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Архив Југославије, Заг, Београд 1996, 42-43; В. Вуклић, *nav. delo*, 201.

³²⁷ „Акцију прикупљања података жртава НО рата не треба звати пописом, јер она стварно не може дати податке о жртвама рата у Југославији“, АЈ – 297 I – 21– 1949, Материјали комисије за попис палих жртава у II-ом светском рату - Закључци саветовања председника комисија за прикупљање података о жртвама рата и секретара секција за прикупљање историјског материјала одржаног у Главном одбору Савеза бораца НО рата Југославије на дан 24 децембра 1949 г.

³²⁸ АС – Ђ 115 – 65 – Писмо Срете Ковачевића без датума, 1; Упутство Комисијама за прикупљање података о жртвама рата, 1; исто, Ф 63 – Резултати сакупљања историјског материјала - Савезу бораца треба пружити помоћ при евидентирању жртава; АЈ - исто, 1; М. Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata*, *Časopis za suvremenu povijest* god. 24, br. 1 (1992), 191.

који је водио акцију, постојале су земаљске, обласне, среске/котарске/градске и месне/реонске комисије.³²⁹

Попис је обухватао оне борце и цивиле који су, од 6. априла 1941. године до 10. маја 1945. године, убијени, страдали или нестали приликом борби или ратних дејстава, у логорима или изгнанству, на принудном раду, који су подлегли задобијеним ранама или умрли од последица проузрокованих ратом. Уколико је смрт наступила после рата, а била је директна последица рањавања или озлеђивања насталог пре 10. маја 1945. године, и те особе су пописиване. Пописом нису била обухваћена лица која су била на страни окупатора или колаборациониста, било као борци, било као помагачи или симпатизери. Од тога су били искључени четници пали у борби против окупатора почетком рата (осим уколико се нису борили против партизана), као и припадници хрватске милиције који нису учествовали у борбама против партизана (али не и они међу њима који су страдали у сукобу са четницима). Скренута је пажња да се колаборационисти не одбацују шаблонски, већ да се приступи конкретно сваком случају, због постојања присилно мобилисаних у квинслиншке формације, међу којима је било и симпатизера НОР-а. Саветовано је да уколико постоје сумње да ли за неко лице прикупити податке или не, то ипак треба урадити, па би се касније урадиле додатне провере. Скренута је пажња да се не врши попис оних који су после 1945. године погинули у борби против остатака усташа и четника.³³⁰ У припреми пописа је, изгледа, постојала и намера да се напишу и „народни непријатељи“, али да се њихов имена не уносе у спомен књиге, него ти подаци да остану у материјалима пописа. Међутим, од ове намере се одустало.³³¹

Подаци су требали да буду сакупљани у местима тадашњег боравка лица које даје податке, а уколико су се подаци односили на лице које није живело у том месту пре рата, формулар је требало послати месту у ком је лице живело. Ово је урађено да не би

³²⁹ АЈ – исто; АС – исто; М. Sobolevski, *nav. delo*, 190.

³³⁰ АЈ – исто; исто, Ф 25 – *Zemaljski odbor SBNOR BiH pov.br. 10/49 od 28.11.1949*; АС – исто; М. Sobolevski, *nav. delo*, 89-90; М. Rupić, *Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, у: *Dijalog povjesničara – istoričara* 4, Pečuj, 20.-22.oktobra 2000, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2001, 541.

³³¹ М. Karakaš Obradov, *Žrtve savezničkih bombardiranja nezavisne države Hrvatske u jugoslovenskim popisima žrtava rata (1947., 1950 i 1964.) i Hrvatskim žrtvoslovima (1991.-2005.)*, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 10/20 (prosinac 2007), 74, *napomena* 6); М. Rupić, *nav.del*, 541.

било дуплирања података, посебно услед чињенице да је у земљи било много колониста и избеглица које се нису вратиле на своја огњишта.³³²

Препоручено је да се поред анкетања и обилазака самих домаћинстава, за попис користи и сва расположива документација, као што су пописи становништва, књиге рођених и умрлих и спискови личних и породичних инвалида.³³³

Остављена је и могућност да се подаци о жртви, који нису могли у том тренутку да буду прикупљени, могу додати касније, након пописа, односно када се до тих података дође, пошто је један примерак формулара требало да остане у граду, односно срезу.³³⁴

Формулар за попис под називом *Подаци о погинулим, убијеним, настрадалим или несталим грађанима са територије ФНРЈ у току II светског рата* је, поред основних личних података, садржао питање о хапшењу и затварању, као и држању пред непријатељем приликом тога; о ступању у НОБ, јединицама у којима је био и које функције, чинове, одликовања, похвале или признања је имао; о месту, времену и околностима смрти или нестанка, као и о евентуалној припадности непријатељским формацијама и организацијама.³³⁵ Сам формулар доносимо у Прилогу 4.

Планирано је да сам попис траје од 15. јануара до 15. фебруара 1950. године. Затим је од 15. фебруара до 1. марта требало радити класификацију целог материјала, с тим да је остављено самим републичким Савезима бораца да по потреби помере те датуме. Попис у Војводини је почео 2. јануара, у ужој Србији и на Космету 15. јануара, а у Београду 29. јануара, пошто је СБНОР Србије одлучио да прво попише сеоска

³³² АС – Ђ 115 - 65 – Писмо Срете Ковачевића без датума, 2; Упутство Комисијама за прикупљање података о жртвама рата, 3; АЈ – 297 I – 21 – 1949, Материјали комисије за попис палих жртава у II-ом светском рату - Glavni odbor SBNOR pov. br. 16 od 10.12.1949; исто, Ф 25 – Zemaљski odbor SBNOR BiH pov.br. 10/49 od 28.11.1949.

³³³ АС – Ђ 115 - 65 – исто; АЈ – 297 I – 21 – исто.

³³⁴ АС – Ђ 115 - 65 – Писмо Срете Ковачевића без датума, 1; АЈ – исто.

³³⁵ АС- Ђ 115 - 63 – Формулар *Подаци о погинулим, убијеним, настрадалим или несталим грађанима са територије ФНРЈ у току II светског рата*. (попуњени формулари се могу наћу у ИАБ – фонд 989, Срески одбор СБ НОР-а среза београдског, К. 4 и К. 5 и Фонд 990, Срески одбор СБ НОР-а среза Земун, К. 3 и К. 4, а претпостављамо да се налазе сачувани и у другим фондovima среских одбора Савеза бораца у регионалним и месним архивима на простору некадашње Југославије. Према подацима М. Соболеског, они се налазе и у Архиву Института за савремену повијест у Загребу, фонд: РО СУБНОР-а Хрватске. Комисија за сакупљање података о жртвама НОР-а. М. Sobolevski, *nav. delo*, 191-192, напомене 33 и 41.

насеља, а градове на крају.³³⁶ У Хрватској је попис трајао од 22. јануара до 22. фебруара.³³⁷ И у осталим републикама је почетак пописа био различит.

Сам попис није ишао како је планирано. Иако је већи део посла био обављен, примећени су бројни недостаци. У појединим срезovima комисије су слабо радиле, а негде нису ништа пописале. Проблеми су, пре свега, били организационе природе: није се добро приступило припремама, неактивни и квалитативно слаби срески одбори, екипе за попис нису формиране, није било помоћи од стране других масовних организација, и слично. Тако у Београду пописне екипе нису поново одлазиле у оне куће у којима првог дана нису никог нашли. У Долову и Жабљу екипе су ишле само код оних кућа за које су знали да имају неку жртву, а у бечејском срезу се десило да су евидентирани непријатељи. Проблем су биле и породице збрисане током рата, за које није било никог да да податке. Тако је примећено да нису евидентирани сви страдали Јевреји. Проблем је представљао и мањак пописаних жртава од стварног (или претпостављеног) броја. Нека од оправдања за слабе резултате су била да је у току био откуп кукуруза, као и бављење локалних организација изборима који су предстојали.³³⁸ У Хрватској су подаци упоређени са резултатима Комисије за ратну штету. При томе је примећено да су подаци различити - за неке котаре мањи, за неке већи.³³⁹

Да би се сам рад на попису поправио, у Србији су вођени разговори са среским секретарима, а у среске одборе су слати инструктори који су требали да утичу да се ситуација побољша. Предложено је и да се контроле врше тако што би масовне

³³⁶ АЈ – 297 I – 21 – 1949, Материјали комисије за попис палих жртава у II-ом светском рату - *Zaključci savetovanja predsednika komisija za prikupljanje podataka o žrtvama rata i sekretara sekcija za prikupljanje istorijskog materijala održanog u Glavnom odboru Saveza boraca NO rata Jugoslavije na dan 24 decembra 1949 g.*, 2; АС – Ђ 115 – 65 – Писмо Срете Ковачевића без датума, 1; Ф 63 – Резултати сакупљања историјског материјала - Савезу бораца треба пружити помоћ при евидентирању жртава; Ф 63 – Резултати сакупљања историјског материјала - У неким срезovima и градовима прикупљање података о жртвама рата не врши се успешно.

³³⁷ М. Sobolevski, *nav. delo*, 191; М. Rupiћ, *nav. delo*, 541.

³³⁸ АС – Ђ 115 – 63 – Резултати сакупљања историјског материјала - У неким срезovima и градовима прикупљање података о жртвама рата не врши се успешно; исто - *Pregled rada*; исто - Записник са састанка комисије за евидентирање жртава – секције за прикупљање историјског материјала при Земаљском одбору Савеза бораца НОР Србије са комисијом за евидентирање жртава покрајине Војводине, одржаног 10.1.1950; исто, Ф 65 - *Zapisnik od 10.3.1950 o popisu žrtava*; исто – Ф 66 – 1948-1955 - *Izveštaj o radu SBNOR u toku I tromesečja 1950 godine*, 20.4.1950, 16-17; АЈ – 297 I – 25 – *Izveštaj o radu za tromesečje januar-april 1950 (SBNOR BiH)*, 24; АЈ – 297 I – 24 – *Izveštaj za prvo tromesečje 1950 godine (SBNOR Hrvatske)*; АС - Ђ 115 - Ф 63 – Записник са састанка секције и комисије за попис жртава при земаљском одбору Савеза Бораца одржаног 18.2.1950.

³³⁹ М. Rupiћ, *nav. delo*, 542.

организације (и синдикати) на својим скуповима читале дотадашње резултате пописа. На поједним местима евидентирање је било поновљено. Међутим, и резултати тих активности нису били задовољавајући. Понегде је било успеха, а понегде не. У неким срезовима се није ни приступило исправљању грешака и поновном евидентирању. Разлози поновног неуспеха су били исти као и у првом кругу пописивања, а пре свега слабе средске организације.³⁴⁰

До почетка априла, у Србији је било евидентирано 182.021 жртва Другог светског рата. То је било 60,67% од броја жртава који су процењени за Србију³⁴¹ (односно од око 300.000). У допунским евидентирањима, број се попео на 188.184,³⁴² а након слања података другим републикама (они који су пре рата живели ван Србије) број се смањио на 149.670.³⁴³ У Босни и Херцеговини је до краја априла било пописано 86% од предвиђеног броја (186.000 од 212.000), с тим да је у неким местима оријентациона цифра премашена, па је проценат пописаних у односу на претпостављени у Тузли био 110%, а у Сарајево граду 107%.³⁴⁴ У Хрватској су били предвидели да би требало пописати око 300.000 људи, али су резултати дали скоро упола мањи број.³⁴⁵

Због свих мањкавости и покушаја да се они исправе, попис није био успешно завршен током те године. Подаци о бројевима палих бораца и жртава фашистичког терора су наставили да пристужу и током 1951. године.³⁴⁶

Званични резултати пописа никад нису објављени. СБНОР није имао снаге да спроведе све акције око пописа до краја. Неактивност и слаб рад неких одбора на терену условили су да се не изврши евидентирање свих жртава рата. Добијени

³⁴⁰ АС - Ђ 115 - 63 – Резултати сакупљања историјског материјала - Pregled rada; Записник са састанка секције и комисије за попис жртава при земаљском одбору Савеза Бораца одржаног 18.2.1950; исто, Записник са састанка историјске секције и појединих чланова комисије за евидентирање жртава одржан 8. маја 1950; исто, Ф 66 – 1948-1955 - Izveštaj o radu SBNOR u toku II tromesečja 1950, 7; АЈ – 297 I – 21 – Материјали о жртвама рата и жфт - Извештаји о жртвама рата и жфт по републикама - Stanje po republikama do kraja jula 1950 ; АЈ – 297 I – 25 – Izveštaj o radu za tromesečje januar-april 1950 (SBNOR BiH), 24-25.

³⁴¹ АС - Ђ 115 - 66 – 1948-1955 - Izveštaj o radu SBNOR u toku I tromesečja 1950 godine, 20.4.1950, 16.

³⁴² исто, - Izveštaj o radu SBNOR u toku II tromesečja 1950, 7.

³⁴³ исто, Извештај о раду историске секције при земаљском одбору СБНОРС од I конгреса до краја 1950.

г.

³⁴⁴ АЈ – 297 – 25 – Izveštaj o radu za tromesečje januar-april 1950 (SBNOR BiH), 25.

³⁴⁵ М. Rupiћ, *nav. delo*, 542-544; V. Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači“*. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi), 704-705.

³⁴⁶ АС - Ђ 115 – 72; М. Sobolevski, *nav. delo*, 191; М. Rupiћ, *nav. delo*, 541.

результати су били далеко од цифре која је пројектована непосредно после рата, па је вероватно због тога и донешена одлука да се она не износи у јавност. Иако је акција трајала дуже од предвиђеног и иако није испунила сва очекивања, представљена је као успех. На Другом конгресу СБНОР Југославије, одржаном 10-11. марта 1953. године, Александар Ранковић је, у свом реферату, причао и о спроведеном попису. Истакао је да је тај тежак задатак обављен за кратко време и да су прикупљени и сређени подаци за већину жртава рата, чиме је сваки срез добио увид у број погинулих, стрељаних, умрлих у затворима, збеговима и логорима и настрадалим од бомбардовања, а организације Савеза бораца су оствариле тешње контакте са породицама палих.³⁴⁷ Ранковић тада није поменуо коначни број пописаних жртава, нити потребу да се обједине сви добијени подаци. Прећуткивањем до ког се броја дошло у попису, намерно је остављен у оптицају број од 1,7 милиона страдалих, а становништво стављено у уверење да постоје спискови жртава који га потврђују.

На крају, треба изнети да је овај попис имао и политички значај. Прокламовани циљ сакупљања података ради одржавања сећања на страдале, али и адекватну помоћ и захвалност породицама страдалих, требало је да покаже да држава има јасну намеру да брине о породицама жртава рата. Ради успеха самог пописа, а и ради истицања његовог политичког значаја, била је спроведена пропагандна кампања.³⁴⁸

* * *

Непотпуност пописа из 1950. године, била је разлог и нових, парцијалних, сакупљања података у следећим годинама. Тако је, крајем 1953. године, градски одбор СБНОР-а Београда иницирао ново сакупљање података са намером да на одговарајућим спомен плочама испише имена свих бораца који су пали приликом ослобађања Београда, или касније подлегли ранама. У том смислу је сам Градски одбор издао оглас, а главни одбор СБНОР Србије, захтевао од осталих градских и среских одбора земље да доставе податке о борцима са њихове територије погинулим у ослобађању Београда.

³⁴⁷ *Drugi kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Crvena Zvezda, Beograd 1951, 16.

³⁴⁸ АЈ – 297 I – 21 –1949, Материјали комисије за попис палих жртава у II-ом светском рату - Zaključci savetovanja predsednika komisija za prikupljanje podataka o žrtvama rata i sekretara sekcija za prikupljanje istorijskog materijala održanog u Glavnom odboru Saveza boraca NO rata Jugoslavije na dan 24 decembra 1949 g, 1.

Акција је, иначе, спроведена у оквиру рада на формирању Гробља ослободилаца Београда.³⁴⁹

* * *

Нови, и последњи, попис жртава рата у социјалистичкој Југославији обављен је 1964. године. Он је био резултат иницијативе Државног секретаријата за спољне послове и Савезног секретаријата за финансије, с краја 1962. године, да се обезбеди документација о жртвама насталим услед нацистичких прогона (погинули и преживели интернирци, депортирци, затвореници, принудни радници и погинули у директном терору), а због потребе подношења захтева СР Немачкој за обештећење жртава рата.³⁵⁰ Претпостављало се да ће СР Немачка, поред других доказа, затражити и поименичан попис југословенских жртава. Прва идеја Савезног извршног већа (СИВ) СФРЈ је била да попис спроведе СУБНОР, али се од тога одустало због сложености самог пописа, али и чињенице да нису све жртве биле борци. Затим је одлучено да се формира посебно тело које би спровело попис. То је и учињено тако што је Савезно извршно веће, 17. јуна 1964. године, формирало Савезну комисију за попис жртава рата 1941-1945. године.³⁵¹

Та комисија је, уз помоћ својих републичких, среских и општинских комисија за попис, спровела само пописивање током новембра 1964. године, док је обраду података извршио Савезни завод за статистику.³⁵² За случај да за неке јеврејске породице нема ни ближих ни даљих рођака, који би могли да дају податке, било је предвиђено да се они прикупе од јеврејских општина. Податке од војске у касарнама су требали да прикупе војни органи.³⁵³

³⁴⁹ АС – Ђ – 115 – 39 – СБНОР Србије Главни одбор бр. 3059 од 11.12.1953.

³⁵⁰ О преговорима око обештећења видети стране 241-254.

³⁵¹ АЈ – фонд 130 (Савезно извршно веће) – 594 – 983 – 1964. г. - Информација о попису жртава нацистичког прогона, 2.3.1964; *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, VII, XI; D. Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941-1945. Prvi deo*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, 7.

³⁵² *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, VII, XI.

³⁵³ Музеј жртава геноцида (даље МЖГ) – фонд Жртве рата 1941-1945 – документација пописа Савезног завода за статистику, оригинална документа Савезног завода за статистику – *Zaključci sa sastanka Savezne komisije sa republičkim komisijama za popis žrtava rata 1941-1945 održan 13. i 14. X olg*; *Pismo republičkim zavodima za statistiku od 12. XI. 1964*; *Popis žrtava rata 1941-1945, III, Uputstvo za izvršenje popisa*, 6-7.

Методологија пописа није подразумевала одлазак у свако домаћинство. То је било предвиђено само за већа насеља и насеља у којима живи значајан број грађана досељених после рата. За мања насеља, у којима су се сви људи познавали међусобно, и где је било познато из којих домаћинстава је било жртава, било је предвиђено да се позову чланови тих домаћинстава на одређено место. У местима која су већ имала раније формирану комплетну документацију о жртвама, требало је само преузети податке из ње у нове упитнике. Није требало да се иде у насеља која, према ранијим прикупљеним подацима, нису имала жртве рата, а где их је било у појединачним случајевима, уместо пописне комисије, информације је требало да се прибаве преко друштвено-политичких организација. Међутим, увидом у постојећу документацију у неким местима, закључило се да се она не може искористити због методолошких разлика и необухвата појединих категорија жртава, па су подаци скупљани анкетањем људи.³⁵⁴

Пошто се осетила потреба пописивања и других категорија жртава рата, попис је проширен на све категорије страдалих, рачунајући и део преживелих. Једино су из њега били искључени преживели борци НОБ-а пошто је њих С(У)БНОР већ пописао 1960. године, када је пописивао своје чланове.³⁵⁵ Страдале од нацистичких прогона требало је посебно издвојити приликом обраде материјала.³⁵⁶ Под жртвама рата које је требало пописати били су грађани Југославије који су од 6. априла 1941. године до 15. маја 1945. године:

- интерниран, затворен, депортован, одведен на присилни рад или заробљен, без обзира да ли је убијен, погинуо, умро, нестало или је преживео терор;

- погинуо као припадник Југословенске војске у времену од 6. априла до 7. јула 1941. године;

³⁵⁴ *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, VII-VIII, X; МЖГ– Жртве рата 1941-1945 – документација пописа Савезног завода за статистику, оригинална документа Савезног завода за статистику – *Popis žrtava rata 1941-1945, II, Uputstvo za organizaciju popisa*, 3; *Popis žrtava rata 1941-1945, III, Uputstvo za izvršenje popisa*, 6.

³⁵⁵ Тим пописом је било обухваћено 907.949 бораца свих категорија, али је постојала претпоставка да је то у ствари око 70% живих бораца, односно особа које би могле да буду чланови СБНОР-а. АЈ – 297 – 21 – О попису жртава рата, 6.

³⁵⁶ *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, VII.

- погинуо као припадник НОВЈ и ПОЈ или савезничких војних формација до 15. маја 1945. године, или умро до 15. маја 1946. године од последица рањавања, повреда или болести задобијених у рату;

- погинуо као цивилно лице приликом бомбардовања у времену од 6. априла 1941. године до 15. маја 1945. године

- убијен као цивилно лице под ударом директног терора непријатеља (окупатора) и његових сарадника у времену од 6. априла 1941. године до 15. маја 1945. године.³⁵⁷

У ширем образложењу погинулих жртава рата, међу припаднике НОВЈ и ПОЈ, рачунати су и активни учесници НОП који су страдали приликом спровођења рањеника или хране, или приликом диверзија, провала, хапшења и слично, као и помрли у збеговима (Ел Шат и други). За страдале цивилне жртве наведено је да су то сви грађани Југославије (укључујући и децу) који су погинули од војних дејстава са земље или из ваздуха, али и они погинули приликом експлозије у Смедеревској тврђави 1941. године, или Југословени који су се 1941. године удавили на броду „Хелена“.³⁵⁸

Из наведених категорија се види да у попис нису улазили страдали у квинслиншким војним формацијама и организацијама; преминули од зараза и других болести и глади у току рата; као ни Немци, Италијани и Југословени који су у завршници рата и после њега напустили Југославију. СУБНОР је, приликом разговора о отпочињању пописа, предложио да се попишу и страдали у непријатељским и квинслиншким војним формацијама, али то није било прихваћено.³⁵⁹

Постојала су два пописна формулара: ŽR-1 за погинуле, убијене, умрле и нестале жртве рата, и ŽR-2 за преживеле жртве рата. Поред личних података жртве, у формулар ŽR-1 уношени су подаци који се тичу њене категорије, (одређене према месту смрти): у интернацији, у затвору, у депортацији, на принудном раду, у ратном заробљеништву

³⁵⁷ Исто, VIII; МЖГ – исто – *Popis žrtava rata 1941-1945, III, Uputstvo za izvršenje popisa, 5.*

³⁵⁸ МЖГ – исто, 19-20.

Експлозија наоружања, муниције и барута које су Немци ускладиштили у Смедеревској тврђави догодила се 5. јуна 1941. године. Том приликом уништен је или оштећен скоро цео град, а погинуло је неколико хиљада људи (најчешће се помиње број од 2,500).

Брод „Хелена Канавариоти“ је потонуо у Солунском заливу 27. маја 1941. године, налетевши на мину. На њему је било око 500 припадника Југословенске војске, који су Немци спроводили ка логорима, и од којих се њих 214 удавило.

³⁵⁹ АЈ – 130 – 594 – 983 – 1964. г. – Информација о попису жртава нацистичког прогона, 2.3.1964; исто – допис бр. 01-527 од 3.4.1964 и уз њега Информација о попису жртава нацистичког прогона, 2; исто - Допис Saveznog sekretarijata za finansija br. 3-4.93.43 od 1.6.1964 и уз њега Информација о попису жртава нацистичког прогона, тачка 9, подтачка а; исто - Допис 01-1004/2 od 16.6.64.

(као припадник бивше југословенске војске или као припадник НОВЈ и ПОЈ), у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. године, у НОБ и савезничким војним формацијама, приликом борби и бомбардовања, остало и непознато. Затим је требало унети датум смрти, начин губитка живота: убијен, погинуо, умро или нестало, и место губитка живота: назив логора, затвора, војне јединице, место принудног рада и слично. Уколико је особа била интернирана, депортована, у ратном заробљеништву или на присилном раду навођен је назив логора, затвора или места принудног рада, њихово место и држава, као и проведено време на тој локацији (од кад до кад, и укупан број месеци).³⁶⁰ Изглед формулара ŽR-1 доносимо у Прилогу 5.

Основни део пописа је обављен током новембра 1964. године, али је због примећених пропуста пописивање било продужено до априла следеће године, како би се употпунили подаци. Пропусти су се огледали у необилажењу свих домаћинстава која су требала да дају податке, тако да је на неким местима попис употпуњаван.³⁶¹ Међутим, поновно анкетирање није много променило прве резултате, који су и даље били нижи од планираних.

Резултати пописа су дали следеће резултате: 597.323 убијена, погинула, умрла и нестала и 509.849 преживелих.³⁶² Видимо да је први број био знатно нижи од званичног броја од 1,7 милиона страдалих, а други од 1,6 милиона оштећених који је пријављен на Репарационој конференцији у Паризу 1945. године. Велика разлика у броју је образложена разликом у категоријама жртава које су пописиване, односно настала је пошто су после рата пописане све жртве које су изгубиле живот, а у том тренутку само део њих. Поред тога, оправдање је потражено и у протоку времена, услед чега су неке чињенице избледеле; страдању целих породица, услед чега није имао ко да даје податке (пре свих јеврејских и циганских); као и недовољном обавештеношћу грађана о попису.³⁶³

Из свих добијених података издвојени су они који су се тicali погинулих и преживелих интернираца, депортираца, затвореника, принудних радника и погинулих у

³⁶⁰ АЈ – фонд 179 (Савезна комисија за попис жртава рата); МЖГ – исто, 16-22.

³⁶¹ *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, XI.

³⁶² *Isto*.

³⁶³ *Isto*, XII-XIII.

директном терору, како би се то презентовало СР Немачкој. Укупно је било пописано 351.945 погинуле и 354.379 преживеле жртве поменутих категорија.³⁶⁴

Савезни завод за статистику је претпоставио да је требало пописати од 1,016.000 до 1,066.000 жртава рата које су изгубиле живот. Прорачунали су да је пописом погинулих, убијених, умрлих и несталих жртава рата било обухваћено 56-59% лица које је требало обухватити пописом, односно само оних који су страдали као борци у југословенској војсци и НОВЈ и ПОЈ или као цивили (не рачунајући Јевреје и Роме). Пописна комисија је, узимајући у обзир наведено и извештаја републичких комисија које указују на мањкавост резултата, проценила да је пописом обухваћено 60-65% жртава рата које је требало пописати (погинулих и повређених). Попис је проглашен успешним, без обзира на мањи обухват пописаних од очекиваног.³⁶⁵

Резултати пописа су презентовани СИБ-у који је закључио да ти подаци „треба да имају третман конкретне документације“ о жртвама рата, односно да се могу користити и да они „не оповргавају, односно не замењују раније изношене податке“ о југословенским жртвама у Другом светском рату. Ипак, вероватно да не би дошло до забуне и злоупотребе добијених података (који су давали знатно мањи број жртава од званичног) донета је одлука да се ти подаци третирају као строго поверљиви, док се не донесе другачија одлука. Дозвољено је само да се омогући коришћење података у научноистраживачке сврхе, али само онда када надлежни органи оцене да се они могу јавно користити, и да се омогући Савезном секретаријату за здравство и социјалну политику коришћење материјала ради стварања евиденције о гробовима и гробљима југословенских грађана сахрањених у иностранству.³⁶⁶

Као што је тада било и одређено, ти подаци нису званично објављени у следећих 26 година. Неколико пута, за то време, био је дозвољен делимичан увид у податке у научноистраживачке сврхе.³⁶⁷ Ипак, и поред тајности, добијени резултати пописа су

³⁶⁴ *Isto*, XI.

³⁶⁵ *Isto*, XIV-XV, 7.

³⁶⁶ АЈ – 130 – 318 – 455 – л.-и 173, 181-182; исто, Ф 594 – 983 – 1966. г. - Извод из записника са 68. Седнице Савезног извршног већа у ширем саставу одржане 14. септембра 1966. г; Допис СИБ-а број 1757/2 од 16.9.1966. Савезној комисији за попис жртава рата 1941-1945. године; D. Ž. Cvetković, *nav. delo*, 9.

³⁶⁷ АЈ – 130 – 594 – 983 – 1968. г; 1969. г.

процурели у јавност и објављени у загребачком листу *Данас*, али тек 1989. године.³⁶⁸ Одлука о потпуном скидању тајности са пописне документације донета је у марту 1992. године, у тренуцима када СФРЈ практично више није постојала. Савезни завод за статистику је тада поново обрадио материјал и објавио резултате пописа и имена пописаних у 16 томова под називом *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964.*³⁶⁹ Поред тога, приредио је и три посебне публикације у којима су издвојена имена страдалих у Јасеновцу, Јевреја и деце, као и посебно издање на енглеском у 10 томова са именима цивила страдалих у НДХ.³⁷⁰ Међутим, тираж свих тих издања је био мали, тако да су подаци и даље остали недоступни за шире становништво, али је и тај мали број истраживачима омогућио коришћење тих података.

* * *

Иако тема рада није социјално старање о жртвама рата, на овом месту ћемо поменути да су се бројем и евиденцијом погинулих и несталих бавила и надлежна министарства, нижи органи власти и организације из ресора социјалне заштите, рачунајући и Југословенски Црвени крст. Ови подаци су им били потребни ради ефикасног рада у пружању помоћи породицама страдалих жртва рата. У опсегу свог рада оне свакако нису ни могле да праве евиденцију свих погинулих током рата, пошто су се превасходно бавиле преживелим жртвама.

* * *

Први човек Југославије, Јосип Броз Тито, користио је број од 1,7 милиона жртва рата у својим обраћањима нацији и страним држављанима. Међутим, када је желео да

³⁶⁸ Ž. Krušelj, Đ. Zagorac, *Sporna knjiga mrtvih. Aktuelne kontorverze u istraživanju broja poginulih i umrlih Jugoslovena u ratu naprosto tjeraju na ozbiljnu analizu zbivanja oko popisa iz 1964*, *Danas*, br. 405, 21. novembar 1989, 24-25.

³⁶⁹ *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, III.

Први том садржи репринт публикације *Žrtve rata 1941.-1945. (Rezultati popisa)*, из 1966, а осталих 15 податке о самим жртвама, подељене по републикама и покрајинама некадашње социјалистичке Југославије.

³⁷⁰ *Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine. Ustaški logor Jasenovac*. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992; *Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine. Jevreji*. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1992; *Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine. Deca*, I-II, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1994; *Genocide over Serbian and Jewish people an territory of the "Independent State of Croatia" 1941-1945*, I-X, Federal Statistical Office, Belgrade, 1992; J. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasnovačkim logorima*, GrafoMark, Laktaši, Besjeda, Banja Luka, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2000, 58.

помене жртве, било да је реч о укупном броју, било да је реч о делу тог броја (страдали од Италијана, Немаца, усташа..., страдали омладинци или припадници неког од југословенских народа, и слично) чешће је користио формулације који нису прецизно одређивале број: „десетине хиљада“, „стотине хиљада“, „десетине и стотине хиљада“, „стотине и стотине хиљада“, а повремено и: „милионске“, „џиновске“, „безбројне“ и „огромне“.³⁷¹ Ово нас може навести на закључак да је Тито био свестан да је званичан број од 1,7 милиона жртава био „надуван“ и да је због тога радије користио поменуте формулације. Међутим, за то немамо ни један директан доказ.

Пронашли смо само једну ситуацију када је Тито, након 1945. године, поменуо један други број жртава – и то већи. То се десило у његовом разговору са генералним секретаром ЦК Комунистичке партије Совјетског Савеза (КПСС) Леонидом Иљичем Брежњевим у Кијеву, 13. новембра 1973. године. Док су причали о војној сигурности у свету и мирољубивој коегзистенцији, Брежњев је поменуо Вилија Брандта, канцелара СР Немачке, и изнео опаску да су обојица ратовали против њега, и да су они (Совјетски Савез) током рата изгубили 20 милиона људи. Затим је упитао: „а ви, колико сте изгубили...“. Тито је на то одговорио: „Скоро два милиона“.³⁷² С обзиром на то да је ово била спонтана дигресија током разговора, стекли смо утисак да је Тито био помало изненађен питањем и да је на брзину извршио заокруживање на већи број, како би био приближнији броју који је изрекао Брежњев. Као да му се у тренутку јавио нагон за представљањем у бољем светлу, па је урадио заокруживање југословенских жртава на први већи милионски број. Међутим, не можемо тврдити да је заиста било тако. Можда је нешто друго било разлог такве Титове реакције.

* * *

Ниједно од наведених утврђивања бројева жртава рата тешко да је могло да да прецизне бројеве људских губитака. Највећи проблем је представљала немогућност

³⁷¹ Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци, I*, Напријед, Загреб, 1959, 352; Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци, II*, Напријед, Загреб, 1959, 27, 36, 88, 152-153, 207, 218, 244-245, 294, 303, 338; Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци, V*, Напријед, Загреб, 1959, 227; Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци VI*, Напријед, Загреб, 1959, 269; Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци VII*, Напријед, Загреб, 1959, 222, 369; Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци VIII*, Напријед, Загреб, 1959, 281, 405; Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци X*, Напријед, Загреб, 1959, 359; Ј. Броз Тито, *Говори и чланци XIV*, Напријед, Загреб 1962, 245.

³⁷² АЈ – фонд 837 (Кабинет председника Републике) – I-2/55 – Стенографске белешке са разговора између Тита и Брежњева, 13.11.1973, 23;

пописивања породица које су целе нестале током рата, а за које нису постојали ни ближи рођаци нити комшије (који су такође страдали). Подсетићемо да је у рату нестало око 90% предратне југословенске популације Јевреја, а да је у злочинима долазило до нестајања целих насеља. Са друге стране, услед свесног избегавања пописивања колаборациониста и партизанских непријатеља није се ни могло доћи до правог броја страдалих.

Током осамдесетих година двадесетог века (а и касније) појавиле су се и друге процене губитака – неке су их повећавале, а неке смањивале. Оквир у ком се то дешавало су били односи између Срба и Хрвата, где су припадници српског народа покушавали да докажу да је број страдалих био већи и да је страдало више Срба, а припадници хрватског народа, да је број страдалих био мањи, да је страдало мање Срба, али истовремено и више Хрвата, од онога што је званично (и незванично) презентовано. Међутим, те расправе излазе из хронолошког оквира наше теме, али их је битно поменути пошто су приче о броју убијених биле део атмосфере која је водила у нови сукоб између Срба и Хрвата који је избио 1991. године. Екстремно увећање и умањење броја жртава које се јављало тада, и јавља се до дан данас, директна је последица необјављивања резултата пописа који су били спроведени.³⁷³

Треба поменути и да су полемике око добијених резултата и коришћених методологија у рачунању демографских и стварних губитака вођене од тренутка њиховог публикавања и да трају до дан данас. Воде се најчешће преко штампе, али су аргументи аутора у корист својих истраживања и против других истраживања штампани и у многобројним чланцима и књигама.³⁷⁴

³⁷³ Слично тврди и Владимир Гајгер: V. Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači“*. *Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)*, 709.

³⁷⁴ Неки од тих чланака и књига су: D. Vogelник, *Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, 15-26; I. Lah, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, 214—224; Ж. Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*; В. Коџовић, *Наука, национализам и пропаганда (Између губитака и жртава Другог светског рата у Југославији)*, Ж. Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату. Наука и скрибоманија*, Драслар партнер, Београд 2014.

Преглед резултата тих истраживања (или њихових делова), коришћених метода и њихових мањкавости дати су и у: Д. Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртава геноцида, Београд 2007; М. Рађевић, *Rezultati demografskih istraživanja ratnih gubitaka stanovništva Jugoslavije u XX veku*, Stanovništvo (Beograd 1990/1991), 3-4 i 1-2, 200-206; М. Ковачевић, *Srbi kao žrtve u Drugom svetskom ratu*, Stanovništvo (Beograd 1992/1993), 1-4 i 1-2, 153-158; Р. Петровић, *Ратни губици Југославије у II светском рату*, у: *Геноцид над Србима у II светском рату*, Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, Београд 1995, 341-359; S. Bogosavljević, *Nerasvetljeni genocid*, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. N. Popov, Republika, Beograd 1996, 160-170; I. Graovac,

Мишљења смо да се наведени прорачуни демографских губитака Лаха, Савезног завода за статистику (из 1966), Клаузера, Кочовића и Жерјавића могу узимати као релевантни, и да демографски губици Југославије износе око два милиона становника. Самим тим, и процене, које су изнели Лах, Савезни завод за статистику (1966. године), Кочовић и Жерјавић, броја стварних жртава Југославије, односно оних који су изгубили живот у борби или услед ратних дејстава, одмазди и ратних злочина, можемо прихватити као приближне правом броју страдалих и изнети да је у Другом светском рату страдало нешто више од милион становника Југославије.

Од 1995. године Музеј жртава геноцида из Београда спроводи ревизију и допуну пописа жртава рата из 1964. године (у прве четири године у сарадњи са Савезним заводом за статистику).³⁷⁵ Цела та активност се, због проблема са финансирањем, ради са повременим прекидима од којих један траје већ неколико година. Последњи објављени податак о стању пописа је из 2012. године и говори о 657.290 пописаних поименичних жртава рата.³⁷⁶ У том броју се налази најмање 173.549 страдалих партизана.³⁷⁷

* * *

Осим званичног броја целокупних губитака Југославије, друге податке о броју жртава највише власти Југославије нису званично износиле. Тако није било званичних података за број страдалих у појединим републикама или међу појединим народима, па чак ни појединих стратишта. Те бројке су изношене на нижим нивоима, као што су: управна тела у градовима, срезovima или општинама, званичне институције (историјски

Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka, u: *Dijalog povjesničara i istoričara* 3, Pečuj, 12.-14. maja 2000, *Zaklada Friedrich Naumann*, Zagreb 2001, 525-540; M. Rupić, *Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 4, Pečuj, 20.-22. oktobra 2000, *Zaklada Friedrich Naumann*, Zagreb 2001, 539-552; D. Živić, *Problematika istraživanja gubitaka Drugog svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj*, *Diacovensia: teološki prilozi*, 14/1 (2006), 7-29 (Преузето са <http://hrcak.srce.hr/36306>); V. Geiger, *nav. delo*, 700-716; M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, III, Rad, Beograd 1989, 128-153.

³⁷⁵ D. Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941-1945. Prvi deo*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, 10.

³⁷⁶ Д. Цветковић, *Немачки логори у Норвешкој 1942-1945. године – нумеричко одређивање губитака југословенских заробљеника*, Токови историје 2 (2012), 95, напомена 10.

³⁷⁷ D. Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941-1945. Drugi deo*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, 1087, 1097, 1131.

институти, музеји) или различите организације под патронатом државе (СУБНОР, ССРНЈ,...). Међутим, бројеви које су они износили су знали да се разликују.

Највише пажње су заокупљала места масовног страдања, али је то било неселективно и подређено политичким потребама.

Највеће стратиште на простору Југославије био је Концентрациони логор Јасеновац. Број његових жртава није никада егзактно утврђен, а током прве три и по деценије постојања социјалистичке Југославије појављивали су се различити бројеви жртава.

Убрзо после рата Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Хрватске изнела је претпоставку да број страдалих у Јасеновцу може бити од 500 до 600.000,³⁷⁸ док Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача процењује да је број жртава преко 600.000.³⁷⁹ У енциклопедијама и другим књигама штампани су различити подаци који иду од 350.000 до преко 700.000, а у некима се наводе и формулације „више стотина хиљада“ или „није могуће утврдити“.³⁸⁰ Најзанимљиви је случај Енциклопедије Лексикографског завода, у чијој се трећој књизи из 1958. године, под одредницом *Јасеновац*, наводи опсег 500-600.000, а у четвртој из 1959. године, под одредницом *Концентрациони логори* број од 350.000. У следећем издању ове енциклопедије, из 1978. године, у одредници *Концентрациони логори* пише „неколико стотина тисућа“.³⁸¹

У суштини, без обзира на разлике у бројевима, говорило се о неколико стотина хиљада мртвих, с тим да је број од 700.000 био најчешћи. Ова бројка се усталила и међу становништвом, посебно српском. Питање броја јасеновачких жртава, и уопште Срба страдалих у НДХ, било је и остало једно од осетљивих питања у југословенском друштву. Јозо Томашевић износи у једној својој књизи да му је војни историчар и

³⁷⁸ А. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta. Knjiga II*, Narodna knjiga, Spomen područje Jasenovac, Beograd - Jasenovac 1986, 1100.

³⁷⁹ *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946, 161.

³⁸⁰ Најпопунији преглед писања о броју јасеновачких жртава налази се у: V.Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači“*. *Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)*, Časopis za suvremjenu povijest god. 43, br. 3 (2011) 717-730.

³⁸¹ J. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasnovačkim logorima*, 164.

генерал ЈНА Петар Бојовић, 1965. године, на питање шта мисли о процени о 600.000 до 700.000 страдалих Срба у НДХ одговорио: „За нас, ове су бројке друштвени закон“³⁸²

Током шездесетих и седамдесетих година двадесетог века постојале су сумње у широко прихваћене бројеве јасеновачких жртава, али оне су изузетно ретко биле јавно изошене. До 1980. године, покушаји умањивања тог броја, у најмању руку речено, нису наилазили на одобравање или су били спутавани.

Директор Института за историју радничког покрета Хрватске Фрањо Туђман успео је, 1965. године, да добије резултате пописа жртава рата из 1964. године за територију Хрватске. Тумачећи непотпуне бројке, дошао је до закључка да број страдалих у Хрватској, и пре свега Јасеновцу, мора бити мањи од оног који се у јавности помиње. Своја убеђења у то није одмах износио јавно, али јесте, према његовим тврдњама, те исте 1965. године у оквиру припрема за прославу 25-огодишњице почетка НОБ, која је требала да се одржи у Јасеновцу 1966. године. Своје закључке је изнео СУБНОР-у, Савезу социјалистичког радног народа (ССРН) и ЦК Савеза комуниста Хрватске (СКХ). Међутим, владало је уверење да не треба задирати у то питање и јавно износити знатно мањи број од оног који је постојао у јавности. По његовом сведочењу, то му је узето за зло, и иако није директно одговарао због својих изнетих ставова, касније је био међу личностима које су смењене са својих позиција и избачене из партије због *Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика*, и међу онима који су током сламања Хрватског пролећа добили и затворску казну. Његова теза о мањем броју јасеновачких жртава и жеља да се то изнесе у јавност, вероватно су утицали на однос према њему и његовом национализму. Тек 1981. године, по Титовој смрти, и у периоду који излази из хронолошког оквира нашег истраживања, Туђман је јавно изнео сумње у број јасеновачких жртава и дао своје тумачење. То је учинио у тексту који је штампан у САД, и због тога је био осуђен на затворску казну од 3 године.³⁸³

³⁸² J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, ЕРН Liber, Zagreb 2010, 813;

³⁸³ F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zločinca*, 54-60. Мишљења смо да Туђманово тврђење да је још 1960. године у својој књизи *Стварање социјалистичке Југославије* формулацијом „drugih ratnih posljedica“ у демографском сислу протумачио укупне губитке од 1,706.000, стоји на климавим ногама и да представља покушај накнадног доказивања „исправног“ расуђивања. (F. Tuđman, nav. delo, 127).

Током јачања хрватске деснице, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века, односно током Хрватског пролећа (или МАСПОК-а), појавиле су се и јавно написане сумње у изнесене бројеве свеукупних жртава хрватског народа, као и јасеновачких жртава.

Истраживач Института за историју радничког покрета Хрватске Бруно Бушић је, у јулу 1969. године, у недељнику *Хрватски књижевни лист*, и у новембру 1971. године, у недељнику *Хрватски тједник*, објавио своја сазнања о резултатима пописа жртава рата из 1964. године (за територију Хрватске) и изнео тезе о преувеличавању броја усташких жртава, посебно у логорима, намерном преношењу кривице за то на цело хрватски народ и већем страдању Хрвата током Другог светског рата, него што се причало.³⁸⁴ Због свог свеукупног писања у *Хрватском тједнику* и уопште националистичке делатности, Бруно Бушић је, у децембру 1971. године (убрзо по објављивању чланка о већем броју хрватских жртава, а мањем броју жртава у логорима), ухапшен и оптужен за тенденциозан и неистинит начин приказивања друштвено политичких прилика у Југославији и за тврдње о националној неравноправности. Окружни суд у Загребу га је, 1972. године, осудио на две године затвора. У образложењу осуде се не помињу наведени чланци. Могуће да власти нису желеле да скрећу пажњу јавности на тај аспект Бушићевог рада, пошто би то вероватно довело до већих полемика о броју жртава, а можда држава то није ни видела као проблем. На истом процесу, поред њега, суђено је и Фрањи Туђману. По издржавању казне, Бушић је 1975. године илегално напустио земљу и у емиграцији наставио да објављује своје резултате о мањем броју усташких жртава, а већем броју жртава хрватског народа. Постоје сумње да је због тог рада, и уопште антијугословенског емигрантског деловања, убијен од стране припадника југословенских безбедносних органа 1978. године у Паризу.³⁸⁵

Књижевник Вјекослав Калеп је у недељнику *Хрватски тједник*, крајем новембра 1971. године, отворено изрекао да има оних који удесетостручују број убијених у

³⁸⁴ В. Бушић, *Žrtve rata*, Hrvatski književni list, broj 15, srpanj 1969, 2-3; В. Бушић, *Vanjske i unutrašnje migracije hrvatskog stanovništva*, Hrvatski tjednik, novine za kulturna i društvena pitanja, br. 32, 26. studenoga 1971, 10-11.

³⁸⁵ D. Živić, *нав. дело*, 22; J. Tomasevich, *нав. дело*, 816; *Živopis Brune Bušića*, <http://www.bruno-busic.hr/vati-amac.com/busic3.html> (poslednji pregled 31.8.2016).

Јасеновцу и да је тамо страдало највише Хрвата.³⁸⁶ На ово је одговорено од стране Савета спомен подручја Јасеновац у дневној штампи. Калѐб је оптужен да износи тезе произвољно, а да је доказано да је око 700.000 људи страдало у Јасеновцу. Пред крај су Калѐбу упућене следеће речи: „Пустите мртве, друже Калѐб, нека сновијау у тишини својих гробница и не умањујте њихов број, јер злочин је умањивати злочине зличинаца“.³⁸⁷ Није нам познато да ли је Калѐб на неки начин одговарао због својих тврдњи.

Полемике око броја јасеновачких жртава нису јавно настављене током седамдесетих година двадесетог века. Као да је расправа о умањењу броја жртава у логорима НДХ, па и Јасеновцу, сасечена у корену. Нисмо пронашли потврду да се Калѐб поново враћао на ову тему, док су Туђман и Бушић били осуђени. То нас наводи на закључак да је постојала интервенција врха државне власти (а самим тим и партије) да се прекину било какве расправе о тим темама. Летимичним бацањем погледа на осамдесете године двадесетог века, видимо да државни покушај прекидања помињања мањег броја јасеновачких жртава није успео, да државна баријера није била толико снажна и да се расправа о броју жртава толико распламсала да је на крају и букнула у облику новог грађанског рата у деведестим годинама. Десило се управо оно чега се југословенски врх државе и плашио. Отворена је пандорина кутија поређења злочина и броја жртава насталих од других народа, што је озбиљно угрозило прокламовано, и, у одређеним круговима, крхко или непостојеће, братство и јединство.³⁸⁸

У ревизији и допуни Пописа жртава рата из 1964. године, Музеј жртава геноцида је до сада дошао до броја од око 89.000 идентификованих жртава јасеновачког логора, док његов кустос Драган Цветковић процењује да коначни број може бити између 122.300 и 130.100.³⁸⁹ Јавна установа Спомен подручје Јасеновац, која брине о простору некадашњег логора, до марта 2013. године дошла је до броја од 83.145 поименичних

³⁸⁶ V. Kaleb, *Govorim o toleranciji*, Hrvatski tjednik, novine za kulturna i društvena pitanja, br. 31, 19. studenoga 1971, 15.

³⁸⁷ С. О, *У какве врапце пуца топник Вјекослав Калѐб*, Политика, 13. јануар 1972, 6.

³⁸⁸ О братству и јединству и њиховом међусобном утицају са проблематиком жртава више пишемо касније. Видети стране: 309-320.

³⁸⁹ D. Cvetković, *Jasenovac – u ili o brojevima bez konačnog broja*, portal Novi Magazin, 29.04.2015 <http://www.novimagazin.rs/vesti/jasenovac--u-ili-o-brojevima-bez-konacnog-broja> (poslednji pregled 9.9.2016); *Cvetković: Najveći deo Srba stradao je van Jasenovca*, portal Novi Magazin, 08.05.2015 <http://www.novimagazin.rs/vesti/cvetkovic-najvei-deo-srba-stradao-je-van-jasenovca> (poslednji pregled 9.9.2016); Д. Цветковић, *Страдање цивила Независне државе Хрватске у логору Јасеновац*, 160.

жртава.³⁹⁰ Антун Милетић, дугогодишњи истраживач концентрационог логора Јасеновац, у својој последњој књизи из 2011. године, изнео је да је најмањи број страдалих 145.598 особа – дао је поименичне податке за 82.265 жртве и понудио доказе за још 63.333 особе којима није сачувано име.³⁹¹

Слично као код Јасеновца, различити бројеви жртава су се појављивали и за стрељања која су се одиграла у Краљеву и Крагујевцу током октобра 1941. године. Градске власти оба места и народ прихватили су и приказивали бројеве страдалих за које није било историографских потврда.

У Крагујевцу је то био број од 7.000, иако је крагујевачко Градско повереништво комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача изнела број од 2.324 стрељане особе. Држава је оба броја пријавила и Савезничком војном суду у Нирнбергу, напомињући да је први претпоставка, а да је други добијен од до тада познатих имена.³⁹²

У Краљеву је помињано да је то 5 до 6.000, а најчешће 6.000. Овај број је био резултат навођења Комисије за утврђивање злочина окупатора да постоји сведочанство о 5.606 жртава.³⁹³ Анализа текстова штампаних у *Политици* и *Ибарским новостима*, коју је урадио Љубодраг П. Ристић, показала је да је приказани број стрељаних, током друге половине четрдесетих и током педесетих, ишао од „неколико хиљада“ па до „преко 7.500“, зависно од године, да би се у шездесетим усталио на броју „6.000“, али уз повремено додавање речи „око“, „преко“ или констуркције „више од“.³⁹⁴

Могли су се чути гласови да је стрељан мањи број људи, али градске власти нису на то обраћале пажњу. Венцеслав Глишић, 1970. године, и Коча Јончић, годину дана

³⁹⁰ <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (poslednji pregled 9.9.2016).

³⁹¹ А. Милетић, *Убијени у концентарционом логору Јасеновац 1941-1945*, Гамбит, Јагодина 2011, 9.

³⁹² *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Beograd 1947, 38, 42; *Izveštaj jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd 1947, 20; С. Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Спомен парк Крагујевачки октобар, Крагујевац 2007, 80-81.

³⁹³ *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, 38, 42; *Izveštaj jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, 20; К. Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Економска политика Београд, Културно просветна заједница Краљево, Београд 1971, 245-246.

³⁹⁴ Љ. П. Ристић, *Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године (1946-2000)*. *Компаративно истраживање извештаја у јавним гласилима Политика и Ибарске новости*, у: Краљево октобра 1941, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево 2003, 241-277.

касније, у својим књигама изнели су сумње у број од 6.000 краљевачких жртава и нудили процене да је стрељано око 2.000, односно 1.500 до 3.000 лица.³⁹⁵ Венцелав Глишић се слично одредио и за крагујевачке жртве, износећи процену о око 3.000 стрељаних.³⁹⁶

Последња поименична истраживања говоре да је у Крагујевцу и околини страдало најмање 2.796 особа,³⁹⁷ а у Краљеву 2.255.³⁹⁸

Одмах након рата изнесени подаци нису били потврђени ни у многим другим случајевима. Тако после рата презентован број од 9.000 страдалих загребачких Јевреја није после тога потврђен прецизнијим истраживањима.³⁹⁹

Југословенска држава ни једном није званично изнела број губитака својих грађана у квинслиншким редовима. Видели смо да су приликом пописа постојала упутства да квинслиншке војнике не треба пописивати.

* * *

Основни разлог не приказивања правог броја страдалих и инсистирања на броју од 1,7 милиона је жеља да се на основу великих губитака добију одређене користи за држави и њене становнике. Сматрало се да високи бројеви могу донети корист целој држави, да ће се на основу њих добити очекивана признања. Мислили су да ће легитимност југословенских захтева према добијању нових територија, добијању правичне (и веће) надокнаде ратне штете и добијањем и веће помоћи од савезника бити оснажена уколико се покаже, и докаже, да је Југословенски ратни напор био велики, да су жртве у том напору биле велике, као и да је цела земља страшно пострадала током рата и у материјалном и у нематеријалном смислу, а посебно у трајном губитку људских живота. Такође, приказивање начина на који су ти животи изгубљени био је пут којим је

³⁹⁵ С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Музеј жртава геноцида, Београд 2013, 74-85; В. Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Рад, Београд 1970, 64; К. Јончић, *нав. дело*, 283. (у припреми своје књиге Глишић је на располагању имао Јончићев рукопис).

³⁹⁶ В. Глишић, *нав. дело*, 66;

³⁹⁷ С. Бркић, *нав. дело*, 87.

³⁹⁸ С. Крејаковић, *нав. дело*, 92.

³⁹⁹ I. Goldstein, *Istraživanje židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 5, Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2002, 448-449.

покушавано да се одузме политички легитимитет противницима. Како одмах по завршетку рата за Немачку није било сумње да нема никакав легитимитет, он је морао бити одузет другим противницима – Италији као спољнополитичком такмацу и краљу Петру II, Влатку Мачеку, католичкој цркви и другима као унутарполитичким противницима. Поред самог представљања страдања, било је битно и бројчано га приказати.

У оквиру већине квантификација већи бројеви носе предност. У овом случају већи број има и негативну и „позитивну“ страну. Негативна је свакако губитак који се не може надокнадити. Чак и када се природном репродукцијом поново дође до предратног броја становника, губитак с нематеријалне стране се не може надокнадити. Лични, породични, губици остају трајна категорија за оне који су их доживели. Тек касније генерације (од треће, па надаље) ће моћи да их забораве. Међутим, у политици, већи број жртава може значити предност, и на тај начин га је социјалистичка Југославија и користила. Позивајући се на величину и значај своје борбе и на жртве које је у борби дала и на жртве свих цивилног становништва настале деловањем окупатора и његових помагача, Југославија је покушавала да извуче политичке користи.

Укупан број од 1,7 милиона страдалих током Другог светског рата Југославија је употребљавала у својој унутрашњој и спољашњој политици. У унутрашњој политици је то било приликом учвршћивања своје власти и у обрачуна са грађанским политичким структурама, пре свих краљем Петром и Влатком Мачеком, а затим и са католичком црквом. У спољној политици то је било приликом борби за спољне границе (Трст, Јулијска крајина, Корушка), ратне репарације и предају ратних злочинаца, као и приликом јачања свог међународног угледа и одбрана од напада Информбироа. Више о томе ћемо причати причати у каснијим главама.

Концензус око броја југословенских жртава у Другом светском рату не постоји ни данас. Седам деценија после краја рата практично нема ни методологије која би прецизно утврдила тај број. Сведоци смо континуираног „рата“ око броја јасеновачких жртава и покушаја његовог коришћења у политичке сврхе. Колико су стари митови јаки можемо показати и на примеру октобарских жртава 1941. године у Крагујевцу. Иако је утврђено да је број страдалих био доста мањи, у јавним и званичним нарративима се и даље могу чути стари бројеви. Поводом обележавања годишњице стрељања у

Крагујевцу, и Дана сећања на све српске жртве у Другом светском рату, 21. октобра 2015. године, информативни телевизијски програми (вести и дневници) су укратко потсећали шта се десило у Крагујевцу, на тај дан, 74 године раније. Анализом тих програма на телевизијама са националном фреквенцијом (Радио телевизија Србије [РТС], Б92, ТВ Пинк, Прва), видели смо да је гледаоцима најчешће саопштавано да је стрељано „више хиљада цивила“. Неколико пута је речено да је то било 7.000, једанпут око 3.000, а у неким информативним емисијама број страдалих није ни поменут. Број до ког су дошли истраживачи Спомен-музеја „21. октобар“ у Крагујевцу поменут је само два пута. Први пут на програму РТС-а, и то у изјави историчара Ненада Ђорђевића, а други пут у Националном дневнику на ТВ Пинк, где је речено да је на суђењу у Нирнбергу прихваћено да је у Крагујевцу стрељано 7.000 људи, а да су накнадна истраживања утврдила имена 2.792 убијена. Погрешну информацију о прихватању броја од 7.000 у Нирнбергу, у једној својој емисији је пренео и РТС.⁴⁰⁰ У оквиру манифестације *Велики школски час*, која се тог дана одржала у Спомен парку Крагујевачки октобар одигран је и драмски програм *Између неба и земље*⁴⁰¹. У оквиру њега је изречено: „2.300 стрељано, неки кажу више, знатно више“. Овде видимо да је ауторима познато да је постоји нова цифра која говори о броју страдалих, али износе и информацију да има и других бројева. Слично се дешава и са другим стратиштима у Југославији.

Проблем утврђивања жртава ратова на југословенском простору постоји и данас. Савезна република Југославија, а ни данашња Република Србија, нису изашле са коначним бројем страдалих током интервенције Северноатланске алијансе на Југославију (НАТО бомбардовање) 1999. године, иако се ради о неколико хиљада лица. Број страдалих у рату у Босни и Херцеговини (1992-1995) од аутора до аутора варира од 20.000 до 328.000, а у већини текстова од 100.000 до 300.000.⁴⁰² Проблем броја жртава у

⁴⁰⁰ Станиша Бркић је утврдио да је Војни суд у Нирнбергу прихватио број страдалих од 2.324 коју је Југославија званично пријавила, а да је број од 7.000 само био изнет на суђењу приликом сведочења Живојина Јовановића. У ствари Јовановић је изнео број од 8.000, али је касније тврдио да је рекао 7.000. С. Бркић, *нав. дело*, 80-81.

⁴⁰¹ сценарио Видосав Стевановић, режија Јано Чањи.

⁴⁰² М. Ковачевић, *The weak point of statistical and demographic analyses in estimations of war Victims in Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995*, *Stanovništvo*, god. XLIII, br. 1-4 (januar-decembar 2005), 21-39.

Сребрници током 1995. године, пламти скоро истом жестином као број жртава Јасеновца, а оба се „извлаче из фиоке“ према политичким потребама.

Ако се број ратних жртава не може утврдити ни за скорашње сукобе, не може се очекивати ни да ћемо икада добити тачан број жртава страдалих током Другог светског рата. Са друге стране, мислимо да с правом можемо очекивати да се оквирни број може добити унакрсним поређењем различитих спискова стрељаних, погинулих и слично насталих током самог рата, резултата сва четири послератна утврђивања страдалих током рата, пописима становништва из 1931, 1948. и 1953. године и сачуваних предратних књига умрлих. Овај посао јесте велики, али и остварив уколико постоји адекватна државна помоћ. Међутим, остаје отворено питање да ли државе наследнице Југославије то виде као свој интерес, или им, услед политичких интереса, и даље одговора одржавање атмосфере у којој се тачан број не зна, и у којој се њиме може манипулисати. Број жртава Другог светског рата на простору Југославије и данас служи у политичке сврхе, као што је служио и у социјалистичкој Југославији.

УПОТРЕБА ЖРТАВА У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Током завршних ратних операција

Прва етапа коначних војних операција НОВЈ и ПОЈ, које су довеле до ослобођења Југославије, поведена је у лето 1944. године продором у Србију. Поред значаја који је Србија имала за партизански покрет и КПЈ, ради борбе за међународно признање и победе над супарничким, четничким, покретом, продор у Србију је имао и стратешки значај у оквиру савезничких напора да се сломи нацистичка Немачка. Наиме, један од циљева је био и прекид железничке комуникације Скопље-Ниш-Београд и спречавање немачке Групе армија „Е“ да се несметано повуче из Грчке.

Крајем лета Немачка је била у дефанзиви и на новоформираном западном и на источном фронту, а Бугарска је почела да увиђа да ће њен савезник Немачка изгубити рат и да постоји опасност од совјетске инвазије. Бугарска војска није успевала да се одупре продору јаким партизанских снага на простору Југославије који је држала под окупацијом, а у самој Бугарској су постојала одређена политичка превирања. Услед свега наведеног, бугарска влада је почела да размишља о извлачењу из рата на што безболнији начин. Пошто су постојала одређена сазнања о тим бугарским стремљењима, јединицама НОВЈ је, крајем августа 1944. године, наложено да нуде бугарским војницима прелазак на страну НОВЈ, приступање бугарској народноослободилачкој војсци или да предају оружја уз гаранцију да ће бити безбедно враћени у Бугарску. Намера је била да бугарски војници помогну у даљој борби против Немаца и домаћих квинслинга, а са друге стране и да се онемогући Немцима или квинслинзима, а посебно четницима, да разоружају бугарске војнике, преузму гарнизоне и дођу до њиховог оружја. У ту сврху је послато и додатно упутство да се не губи много на времену и не преговара сувише са Бугарима, да услови буду еластични и прелазак или разоружавање што пре договорени и спроведени. Међутим, бугарске јединице нису желеле да сарађују, неке су хтеле само да се несметано повуку у Бугарску, а неке су наставиле да помажу немачкој војсци и спроводе насиље према становништву окупираних територија. Услед тога, одредима НОВЈ и ПОЈ долазила су и

наређења да нападају бугарске јединице и гарнизоне који и даље сарађују са Немцима, спроводе терор и не желе да се предају.⁴⁰³

Крајем августа и почетком септембра 1944. године, ситуација у Бугарској се брзо мењала: Црвена армија је била на њеним северним границама; повукла је део јединица из Србије и Грчке, објавила лажну неутралност; дошло је до промене владе; Совјетски Савез јој је објавио рат; она објављује рат Немачкој; трупе Црвене армије прелазе на њену територију, а 9. септембра извршен је и државни преврат. На власт у Бугарску долази Отечествени фронт, састављен од неколико партија, међу којима је најзначајнија и најутицајнија постала Бугарска радничка партија (комуниста). У покушајима да изборе за себе што бољу послератну позицију и да умање штету коју јој је нанело савезништво са Немцима, бугарске власти осећају потребу да се активно укључе у борбу против нацистичке Немачке, па упућују позив на сарадњу са НОВЈ и ПОЈ. Међутим, нетрпељивост на терену је и даље постојала. Борци и становништво са територија под некадашњом бугарском окупацијом су на бугарске војнике и даље гледали као на окупаторе, и са подозрењем и неповерењем. Тога је био свестан и Јосип Броз Тито који је опрезно прилазио идеји заједничке борбе, иако је генерално прихватао и наређивао преговоре око ње. Код њега постоји свест о потреби измирења бугарског и југословенских народа, али је свестан и бугарске улоге у ранијем току рата, злочина које су починили, осећања југословенских народа према бугарском вероломству и њиховом понашању према становништву у претходна два рата. Сматрао је да би бугарска војска требала прво да се повуче у потпуности из Југославије, па онда да се договори евентуална војна сарадња са бугарским јединицама, које би, у том случају, биле потчињене Врховном штабу НОВЈ. Поред тога, није био ни сигуран у неопходност војне помоћи са те стране. Бугарска страна, у том тренутку, још увек има тврд став поводом Македоније, сматрајући цео тај простор својим, тако да и то изазива

⁴⁰³ АЈ – фонд 836 (Канцеларија Маршала Југославије) – I-3-b/99; М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989, 249-250, 254, 262-264; В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, Međunarodna politika, Beograd 1971, 189, 194-195; V. Kljaković, *Jugoslovensko – Bugarski odnosi u periodu avgust – oktobar 1944. godine u svijetlu sporazuma u Krajovi*, Vojnoistorijski glasnik god. 32, br. 3 (1981), 42-43; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007, 22-24.

неповерење са југословенске стране (која је Македонији дала статус федералне јединице у новом државном уређењу).⁴⁰⁴

Тито је ипак прихватио бугарску помоћ у борби против нацистичке Немачке и о томе 13. септембра обавестио бугарску владу. У писму које је са поруком прихватања те сарадње упутио министру војске владе Отечественог фронта Бугарске Дамјану Велчеву написао је и следеће: „Verujem da je došao čas kada će bratstvo po oružju učvršćeno u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog nam neprijatelja zalečiti one rane koje su nanesene našem narodu od strane izdajnika bugarskog naroda koji su stajali u službi nemačkih osvajača i time vodili svoju zemlju u propast“.⁴⁰⁵

Да би могао да осигура помоћ и садејство снага Совјетског Савеза у ослобођењу земље, Тито је тајно отпутовао у Москву у ноћи између 18. и 19. септембра 1944. године. Тамо се састао са Стаљином и договорио на који начин ће Црвена армија помоћи јединицама НОВЈ. Договорено је и да Црвена армија после операција за ослобођење Србије напусти Југословенску територију и препусти јединицама НОВЈ даљу борбу за ослобођење земље. Овај договор је практично обезбедио званично признање Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ-а), пошто је Совјетски Савез затражио одобрење за улазак на територију Југославије.

Постоје индиције и да је приликом тих разговора Стаљин извршио додатни притисак на Тита око одобравања учешћа бугарских јединица у операцијама за ослобођење Југославије. Титове раније намере биле су да укључи делове бугарске армије у НОВЈ, док је Стаљин тражио њихову самосталну улогу, али под командом Трећег украјинског фронта совјетске војске. Тито је тада, изгледа, и поменуо да препреку у ангажовању бугарских снага могу представљати лоша искуства Срба и Македонаца са њима као окупаторима. Наступајући догађаји свакако потврђују да је тада и договорено да југословенске снаге дефинитивно прихвате понуду нових бугарских власти за помоћ, и то на начин који је више одговарао Бугарима и Совјетима

⁴⁰⁴ АЈ – 836 – I-3-b/97; исто, I-3-b/687; P. Dragišić, *nav. delo*, 21-26; M. Stojiljković, *nav. delo*, 260, 287; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *nav. delo*, 189, 194-195; V. Kljaković, *nav. delo*, 45-50, 53-54; E. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*, Državna Založba Slovenije, Radnička štampa, Ljubljana – Beograd 1980, 103.

⁴⁰⁵ АЈ – 836 - I-3-b/99, л.-и 3-4;

– да бугарске јединице не дејствују под командом Врховног штаба НОВЈ, него под совјетском командом.⁴⁰⁶

По повратку из Москве Тито је боравио у Крајови, где се налазио штаб Трећег украјинског фронта Црвене армије. Са њим је разрадио планове око уласка Црвене армије на тло Југославије и заједничких дејстава две армије. Ту је Тито у име НКОЈ-а, 5. октобра 1944. године, постигао и споразум са представницима Отчественог фронта, Добријем Терпешевом и Петром Тодоровим, којим је договорена заједничка војна сарадња против немачког окупатора, односно одобрено учешће трупа Бугарске народне армије (БНА) у ослобођењу Југославије. У саопштењу о овом споразуму је напоменуто да је влада Отчественог фронта спремна да уради све како би исправила неправилности које су фашистички елементи претходне бугарске власти нанеле народима Југославије и да желе нормалне односе и потпуну братску солидарност између бугарских и југословенских народа.⁴⁰⁷ Интерес Бугарске и Совјетског Савеза био је да се Бугарска колико-толико искупи за дотадашњу улогу у рату и од земље губитнице постане једна од земаља победница. Рачунало се да би на тај начин појачала своју међународну позицију и обезбедила што бољу полазну основу у будућим мировним преговорима. Један од порива је била и потреба да се превазиђу и антагонизми настали услед бугарске окупације и изградње нови добросуседски односи. Иако скептична у могућности брзог преображаја бугарских војника и још увек неповерљива према бугарским намерама са деловима југословенске територије (Македонија и неколико срезова на југоистоку Србије: босиљградски, царибродски и трнски), Југославија је била свесна политичке стране договора и жеље Совјетског Савеза да се та сарадња оствари.⁴⁰⁸ Тадашње ставове и размишљања одлично дочарава једна реченица Моше Пијаде: „Мислио сам само да неће бити згодно да Бугари

⁴⁰⁶ V. Kljaković, *nav. delo*, 54-56; P. Dragišić, *nav. delo*, 26; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*, Nolit, Beograd 1988, 340.

⁴⁰⁷ AJ – 386 – I-2-a/16; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф 1 - д5 – л. I/691; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945, II*, (priređio B. Popović), Jugoslovenski pregled, Beograd 1989, 290; P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007, 26-27; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *nav. delo*, 206-207; V. Kljaković, *nav. delo*, 56-59.

⁴⁰⁸ AJ – 837 – II-1/262, Брошура Govor vrhovnog komandanta oružanih snaga SFRJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita prilikom promovisanja za doktora vojnih nauka 21.12.1976, 21; Ž. Avramovski, *Devet projekata ugovora o Jugoslovensko-Bugarskom savezu i federaciji (1944-1947)*, Istorija 20. veka, god. 1, br. 2 (1983), 91-92; V. Kljaković, *nav. delo*, 56-58.

оперишу на истој територији на којој су били окупатори, али можда ће то имати баш и повољан ефекат за поправљање односа народа у тим крајевима према Бугарима, кад их сад виде као пријатеље и помагаче“.⁴⁰⁹

Оствареним договором са Титом и новим југословенским властима, некадашњи немачки савезници и окупатори делова Македоније и Србије постали су део војске која се бори против Немаца за ослобођење Југославије, чиме им је дата прилика за искупљење. Оно што се, у ствари, догодило је да су исти војници, који су чинили злочине према становништву на окупираној територији Југославије и спроводили насилну бугаризацију, сада добили прилику да буду савезници партизанима који су се против њих до јуче борили. С обзиром да су на власт у Бугарској практично дошли комунисти, ово је био чин солидарности између комунистичких партија. Тито је на тај начин, испред потребе да се колективно казни непријатељ, окупатор и починилац злочина, ставио политичку потребу стварања јаког комунистичког блока и будућег савезништва и пријатељства две комунистичке земље. Иако је постојала и војна потреба за помоћи у борби против Немаца, извесно је да би бугарска помоћ била мала и никако одлучујућа с обзиром на величину и могућности Црвене армије. Оно што је било битно јесте да се прикаже како су и нове бугарске власти имале своју улогу у борби против нацизма и да је могуће заборавити прошлост и изградити нове пријатељске и братске односе између две државе и њихових народа.⁴¹⁰ Због будућности, југословенска страна је изабрала да пређе преко палих жртава. У том, као и у многим тренуцима касније, политика је преовладала потребу за правдом према жртвама.

Ова споразумна употреба бивше непријатељске војске није био први такав случај у Другом светском рату и Југославији. Неколико недеља пре тога Совјетски Савез је прихватио да румунска армија ратује заједно са Црвеном армијом против Немачке и Мађарске, а годину дана раније су западне савезнице прихватиле нову италијанску војску за суратницу. Исто тако, после капитулације Италије, хиљаде италијанских војника, припадника претходне окупаторске војске, остало је у Југославији да се бори у редовима НОВЈ против немачког Рајха.⁴¹¹

⁴⁰⁹ АЈ – 836 – I-3-b/687, 16-17 – Писмо Шикија (Моша Пијаде) Старом (Тито) 15.10.1944.

⁴¹⁰ В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *nav. delo*, 205-206.

⁴¹¹ V. Kljaković, *nav. delo*, 42, 49.

Војна сарадња између БНА и НОВЈ и ПОЈ је остварена од почетка октобра 1944. године, прво у Македонији и источној и јужној Србији. Бугарске јединице су учествовале у ослобођењу Власотинца, Лесковца, Ниша, Приштине, као и делова Македоније. Међутим, договор највиших власти две земље и два комунистичка покрета није могао да утиче и на право измирење и право садејство снага. На терену су се појављивали многобројни проблеми и обе стране су износиле критике на понашање друге стране. Бугарска војска се осећала скрајнутом и исказивала је негодовање што не добија неопходну помоћ при својим операцијама, док су југословенске јединице сматрале да су Бугари неактивни и понекад некорисни пошто не испуњавају договоре о заједничким дејствима. Забележено је више инцидената проузрокованих од стране бугарских војника (пљачке, малтретирање становништва, уништавање имовине...) и чарки између припадника бугарске војске, са једне, и југословенских становника и војника са друге стране. Неке од њих завршене су и смрћу бугарских и југословенских војника. Проблем су представљали и бугарски билтени у којима је приказивано да бугарска војска има одлучујућу улогу у ослобађању делова Србије и Македоније. Незадовољство југословенске стране је кулминирало Титовим захтевом да се сарадња прекине и да бугарске трупе напусте Србију. Међутим, јасан став Совјетског Савеза да су заједничке операције неопходне и да повлачење БНА из Југославије није могуће у том тренутку, као и постојање жеље за развијањем даљих пријатељских односа са бугарским властима, утицали су да се војна сарадња настави. Бугарска војска учествује и у каснијим операцијама на Сремском фронту и на Драви, у граничном појасу Југославије са Мађарском и Аустријом и у Словенији, учествујући у ослобађању Доњег Михољца, Чаковца, Птуја и Марибора.⁴¹²

Приликом Титовог боравка у Москви током септембра 1944. године, Стаљин је препоручио склапање Југословенско-бугарске федерације. Југославија је у преговоре ушла невољно због терета који Бугарска носи услед четворогодишње окупације дела југословенске територије и неједнаких ставова две стране према Македонији, али се Стаљинова иницијатива није могла избећи и занемарити. Преговори о федерацији две

⁴¹² АЈ – 386 – I-3-b/101; исто, I-3-b/103; P. Dragišić, *nav. delo*, 27-37; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *nav. delo*, 213-259; M. Apostolovski, *Zajednička dejstva jedinica NOV i POJ i jedinica Bugarske u Makedoniji (oktobar-novembar 1944)*, Jugoslovensko-Bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova 1, Institut za savremenu istoriju – Narodna knjiga, Beograd 1980, 309- 326.

стране су започети у новембру 1944. године и трајали су паралелно са завршним борбама против нацизма.⁴¹³ Том приликом било је састављено неколико предлога уговора. Неке од тих предлога су припремили Југословени, неке Бугари, а један и Андреј Вишински, заменик министра спољних послова Совјетског Савеза. Заједничко за све предлоге је истицање тренутне заједничке борбе против нацистичке Немачке и жеља за превазилажење старих подела и непријатељстава. Међутим, постојали су различити концепти превасходно по два питања. Први се односио на државно уређење будуће федерације. Бугари су инсистирали на прикључењу у ком би Бугарска и Југославија биле једнаке јединице, док је југословенска страна сматрала да Бугарска треба да постане седма југословенска република. Услед ових несугласица ће се и одустати од идеје од федерацији, а преговори прерасти у припрему уговора о савезу, пријатељству и узајамној помоћи. Друга разлика у концептима је питање бугарске окупације Србије и Македоније и надокнаде Југославији и њеном становништву за причињену штету. Бугарска позиција је била да Југославија треба да одустане од било каквих захтева за надокнаду штете, у замену за братску помоћ страдалом становништу. Југославија је хтела да Бугарска призна постојање штете и да се последице бугарске окупације регулишу на пријатељски начин, али уз неопходно праведно задовољење. Иако је ова разлика у концепту изазивала незадовољство на југословенској страни, није јој придаван пресудан значај у оквиру преговора. Много више енергије је трошено на прву размирицу.⁴¹⁴

Преговори између Југославије и Бугарске прекинути су на захтев Стаљина крајем фебруара 1945. године. Он је ту одлуку донео пошто су се савезу противиле Велика Британија и САД. Један од разлога противљења те две силе била је и чињеница да са Бугарском није склопљен мир, већ само примирје и да је она формалноправно још увек била члан противничке стране.⁴¹⁵ Велика Британија се противила савезу Југославије и Бугарске осећајући да би то угрозило и изоловало Грчку, али и негативно утицало на одбрану британских интереса у њој, посебно пошто је у Грчкој, док су

⁴¹³ М. Ristović, *Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori (novembar 1944 - mart 1945)*, Istorija 20. veka, god. 3, br. 1 (1985), 69-70; Ž. Avramovski, *nav. delo*, 92.

⁴¹⁴ АЈ – 836 – I-3-b/109; исто, I-3-b/112; АЈ – фонд 507 (Централни комитет СКЈ) – IX, 15 (Комисија за међународне односе и везе, Бугарска) /I-4; Ž. Avramovski, *nav. delo*, 92-121; Р. Dragišić, *nav. delo*, 59-80; В. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, ИКР Заслон, Šabac 1991, 121-132; Ј. Smodlaka, *Partizanski dnevnik*, Nolit, Beograd 1972, 235-238, 245-246, 251-252.

⁴¹⁵ М. Ristović, *nav. delo*, 89; Ž. Avramovski, *nav. delo*, 96; Р. Dragišić, *nav. delo*, 70-80.

вођени преговори, трајао грађански рат у ком су Британци подржавали краљевску владу. Није им одговарало стварање балканске федерације у коју не би биле укључене Грчка и Турска, а присаједињење Пиринске и Вардарске Македоније су видели и као претњу ка Грчкој и будућим намерама да им се прикључи и Егејска Македонија. Сматрали су и да је за Бугарску то повољна прилика да избегне последице својих пређашњих поступака према суседима током рата, стапајући се са једном од земаља победница. Нису желели да Бугарска избегне плаћање репарација, пре свега Грчкој.⁴¹⁶ Преговори о савезу су настављени тек после потписивања мировног уговора са Бугарском.

Бугарски злочини и раније исказана вероломства су представљали проблем и за Југословенску страну, пре свега становништво у Србији и Македонији. Тога је био свестан и Тито, који је Бугарима рекао, а Британцима пренео, да су се Бугари Србима неколико пута у прошлости заклели на пријатељство, а затим им окренули леђа и масакрирали их, и да ће за заборављање бугарских поступака у три задња рата српском народу требати времена, али да на тим лошим искуствима не треба стално инсистирати, пошто би свима било од користи ако се постигну добри односи.⁴¹⁷ Кардељ је мислио да Југославија не треба да пружи Бугарској улогу савезнице у рату, пошто је у рату поражена, а то би срозало и улогу Југославије као победника и довело је у спољнополитичком погледу у незгодан положај. Нису му се свиђали ни покушаји Бугара да ублаже осуду бугарске улоге у рату. Због тог се залагао искључиво за уједињење са Бугарском, а не за неки савез или пакт.⁴¹⁸ Југославија није била спремна да у том тренутку опрости Бугарима потпуно сва злодела учињена током окупације, пре свега због своје унутрашње ситуације. Пошто је рат још увек трајао, а револуционарна промена власти у Југославији још увек није била готова, Тито и КПЈ нису били спремни да угрозе своје позиције и подршку народа Србије и Македоније јасно декларишући да су спремни да опросте бугарске злочине и да се одричу права на правично задовољење за учињену штету.

⁴¹⁶ АЈ – 507 – IX, 15/I-4 – 119; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф 1 - д5 – л.-и I/1176- I/1178; М. Ristović, *nav. delo*, 73, 82-83; J. Smolaka, *nav. delo*, 251-252, 258; P. Dragišić, *nav. delo*, 70-80.

⁴¹⁷ D. Biber (ur), *Tito-Churchill, strogo tajno*, 415; M. Ristović, *nav. delo*, 79.

⁴¹⁸ АЈ – 507 – IX, 15/I-4 – 61-64; Ž. Avramovski, *nav. delo*, 107.

КПЈ је схватила да народ неће лако прећи преко бугарских злочина и прихватити сарадњу са бугарским војницима и властима, па је била приморана да организује и различите пропагандне активности (зборови, писање штампе, посете бугарских предстваника партијским и другим скуповима...) како би се приказала садашња заједничка борба и како би се објаснило да се сарађује са једном новом Бугарском, која је спремна да се искупи за чињење својих претходника и која се залаже за братске односе између две земље и њених народа. Владе две земље су се договарале око организованог свечаног испраћаја бугарских војника са фронта назад у Бугарску. Бугари су сматрали да ће то имати добар одјек у њиховој земљи, али, са друге стране, плашили су се и евентуалних инцидената на пролазу кроз Југославију. Са своје стране, Отечествена Бугарска је и на друге начине покушавала да се искупи за раније непријатељство. Слала је Југославији материјалну помоћ, помагала у обнови привреде и инфраструктуре, збрињавала социјално угрожену југословенску децу итд. Све то је ублажило неповерење, о чему сведочи и серија манифестација, са великим митингом у Београду, које су, у јуну 1945. године, пратиле одлазак бугарских трупа из Југославије.⁴¹⁹

Да је слање помоћи Југославији из Бугарске имало и за циљ дистанцирање од почињених злочина говори и писмо које су припаднице Отечественог фронта упутиле женама Југославије, крајем 1944. године. У њему је написао и: „Наши војници су по наређењу краља Бориса упали у ваше крајеве и убијали насупрот нашој вољи. Немачка политика је крива свему томе. ... Наша је кривица што нисмо у самом почетку спречиле нечовечна дела. Али ми смо победиле и послале смо вам најбоље што имамо, своје синове, браћу и мужеве, да крвљу зацементирају наше братство, да вам помогну да избришете трагове које су оставили хитлеровски бандити.“⁴²⁰

Међутим, неповерење није било у потпуности уклоњено, што ће показати и каснији догађаји.

По завршетку рата Бугарска ипак није добила статус „савезника“ у борби против нацизма. Са те стране циљ, пре свега бугарских и совјетских, а затим и југословенских,

⁴¹⁹ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 4 – д.34 – л.-и IV/318 – IV/324; ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 5 – д.26, л.-и V/518 – V/523; P. Dragišić, *nav. delo*, 37-57.

⁴²⁰ АЈ – фонд 112 (Новинска агенција „Танјуг“) – 782 – 783, Плави билтен, 5.12. 1944; P. Dragišić, *nav. delo*, 43.

власти се није исплатио. Подршка Совјетског Савеза и Југославије није донела Бугарској међународну рехабилитацију. Међутим, други циљ је остварен. И поред свих несугласица у заједничким војним дејствима и преговорима о савезу, југословенска и бугарска пропаганда су успеле да ублаже непријатељски однос између становништва две земље и да се у Југославији пређе преко бугарских злочина. Званичан југословенски државни став је био да је злочине починио стари режим, док је нова власт показала делима да жели да изгради нове добросуседске и братске односе. Званичну пропаганду су прихватили становници Југославије који нису били жртве бугарских злодела, док су они који су их осетили, морали своје огорчење да носе у себи и у кругу својих породица.

У борби за ослобођење земље, народноослободилачки покрет Југославије на челу са КПЈ, залагао се и за присаједињење Југославији територија на којима је већинско становништво било (јужно) словенско, а које су пре рата биле у саставу Италије и Аустрије: Задар, Јулијска крајина (Ријека, кварнерска острва Црес и Лошињ, Истра, Трст и Горица са околином и Бенешка Словенија), делови Корушке и Штајерске. На тим територијама током рата су деловали партизански покрети који су спроводили акције у оквиру југословенске народноослободилачке борбе, а за време завршних операција за ослобођење земље, током априла и маја 1945. године, њима је овладала Југословенска армија. Терор, злочини и угњетавање словенског цивилног становништва на тим просторима су били једнаки страдању цивила на простору некадашње Краљевине Југославије. Управо те чињенице – већинско словенско становништво и његово страдање, партизанска борба против немачких и квинслиншких снага, ослобађање тог простора, као и дате жртве у тој борби, били су оправдање југословенским властима за војно запоседање нових територија и, уз право народа на самоопредељење, тражење да оне постану део нове Југославије. Као аргумент је помињано и неправедно додељивање дела тих територија Италији после Првог светског рата.

Југословенска армија (ЈА)⁴²¹ је овладала Трстом 1. маја 1945. године, док су се последње немачке јединице на том простору предале новозеландским трупама које су следећег дана дошле са запада. Савезници су објавили да су освојили Трст и Горицу, што је изазвало брзу реакцију југословенске стране која је 3. маја издала своје саопштење у ком наводи да су ти градови ослобођени „од стране Југословенске армије после крвавих и тешких борби“.⁴²² Помињући тешке и крваве борбе, Југославија је истакла и разлику између савезничког уласка у Трст, којег карактерише предаја немачких снага, и југословенског, којег карактерише отпор немачких војника у чијем савлађивању су погинули припадници ЈА.

Током првих дана маја, ЈА је завршила запоседање дела Јулијске крајине до реке Соче. То се није допало савезницима, посебно Великој Британији, који су настојали да оспоре право Југославији на део тих територија и оставе их у саставу Италије. Проблем је делимично био војне природе, а делимично политичке. Обе стране су истакле и прихватиле да се коначно политичко решење за запоседнуте територије договори на будућој мировној конференцији, али с обзиром да је рат још трајао, Британци су се преваходно трудили да реше војни део питања. Врховни заповедник савезничких снага на Средоземљу фелдмаршал Харолд Александер тражио је да се јединице Југословенске армије повуку са тих простора, пошто је раније договорено да их његове армије користе за операције у Аустрији. Тито није хтео да повуче југословенске војнике, уверавајући савезнике да ће моћи потпуно да користе постојеће структуре (обалу, луке, сидришта, аеродроме, пруге, путеве, стоваришта...) на пролазу ка Аустрији. У писму упућеном Черчилу, преписци са генералом Александером и разговорима са британским генералом Морганом, начелником штаба Врховног заповедника савезничких снага, у првих десетак дана маја 1945. године, Тито је истакао да његове (југословенске) јединице, које су савезничке, имају право да задрже освојену територију, с обзиром на свој допринос, проливену крв и жртве које су дале за заједничку савезничку борбу. Сматрао је да Југославија треба да добије надокнаду за своје људске и материјалне жртве, пошто до

⁴²¹ НОВЈ је 1. марта 1945. године преименована у Југословенску армију

⁴²² *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1945*, (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*), priredio Đ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1984, 37.

сада није добила ништа, а разни окупатори су је разорили и опљачкали. У том тренутку, посебно мисли на надокнаду од Италије.⁴²³

Капитулација Немачке 9. маја 1945. године и престанак ратних дејстава савезничких армија није условио да преговори око употребе тршћанске луке и остале инфраструктуре у њеном залеђу, односно питању управљања Јулијском крајином, не буду више приоритетни са војног становишта. Савезницима је било битно да могу да остваре ефикасну заштиту потребних линија комуникација. Британци су размишљали и о употреби војне силе против Југославије како би решили тај проблем. У наставку преговора Тито је поново, 17. маја, одговорио да Југославија не може да повуче своје трупе пошто је ЈА запосела Трст и Јулијску крајину уз жртве које, уз губитке словеначких партизана на том простору у претходне три године, броје 8.000 погинулих и још више рањених, и да због тога, као савезничка војска, има право да спроведе анексију тих територија. Аргументацију је појачао помињући и укупне жртве које је Југославија претрпела током целог рата. Сличан одговор је дала и Влада ДФЈ.⁴²⁴

На крају, услед снажног притиска Велике Британије и САД и немајући праву подршку од Совјетског Савеза југословенске власти су ипак пристале на компромис и напуштање дела запоседнутих територија у Јулијској крајини, западно од још раније предложене демаркационе (Морганове) линије, рачунајући Трст, Горицу и Тржич, али и град Пулу на Истри. Споразум о Јулијској крајини између Југославије, Велике Британије и САД (Београдски споразум) потписан је 9. јуна 1945. године у Београду, али је у њему записано да он не прејудуцира коначно решење територијалног спора.⁴²⁵ Влада Демократске федеративне Југославије (ДФЈ) је истог дана упутила ноту владама Велике Британије и САД у којој наводи да су повређени осећаји југословенског народа због захтева за повлачење њене војске са територија које је ослободила уз толике жртве

⁴²³ Тако је у писмо Vinstonu Čerčilu, 7. маја, Tito napisao i :“Isto je tako naša duboka želja da naši narodi nađu na puno razumijevanje i podršku Saveznika za svoje opravdane zahtjeve, jer su oni izvršili u punoj mjeri sve svoje dužnosti prema svojim Saveznicima u ovom krvavom ratu. Ovdje mislim to da se Jugoslavija tretira kao saveznica koja je relativno dala najveće žrtve prema svojoj snazi, koja je strahovito razorena i opljačkana od raznih okupatora, a do danas nije još dobila nikakve naknade. Ovdje mislim konkretno na Italiju, koja je Jugoslaviji nanela milijardske štete, a njeni upravljači još danas nijednom riječju ne pominju i ne priznaju te štete“ D. Biber (ur), *nav. delo*, 520-522, 523-524; 526-528; 530-543; M. Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, INIS, Beograd 2012, 81-92.

⁴²⁴ D. Biber (ur), *nav. delo*, 544-549; 550-552; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 58-59; M. Milkić, *nav. delo*, 92-98.

⁴²⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 81-82; M. Milkić, *nav. delo*, 102-103; B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945-1954. Vojno-politički aspekti*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, 19-22.

и у којима, осим у Трсту, живи компактно југословенско становништво. Даље истиче да пристаје на споразум да „сачува у крвавој борби стечено братство савезничког оружја“.⁴²⁶ Сталним помињањем својих жртава и користећи формулацију: „пале за заједничку, савезничку ствар“, југословенске власти су хтеле да утичу на савезнике да изађу у сусрет југословенској жељи и да јој се припоје те територије. Позивање на то да је Југославија била део савезничке коалиције у рату против Немачке требало је да створи осећај код западних земаља да не могу оставити неиспуњеним потребе свог ратног савезника, да га не смеју издати. Међутим, западне силе су то питање већ гледале у огледалу супротстављености Совјетском Савезу и њему блиским, источним земљама. У том огледалу Италија је виђена као будући савезник, а Југославија као земља која увелико потпада под совјетски утицај (или је већ потпала) и која ће у будућности бити на супротној страни.

Током маја 1945. године ЈА је продрела, гонећи непријатеља, и на територију Аустрије. Међутим, тај продор није био само војне природе, него и политичке, пошто је КПЈ желела да се Југославији припоје и делови Корушке и Штајерске који су били насељени Словенцима. Још раније, 2. априла 1945. године, Југославија је упутила захтев савезницама да јој се дозволи да учествује у војној окупацији дела аустријске територије, пошто је било договорено да ће ту територију, након окупације, поделити савезничке силе на зоне управљања. У том тренутку Југославија се позива на своје учешће у рату против Немачке и других заједничких непријатеља, наводећи да је у борби учествовала без предаха, да је привукла знатан број непријатељских дивизија на себе, а које би се иначе бориле на другим фронтovima, и да су губици које су претрпели њени народи огромни. Истакла је да би народима Југославије услишење ове молбе од стране савезника био видљив знак признања њихових борби и патњи у рату. Југославија се одређује да би желела да на војну окупацију и управу добије простор уз стару југословенско-аустријску границу између Италије и Мађарске, а укључујући посебно покрајину Корушку, пошто у њој живи становништво југословенског порекла.⁴²⁷ Као и у случају Јулијске крајине, Југославија је за образложење своје жеље за присаједињавањем дела Аустрије помињала већинско словенско становништво, али и

⁴²⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 82-83;

⁴²⁷ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 15 – д.10 – 218-222; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 23-24; *Documents on the Carinthian Question*, Ministry for foreign affairs of the FPRY, Beograd 1948, 37-38.

борбу које је словеначко становништво на тим просторима водило при чему су „годинама напајали своју земљу крвљу“.⁴²⁸ Крајња намера југословенских власти је била да и овај део запоседнуте територије прикључи Југославији.

Слика 4 - Југословенска армија у Корушкој 1945. године
(извор: *The Slovene Carinthia; Словенская Каринтия; Carinthie Slovène; Slovenska Koroška*, Ljudska pravica, Ljubljana, s.a., bez paginacije)

Са стране Совјетског Савеза је постојала спремност да уступе део своје окупационе територије у Аустрији југословенима.⁴²⁹ Међутим, Корушка, до које је Југославији највише било стало, налазила се у договореној британској окупационој зони, а они нису хтели то да одобре. Велика Британија и САД су заузеле став да Југославија не треба да учествује у окупацији Аустрије и да југословенске трупе треба да напусте њену територију, а да ће се коначно решење о југословенско-аустријској граници донети током мировних преговора. С обзиром на то да није било подршке Совјетског Савеза да Југославија задржи запоседнуте територије у Аустрији, као и да су Велика Британија и САД заузеле бескомпромисни став, једнице ЈА и корушких

⁴²⁸ Ј. Доленц, *Словеначка Корушка и париски диктат*, Издавачко предузеће Народног фронта Србије „Глас“, Београд 1949, 20.

⁴²⁹ АЈ – 836 – I-3-b/596 – л.4.

партизана су биле приморане да у другој половини маја напусте Корушку и врате се у Југославију.⁴³⁰

Војним присуством и цивилном управом (преко народноослободилачких одбора) у Јулијској крајини и Корушкој Тито је желео да Југославија стекне боље позиције у будућим мировним преговорима. Југословенске власти су очекивале да то представља залог да се о будућим границама Југославије не решава без њеног учешћа и да ће дипломатским путем и преговорима успети да се избори да те територије задржи. Са друге стране, то је створило и могућност да се пропагандно утиче на становништво тих крајева, како би оно само тражило да остане у Југославији.

Чињеница да је ЈА била приморана да напусти део запоседнутих територија није значила и да је Југославија одустала од жеље да јој се те територије припоје. Рат је био готов, а Тито и Југославија нису били спремни да ту борбу воде новим ратом, већ искључиво политичким путем, тако да је она настављена током припрема мировних уговора, као и на Мировној конференцији у Паризу.

Током мировних преговора

Своју борбу за Трст, Јулијску крајину и права словенског живља који је остао у англосаксонској окупационој зони по повлачењу југословенске војске, Југославија је наставила да води одмах по повлачењу са дела Јулијске Крајине. Ту борбу је водила и током Потсдамске конференције три велике силе (СССР, САД, В. Британија; јул – август 1945). Иако у њој није учествовала, свој проблем око укидања југословенских органа управе након повлачења ЈА покушала је да изнесе уз помоћ Совјетског Савеза, а послала је и посебна писма Труману и Черчилу. У том писму се успротивила том поступку и као један од разлога навела да је: „*stanovništvo ove teritorije pod rukovodstvom Vrhovnog štaba N.O.V.J. najaktivnije učestvovalo u borbi protiv italijanskog i nemačkog fašizma, u tom borbi dalo velike žrtve za pobedu slobodoljubivih naroda te u samoj borbi*

⁴³⁰ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 15, д.10 – 230-234; D. Biber (ur), *nav. delo*, 538, 545-546; 552-555; *Documents on the Carinthian Question*, 39-52; J. Доленц, *нав. дело*, 20-21; P. Dragišić, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2013, 28-30.

izgradilo nerodno-oslobodilačke odbore kao jedine organe demokratske civilne vlasti, koja uživa svu podršku stanovništva“.⁴³¹

На основу одлука Потсдамске конференције, припреме мировних уговора са пет земаља: Италијом, Румунијом, Бугарском, Мађарском и Финском, имао је да обави тада формирану Савет министара иностраних послова пет великих сила (СССР, САД, В. Британија, Француска и Кина). Он је требало да усагласи тежње и ставове држава победница, односно да разреши неке од проблема, између осталих и различите погледе који су постојали између антифашистичких земаља.⁴³² Добио је и мандат да започне и рад на мировном уговору са Немачком. Међутим о таквом документу за Немачку, као и за Аустрију и Јапан се одлучивало касније.⁴³³

Савет министара се до Мировне конференције састао неколико пута (у Лондону, Москви и Паризу). На те састанке су позиване и друге савезничке земље како би својим ставовима, погледима и предлозима могле да утичу да предложена документа буду што квалитетнија. Одређено је било да друге земље могу да учествују само у припреми мировних уговора са земљама са којима су биле у рату.⁴³⁴

Пред први састанак Савета министара, Југославија је припремила *Меморандум владе ДФЈ о Јулијској крајини* и послала га, почетком септембра 1945. године, владама САД-а, В. Британије, Француске, Совјетског Савеза и Кине. Током самог састанка, 17. септембра 1945. године, штампала је, у форми књиге, други, шири, меморандум под називом: *Меморандум владе ДФЈ о питању Јулијске крајине и других југословенских територија под Италијом*, који је раздељен учесницима састанка. У њима је Југославија изнела своје ставове и разлоге за припајање делова Јулијске крајине Југославији. Оба меморандума почињу кратким историјским приказом Јулијске крајине, који садржи њен прелазак из аустро-угарске под италијанску власт након

⁴³¹ ДА МСП, ПА – стр. пов. – 1945-1946 – Ф 2 – д.13 – л.-и П/1340- П/1382.

⁴³² *Paris Peace Conference 1946. Selected Documents*, United States Government Printing Office, Washington D.C. 1947, III; V. Dedijer, *Pariska konferencija*, Zagreb 1948, 37.

⁴³³ Иако се о њему разговарало, мировни уговор са Немачком никад није потписан, док је са Аустријом 1955. године склопљен Државни уговор, уместо мировног уговора. Са Јапаном рат у том тренутку није био завршен, а трајао је до његове безусловне капитулације 2. 9. 1945. године. Мир је потписан 8. септембра 1951. године у Сан Франциску са већином савезничких земаља, током 1952. године са Индијом и Републиком Кином (Тајваном), док је са СССР-ом, 1956. године, потписана заједничка декларација којом је окончан рат.

⁴³⁴ ДА МСП, ПА – стр.пов – 1946-1947 – Ф IV – д.5 – л.-и IV/492-IV/504: *Paris Peace Conference 1946. Selected Documents*, III; V. Dedijer, *nav. delo*, 37-38; Б. О. Поповић, *Париска мировна конференција 1946. године. Питање процедуре*, Истраживања 21 (2010), 430

Првог светског рата, подређени положај Словенаца и Хрвата у њој, италијанску окупацију других делова Југославије током Другог светског рата, страдање и борбу народа Југославије против окупатора у Јулијској крајини и другим деловима земље, као и југословенске жртве пале у борби на страни савезника. Даље су наведени географски положај и етнички састав тих простора, који је већински био словенски (словеначки и хрватски), затим економске потребе развоја тих територија и Југославије, које су ослоњене једне на другу и потребне једне другима. При крају се поново помиње борба против италијанских окупатора током Другог светског рата и допринос и жртве народа Јулијске крајине и Југославије у борби савезника против фашизма. При томе се помиње да је, према непотпуним подацима, у Јулијској крајини током рата погинуло 42.800 особа, а да их је 95.460 ухапшено, интернирано или депортовано у концентрационе логоре. На крају се закључује да је Јулијска крајина географски, етнички, економски и по вољи становништва део Југославије и да је једино праведно решење да се она у целини међународноправно припоји Југославији.⁴³⁵

У наведеним меморандумима Југославија је пријавила да је у Јулијској крајини страдало 42.800 особа. Ревидирани Попис жртава рата из 1964. године, говори да је са простора Јулијске крајине који је после рата припојен Југославији страдало 9.279 цивила и 7.996 партизана, односно укупно 17.275 људи.⁴³⁶ Немамо података колико је тачно Словена страдало у деловима Јулијске крајине који нису ушли у састав Југославије, али претпостављамо да их има мање него страдалих на оним деловима који јесу постали део Југославије (обзиром на то да је део територије који Југославија није добила био знатно мањи од територије коју је добила). Мишљења смо да ни заједно са тим (и узимајући у обзир необухват пописа 1964. године) укупан број страдалих не би достигао презентовани број, те да је Југославија и овом приликом користила увећани број погинулих.

У говору на састанку Савета министара иностраних послова у Лондону (11. септембар - 2. октобар 1945), Едвард Кардељ, потпредседник владе Југославије и вођа југословенске делегације на мировним преговорима, 18. септембра 1945. године, изнео

⁴³⁵ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 14 – д.6 – л.-и 223-230; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 210-214, 230-245; М. Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, 110-111.

⁴³⁶ Д. Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941-1945. Drugi deo*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, 1106, 1128.

је југословенски предлог границе између Италије и Југославије. Пре тога, у првом делу говора, поновио је аргументе изложене у Меморандуму раздвојеном на конференцији, укључујући и тезе о страдању словенског становништва под италијанском влашћу и окупацијом, борби тог становништва против фашизма и датим жртвама у њој, при чему је два пута поновио број погинулих у Јулијској крајини.⁴³⁷

На састанку Савета министара у Москви (16 - 26. децембар 1945) договорено је да се организује Мирвна конференција на којој би свака од земаља победница, као и пет непријатељских земаља могле да изнесу своје погледе о предложеним мировним уговорима. Није било предвиђено да Мирвна конференција донесе коначна решења, него само да да препоруке Савету министара, а он би саставио коначни текст.⁴³⁸

На састанку Савета министара у Паризу (25. април - 16. мај и 15. јун - 12. јул 1946) југословенска делегација наставила је да брани своје територијалне претензије и успротивила се линији разграничења коју је предложио Савет министара. Едвард Кардељ је 3. маја 1946. године изјавио да се предложеном границом даје предност агресору у односу на савезника. Подсетио је на југословенске напоре и жртве у рату и да је главно ратиште италијанске војске било у Југославији где је она беснела, стрелаала и палила. Изнео је и да би предложене границе значиле казну за Југославију, њен самопрегор и удео у победи, и упитао зашто се не мисли на безбедност савезника, који је био главна жртва италијанске агресије.⁴³⁹ Два дана касније, Кардељ је на конференцији за штампу похвално помињао улогу Француске у рату и њене жртве истичући савезништво две земље у заједничком отпору германским освајачима. Тада је рекао и „Jugosloveni koji su izginuli u ovom ratu pali su i za slobodu Francuske, koji su isto tako parčali међу собом немачки и италијански империјалисти, као што су парчали Југославију. I

⁴³⁷ „U svojoj borbi za slobodu Julijska Krajina dala je 42.000 žrtava, boraca na frontu i civilnog stanovništva, koji su dali živote za slobodu svog naroda, za opštu stvar saveznika. Ne smem da pomislim na reakciju i strašno razočarenje stanovništva Julijske Krajine koje je toliko žrtvovalo u borbi za svoju slobodu i zajedničku savezničku stvar, ako bi kakvim nesrećnim slučajem njegova rodna zemlja ponovo i posle svih njegovih napora i žrtava bila predata tuđem ugnjetaču.“ и „Jugoslavija je u ovome ratu na strani saveznika dala sve od sebe što je mogla. Milion sedam stotina hiljada mrtvih Jugoslovena je dokaz toga. Među njima je i 42.000 iz Julijske Krajine. Oni su se žrtvovali da bi drugi živeli u slobodi. Zar se posle svega toga može i postaviti pitanje, kome pripada Julijska Krajina?“, ДА МСП, ПА – стр.пов – 1946-1947 – Ф IV – д.11 – л.-и IV/1069- IV/1086; Овај исти текст, али делимично паразраиран је објављен у: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 245-251;

⁴³⁸ *Paris Peace Conference 1946. Selected Documents*, III; V. Dedijer, *nav. delo*, 41; Б. О. Поповић, *nav. delo*, 433.

⁴³⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946*, I том, priredio Ђ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985 (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*), 110-117.

Francuzi koji su dali živote u ovom ratu pali su i za slobodu naroda Jugoslavije“.⁴⁴⁰ Овим својим исказима тражио је подршку француског народа, а самим тим, посредно, и француске владе, при решавању питања која су била од интереса за Југославију, или како Кардељ каже „од историјске важности“.⁴⁴¹

Алеш Беблер, члан југословенске делегације на састанцима Савета министара и касније, на Мировној конференцији, у свом говору пред Специјалном комисијом Савета министара, која је имала задатак да припреми одлуке Савета за Мировну конференцију, рекао је да Југославија не прихвата одлуку Савета министара по питању формирања Слободне територије Трста (СТТ) и уопште југословенско-италијанске границе (која није у сагласности са југословенским жељама) и затим неколико пута поменуо југословенске жртве. При томе наводи да су оне пале на страни савезника, за своје ослобођење, ослобађајући Истру, и то као жртве из самог народа или као жртве припадника Југословенске армије. У свом говору изнео је и разлоге за припајање Трста Југославији, међу којима су, поред географских, историјских, економских, правних и безбедносних, посебно формулисани и морални. Најзначајније моралне разлоге Беблер је дефинисао на следећи начин: „1. Југославија је била веран савезник Уједињених нација и дала је у тој борби огромне људске и материјалне жртве, док је Италија била нападач; 2. Народноослободилачки покрет Југославије је у Другом светском рату руководио борбом целе Јулијске Крајине и Трста; 3. Јунаштвом своје армије и пожртвовањем народа Јулијске Крајине Југославија је ослободила Трст од нацистичког и фашистичког јарма“.⁴⁴² На крају свог обраћања, изјавио је у име Владе ФНРЈ да је она спремна, ради осигурања успеха Мировне конференције, да „учини последњи напор“ и пристане на формирање СТТ, али не по предложеним условима. Након тога је изнео југословенски предлог Статута СТТ.⁴⁴³

Приликом припрема за мировну конференцију појавила информација да ће Мађарска тражити одређене територије Југославије, међутим сама мађарска влада је то одбацила са образложењем да због свог зла које су мађарске фашистичке владе у

⁴⁴⁰ *Isto*, 120-121.

⁴⁴¹ *Isto*, 121.

⁴⁴² А. Беблер, *За праведне границе нове Југославије. Говори и изјаве о Трсту, Јулијској крајини и Словеначкој Корушкој*, Култура, Београд, 1949, 18.

⁴⁴³ А. Беблер, *нав. дело*, 7-35.

прошлости нанеле Југославији и њеним народима – Мађарска не осећа моралног права да постави ни политичке ни територијалне захтеве према Југославији.⁴⁴⁴

Мировна конференција је одржана у Паризу, а трајала је од 29. јула до 15. октобра 1946. године. Југославија на њу одлази као земља победница у рату, али ипак у подређеном положају у односу на велике силе. Као комунистичка земља свој ослонац има у Совјетском Савезу, док са друге стране за противнике нема само поражене државе, него и западне капиталистичке земље које нису спремне да испуне све југословенске захтеве. Шта више, по неким питањима је била ближа Бугарској, Румунији и Мађарској, него САД-у, Великој Британији и другим западним земљама. Иако чврсто ослоњена на Совјетски Савез, била је спремна да се бори и за сопствени став и мишљење, уколико се он разликовао од Совјетског. Одређену подршку је добијала и од осталих земаља источног, комунистичког, блока, који се у тим, послератним, тренуцима и формирао, али и од Етиопије, са којом је делила непријатељство са Италијом. Са друге стране, њене територијалне претензије су је у потпуности конфронтирале са западним савезницама из Другог светског рата, пре свега САД-ом и Великом Британијом, а затим и свим другим западним земљама.

У већ тада биполарном свету западне земље не третирају Италију (и Аустрију) у потпуности као земље које су изгубиле рат, док са друге стране источне европске земље на исти начин посматрају Бугарску, Мађарску и Румунију. Југославија је наставила да спроводи своју већ утврђену политику рехабилитације Бугарске и доказивања да је то данас једна друга држава, која је свој став и исказала у борби против фашизма. Ка њој Југославија неће иступати као према непријатељској земљи. Југословенска делегација се трудила да обезбеди што боље позиције за себе, али и за Бугарску и донекле Мађарску и Румунију. У односу према Албанији исказивала је заштитнички став, пошто се залагала да Албанија уопште буде и позвана на Мировну конференцију, као и за то да добије репарације.

На Мировној конференцији Југославија је имала неколико захтева. Најважнији су били они који су се тicali територијалних компензација, а затим репарација. Основни проблем на који се Југославија концентрисала била је њена граница са Италијом, односно присаједињење преосталог дела Јулијске крајине, већински

⁴⁴⁴ ДА МСП, ПА – стр. пов. – 1945-1946 – Ф 3 – д.8 (Будимпешта) – л. III/879

насељене Словенцима, заједно са градом Трстом (који је већински био италијански, али му је околина била словенска). Ово је уједно био и највећи проблем решаван на састанцима Савета министара иностраних послова и на Мировној конференцији. Борећи се за Јулијску крајину и репарације Југославија се посредно борила и за потпуно признавање улоге њеног НОП-а у борби против фашизма.

Западне силе нису желеле да препусте Трст и Јулијску крајину Југославији. У тим тренуцима важно им је било спречавање ширења утицаја СССР-а на простор Италије, а посебно могућност да, преко Југославије, избије на северни Јадран и преко њега и његове обале угрозе не само Италију, него и остатак западне Европе. У оквиру тога су у Италији подржавали странке које су биле противници тамошњих комуниста и које су састављале прозападне владе.⁴⁴⁵ Како би ојачале и/или учврстиле њихову позицију, нису могле дозволити незадовољство италијанског становништва према њима због предаје дела територије Југославији. Истовремено су рачунали и да би представљање могућности преузимања тих територија од стране једне комунистичке земље умањило утицај италијанских комуниста.

Југославија је за придобијање преосталог дела Јулијске крајине и Трста на Мировној конференцији наставила да користи аргументе из ранијих фаза преговора: демографски (или етнички) елемент, односно већинско словенско становништво Јулијске крајине; потребу спајања Трста са залеђем које је већински словенско; економска потреба Југославије за тршћанском луком и бродоградилиштем, али и потреба самог Трста да се развија (југословенско залеђе би му то обезбедило, пошто је и раније био окренут ка том простору, а италијанско не би, пошто Италија има и других лука), узајамне економске потребе других делова Јулијске крајине и делова Југославије који чине географско-економске целине или се наслањају једни на друге, историјски Трст никад није био део Италије до Првог светског рата; Италија може из Трста и Јулијске крајине лако да угрози Југославију у неком поновном нападу; становништво тих крајева је водило борбу против фашизма у оквиру НОП Југославије и у тој борби је дало своје жртве; своје жртве су дали и други припадници југословенских народа приликом ослобађања тих територија и становништво Јулијске крајине се изјашњава за

⁴⁴⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije. Treća knjiga. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Nolit, Beograd 1988, 163, 167, 173.

останак у Југославији.⁴⁴⁶ Ови аргументи су најчешће и коришћени према приказаном редоследу. Повремено се помиње и учешће Италијана из Јулијске крајине у борбама против фашистичких италијанских јединица, као и конкретно опредељење тог дела становништва да живи у Југославији. Највише простора у својим образложењима југословенска делегација је посвећивала етничкој компоненти простора, односно објашњавања и поређења броја словенског и италијанског становништва, и економској компоненти, односно приказу економског развоја простора и његове економске перспективе уколико припадне Италији са једне или Југославији са друге стране. Жртве рата су биле, по редоследу, један од последње коришћених аргумената и даван им је прилично мањи простор у односу на етничку и економску компоненту. Фигуративно речено оне су биле као зачин који је јелу давао коначан, побољшан укус.

Да би сама конференција краће трајала и да би се брже доносили коначни предлози, одлучено је да се поред пленума оснује неколико специјализованих комисија: политичко-територијалне комисије за сваку земљу посебно; две економске комисије, једна за Италију, а друга за балканске земље и Финску, као и једна војна комисија која је разматрала та питања за свих пет уговора. На комисијама су вођене главне расправе, а њихови предлози затим поново разматрани на пленарној седници.⁴⁴⁷

На самом почетку Конференције, појавио се проблем око процедуре гласања на њој. Совјетски Савез и њему блиске земље су се залагале да се не мења принцип двотрећинске већине, који је раније био договорен на Савету министара, док су се западне и њима блиске земље залагале да се одлуке доносе простом већином. Двотрећинском већином Совјетски Савез је обезбеђивао да се не доносе одлуке мимо његовог гласа и гласа његових сателита, док су западне силе управо хтеле да избегну да источноевропске земље блокирају њихове одлуке, пошто су без њих имале просту већину. Два блока су се по овом питању сударила већ на почетку рада Мировне конференције, па је одлучено да се оснује посебна Комисија за процедуру, која би разрешила то питање.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946*, II tom, (priređio Đ. Vasiljević), Jugoslovenski pregled, Beograd 1985, (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*), 97-98; 45-50, 206-210; Е. Кардељ, *Говори на Париској конференцији*, Култура, Београд 1947; А. Беблер, *нав. дело*; V. Dedijer, *нав. дело*;

⁴⁴⁷ Б. О. Поповић, *нав. дело*, 432; *Paris Peace Conference 1946. Selected Documents*, 59.

⁴⁴⁸ V. Dedijer, *нав. дело*, 51-56; Б. О. Поповић, *нав. дело*, 432 – 436.

На првој седници Комисије за процедуру представник Аустралије Херберт Еват предложио је да њен председник буде белгијски делегат Хенри Спак, док је представник Совјетског Савеза Вјачеслав Молотов предложио Едварда Кардеља, шефа југословенске делегације. Молотов је свој предлог образложио потребом да се ода признање народима и земљама које су узеле активног учешћа у рату против заједничког непријатеља, а свима је познато да је Југославија била храбар савезник. Затим је наступила краћа расправа у којима су истицане и белгијске и југословенске заслуге и жртве, али политичка потреба није ни једну страну навела да одступи. Тајним гласањем за председника је изабран Спак. Заузимајући своје место председника он је рекао да свакако Југославија улази у први ред земаља по заслугама у заједничким ратним напорима. Након тога, западне земље су предложиле и подржале Кардеља као кандидата за потпредседника, истичући да је то због југословенских заслуга у рату, и он је изабран акламацијом. Захваљујући се на избору, Кардељ је рекао да то представља признање за Југославију и за жртве које је она дала за општу ствар.⁴⁴⁹

Југославија је подржавала предлог двотрећинске већине. Бранећи тај став, члан југословенске делегације, Моша Пијаде је изнео и југословенске резерве, које су се састојале у томе да никаква већина не може да угрози општепризнате савезничке циљеве рата и мира, посебно идеал о праву сваког народа на слободу и независност, пошто су за њега пале огромне жртве савезничких народа, међу којима и југословенске. Због тога је Југославија поднела предлог амандмана на процедуру гласања да, када су у питању етнички делови савезничког народа, поред квалификоване већине буде потребна и сагласност оног савезника о чијим етничким деловима се ради. Овим је јасно стављено до знања осталим учесницима конференције да Југославија не жели да јој други одређују услове мира са Италијом, него да она мора да да своју сагласност на сваку одлуку која се тиче ње и њеног становништва. Тај став је правдала својим жртвама, за које Пијаде истиче да су сразмерно највеће у рату, међу Уједињеним нацијама.⁴⁵⁰ Наведени амандман није прихваћен, а о самом питању процедуре Комисија није успевала да се договори за један принцип, па је пронађено компромисно решење - да се Савету министара упуте и предлози са двотрећинском и са простом већином, али

⁴⁴⁹ V. Dedijer, *nav. delo*, 57-62; ДА МСП, ПА – 1946 – Ф 63 – д.2 – л. 71.

⁴⁵⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 236-238.

са напоменама каквом већином су донети.⁴⁵¹ Незадовољна таквим исходом и неизгласавањем њеног амандмана, југословенска делегација је изјавила да се Југославија неће везати за процедуре за које није гласала и да ће према резултатима Конференције одредити свој коначни став.⁴⁵²

У првом обраћању на пленарној седници Мировне конференције, Едвард Кардељ неколико пута износи особености рата у Југославији, њено разарање и страдање становништва, али и њене ратне напоре остварене у специфичним условима када није било разлике између фронта и позадине. Надао се да ће се на конференцији постићи резултати на које су сви њени учесници обавезни према милионима жртава, које су дале своје животе са уверењем да су се бориле за исправну ствар. Заложено се за одштету земљама које су страдале. Сматрао је да се Италија не може наградити за свој накнадни ангажман против Немачке тако што ће јој бити додељене територије на којима је вршила насиље. Успротивио се предложеној француској линији разграничења између Југославије и Италије и економском делу предложеног Уговора о миру, пошто се Југославији не дају никакве гаранције да ће јој бити надокнађен логичан део штете који јој је нанела фашистичка Италија. Према његовим речима, предложене услове није могла да прихвати земља која је само у рату са Италијом имала преко 400.000 мртвих. Преноси да југословенска делегација има за циљ да постигне праведан споразум у погледу мира са Италијом и додаје: „Југословенска влада и сви југословенски народи сматрају да су дужни заузети такав став пред лицем 1,700.000 мртвих синова и кћери наше земље, који су пали у рату против осовине Берлин-Рим. У борби с непријатељем њени храбри борци гинули су чврсто верујући да се боре за коначно ослобођење свих народа својих народа, а то значи за принцип који су у својим декларацијама прогласиле све савезничке државе још за време рата“.⁴⁵³

На почетку расправе о италијанско-југословенским границама југословенски делегат Алеш Беблер је представио ревидирани југословенски предлог границе, у којем Југославија смањује своје територијалне захтеве. При томе истиче праведност и крајњу

⁴⁵¹ Б. О. Поповић, *нав. дело*, 434-436.

⁴⁵² Е. Кардељ, *нав. дело*, 22.

⁴⁵³ Е. Кардељ, *нав. дело*, 6-11.

помирљивост Југославије за коју каже да је „жртва вапијуће неправде нанесене јој од стране Италије после Првог светског рата и жртва њене агресије у Другом рату“.⁴⁵⁴

У наставку рада конференције, на политичко-територијалној комисији за Италију, Југославија је представљала један по један сектор Јулијске крајине и образлагала своје захтеве. При расправи о Каналској долини Беблер дисквалификује извештај савезничке Комисије експерата за проучавање питања италијанско-југословенске границе, која је посетила Јулијску крајину, пошто у њему нису поменуте „десетине младића из Рабља“ који су своје животе дали за слободу.⁴⁵⁵ Говорећи о Бенешкој Словенији скреће пажњу да је на том простору, од младића који су били насилно мобилисани и затим дезертирала из италијанске армије, 1943. године био створен народноослободилачки одред Бенешке Словеније. Он је водио свакодневне борбе са немачком војском. При томе су ти младићи давали животе за своју отаџбину (Југославију *прим. аут.*) и успешно ослобођење тих територија.⁴⁵⁶

У излагању о Горици, Беблер помиње четворогодишњу антифашистичку борбу на простору те покрајине и жртвовање најмање 20 хиљада људских живота у њој. Посебно издваја тренутак након капитулације Италије, када су Словенци овладали Горицом и затим је јуначким пожртвовањем бранили од Немаца. Да би илустровао ту борбу, цитирао је немачки новински извештај у ком се наводе напори које је тада немачка војска уложила да освоји град, уз белешку да је погинуло више од 1000 немачких непријатеља, а више од 1500 особа је било заробљено. Читањем овог извештаја имао је намеру да покаже да су и Немци препознали патриотизам Словенаца из Горице, а да се сада тај град, за који је проливано толико словенске крви, не да Југославији.⁴⁵⁷ Југословенски делегат Драго Марушић, који је био из Горице, изнео је ставове Словенаца Горице, истичући да се и сам борио за слободу и био у италијанским тамницама и концентрационим логорима.⁴⁵⁸ Иако немамо података о томе на који су начин бирани делегати Југославије за Мировну конференцију, овај случај свакако представља директно коришћење жртве која је морала да помене своје страдање. Лично

⁴⁵⁴ А. Беблер, *нав. дело*, 67

⁴⁵⁵ *Исто*, 79; V. Dedijer, *нав. дело*, 203.

⁴⁵⁶ А. Беблер, *нав. дело*, 84, V. Dedijer, *нав. дело*, 204.

⁴⁵⁷ А. Беблер, *нав. дело*, 97-99; V. Dedijer, *нав. дело*, 205.

⁴⁵⁸ V. Dedijer, *нав. дело*, 206-207; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946*, II том, приредио Ђ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985, (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*), 97-98.

излагање особе која је и сама била жртва увек оставља снажнији утисак на слушаоце него безлично препричавање неког догађаја, па је Југославија вероватно и на овај начин желела да утиче на коначне одлуке.

Разматрајући питање Тржича, Беблер је изнео да су се борби против Немаца прикључили и Италијани, радници из бродоградилишта у Тржичу. Опис њиховог прикључења НОП-у завршио је следећим реченицама: „Није прошло ни 24 сата од наоружања Италијана из Тржича у Вогарском, а они су већ учествовали у бици за Горицу, о којој сам вам јуче прочитао немачки извештај. Италијани из Тржича пролили су своју крв за слободу и присаједињење тог краја Југославији.“⁴⁵⁹

Током свог говора о граници СТТ, Беблер подсећа да је ЈА већ у својим рукама држала територије из којих се повукла остављајући савезницима контролу над делом Јулијске крајине западно од „Морганове линије“, а које је освојила у тешким борбама приликом којих је својом крвљу натопила целу ту територију.⁴⁶⁰ У једном свом излагању о југословенско-италијанској граници, Едвард Кардељ је рекао да се народ северозападног дела Истре, који је са пушком ослободио свој родни дом, неће помирити са тим да се разруши све оно због чега је дао своју крв и да Влада Југославије нема права да се за зеленим столом одриче онога ради чега су се борили и гинули не само војници ЈА него и борци саме Јулијске крајине.⁴⁶¹

Брига о правди за пале жртве је исказана на још један начин. У расправи о нацрту Статута СТТ, Совјетски Савез и Југославија су предложиле да се право држављанства у СТТ не призна италијанима-досељеницима који су ратни злочинци или су били истакнути фашистички функционери, јавни службеници или концесионари.⁴⁶² Тај предлог није прихваћен, али је у коначном Статуту СТТ наведено да држављанство не могу добити припадници бивше Италијанске фашистичке полиције који нису ослобођени кривице од стране надлежних власти.

На економској комисији за Италију, на којој се одлучивало о репарацијама, Едвард Кардељ и Владимир Симић, чланови југословенске делегације, истицали су

⁴⁵⁹ А. Беблер, *нав. дело*, 102-103.

⁴⁶⁰ “Додајем да је у часу потписивања тог споразума Југословенска армија заузимала целу ту територију; она је та која је њу освојила у тешким борбама, отимајући је од Немаца, она је та која је својом крвљу натопила целу ту националну територију о којој говоримо, било да су у питању улице Трста, Тржича или Горице.“, А. Беблер, *нав. дело*, 124; V. Dedijer, *нав. дело*, 211.

⁴⁶¹ Е. Кардељ, *нав. дело*, 59, 63.

⁴⁶² Е. Кардељ, *нав. дело*, 84; V. Dedijer, *нав. дело*, 230-232.

страдање Југославије, њене жртве и потребу да се помогне онима који су преживели, којима су домови уништени, који су остали без својих укућана и чланова породице. Представљали су питање репарација као питање солидарности савезника, али и моралности и части у међународним односима. Залагали се против одлучивања политичким разлозима о тој одштети и износили спремност да Југославија, схватајући и несрећу италијанског народа, затражи мање репарације, али не онолико мање колико то захтевају неке велике силе.⁴⁶³ Западне силе су желеле да умање износ репарација како би Италији олакшали послератни опоравак и обезбедили да остане њихова савезница и у будућности, као некомунистичка земља. Услед жеље Велике Британије и САД-а да се смање репарације Југославији, југословенски делегат Милан Бартош, у једном тренутку раније, изрекао је да је чудо да САД нису тражиле да Југославија плати репарације Италији.⁴⁶⁴

У преговорима око бугарских и мађарских репарација, Југославија је инсистирала на томе да су представници тих земаља за време рата починили злочине и да треба да плате репарације. С обзиром на то да су обе промениле ратујућу страну у завршници Другог светског рата, али и у циљу пријатељске помоћи народима тих земаља, није инсистирала на репарацијама већим од оних које су се налазиле у споразумима о примирју између савезника и тих земаља.⁴⁶⁵ Иначе, Југославија је са Бугарском и Мађарском питање репарација већ била решавала, и решила, пре мировне конференције. О томе више пишемо напред, у делу текста о репарацијама.⁴⁶⁶ На Мировној конференцији бринула је само да се испоштује износ који је Мађарској одређен уговором о примирју, док је за Бугарску ситуација била сложенија. Југославија

⁴⁶³ Кардељ је на једној седници рекао: „Истина, многи вас овде не знају шта, у ствари, значи разарање причињено ратом. Многи од вас живе у земаљама које су биле далеко од рата; а по нашој земљи рат је беснео од села до села, од града до града, од куће до куће. По нашој земљи могли сте после рата путовати стотине и стотине километара, а да не нађете ниједну целу кућу, ни један читав мост. Многи од вас не знају да су стотине и стотине хиљада људи, жртава рата, остале без крова над главом, без своје куће, без најелементарнијих средстава за живот. Због тога је многим врло тешко схватити какав терет представља обнова сама по себи за тако сиромашну земљу као што је Југославија. Можда због тога они износ овде такве цифре, које само могу изазвати огорчење наших народа. Али, ако се не ради о незнању, ако се ради о другим разлозима, о политичким разлозима, тада је такво схватање утолико теже, тада је оно утолико мање достојно наше заједничке борбе и наших заједничких жртава у рату против једног те истог непријатеља.“ Е. Кардељ, *нав. дело*, 103-104; V. Dedijer, *нав. дело*, 329; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*, 45-50, 206-210;

⁴⁶⁴ V. Dedijer, *нав. дело*, 327.

⁴⁶⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 299-301; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*, 227-233; V. Dedijer, *нав. дело*, 354, 356

⁴⁶⁶ Видети стране: 236-240.

је већ у том тренутку била јасно опредељена да ће Бугарској опростити репарације, али то није у том тренутку могла и/или желела јавно да објави (као што ћемо образложити касније). На Мирвној конференцији Југославија се залагала да износ репарација које Бугарска треба да плати Грчкој буде што мањи, исказујући тако, на још један начин, своје пријатељске везе са Бугарском.⁴⁶⁷ Међутим, у овом случају показала је и како јој жртве једне савезничке земље, која се у том тренутку налазила на другој идеолошкој страни, нису битније од пријатељских веза са земљом истог идеолошког смера. На конкретном примеру се понела на начин који је осуђивала у понашању западних земаља према њој.

Како је конференција одмицала, југословенска делегација је све више увиђала да су мали изгледи да ће се изборити за померање југословенско-италијанске границе даље на запад и мању територију будуће СТТ, иако је показала да је спремна и на компромисе и умањила своје територијалне захтеве. Западни делегати нису више улазили у расправе и нису дискутовали са југословенским делегатима, а југословенски амандмани на предложену границу су одбијани један за другим. У таквој ситуацији Едвард Кардељ изјављује: „„Чињеница је да се овде од Југославије отсецају етнички неоспорно њене територије, да се отворено одбацују неоспорна права једног народа који је у овом рату изгубио 1,700.000 мртвих“, и да народи Југославије, после толиких жртава и толиког доприноса у овоме рату, нису очекивали такво држање неких савезника.⁴⁶⁸ Објашњавајући да ће словеначки народ, као и сви други југословенски народи, бити преварен за плодове своје борбе, којој су допринели својим жртвама, најавио је да Југославија неће моћи да потпише мировни уговор са Италијом уколико се призна предложена француска линија за границу.⁴⁶⁹ Другом приликом је изнео став Југославије да неће ставити свој потпис пошто не може да се одрекне земље која је натопљена знојем и крвљу многих поколења њених народа.⁴⁷⁰ Пошто југословенске жеље на крају нису биле испуњене и пошто није била спремна да подржи препоруке које је Мирвна конференција намеравала да упути Савету министара, југословенска

⁴⁶⁷ АЈ – 507, IX – К 1 – 15/1-51; 15/1-59; АЈ – 54 – 152 – 248 – 1946 – Записник седнице о бугарским репарацијама одржане 7. августа 1946. године; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, 113-116.

⁴⁶⁸ Е. Кардељ, *нав. дело*, 65, 74; V. Dedijer, *нав. дело* 208.

⁴⁶⁹ Е. Кардељ, *нав. дело*, 98-99.

⁴⁷⁰ V. Dedijer, *нав. дело*, 214.

делегација у знак протеста, али и да не би преузела никакве обавезе, није присуствовала закључној седници Конференције.⁴⁷¹

На састанку Савета министара иностраних послова великих сила у Њујорку (4. новембар - 12. децембар 1946) разматрана су сва нерешена питања Мирвне конференције и припремљени коначни текстови пет мировних уговора. На њему је Југославија поново износила своје ставове и поново као аргументе помињала своје жртве, али и исказала спремност на нове уступке по питању територије СТТ. Станоје Симић, шеф југословенске делегације на том скупу, наглашавајући да је Истра југословенска и недељива, рекао је: „ ... niko ne može tražiti od jednog saveznika, godinu i pi dana po završetku neprijateljstava, da napusti svoju vlastitu zemlju koju je oslobodio prolivajući svoju vlastitu krv“.⁴⁷² Међутим, ни на овом састанку југословенске молбе нису услишене и Југославија није желела да потпише мировни уговор са Италијом. Ипак, на наговор Совјетског Савеза, попустила је и потписала га 10. фебруара 1947. године у Паризу, али је при томе у протокол потписивања унела и своју изјаву да се не одриче својих етничких територија. Потписивање мировног уговора је пред целим светом и југословенском јавношћу оправдано потребом за успостављањем мира међу народима, пошто Југославија није желела да буде она која ремети тај процес.⁴⁷³ Тог дана потписани су и сви други мировни уговори, од страна свих учесница Мирвне конференције.

Иако није добила све територије које је хтела, део ранијих италијанских територија је ипак био препуштен Југославији. Формирањем СТТ, која је била под надзором Савета безбедности УН, Трст није остао италијански, што је пружало наде Југославији да једног дана ипак може бити њен. Задржана је привремена подела на две зоне СТТ. У Зони А војну управу су спроводили савезници, а у Зони Б Југославија. Италија се обавезала да изручи ратне злочинце и да плати ратну одштету Југославији у

⁴⁷¹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*, 240-241, 246; M. Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, INIS, Beograd 2012, 140.

⁴⁷² *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*, 267-270.

⁴⁷³ АЈ – 15 – 15 – 268; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1947 – Ф 5 – д.1 – Билтен Министарства иностраних послова, бр 3, 20.2.1947, 10; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1947*, I том, приредили М. Спајић, Ђ. Василјевић, Југословенски преглед, Београд 1985 (далје: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*), 185-186, 229-231, 358; B. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945-1954. Vojno-politički aspekti*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, 36; M. Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, INIS, Beograd 2012, 140-141.

износу од 125 милиона долара. Мировним уговорима је одређено и да Југославији Бугарска треба да плати репарације у износу од 25 милиона долара, а Мађарска укупно 100 милиона долара Чехословачкој и Југославији. Приликом одређивања општих сума репарација, и генерално при састављању мировних уговора, у обзир је узето и да су Италија, Бугарска, Мађарска, Румунија и Финска прекинуле рат против савезника и узеле активно учешће у рату против Немачке. Из тих разлога су им свима одређене мање репарације. Наведене земље су се обавезале и да ће ухапсити и предати ратне злочинце који се налазе на њиховим територијама.⁴⁷⁴

Остале делегације на Мировној конференцији су, такође, помињале своје жртве и страдања, најчешће приликом излагања о репарацијама, али и о другим питањима као нпр. премештању становништва. Куриозитет представља репарациони захтев Ирака који је тражио и одштету за својих две стотине војника који су погинули борећи се против савезника у пронемачком пучу 1941. године.⁴⁷⁵

Поред присуствовања састанку Савета министара иностраних послова великих сила и Мировној конференцији у Паризу, Југославија је своје жеље за Јулијском крајином и репарацијама од Италије, од завршетка рата до потписивања мировних уговора, износила и правдала својим жртвама и у билатералним⁴⁷⁶ и мултилатералним сусретима и препискама са представницима других држава, на разним митинзима, конгресима, скупштинским говорницама и састанцима у земљи и самој Јулијској крајини, преко разних резолуција и декларација својих органа и организација (Привремена народна скупштина ДФЈ, Народна скупштина НР Србије, Народна скупштина НР Црне Горе,⁴⁷⁷ Народни фронт Македоније, итд.) и органа и организација

⁴⁷⁴ Д. Ковачевић, Б. Ћурчић, *Париска мировна конференција и мировни уговори из 1947. године (Мировни уговори у XX веку)*, књига II, Филозофски факултет у Новом Саду, МП „Стилос“, Нови Сад 1996, 30-42, 57, 59, 64, 88, 106-107, 120, 209, 213, 218-219, 244, 247, 252, 285; М. Milkić, *nav. delo*, 141.

⁴⁷⁵ V. Dedijer, *nav. delo*, 324.

⁴⁷⁶ На пример у разговору југословенског амбасадора у Лондону Љуба Леонтића са Ернестом Бевином, британским секретаром иностраних послова, 17. новембра 1945. године у Лондону, Леонтић је поменуо жртве неколико пута, а, између осталог, рекао је и да су „Талијани на окупираном подручју с нама поступали горе од Нјемаса, из прирођеног им kukavičluka, да би paljevinom sela i šuma уништили skloništa partizana i да би iskorijenili narod u крајевима које htedoše освојити за fašistički Италију у njenom imperijalističком prodiranju на Balkanu i при osvajanju Jadrana radi dominacije u Mediteranu“, ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 8 – д.29 – л.-и VIII/639-VIII/642.

⁴⁷⁷ Један од примера је говор министра Црне Горе у савезној влади и члана Политбироа КПЈ Милована Ђиласа на седници Народне Скупштине Црне Горе 18. маја 1945. године, када је рекао: „ Губици наше армије у борби за те крајеве били су доста високи и свака стопа те земље заливена је крвљу наших бораца“. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 57.

из Јулијске крајине (Скупштина народних представника града Трста, Покрајински народноослободилачки одбор за Словеначко приморје и Трст, итд), али и писањем у својој штампи или интервјуима и изјавама за страну штампу.⁴⁷⁸ Између осталог, жртве пале за Трст и Јулијску крајину су помињане на: Оснивачком конгресу КП Србије (12. мај 1945), Конгресу АФЖ-а Југославије (20. јун 1945), заседању Савета Администрације Уједињених нација за помоћ и обнову (АЈРА) у Лондону (22. август 1945), итд.⁴⁷⁹ На митингу у Београду, одржаном 16. јула 1946. године, истакнута је и парола „Док смо крв лили, савезници смо били; Живот дамо, Трст не дамо“.

Борећи се за придобијање Јулијске крајине, Југославија је паралелно водила и борбе за што бољи положај свог становништва под савезничком управом у спорним крајевима, пошто је цивилна власт у њима остала италијанска. Приликом тога, Југославија помиње и како је то становништво страдало током рата, али и како је страдао остатак Југославије.⁴⁸⁰

Незадовољна решењем из мировног уговора са Италијом, Југославија је у следећих неколико година наставила борбу за придобијање СТТ, а паралелно са тим је водила и борбу за део Корушке.

Наставак борбе за спољне границе

Западне савезничке силе нису у потпуности посматрале Аустрију као кривца за рат, с обзиром на то да на почетку Другог светског рата није била самостална држава. Стога је код њих преовладао став да се са њом не може потписати класичан мировни уговор, али да неки документ треба да постоји, с обзиром на то да је окупирана као део немачког Трећег рајха. Услед тога велике силе су и одлучиле да се са Аустријом

⁴⁷⁸ Тако је у августу 1945. године, југословески амбасадор у Варшави, Божо Љумовић, за пољску јавност дао изјаву у којој је рекао и: „*Naša armija je kroz borbu zadržavala veliki broj neprijateljskih divizija, i oslobađajući svoju domovinu, naše su jedinice sopstvenim snagama oslobodile Istru, Trst i Slovensko primorje i sve do reke Soče. U ovoj ofanzivi izgubili smo više od 8.000 boraca, ali smo sa njome osetno pomogli savezničke snage koje su operisale u pravcu Soče.*“, ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 14 – д.4 – 123, 125-126, 137; ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 14 – д.6 – 268; ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 8 – д.29 – л.-и VIII/639-VIII/642; ДА МСП, ПА – 1947 – Ф 76 – д.8; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 57, 80, 170, 176, 343, 346, 351; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 234-236, 249, 294, 315-317, 319-322, 354-370, 388-391, 393-395, 399-401; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*, 56.

⁴⁷⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 47, 109, 201-202.

⁴⁸⁰ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 14 – д.4 – л.-и 135-138.

потпише посебан уговор којим би се регулисао њен послератни статус. Предвиделе су и да Аустрија мора остати у границама од пре 1938. године.

Са друге стране, Југославија је захтевала да се Аустрија третира као непријатељска, поражена земља и да преузме део одговорности за разарања у Југославији током Другог светског рата. Сматрала је да, као жртва агресије и учесница у рату на победничкој страни, има за право да тражи компензације, односно део аустријске територије (јужни део Коруске и део Штајерске), и репарације.

Слично као и за мировне уговоре са пет непријатељских земаља, и о уговору са Аустријом су одлучивали министри иностраних послова великих сила, с тим да су у овом процесу већу улогу него раније имали њихови заменици. На њиховим састанцима и конференцијама, билатералним сусретима са другим дипломатама, на митинзима и другим окупљањима, преко разних резолуција и декларација органа и организација Југославије и словеначке мањине у Коруској, али и преко штампе, Југославија је износила своје ставове о Аустрији и разлоге за своја потраживања. Као и у случају границе са Италијом, и у својим територијалним захтевима ка Аустрији, Југославија користи етничке аргументе и жељу тамошњих Словенаца да буду део Југославије. Ти аргументи су подупрти историјским образложењима о положају Словенаца у Аустрији после Првог светског рата (када им је ускраћивано право на коришћење матерњег језика, нормално школовање и запошљавање), затим током Другог светског рата, када су угњетавани, прогањани и убијани, али и после њега, када се настављају репресије. Оспоравала је плебисцит из 1920. године, када се становништво тих области одлучило за останак у Аустрији, тврдећи да је био намештен. Југославија је стално истицала да су аустријски војници учествовали у окупационим трупима и у управи над окупираном Југославијом, па и да су при томе имали водећу улогу. Инсистирала је на одговорности за ратне злочине, пошто су, у неким јединицама које су их чиниле, Аустријанци били већина, а одређен број њих био је међу регистрованим ратним злочинцима у Југославији, скоро половина од укупног броја. Значајан аргумент је била дисквалификација Аустрије и Аустријанаца као првих жртава нацизма и неодговорности за злочине који су почињени током Другог светског рата. Учешће корушких Словенаца у покрету отпора у Аустрији је такође коришћено као аргумент који подупире потраживање тих територија. Као основа за потраживање репарација

служиле су материјална штета настала разарањима, експлоатацијом и пљачкањима, а паралелно са тим и људске жртве – масовно убијање цивила, губици живота војника у борбама против нацистичких трупа састављених од Аустријанаца или којима су командовали Аустријанци.⁴⁸¹

Аустрија се бранила тако што је одбацивала одговорност за окупацију и ратне злочине, пошто није била суверена држава. Сматрала је и да из појединачне одговорности за ратне злочине не треба изводити колективну одговорност аустријског народа. На демографске аргументе, Аустрија је одговарала својим статистичким подацима који су говорили да Словенци у Корушкој не чине већину, али и чињеницом да је већ 1920. године спроведен плебисцит којим је народ одлучио да та територија буде део Аустрије.⁴⁸²

У Меморандуму који је влада ФНРЈ упутила Савету министара, 18. фебруара 1946. године, сугерисано је куда би требало да се простире будућа југословенско-аустријска граница. Као разлоге за своја потраживања, поред географских, економских и етничких, уз навођење борбе корушких Словенаца против нацизма, даје се и нумерички преглед жртава насталих на словеначкој територији окупираној од стране Немачке. Написано је и да 25% од укупног броја ратних злочинаца, до тада регистрованих у том делу Словеније, чине аустријски Немци.⁴⁸³

По завршетку припрема мировних уговора са пет земаља, Савет министара је, у Њујорку 11. децембра 1946. године, донео одлуку да се приступи припреми мировног уговора са Аустријом. Влада Југославије је после месец дана, 15. јануара 1947. године, упутила нови меморандум Савету министара износећи своје гледиште о будућим односима између ФНРЈ и Аустрије. Сматрала је да треба да се испоштује Декларација Московске конференције из 1943. године по којој Аустрија треба да сноси одговорност за учешће у рату на страни Немачке, и издвојила њену кривицу на југословенском тлу:

⁴⁸¹ ДА МСП, ПА – 1947 – Ф 12 – д.4-д.14; АЈ – 54 – 65 – 145; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 295-301; 344, 347, 354-357, 364-365; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 307-312; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*, 6-95; 267-294, 326-327, 328-336, 355-356, 411-424, 568-569, 571-575, 579-601, 605-607; *Documents on the Carinthian Question*, 54-62; А. Беблер, *нав. дело*, 133-134, 136, 154; Р. Драгишић *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2013, 48-51, 55-56, 64, 83-90.

⁴⁸² ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1947 – Ф 5 – д.1 – Bilten Ministarstva inostranih poslova, br 3, 20.2.1947, 14; АЈ – 54 – 65 – 145; Р. Драгишић, *нав. дело*, 52-54, 57, 64-65, 69.

⁴⁸³ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 38-44.

припрема агресије и учешће у њој, учешће у окупацији уз германизација југословенског становништва, вршење ратних злочина (масовна убиства, зверска мучења, стрељање талаца, одвођење у концентрационе логоре, одвођење на присилни рад, расељавање, итд) и пљачкање југословенске имовине. Истакла је захтев за Словеначком Корушком и пограничним делом Штајерске образлажући га историјским, етничким и географским чињеницама, као и доприносом народа Југославије борби против нападача. У њему се залаже и за одговарајући положај Градишћанских Хрвата. Уз Меморандум је послато и шест прилога који опширније образлажу југословенске тезе и захтеве. Ту су наведени и конкретни злочини у којима су учествовали Аустријанци, између осталих: стрељања у Крагујевцу у октобру 1941. године и покољи над становништвом Грмеча 1943. године.⁴⁸⁴

Шест дана касније, 21. јануара 1947. године, упућен је нови Меморандум, овај пут са захтевом за репарације. У њему је истакнуто да је одговорност Аустрије за штету насталу у Југославији велика и да она треба да поднесе свој део одговорности, посебно пошто квоте одређене за репарације Југославији од стране Немачке не покривају ни приближно износ нанете штете.⁴⁸⁵ Уз описивање настале материјалне штете, у Меморандуму се помињу и изгубљени људски животи, као и рањени, онеспособљени, хапшени, одвођени у логоре и пресељени. Наведен је и директан број страдалих житеља територија северне Словеније које су припојене аустријским покрајинама Штајерској и Корушкој – 29.333 убијена, 18.855 онеспособљена и 92.498 ухапшених. Пошто су ове територије биле под аустријском администрацијом, југословенске власти су сматрале да су те жртве настале директном аустријском одговорношћу.⁴⁸⁶

Паралелно са радом дипломата, југословенске напоре и аргументацију су подржавале разне организације, које су своје ставове изражавале на митинзима, у резолуцијама, меморандумима или штампи. Тако, на пример, Антифашистички фронт жена Словеначке Корушке (*Antifašistična fronta žena za Slovensko Koroško*), пише: „Med prvimi organizatorji antifašistične borbe v Celovcu in Beljaku, so bile slovenske žene, ko si pri tem delu postale žrtev zverskega nacističnega nasilja. Za osvoboditev izpod suženjstva

⁴⁸⁴ AJ – 836 – I – 3-b/80; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*, 6-78.

⁴⁸⁵ О репарацијама од Немачке видети напред стране: 231-236.

⁴⁸⁶ AJ – 54 – 65 – 145 - Jugoslav Memorandum on Reparations from Austria; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*, 79-82.

nemškega imperializma in za prikuljučitev naše slovenke zemlje k FLRJ so doprinašale naše žene najteže žrtve in za taj cilj jih pripravljene ponovno doprinašati. V okviru našega vsenarnodnega gibanja OF za Slovensko Koroško, bomo dosledno in vztrajno vršile borbo kot dosedaj, zato, ker je Slovensko Koroško del slovenske celete, zato, ker smo za združitev trpele in doprinašale žrtve, zato hočemo biti enakopravne državljanke, kot so to naše sestre v novi Jugoslaviji, hočemo naše otroke svobodno vzgajati v svobodni domovini.“⁴⁸⁷

У наредним месецима и годинама, на састанцима Савета министара и састанцима Заменика министара иностраних послова четири силе (САД-а, В. Британије, Француске и Совјетског Савеза), југословенски делегати су понављали раније поменуте аргументе, при чему је позивање на аустријску одговорност у окупацији и злочинима било коришћено најчешће на првом месту. Иза тога је обично помињана борба Југословена (Словенаца и Градишћанских Хрвата) у Аустрији.⁴⁸⁸ Оспоравајући плебисцит из 1920. године, Алеш Беблер, југословенски делегат, каже да је у току рата у Аустрији спроведен други, незванични, плебисцит, који је назвао „плебисцит крви“, када су се корушки Словенци борили на страни савезника за своју слободу и победу демократије.⁴⁸⁹ Другом приликом се упитао: „А сада, шта значи недостатак разумевања на који Југославија наилази код неких од старих Савезника у питању Корушке? Значи ли то да су циљеви за које су савезнички народи заједнички проливали крв потпуно заборављени?“⁴⁹⁰ Слично томе, трећом приликом се осврнуо на југословенску улогу у победи савезника над нацизмом помињући жртвовање више од 1.700.000 људских живота и велике материјалне штете.⁴⁹¹ С обзиром на то да су аустријски делегати учинили поређење корушких Словенаца са фолксдојчерима у Југославији, Беблер је реплицирао да се ове две групације не могу поредити због улоге коју су југословенски фолксдојчери имали током рата приступивши Хитлеровим снагама и попуњавајући дивизију „Принц Еуген“ која се свуда борила против НОВЈ и истакла се терором и зверствима против југословенског становништва. Осврћући се на аустријску тврдњу да су фолксдојчери протерани, додао је и да су припадници дивизије „Принц Еуген“ са

⁴⁸⁷ ДА МСП, ПА – 1947 – Ф 12 – д.6 – л.-и 12/195-12/196.

⁴⁸⁸ ДА МСП, ПА – 1953 – Ф 8 – д.3 – 46812; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*, 83-94, 329-336, 391-395, 411-424; А. Беблер, *нав. дело*, 133-134, 136, 144-145, 154, 170-171, 177; *Documents on the Carinthian Question*, 176-185.

⁴⁸⁹ А. Беблер, *нав. дело*, 139.

⁴⁹⁰ *Исто*, 132.

⁴⁹¹ *Исто*, 145-146.

собом водили и своје жене и децу приликом повлачења немачких трупа из Југославије, алудирајући да протеривања заправо није ни било.⁴⁹²

Југославија је дипломатску борбу за Корушку и репарације од Аустрије водила против западних сила, уз подршку Совјетског Савеза. Међутим, та подршка је била ограничена, пошто СССР није био спреман да у потпуности угрози своје односе са западом, посебно због идеје за коју ни сам није био сигуран да је у потпуности исправна. Западне савезнице нису ни у једном тренутку показале намеру да попусте и Југославији предају део аустријске територије.⁴⁹³ Свесна тог тврдог става западних сила, Југославија је исказала спремност да попусти и неколико пута умањила своје територијалне захтеве.⁴⁹⁴ Сукоб са Информбироом⁴⁹⁵ је условио да Југославија остане потпуно без подршке Совјетског Савеза по питању територијалних претензија ка Аустрији. То је омогућило да се убрзају преговори и на конференцији Савета министара иностраних послова у Паризу, од 23. маја до 20. јуна 1949. године, донето је неколико одлука око будућности Аустрије. Најважнија је била да је загарантован територијални интегритет Аустрије, чиме је дефинитивно одбачен југословенски захтев за измену југословенско-аустријске границе. Поред тога, одбачен је и југословенски захтев за репарације, али је предвиђено да се аустријска имовина на југословенској територији препусти Југославији. Обећана је заштита права југословенских мањина у Аустрији.⁴⁹⁶ Југославија се са одлукама о одбацивању њених територијалних и репарационих захтева, што је убрзо названо „Париски диктат“, није сложила и саопштила је да се никад неће одрећи свих својих захтева према Аустрији. У ноти упућеној владама САД, СССР, В. Британије и Француске написано је и: „Ovakvi postupci i nepravedne odluke Saveta ministara inostranih poslova nanose veliku nepravdu savezničkoj zemlji, koja je dala teške žrtve u ratu na strani antihitlerovske koalicije. One su protivne principu samoopredeljenja naroda i odgovornosti za počinjene ratne zločine i pustošenja i nanose ozbiljan udarac međunarodnoj saradnji u ovom delu Evrope“.⁴⁹⁷ У даљем раду на припреми

⁴⁹² Исто, 160-161.

⁴⁹³ P. Dragišić, *nav. delo*, 62-63; Lj. Dimić, A. Životić, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*, 44, 294

⁴⁹⁴ ДА МСП, ПА – 1953 – Ф 8 – д.3 – 46812; P. Dragišić, *nav. delo*, 58-64, 66-68; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1949*, priredila Rozita Levi, Jugoslovenski pregled, Beograd 1991, 20-26.

⁴⁹⁵ О том сукобу видети напред стране 211-230.

⁴⁹⁶ ДА МСП, ПА – 1953 – Ф 8 – д.3 – 46812; P. Dragišić, *nav. delo*, 73-74.

⁴⁹⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1949*, 97-99; P. Dragišić, *nav. delo*, 75.

уговора са Аустријом, Совјетски Савез је наставио да се залаже за заштиту права југословенских мањина.

Видевши да нема ничију подршку у својим територијалним и репарационим захтевима према Аустрији, Југославија је, недуго после Париске конференције, прећутно одустала од њих. Ту своју одлуку није јавно објавила, али је приметно да тих захтева више нема у дипломатским контактима и преговорима. У годинама које следе поправила је своје односе са Аустријом, и у билатералним сусретима више није инсистирала на присаједињењу Коруске, већ само на мањинским правима Словенаца и Хрвата у Аустрији и контроли режима вода на Драви, што је било битно због југословенског хидросистема и електропривреде. Пред својим народом југословенски политичари су представљали да је у Паризу Југославији одузета Коруска. Посебну тежину целој ситуацији давала је и чињеница да се све дешавало током сукоба са Информбироом, па је одговорност за одбацивање југословенских захтева пребацивана и на Совјетски Савез. Да би и званично обнародовала да је одустала од територијалних захтева, Југославија се надала и неким противуслугама са друге стране, па је од Аустрије очекивала значајне уступке ради побољшања положаја Коруских Словенаца и Градишћанских Хрвата.⁴⁹⁸

Угроженост од СССР-а и осећање опасности од војног напада са те стране, условили су да Југославија буде једна од земаља које су пожуривале потписивање уговора са Аустријом, након чега би требало да групе СССР-а напусте аустријску територију. На тај начин, Југославија би бар мало смањила своју граничну линију преко које би могла да буде нападнута.⁴⁹⁹

У следећим годинама, док је Аустрија преговарала са великим силама око завршетка њене окупације и Државног уговора, односи Аустрије и Југославије су ишли узлазном путањом и дошли то тачке свестране сарадње и грађења дубљег поверења између себе.⁵⁰⁰ На крају, до потписивања *Држаног уговора о успостављању независне и демократске Аустрије* (познатијег под скраћеним називом: *Државни уговор Аустрије*) дошло је 15. маја 1955. године. Југославија га је ратификовала током новембра 1955. године. У њему није било промене аустријске границе нити одређених репарација, али

⁴⁹⁸ P. Dragišić, *nav. delo*, 74-78, 80-82, 106-107, 141-143, 163-164.

⁴⁹⁹ P. Dragišić, *nav. delo*, 122, 175-178.

⁵⁰⁰ ДА МСП, ПА – 1955 – Ф 4 – д.2 – 43030, Југословенско-аустријски односи у 1954. години.

су дефинисана права која морају бити дата словеначкој и хрватској мањини, као и право Југославије на аустријску имовину у Југославији.⁵⁰¹

* * *

Југославија је била озбиљна приликом саопштавања да, и поред потписаног Мировног уговора са Италијом, не одустаје од Трста, делова његовог залеђа и околине и дела Истре, који су били део СТТ. Са друге стране, ни Италија није била задовољна формирањем СТТ и желела је да јој се цела та област врати. Повремено су могла да се чују и потраживања из Италије за Задром и Ријеком.

Мировни уговор са Италијом је ступио на снагу 15. септембра 1947. године, а већ следећег дана Президијум Народне скупштине ФНРЈ је проширио важност Устава, закона и других правних прописа ФНРЈ на подручје припојено Југославији.⁵⁰² У местима на новим територијама су организовани митинзи поводом присаједињења, а у Лијаку код Горице и вишедневни фестивал. На њима су, између осталих, говорили и функционери југословенских власти: Борис Кидрич, председник Привредног савета и министар индустрије; Вицко Крстуловић, министар рада; Владимир Бакарић, председник владе НР Хрватске; Миха Маринко, председник владе НР Словеније; Маријан Цветковић, члан владе НР Хрватске и Вида Томшич, председник Контролне комисије владе НР Словеније и члан Извршног одбора Освободилне фронте Словеније. У њиховим говорима је помињана вековна борба народа Истре и Словеначког приморја, са посебним освртима на Други светски рат и период после њега, као и жртве пале у тој борби за слободу, не само са тих простора него и из целе Југославије.⁵⁰³ На митинзима је истицано да су резултати напора за ослобођење Јулијске крајине делимични пошто вољом других (мислили су на западне земље) није добијено све што Југославији припада. Помињане су и репресије (често су користили реч „терор“) које се спровode

⁵⁰¹ ДА МСП, ПА – 1955 – Ф 4 – д.11; исто – Ф 5 – д.17; Dragišić, *nav. delo*, 177-179.

⁵⁰² *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1947*, II tom, priredili B. Popović i Đ. Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985 (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*), 161.

⁵⁰³ На пример, Владимир Бакарић је, на митингу у Пули, 21. септембра 1947. године, изговорио: „Drugovi! Mi nismo zaboravili koliko je žrtava i napora stajalo da se Istra oslobodi, da se naš narod oslobodi, uzme vlast u svoje ruke i da upravlja onako kako on želi. Nismo zaboravili koliko je krvi stajalo da se sruši italijanski fašizam, koliko je krvi stajalo da se sruši njemački fašizam i njemačka okupacija.“ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 175.

над словеначким становништвом на територијама које су остале под савезничком и италијанском управом.⁵⁰⁴

За СТТ је требало изабрати гувернера, али две стране (југословенска и италијанска) нису успевале да се сложе око кандидата који би одговарао обема. Немогућност тог договора су искористиле САД, Велика Британија и Француска да покрену ревизију Мировног уговора са Италијом и целу СТТ предају Италији. Своју намеру су објавиле 20. марта 1948. године. У образложењу својих изјава, које ће заједнички бити назване *Трипартитна (лондонска) декларација*, поред навођења проблема око гувернера, оптужиле су југословенске власти да поступају супротно договореном и да су Зону Б практично прикључили Југославији.⁵⁰⁵ Иза свега је стајала и потреба западних сила да подрже одговарајуће антикомунистичке снаге у Италији пред предстојеће изборе у њој.⁵⁰⁶ У својим реакцијама на Трипартитну декларацију Југославија се држала актуелног тренутка, није се пуно враћала у прошлост и помињала своју борбу и жртве. Истицала је своје залагање за мир и потребу да се проблем реши између Италије и Југославије, а не одлукама трећих држава.⁵⁰⁷ Услед почетне фазе сукоба са Југославијом, Совјетски Савез није желео да јој пружи подршку и његова адекватна и правовремена реакција на тај чин је изостала.⁵⁰⁸

Италија је убрзо по Трипартитној декларацији приступила економској и политичкој интеграцији Зоне А са Италијом, на шта је Југославија одговорила још већом економском и политичком интеграцијом Зоне Б. Тако је граница зона практично постала и државна граница, а претензије ка другој територији обе стране су исказивале граничним инцидентима који су били честа појава у следећим годинама.⁵⁰⁹

У наредном периоду жртве рата нису биле коришћене као аргумент у обиму у ком је то био случај у првим послератним годинама. Југославија се више концентрисала

⁵⁰⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 162-165, 168-178.

⁵⁰⁵ М. В. Милкић, *Југославија, Италија и Тришанска криза 1948-1954*, докторска дисертација у рукопису, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2012, 153; В. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945-1954. Vojno-politički aspekti*, 41-42; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1948*, priredili P. Despotović, S. Jovanović, K. Obradović, Jugoslovenski pregled, Beograd 1989 (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*), 595.

⁵⁰⁶ Л. Матес, *Међународни односи социјалистичке Југославије*, Нолит, 1976, 77-80.

⁵⁰⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 67-71; М. В. Милкић, *нав. дело*, 155.

⁵⁰⁸ М. В. Милкић, *нав. дело*, 156-157; Лео Матес, *нав. дело*, 78-80.

⁵⁰⁹ М. В. Милкић, *нав. дело*, 157; В. Dimitrijević, D. Bogetić, *нав. дело*, 41-42.

на положај своје мањине у Зони А, често га поредећи са положајем током фашизма.⁵¹⁰ Полако се померала ка ставу да је постојећа граница зона оно што ће бити будућа италијанско-југословенска граница, уз евентуалне исправке, и у више наврата била је спремна да о томе преговара. Разговоре о решавању тршћанског проблема је наставила да води са представницима западних сила, на разним нивоима, али и са Италијом.

Велике антијугословенске демонстрације су организоване у Трсту и другим италијанским градовима на годишњицу Трипартитне декларације 1952. године. Ово је утицало на западне силе да одустану од управе над Зоном А и скоро у потпуности је препусте Италији. Одлука о томе је објављена 9. маја 1952. године, по завршетку Лондонске конференције на којој се расправљало о Зони А СТТ, у *Меморандуму о разумевању* између В. Британије, САД и Италије. Југославија је одговорила најавом реципрочних мера и проширењем своје власти у Зони Б, на шта није добила негативан одговор западних сила, већ само ћутање, које се могло схватити и као одобравање.⁵¹¹

Односи између Југославије и Италије су се додатно погоршавали током лета 1953. године. На одређена антијугословенска иступања италијанске владе, Тито се оштро осврнуо у свом говору на митингу поводом десетогодишњице ослобођења Словеначког Приморја (од Италијана) у малом словеначком месту Округлица, у близини Нове Горице, 6. септембра 1953. године. Поменуо је дешавања током рата и неколико пута поновио да су италијанске окупационе власти током Другог светског рата на том простору извршиле злочине, износећи и бројеве убијених, депортованих и послатих на принудни рад и у концентрационе логоре. На крају каже да је те цифре, „крвљу заливене“, изнео да свет не заборави југословенске жртве, да види на чијој страни је правда, као и да југословенске власти не могу да забораве те жртве пошто још увек гледају у мајке у црном и пошто су гробови још увек свежи. Током говора је изнео да југословенску Владу интересује цела територија СТТ, а не компромисно решење у виду затеченог стања о ком су се водили разговори.⁵¹² Недељу дана касније, у Сплиту, на прослави десетогодишњице оснивања Осмог далматинског корпуса, поново је говорио о италијанским злочинима током рата, као одговор на писање италијанске

⁵¹⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1950*, priredili D. Bogetić, Đ. Tripković, Jugoslovenski pregled, Beograd 1993 (dalje: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1950*), 61.

⁵¹¹ М. В. Милкић, *нав. дело*, 181-186; D. Bogetić, *нав. дело*, 49-51.

⁵¹² Ј. Б. Тито, *Говори и Чланци VIII*, Напријед, Загреб, 1959, 199-209, 216; Миљан В. Милкић, *нав. дело*, 221.

штампе да злочина није било. Осврнуо се и на италијански предлог да се у СТТ одржи плебисцит и да становништво одреди да ли ће у Југославију или Италију, који југословенске власти одбијају пошто је Мусолини „најкрвавијим терором“ истерао десетине хиљада југословена из Трста.⁵¹³

Даља немогућност договора између Југославије и Италије је поново натерала западне силе да повуку одређене потезе. Овај пут су, 8. октобра 1953. године, пренеле целу управу у Зони А на Италију, што је изазвало нову велику кризу током које су војске обе земље знатно појачале своје снаге на граници. Приликом говора на збору у Лесковцу, на прослави десетогодишњице формирања јужноморавских бригада, 10. октобра 1953. године, Тито је, неколико пута помињући југословенске жртве и земљу натопљену крвљу, рекао и да се Југославија не слаже са задовољењем италијанских империјалистичких апетита на њен рачун.⁵¹⁴ Југословенска влада је, пар дана касније, упутила меморандум УН-у у ком је изразила своје противљење том чину и написала: „Окупација Zone A STT sa strane italijanske vojske i preuzimanje uprave u Zoni A od Republike Italije, značilo bi da se osam godina posle pobede Ujedinjenih Nacija državi agresoru dozvoljava da prisvoji sebi etničku teritoriju svoje žrtve, i to samovoljnim aktom triju vlada koje ni od koga nisu bile ovlašćene“.⁵¹⁵

У преговорима који су наступили, Југославија је тражила одређене територијалне компензације, при чему је дефинитивно била одустала од целе Зоне А. Када су западне силе одлучиле да финансирају изградњу луке у Копру, која би за југословенске потребе била замена тршћанске луке, Југославија је пристала на договор и поделу СТТ према затеченом стању, уз мање измене. Споразум САД, В. Британије и Југославије, којим је наведено постигнуто, потписан је 31. маја 1954. године. Након неколико месеци на предложено је пристала и Италија и коначна подела и укидање СТТ су спроведени усвајањем Меморандума о разумевању између Италије, В. Британије, САД и Југославије 5. октобра 1954. године у Лондону. Као прилог је усвојен и

⁵¹³ Ј. Б. Тито, *исто*, 220-224.

⁵¹⁴ „... они су дали један комад наше крвљу натопљене земље, укључивши и Трст.“; „Задовољавати апетите талијанског империјализма на рачун једне мале земље, која је толико крви пролила за заједничку ствар, то је више него неразумљиво – и ми се са тиме сложити нећемо“ Ј. Б. Тито, *исто*, 284-288.

⁵¹⁵ В. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija Socijalističke Jugoslavije, Dokumenti I. Knjiga druga*, Radnička štampa, Beograd 1977, 293.

Специјални статут о мањинама.⁵¹⁶ Овим је проблематика италијанско-југословенске границе решена, иако је тек 1975. године, потписивањем Осимских споразума, дефинитивно била и потврђена.

Слика 5 - Слободна Територија Трста са границом зона и југословенско-италијанском границом након 1954. године
(извор: Војна енциклопедија 10, Београд 1975, 147)

⁵¹⁶ М. В. Милкић, *нав. дело*, 223-224, 242; В. Dimitrijević, D. Bogetić, *нав. дело*, 163, 172-173; D. Bogetić, *Jugoslavija i zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, JP Službeni list SRJ, Београд 2000, 64, 137-141.

Пристајање на поделу СТТ и одустајање од Трста југословенске власти су образложили потребом за миром и стабилизацијом у Европи, али и трајнијим нормалним односима са Италијом. Тито је говорио да је било неопходно поднети и ту жртву, али да Југославија може да буде задовољна што је то питање скинуто са дневног реда. Сматрао је да треба да буде поносна на ту жртву, јер је доказала да није само на речима за миран начин решавања проблема, него је спремна да то и на делу покаже, ако је то у интересу очувања мира у свету.⁵¹⁷

Од потписивања Мирног уговора, односе Југославије и Италије су оптерећивала и питања изручења ратних злочинаца (о чему ће бити речи касније)⁵¹⁸ и исплата репарација. Италија је била дужна да у року од седам година исплати Југославији 125.000.000 америчких долара, али су уплатили само мањи део. Италијанске власти су уплату прве транше покушале да услове одређеним попуштањима са југословенске стране по питању решавања тршћанског питања, али Југославија није била спремна на такве компромисе.⁵¹⁹

* * *

Југославија није имала територијалне претензије ка Грчкој, али је имала интерес да заштити македонско становништво у њој. Услед тога је размишљала о широкој балканској федерацији у којој би вардарски, пирински и егејски Македонци могли да живе у једној држави. Југославија се, од краја Другог светског рата, па и током Грчког грађанског рата, званично залагала за одговарајући положај македонске мањине у Грчкој и иступала против лошег понашања грчких власти према припадницима те мањине. Приликом тога, представници њене власти су знали да помену и жртве које је македонски народ дао у борби против окупатора Грчке током Другог светског рата.⁵²⁰

⁵¹⁷ Ј. Б. Тито, *Говори и Чланци IX*, Напријед, Загреб, 1959, 294-288, 321, 340; Ј. Б. Тито, *Говори и Чланци X*, Напријед, Загреб, 1959, 171-172.

⁵¹⁸ Видети стране 175-185.

⁵¹⁹ М. В. Милкић, *нав. дело*, 45, 51, 56-57.

⁵²⁰ Тако је народни посланик из НР Македоније Димитар Влахов, 18. јануара 1946. године, за говорницом Уставотворне скупштине ФНРЈ рекао: „... ne treba da se zaboravi da su naša makedonska braća učestvovala, zajedno sa grčkim narodom, u prvim redovima borbe protiv Italijana, od 1940. do 1941. godine. U tom ratu palo je 4 000 Makedonaca. Osim toga, u partizanskim odredima Makedonci su učestvovali isto tako u prvim redovima sa 30 000 duša.“, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 13; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*, 154, 186.

* * *

У борби за територијално проширење на рачун Аустрије није помогло помињање југословенских жртава, као ни било који други аргумент. Међутим, крв пала на корушкој земљи је омогућила да се словеначком и хрватском становништву у Аустрији обезбеде боља мањинска права. У случају борбе за границу са Италијом само на први поглед делује као да је резултат неповољан по Југославију, односно да је мало добијено и да су жртве биле узалудне. Коначно решење из 1954. године било је према тадашњем стању на терену (уз мале измене). Југославија није добила оно што је највише хтела – Трст, али је добила Истру и неке друге територије. Обећање да ће се помоћи изградња луке у Копру је донекле задовољило југословенске економске прохтеве. Не треба заборавити ни да су Југославији, већ током рата, без проблема препуштени Задар, Ријека и острва у Јадрану, који су пре рата били део Италије. Реално политичко сагледавање својих спољно-политичких могућности, као и брига и размишљања о будућности условили су да Југославија одустане од својих територијалних захтева за Зоном А СТТ и Корушком.

Западни савезници нису потцењивали југословенске жртве када су наступали супротно југословенским интересима, већ је реч била о много већем улогу – послератном уређењу Европе и света, у ком је Запад новог главног супарника видео у СССР-у и његовим сателитима и од којих је хтео да створи систем одбране. Аустрија је у том систему виђена као одговарајућа тампон зона, а Италија као савезник, при чему је Трст са својом луком и залеђем имао важан стратешки значај. Жртве које су пале током рата у тим тренуцима нису биле пресудан фактор, пошто су оне већ одиграле своју улогу, а требало је мислити о будућности. Покушаји Југославије да своје захтеве оправда и жртвама, говоре да је и она имала свест да је њена жртва оцењена и призната, па да могу да пробају да играју и на карту симпатија за велику борбу и саосећања за бројне жртве. У прилог томе иде и чињеница да су жртве помињане увек негде на крају, а да се више гледало на то шта добијање тражених територија значи у датом тренутку и у будућности, с обзиром на њихову демографију и још више економске потенцијале и потребе.

Исцрпљујућа борба за проширење територије на западу, која је трајала читаву деценију, негативно је деловала на југословенске спољно-политичке односе, пошто ју је

скоро константно конфронтирала са западним земљама, при чему је неколико пута постојала и опасност од рата. Паралелно са преговорима око југословенских граница са Италијом и Аустријом, односе са Западом је погоршавала и једна друга проблематика – питање ратних злочинаца.

Проблематика ратних злочинаца

Током самог Другог светског рата, савезници су приметили да оружане снаге нацистичке Немачке врше масовне ратне злочине и да они постају све учесталији и бруталнији. Услед тога, представници антифашистичких земаља су још током рата почели да воде разговоре о заједничком раду на проналажењу и кажњавању ратних злочинаца сила Осовине. То је резултирало, између осталог, оснивањем Комисије Уједињених народа за ратне злочине (КУН) 20. октобра 1943. године и Московском декларацијом три велике силе (СССР, САД, Велика Британија), 1. новембра 1943. године, којом је одређено да се злочинцима суди у земљама у којима су починили злочин, а на основу националних законодавстава. Осмог августа 1945. године, по завршетку рата у Европи, склопљен је Споразум о гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца европских сила Осовине којим је основан Међународни војни суд за суђење ратним злочинцима. Он је требало да суди онима чији злочини нису везани за једну земљу и за три нове врсте кривичних дела: злочине против мира, ратне злочине и злочине против човечности. Ови злочини су касније, под окриљем Уједињених нација, и званично кодификовани као међународна кривична дела.⁵²¹

У међународним напорима за кажњавање ратних злочинаца учествовала је и југословенска влада у избеглиштву, а по том питању ангажовао се и партизански устанички покрет, о чему смо већ писали раније.⁵²² У склопу припрема за формирањем

⁵²¹ АЈ – 50 – 36 – 77 – 1947. год - Принципи и пракса у изручењу ратних злочинаца и издајника (исти документ се налази и у: ДА МСП – ПА – 1951 - Ф 47 – д. 21 – пов. бр. 419240 и АЈ – 110 – 620; даље: Принципи и пракса...), 3-18, 194; ДА МСП – ПА – 1946 - Ф 45 – д. 20 – Принципи кажњавања ратних злочинаца и остварење ових принципа (даље: Принципи кажњавања...), 1-27; *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, priredili: V. Knežević-Predić, S. Avram, Ž. Ležaja, Fakultet političkih nauka, Crveni krst Srbije, Međunarodni komitet Crvenog krsta, Beograd 2007², 595-603, 608; *Nirnberška presuda*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948, 10-19, 237-244; *Zbornik odabranih materijala i tekstova, II*, Komisija za kodifikaciju Međunarodnog ratnog prava DSNO i DSIP, Beograd 1960, 218, 221-229; M. Grahek Ravančić, *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944. – 1947.*, 33-35.

⁵²² Видети стране 56-57.

заједничке владе између представника НКОЈ-а и краљевске владе, током фебруара 1945. године, спојене су активности две комисије за истраживање ратних злочина у оквиру Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.⁵²³

Поред потребе за задовољењем правде, формирање Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача показује и други мотив устаничке владе. Политички аспект њеног оснивања је потреба да се казне и помагачи окупатора, односно домаћи издајници и, што је са становишта КПЈ важније, противници у борби за ново државно уређење. Њих је требало делегитимисати и пред домаћом и пред међународном јавношћу, а приказати њихове злочине током рата према цивилном становништву био је један од најбољих начина за то. Државна комисија је посебну пажњу обратила на злочине велеиздаје, иако тога није било у међународном праву. Због тога је пред међународном јавношћу приказивана повезаност домаћих злочинаца са међународно прихваћеним ратним злочинима, пре свега убиствима, а пред југословенском је додатно истицана и сарадња са окупаторима.⁵²⁴ Домаћи злочинци чије изручење је Југославија тражила су јој представљали и проблем пошто су чинили део емиграције која је радила против ње,⁵²⁵ па је и зато ургирала њихову предају.

Са друге стране, покушаји Италије да представи да је италијанска окупација била прихваћена од народа и да нису вршени ратни злочини, као и опасност да Италија пређе из табора поражених у табор победника, условила је државну и политичку хитност у проналажењу доказа о извршеним злочинима.⁵²⁶ Било је битно и пре краја рата доказати италијанску кривицу, пошто би то олакшало југословенска потраживања италијанских територија насељених словенским живљем.

Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача почеле су са радом убрзо по оснивањима. Своје налазе су прослеђивале Државној комисији, која је састављала листу ратних злочинаца за целу земљу и пријављивала их на листу КУН. До краја свог постојања, Државна комисија је утврдила 17.175 ратног

⁵²³ М. Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, 98.

⁵²⁴ О политичкој употреби домаћих ратних злочинаца видети стране: 267-290.

⁵²⁵ ДАМСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф II – д.16, л.-и II/1802-II/1806.

⁵²⁶ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 18 – д.2 – л-и XVIII/21- XVIII/24; D. Papović, *Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, tokom Drugog svjetskog rata (1945-1947)*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_1945/rad_cg_komisije_za_utvrđivanje_ratnih_zlocin_a_tokom_2svj_rata.htm (poslednji put pogledano 22.9.2015).

злочинца иностраног порекла, од тог броја Немаца је 4.071, Аустријанаца 1.223, Фолксдојчера 2.560, Италијана 3.618, Мађара 3.325, Бугара 1.568, Албанаца 247 и 563 лица друге националности. Од тог броја, 2.868 највећих је било уписано на листу КУН (1.711 Немаца, 923 Италијана, 178 Бугара, 54 Мађара и 2 Албанца). Државна комисија утврдила је и 8.700 становника Југославије за ратног злочинца (не рачунајући Фолксдојчере и Русе емигранте које није сматрала југословенским држављанима).⁵²⁷

Југославија је, 29. септембра 1945. године, потписала Споразум о гоњењу и кажњавању ратних злочинаца европских сила Осовине са Статутом Међународног војног суда. Била је девета светска земља која је приступила овом споразуму.⁵²⁸

Заједно са повлачењем немачких снага из Југославије, земљу су напуштали и бројни припадници квинслиншких формација. Плашећи се партизанске (комунистичке) освете мислили су да би било боље да се предају западним савезницама. Међутим, на самом завршетку и непосредно после рата, британске војне снаге су југословенској војсци предавале заробљене југословенске држављане, односно припаднике разних квинслиншких јединица и органа власти. Део тих заробљеника неке југословенске јединице су масовно ликвидирале (Блајбург и крижни путеви су најпознатији и највећи случајеви). То се, заједно са ранијим сазнањима да су се припадници ЈА и представници нових власти сурово обрачунавали са својим противницима у земљи, надовезало на политичко-војне сукобе око Јулијске крајине и Корушке и на незадовољство В. Британије и САД услед покушаја промена политичког система у Југославији и њено све веће везивање са СССР-ом. Све то је условило да окупационе власти В. Британије и САД-а у Немачкој и Аустрији, престану да изручују Југославији припаднике непријатељских формација или квинслиншких власти који су успели да побегну из Југославије. Англоамеричке војне снаге су, у августу 1945. године, добиле наређење својих власти да из Немачке и Италије не изручују савезничким земљама ратне злочинце које треба извести пред британски или амерички суд, али и оне за које постоје сумња у оправданост захтева или околности које његову предају чине непожељном.

⁵²⁷ М. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Arhiv Jugoslavije, Zad, Beograd 1996 (даље: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, I*), 44-46.

⁵²⁸ ДА МСП, ПА – 1946 – Ф 87 – д.2 – л. LXXXVII/139; Ј. Јовановић, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*, 23.

Правну снагу, ове одлуке Англоамериканаца су добиле доношењем Закона број X Контролног савета за Немачку, 20. децембра 1945. године, којим је дато овлашћење командантима окупационих зона да одлучују о изручењима. Тиме је савезничким судовима у окупационим зонама признат примат над захтевима других земаља.⁵²⁹

Пориве администрације САД да више не изручују ратне злочинце Југославији јасно је српским дипломатама у Вашингтону, током априла 1946. године, изнео председник Одбора за спољне послове Сената САД сенатор Том Конали (Tom Connally). Он је у делу разговора око суђења Дражи Михаиловићу рекао да САД не могу имати поверење у државу која стално прогања, суди и стреља, а када је разговор прешао на Анте Павелића, и чињеницу да није изручен Југославији, Конали је упитао зар Југославија хоће да јој се изручи још неко за страљање.⁵³⁰

Поред тога, и КУН се определила да на своју листу уписује само злочинце из осовинских земаља и њихових сателита, а не и оне који су починили злочине у својим земљама.⁵³¹

На тај начин отворено је још једно поље на ком су се супростављале Југославија и западне земље.

Највећи број злочинаца које је Југославија тражила склонио се на територије Немачке, Аустрије и Италије, које су биле под окупацијом западних савезника - САД-а, Велике Британије и Француске, па се Југославија обраћала тим земљама и њиховим окупационим командама са захтевима за њихово изручење. Већ од самог почетка у тој сарадњи су се јавиле разне тешкоће. Оне су се огледале у неправилном тумачењу постојећих споразума, одуговлачењу са одговорима и дозволама, отежавању или онемогућавању рада југословенских мисија и тимова и одуговлачењу са хапшењима и изручењима злочинаца.⁵³² Лица која су напустила Југославију крајем рата су смештана

⁵²⁹ Принципи и пракса..., 18-21; Принципи кажњавања..., 37-39; *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, , 604-607; *Nimberška presuda*, 20-24.

⁵³⁰ ДА МСП, ПА – стр.пов – 1946-1947 – Ф IV – д.2 – л.-и IV/206- IV/208.

⁵³¹ Принципи и пракса..., 31.

⁵³² Принципи и пракса..., 29-136; Принципи кажњавања..., 27-41; В. Jandrić, *Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbegličkih logora u Italiji*, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 2 (2006), 466-495; М. Милкић, *Односи Југославије и Италије у контексту изручења ратних злочинаца након Другог светског рата*, *Војно-историјски гласник*, 2/2012 (2012), 113-140.

у логоре за избегла и расељена лица на окупираним територијама, добијали су азиле и држављанства, пребацивани су у друге земље, итд.

Један од основних неспоразума у процесу изручивања ратних злочинаца било је погрешно тумачење тога ко је ратни злочинац, односно из које земље потичу ратни злочинци које треба изручивати. Иако је било одређено да се међу злочинце рачунају и квинслинзи који су починили злочине, англоамеричке војне команде су задржале право да одлучују о томе могу ли се други страни држављани, осим Немаца, изручивати.⁵³³ Изручивање Италијана је било препуштено италијанској влади, са којом Југославија није имала дипломатске односе.⁵³⁴

Лица избегла из Југославије западне земље су посматрале као политичке избеглице, односно особе којима би се политички судило уколико се врате у земљу, па их и нису слали назад у Југославију.⁵³⁵ Са друге стране, југословенске власти у избеглим лицима виде домаће издајнике и ратне злочинце, особе којима треба судити због злочина почињених према сопственом и другим југословенским народима у земљи. Они су представљали и претњу за нови поредак који се у Југославији успостављао, пошто су могли да буду део снага које би могле да га сруше.

Југословенске власти су тражиле дозволу за улазак својих војних мисија које би истраживале ратне злочине, прегледавале архиве, обилазиле логоре и затворе, саслушавале сведоке, прикупљале доказе и тражиле ратне злочинце у Италији, Аустрији и Немачкој. Док је за потоње две земље то било одобрено, за Италију није. Иако је начелно дато одобрење да мисија може да посети Италију, коначна одлука никад није донешена. Рад тиму у Аустрији није био одмах одобрен, а кад је одобрен, наилазио је на потешкоће, укључујући и забране посета неким логорима и локацијама.⁵³⁶

⁵³³ Принципи и пракса..., 30-33, 107-117; Принципи кажњавања..., 39-37.

⁵³⁴ Принципи и пракса..., 107.

⁵³⁵ Посебно су позитиван однос имале према онима који су ратовали са Дражом Михајловићем, сматрајући да су се ти људи борили за праву ствар, не улазећи у то ко је био у праву – Тито или Михаиловић. ДА МСП, ПА – 1947 – д. 55 – л. 55/313.

⁵³⁶ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 18 – д.2; исто, д.6 – л-и XVIII/198а- XVIII/214; ДА МСП, ПА – стр. пов. – 1945-1946 – Ф 2 – д.7 – л. II/504; Принципи и пракса..., 49-53, 74-78, 88-89, 91-93, 101-106, 112-113; Принципи кажњавања..., 33-35, 37; ДА МСП, ПА – 1947 – Ф 10 – д.27, д. 28; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 15-17; В. Jandrić, *nav. delo*, 466-475; М. Grahek Ravančić, *Narod će im suditi...*, 324-326.

Да би били сигурни да се нека особа не тражи само из политичких разлога, Енглези и Американци су тражили да им се достављају *prima facie* докази о кривици, односно довољни докази да су те особе заиста починиле злочине. На тај начин су саме одлучивале да ли би се некој особи судило политички или заиста због почињених злочина. Нису увек ни признавале упис злочинаца на листу КУН, него су и за њих тражиле да се докази доставе лично њима и они би одлучивали да ли су они довољни или не. Међутим, одуговлачења и неизручења су се дешавала чак и кад би Југославија директно командама окупационих зона достављала доказе и документацију која је тражена. Англоамеричке власти су задржавале за себе и право да одлучују и да ли постоје друге околности које предају траженог лица чине непожељном, што се у пракси односило на питање да ли се ради о евентуалном политичком потраживању. Такође, прво су хтеле да се увере да одређена особа није починила ратни злочин против њихових снага, пошто су, у тим случајевима, желеле прве да им суде. Југославија је слала протестне ноте и покушавала да кроз разговоре свог дипломатског и војног особља у окупираним зонама утиче на промену у тумачењима и поступцима, као и да издејствује изручења, али све то углавном није имало успеха.⁵³⁷

Доста често су југословенски представници „шетани“ између британске и америчке владе с једне стране и њихових окупационих команди с друге стране, пошто су и једни и други проглашавали оног другог надлежним за издавање дозвола за изручењем. Један од многобројних примера је покушај из лета 1945. године да се из Италије, Југославији изручи група ратних злочинаца међу којима су били: Милан Недић, Милан Аћимовић, Момчило Ђујић и Лео Рупник. Захтеви су били поднети савезничкој Врховној команди у Касерти, али је добијен одговор да не може она да одлучи о испоручивању тих лица, већ мора да добије инструкције од надређених (британског Министарства рата и Заједничке главне команде из Вашингтона). На југословенско инсистирање да постоје међународни договори, као и засебна савезничка акта, око издавања ратних злочинаца, правдали су се да прво морају да изруче стране држављане, односно Немце, али и тиме да наређења могу да примају само од војних, а не и цивилних власти (југословенски делегати у Италији су се позвали на ставове

⁵³⁷ Принципи и пракса... 33-135, Принципи кажњавања..., 27-41; ДА МСП – ПА – 1945 – Ф 18 – д.3 – л. XVIII/83-84; исто, д.12 – л. XVIII/471; исто – 1947 – Ф 121 – д.15 – л-и 121/422-121/423; исто – 1948 – Ф 81 – д.7 – л. 81/303; В. Jandrić, *nav. delo*, 469.

британског Министарства иностраних послова). Југословенске власти су против оваквих поступака протествовале и слале ноте америчкој и британској амбасади, са захтевима да се издају неопходна наређења преко војних команди, али је то углавном било без успеха.⁵³⁸

Ситуација у Аустрији и Немачкој је била обрнута – војна команда је тражила одобрење својих Министарстава спољних послова или влада. У неколико наврата је чак и саопштено да су за југословенска потраживања постојале специјалне инструкције да се сви захтеви прослеђују вишим органима.⁵³⁹

Дешавало се и да екстрадиција буде одобрена, али да се ипак не спроведе. Било је и случајева да се договори предаја, а на сам дан предаје/преузимања оптужени буде одведен у болницу, и после тога не буде изручен. Неким заробљеним Немцима се изгубио траг, иако је било одобрено да могу да буду изручени Југославији. Десио се чак и случај да је југословенска делегација за ратне злочине у британској зони Немачке, уз помоћ британских снага, ухапсила 13 оптужених Југословена, али да су их накнадно британске снаге ослободиле.⁵⁴⁰

Било је доста случајева да југословенске власти и органи добију информацију где се налази неки од злочинаца који Југославија тражи. Те информације су прослеђиване са захтевима да се злочинци ухапсе и предају Југославији. Међутим, убрзо би те особе промениле локације, и Југославији би било јављено да се та лица више не налазе на дојављеним местима.⁵⁴¹

У циљу успешнијег изручивања лица која су била оптужена за издају, Југославија је, 8. септембра 1947. године, склопила *Споразум о југословенским расељеним лицима* са Великом Британијом, на основу ког су Британци требали да јој репатрирају југословенске грађане и изруче издајнике и ратне злочинце који се налазе на територијама којима они управљају. Међутим, како Британци за два месеца нису

⁵³⁸ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 18 – д. 12 – л.-и XVIII/467- XVIII/488; Принципи и пракса..., 31, 90; В. Jandrić, *nav. delo*, 469-472.

⁵³⁹ Принципи и пракса..., 31, 39-40, 59-62, 68, 71-72.

⁵⁴⁰ Принципи и пракса..., 37, 43-44, 54, 57-59, 107; Принципи кажњавања..., 30-31; В. Jandrić, *nav. delo*, 494.

⁵⁴¹ Принципи и пракса..., 63, 78, 107; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф 1 – д.5 – л.-и I/1176- I/1178; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1947– Ф 2 – д.7 – л.-и II/1123 - II/1137; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1947– Ф 4 – д.6 – л.-и IV/526 -IV/530; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1947– Ф 4 – д.7 – л.-и IV/594 -IV/628; В. Jandrić, *nav. delo*, 473, 476.

репатрирали или предали ни једно лице, а Споразум је само закомпликовао целу процедуру, Југославија га је 9. децембра исте године отказала.⁵⁴²

Као и у својим окупационим зонама у Аустрији и Немачкој, Англоамериканци су отежавали и одбијали изручења ратних злочинаца из Италије, посебно оних југословенског порекла. Југославија је уложила посебне напоре да добије спискове југословенских грађана који се налазе у логорима у Италији, како би на основу њих сазнала где се крију ратни злочинци. Међутим, савезничка команда је константно избегавала да достави спискове оправдавајући то заштитом политичких избеглица. Поред тога, италијанске власти су одбијале да изруче своје грађане оптужене за ратне злочине. На основу југословенских тражења захтевали су од оптужених да се изјасне о оптужбама. Након што би они изјавили да нису криви, ослобађали су их сваког даљег гоњења и одговарања. Исто је било и са Италијанима које су ухапсиле савезничке војне власти и предале их италијанским. Све наведено је важило и за оне који су као ратни злочинци били уписани на Листу КУН. Чак су и неки од тражених Италијана добили посао у државној служби (Тадео Орландо је био генерални секретар Министарства рата, а Акиле Мареча помоћник министра унутрашњих послова. Током рата обојица су била део окупаторског апарата у Југославији, и командовали јединицама које су извршиле злочине).⁵⁴³

Након потписивања Мировног уговора са Италијом, англоамеричке снаге су започеле повлачење из те земље, а предају Југославији њених грађана који су се налазили у Италији, препустили италијанској влади.⁵⁴⁴ Међутим, иако је чланом 45. Уговора о миру било одређено да Италија мора да изручи ратне злочинце, Италија то није урадила. Ни за своје, ни за стране (односно југословенске) држављане.⁵⁴⁵ Логори за избеглице у Италији су убрзо били расформирани, а југословенски грађани су их напустили и отишли у прекоокеанске земље или се склонили у англоамеричке окупационе зоне у Аустрији и Немачкој.

⁵⁴² ДАМСП, ПА – 1947 – Ф 30 – д.18 – л-и 30/578-30/583; исто, д.19 – л-и 30/626-30/630; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 145- 149, 399-401, 418-420; М. Милкић, *нав. дело*, 130.

⁵⁴³ Принципи и пракса..., 86-124; Принципи кажњавања..., 31-33; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 284; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 421-422; В. Jandrić, *нав. дело*, 476, 479; М. Милкић, *нав. дело*, 119-127.

⁵⁴⁴ ДА МСП, ПА – 1947 – Ф 55 – д.18 – 55/362-363; М. Милкић, *нав. дело*, 113-136.

⁵⁴⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 38-39.

У оквиру својих напора да јој се изрече ратни злочинци и домаћи издајници Југославија се борила и за јасно дефинисање термина „избеглица“ и „расељено лице“, како се под тим називима, и међународном заштитом која је постојала за њих, не би скривале особе које је сматрала издајницима и ратним злочинцима. Успех у томе је био делимичан. Уједињене нације су, крајем 1946. године, прихватиле да се под термином „избеглица“ не рачунају лица која су ратни злочинци, квинслинзи и издајници, али су прихватиле да то може бити лице које не жели да се врати у своју земљу због околности које су наступиле као последица Другог светског рата.⁵⁴⁶ На тај начин је ипак омогућено да се неко лице оптужено за издају и ратни злочин сакрије под термином „избеглица“ и не буде репатрирано у своју земљу.

Англоамеричке снаге нису хтеле да изручују Југославији италијанске ратне злочинце, али су зато Италијане које су оптужиле за злочине против својих војски хватале и судиле им.⁵⁴⁷

Сличне проблеме као са Енглезима и Американцима, Југославија је имала и са Француском,⁵⁴⁸ као и неким другим савезничким или неутралним земљама – Швајцарском⁵⁴⁹, Шведском,⁵⁵⁰ ...

Међутим, и поред свих одбијања и одуговлачења изручења, Југославији је, из окупационих зона западних сила, био изручен један број ратних злочинаца. До априла

⁵⁴⁶ ДАМСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф II – д.10, л. II/987; ДАМСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф II – д.12 – л.-и II/1254-1255; Принципи и пракса..., 136-173; ДАМСП, ПА – 1946 – Ф 87 – д.16 – л-и LXXXVII/529- LXXXVII/530; исто, д.17; АЈ – 110 – 620 – Praksa Imperijalista u zaštiti ratnih zločinaca-izdajnika, zloupotrebom ројма „raseljena lica“; Резолуција Генералне скупштине УН број 62 од 15. децембра 1946. [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/62\(I\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/62(I)) (последњи пут погледано 5. 10. 2016); *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 24-30, 35-36; J. Jovanović, *nav. дело*, 96-99.

⁵⁴⁷ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 18 – д.3 – л. XVIII/81; В. Jandrić, *nav. дело*, 491.

⁵⁴⁸ ДАМСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф II – д.14, л. II/1530; исто, д.16, л.-и II/1802-II/1806; Принципи и пракса..., 124-135; Принципи кажњавања..., 39-41; ДА МСП, ПА – 1947 – Ф 10 – д.28 – л-и 10/639-10/648; ДА МСП, ПА – 1949 – Ф 59 – д.1 – л-и 59/12-59/23.

⁵⁴⁹ Најзначајнији злочинац којег је Југославија тражила од Швајцарске био је Италијан Ђузепе Бастианини, Гувернер Далмације током италијанске окупације. Швајцарска је одбијала да га преда инсистирајући да Југославија тражи екстрадицију на основу Конвенције о екстрадицији криваца између Краљевине Србије и Швајцарске из 1887. године. Југославија то није желела, пошто тада није постојао појам ратног злочина, а инсистирала је на чињеници да је КУН уписао Бастианинија на своју листу. На крају се Бастианини вратио у Италију. Принципи и пракса..., 174-177; Принципи кажњавања..., 41-42, 44-45; ДА МСП, ПА – 1949 – Ф 59 – д.3.

⁵⁵⁰ Југославија је од Шведске тражила изручење четири особе, али су шведске власти тражила да се поднесе захтев на односу њеног Закона о екстрадицији из 1913. године, што Југославија није хтела, позивајући се на нове међународне правне норме. На крају, ове особе нису изручене Југославији, а напустиле су Шведску. Принципи и пракса..., 178; Принципи кажњавања..., 42, 44-45; ДА МСП, ПА – 1948 – Ф 81 – д.10; исто, 1949 – Ф 59 – д.5 – л. 59/225.

1948. године Југославији је било изручено укупно 83 Југословена (58 из окупационих зона у Немачкој и Аустрији и 25 из Италије), као и 225 Немаца (и Аустријанаца).⁵⁵¹ Најзначајније личности међу њима били су Милан Недић, Леон Рупник и Славко Кватерник, као и генерал Харолд Турнер, шеф немачког Управног штаба у Србији (цивилне окупационе власти), током 1941. године и прве половине 1942. године.

Ситуација је била потпуно другачија на Совјетским окупационим зонама. Сарадња је била добра, али у тим зонама није било много злочинаца које је Југославија тражила. До априла 1948. године Југославији је изручено 17 Југословена и 5 Немаца.⁵⁵² Исти је случај био и са Чехословачком. Из ње је до истог месеца било изручено осам Југословена.⁵⁵³

Око изручивања ратних злочинаца из Мађарске, Југославија је сарађивала са мађарском владом. Том сарадњом је углавном била задовољна, односно подршком која је постојала са њене стране. Међутим, резултати су били релативно скромни. Од 108 ратних злочинаца који су тражени у Мађарској, до априла 1948. године, пронађено је и изручено њих 33 (сви мађарске народности - деветоро родом са југословенског простора и 24 родом из Мађарске). Једно тражено лице су сами Мађари осудили на смрт, док остали нису пронађени. Без обзира на исказану вољу мађарске владе да изручи злочинце које је Југославија тражила, део њих се успешно крио у земљи и имао помоћ и од одређених људи запослених у државној служби.⁵⁵⁴

Са Бугарском је био постигнут споразум да бугарски судови суде бугарским ратним злочинцима који су починили злочине у Југославији, а на основу материјала које достави Југославија.⁵⁵⁵ Међутим, и поред тога, Југославији су били изручени неки ратни злочинци, да би им се судило у земљи у којој су злочине починили, па су суђења за ратне злочинце бугарске народности била организована и у Југославији.⁵⁵⁶ Бугарска

⁵⁵¹ М. Zečević, J. P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, I*, 57-60.

⁵⁵² Принципи кажњавања..., 43; М. Zečević, J. P. Popović, *nav. delo*, 58-60.

⁵⁵³ Принципи кажњавања..., 43; М. Zečević, J. P. Popović, *nav. delo*, 58-59.

⁵⁵⁴ Принципи кажњавања..., 43; АЈ – 50 – 36 – 77 – л. 289; ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 5 – д.13 – л.-и V/307-V/309, V/314; исто – 1946 – Ф 54 – д.22; Ф 55 – д.6 и д.7; ДА МСП, ПА – 1949 – Ф 59 – д.5 – л.-и 59/509-59/213; исто – 1950 – Ф 61 – д.11 – 427025/48 и 45952; М. Zečević, J. P. Popović, *nav. delo*, 58, 60.

⁵⁵⁵ Принципи кажњавања..., 43; АЈ – 50 – 36 – 77 – л.-и 289-290; М. Zečević, J. P. Popović, *nav. delo*, 60; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, 39, напомена 158.

⁵⁵⁶ ДА МСП, ПА – 1946 – Ф 14 – д.22 – л.-и XIV/435-XIV/437; Ј. Павловски, *Судењата како последен пораз*, Центар за информисање и издавачка дејност „Полог“, Тетово 1977, 69-70 (<http://macedonia.kroraina.com/jp/gal/menu.html> последњи преглед 11.10.2016).

је вршила и изручења југословенских држављана оптужених да су ратни злочинци, а који су се били склонили у Бугарску.⁵⁵⁷

У скривању усташких злочинаца, које је Југославија потраживала, учествовао је и Ватикан. Павелић, један део усташа и један део избеглих Срба (четника, недићеваца, љотићеваца) добили су заштиту у Италији, у оквиру католичке цркве. Она, не само да их је скривала по својим самостанима и у самом Ватикану, него им је и помогла да из Италије пређу у неку другу земљу, најчешће у Јужну Америку, и на тај начин избегну евентуално изручење Југославији. Веза између усташа и Ватикана био је Крунослав Драгановић, свештеник којег је НДХ поставила за саветника у делегацији НДХ у Ватикану и за делегата Хрватског Црвеног крста при Међународном црвеном крсту у Женеви. Драгановић је био и кључна личност која је организовала прелазак злочинаца у Италију, њихово сакривање и пребацивање на други континент. Југославија је слала протестне ноте Ватикану, али, као и у другим случајевима, ни овде то није уродило плодом.⁵⁵⁸

Када су се средином 1947. године појавиле назнаке да ће КУН бити расформирана, и да ће ускоро престати да прима пријаве за своју листу ратних злочина, Југославија је одлучила да сама иступи из ње. Првог октобра наведене године саопштила је да ће напустити КУН по истеку текуће буџетске године, односно 31. марта 1948. године. Сматрала је да она и онако више нема сврху пошто западне савезнице не признају њену листу када се ради о Југославији, односно не изручују јој злочинце који се налазе на листи КУН. Преосталих неколико месеци, Југославија је искористила да заврши своје послове везане за пријаве још неколико ратних злочинаца, пошто су ти поступци већ били при крају.⁵⁵⁹ За напуштањем КУН следио је и престанак рада Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача - 14. маја 1948. године. Процењено је да нема више потребе за њеним постојањем, а њене надлежности су прешле у тужилаштва.

⁵⁵⁷ ДА МСП, ПА – 1946 – Ф 15 – д.18.

⁵⁵⁸ Принципи и пракса..., 178-179; ДАМСП, ПА – 1947 – Ф 123 – д.1, д.16; ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1947– Ф 2 – д.7 – л.-и П/1165 - П/1167; АЈ – 144 (Комисија за верска питања) – Ф 45, *Odnosi Vatikan-Jugoslavija*, јули 1960, 12-14; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*, 118-120; М. Булајић, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, II*, Rad, Beograd 1988 (даље: *Ustaški zločini genocida II*), 664- 675; D. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Službeni glasnik, Beograd 2007², 226, 225-266.

⁵⁵⁹ ДАМСП, ПА – 1947 – Ф 121 – д.17 – л.-и 121/514-121/515, 121/519-121/526.

До априла 1948. године, Југославији је укупно било изручено 409 лица - 142 југословенска држављана, 243 Немца и 24 Мађара, али ни један Италијан.⁵⁶⁰ То је било доста мање од онога што је Југославија тражила. У току претходне три године, уложила је значајне напоре у земљи да истражи који ратни злочини су извршени и од кога. Поред тога, значајни напори су уложени и у покушаје да се из англоамеричких окупационих зона изруче ратни злочинци које је она тражила. Већ постојећи лоши односи са западним савезницима су се на овом питању само продубљивали.

Током 1948. године десило се неколико ствари које видимо као прекретницу у југословенским напорима да јој се изруче ратни злочинци. Пре свега, Југославија је увидела да је прошло већ три године и да неће добити већину особа чије изручење тражи. Већ смо поменули да је КУН престао са радом. Западне савезнице су и дефинитивно изјавиле да више неће примати ниједан захтев за изручење злочинаца.⁵⁶¹ Југославија је ушла у сукоб са ИБ-ом, који је учинио да се нађе у изолацији и са истока и са запада. Како је услед проблема са Совјетским Савезом и његовим сателитима била приморана на омекшавање својих односа са западом, то је додатно значило и одустајање од тврде политике према изручењу ратних злочинаца.

У следећим годинама и деценијама, југословенско бављење ратним злочинцима који су се крили у иностранству било је мањег интензитета и решавало се у оквиру билатералних односа. Уколико је имала сазнања да се негде налази неки ратни злочинац, разматрала је могућности његове екстрадиције и повела понеки поступак. Протоком година, Југославија се преоријентисала на гоњење само најзначајнијих злочинаца, а за, условно речено, мање злочинце није желела да квари међудржавне односе са земљама у којима су се они налазили, или је била свесна узалудности поступка и нежељења друге стране да јој изручи ратног злочинца.

Навешћемо само два примера као илустрацију.

Југославија је 1948. године сазнала да се утврђени ратни злочинац четник Борислав Боро Благојевић⁵⁶² крије у Белгији. Од Белгије је затражена његова

⁵⁶⁰ М. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *nav. delo*, 61.

⁵⁶¹ В. Јандрић, *nav. delo*, 495.

⁵⁶² Боро Благојевић је био Србин из Фоче. Оптужен да је учествовао у масовним хапшењима, убијањима и плачкању становништва Фоче током децембра 1941. и јануара 1942. године. Међу оптужбама против њега појављивала се и она за убиство песника Ивана Горана Ковачића. АЈ – фонд 215 (Савезно јавно тужилаштво) – 127 – 126 – 1950 – 2/51.

екстрадиција, али су белгијске власти то одбиле 1951. године. Југославенско Савезно јавно тужилаштво се поново спремало да тражи екстрадицију, међутим југословенска амбасада у Белгији и Државни секретаријат за иностране послове су 1955. године предложили да се одустане од даље тражења екстрадиције Боре Благојевића. Амбасада је сматрала да ће и нови захтев бити одбијен, и у њеном допису је изнето следеће мишљење, са којим се сложио и Секретаријат за иностране послове: „По питању екстрадиције ратног злочинца Боре Благојевића мишљенија смо да је је погрешно што се ово питање са Ваше стране гледало искључиво са чисто правног гледишта, да се при том нису узели у обзир и политички моменти.“, ако и: „Само одбијање екстрадиције представљало би у извјесној мјери помућење блиских и пријатељских односа са Белгијом, што смо сигурни не желе ни они ни ми. Сматрамо да би баš у данашњој ситуацији то требало избећи, када је југословенско-белгијско пријатељство дошло до изражаја обојстраним дизањем Посланства у ранг Амбасада. Ово је тим пожељније што је Благојевић један међу хиљадама обичних четничких колџача који ни данас у Белгији није никаква личност и не представља никакав политички фактор.“⁵⁶³

Када се 1957. године сазнало да се у Минхену у СР Немачкој налази Марисав Петровић, члан Збора, командант Петог Српског добровољачког корпуса и учесник у стрељању грађана Крагујевца у октобру 1941. године, надлежни југословенски органи су почели да разматрају могућност тражења његовог изручења. Међутим, свесно ситуације, Савезно јавно тужилаштво је прекинуло рад на томе следећи обавештењем Државном секретаријату за иностране послове: „Обавештавамо Вас да ово тужилаштво неће покретати екстрадициони поступак против окр. Петровић Марисава, јер је у питању ратни злочинац кога ће Немци, према досадашњој пракси, прогласити политичким кривцем.“⁵⁶⁴

* * *

У немачком граду Нирнбергу је, од 20. новембра 1945. године до 1. октобра 1946. године, трајало суђење двадесетдвојици највећих нацистичких злочинаца, из врха државе и војске, међу којима су били Јоахим фон Рибентроп, Херман Геринг и Вилхелм Кајтел. Дванаест оптужених је осуђено на смрт вешањем, троје на доживотну робију, четворо на временске затворске казне, док је троје ослобођено. Истом приликом, за

⁵⁶³ Исто, – ДСИП Савезном јавном тужилаштву бр. 519962/1-55 од 2.8.1955.

⁵⁶⁴ АЈ – исто – 1956 – КТР 176/56.

злочиначке организације су утврђени: вођство националсоцијалистичке странке, Гестапо, СД и СС.⁵⁶⁵

Југославија је учествовала у припреми оптужнице достављајући материјале о злочинима који су почињени у Југославији. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача припремила је *Извештај југословенске државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Међународном војном суду у Нирнбергу* и доставила га совјетском тужиоцу, заједно са пратећом документацијом (у којој је био и један филм). Он је делове тог материјала укључио у главну оптужницу, а остатак је користио током самог суђења.⁵⁶⁶

После овог суђења, Амерички војни суд је у Нирнбергу, од 9. децембра 1946. до 13. априла 1949. године, одржао дванаест суђења другим нацистичким злочинцима. И на њима је Југославија имала свог интереса. Посебно јој је значајан био процес на ком је суђено генералу Вилхелму Листу, војном заповеднику Балкана током 1941. године, генералу Францу Бемеу, опуномоћеном команданту немачких снага у Србији током стрељања цивила у октобру 1941. године, и групи других официра окривљених за злочине на Балкану и у Норвешкој. Овај судски процес трајао је од 8. јула 1947. до 19. фебруара 1948. године. На њему се као сведок стрељања у Крагујевцу појавио Живојин Јовановић, који је стрељање преживео. Лист је био осуђен на доживотни затвор, али је пуштен 1952. године. Беме је извршио самоубиство током процеса.

Југославија није била задовољна пресудом Листу и другима са тог процеса. Посебно није била задовољна тумачењем судија да немачка војска није кршила међународно право убијајући таоце и вршећи репресалије против цивилног становништва, пошто није било међународно-правних норми које су то забрањивале. Суд није ни убијање заробљених устаничких бораца у Југославији и Грчкој посматрао

⁵⁶⁵ *Nirnbërška presuda*, 31-234.

⁵⁶⁶ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 18 – д.4 – л-и XVIII/93- XVIII/95, XVIII/109- XVIII/110; *Izveštaj jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Београд 1947; Д. Недељковић, *Нирнбершки процес – нов међународни кривични законик*, Архив за правне и друштвене науке, 1-6 (1946), 31-38; Б. Томанић, *Крагујевачки октобар на Нирнбершком процесу*, Годишњак за истраживање геноцида, св. 8 (2016), 237-238, 245-250.

као кршење међународног права пошто је сматрао да они нису били „легална борбена група“. Југославија је то сматрала увредом својих жртава, бораца и целокупне НОБ.⁵⁶⁷

Слика 6 - Предаја оптужнице Вилхелму Листу (у средини), на суђењу у Нирнбергу 12. маја 1947. године. Поред њега је Максимилијан фон Вајкс

(извор: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:List_Indictment.jpg. Преузето 30.09.2015)

* * *

Свака земља посебно је организовала суђења злочинцима који су починили злодела на њеној територији. Тако су и у Југославији одржана суђења заробљеним и испорученим окупаторским официрима и војницима. Највеће се одржало у Београду у фебруару 1947. године. На њему је командант немачких трупа за југоисток, аустријанац Александер Лер, заједно са још шест оптужених, осуђен на смрт. Преко хиљаду Немаца и преко двестотине Мађара је било осуђено за ратне злочине од стране југословенских

⁵⁶⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 55-56, 78-81; *Меморандум удружења правника ФНРЈ*, Архив за правне и друштвене науке, 1 (1948), 1-12; *Поводом пресуде Америчког војног суда у Нирнбергу*, Архив за правне и друштвене науке, 1 (1948), 13-48.

војних и цивилних судова.⁵⁶⁸ Према једном податку, југословенски војни судови су у току 1946, 1947 и 1948. године осудили 1.348 Немаца (том броју је 128 Аустријанаца). На смртну казну је осуђено њих 223, а осталих 1.125 на временске казне.⁵⁶⁹ Осим оних над којима је изршена смртна казна, који су умрли у затвору или побегли, остали су били пуштени углавном пре истека времена казне.

Суђење Александру Леру је имало и актуелну политичку позадину. Наиме, на суђењу је истицано његово аустријско порекло, као и исто порекло за још четворо оптужених на истом процесу (остали су били из Немачке). То је урађено у оквиру, и у сврху, пропаганде кампање против Аустрије, која се тада водила због Корушке и југословенске жеље да добије део аустријских територија. У исту сврху су коришћена и нека друга суђења.⁵⁷⁰

Почетком педесетих година двадесетог века у Југославију су са разних страна почеле да стижу молбе за помиловање и пуштање на слободу осуђених и затворених Немаца и Аустријанаца. Највећи број њих је стизао из Аустрије и Немачке. Поред личних писама које су слале породице, један од начина тражења помиловања су били и контакти привредника и политичара.⁵⁷¹ Од краја 1949. до 1952. године Југославија је у више наврата пуштала осуђене Немце и Аустријанце. У том периоду пуштени су сви осуђени Аустријанци - укупно 124 лица, као и већина осуђених Немаца. Последњих 11 Немаца пуштено је 1953. године. У југословенским затворима су остали само фолксдојчери, али и њих је Југославија била спремна да пусти уколико по ослобађању напиште Југославију и одрекну се њеног држављанства, а Аустрија или Немачка пристану да их прими у своје држављанство. Када би се ти услови испунили, фолксдојчери су ослобађани и пребацивани у Аустрију или Немачку.⁵⁷²

⁵⁶⁸ Ђ. Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских војних судова*, Музеј жртва геноцида, Београд 2009, 17; Ђ. Н. Лопичић, *Мађарски ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских судова*, Музеј жртва геноцида, Београд 2010, 471-511; В. Pavlica, *Jugoslovensko-nemački odnosi 1951-2004*, Београд 2005, 46; Р. Dragišić, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*, 90-94.

⁵⁶⁹ АЈ – 215 – 30 – 29 – 1966 – Извештај о стању прикупљене документације у вези евентуалног предузимања мера ради гоњења нацистичких ратних злочинаца.

⁵⁷⁰ Р. Dragišić, *nav. delo*, 91-94.

⁵⁷¹ ДА МСП – 1951 – Ф 7 – д.22–д.26; исто, Ф 8 – д.12-д.15; исто, Ф 63 – д.13 – пов. бр. 159, пов. бр. 45563; исто – д.14, д.15, д.16, д.17, д.18; исто – 1952 – Ф 7 – д.5, д.6, д.7; исто – Ф 63 – д.18;

⁵⁷² АЈ – 215 – 30 – 29 – 1966 – Извештај о стању прикупљене документације у вези евентуалног предузимања мера ради гоњења нацистичких ратних злочинаца.; ДА МСП – 1950 – Ф 54 – д.18; исто, 1952 – Ф 8 – д.7 – 415026 - S-9; исто – Ф 63 – д.15, д.19; исто – 1953 – Ф 8 – д.14; исто – Ф 63 – д.26, д.27; исто, 1954 – Ф 8 – д.16; В. Pavlica, *nav. delo*, 46.

До истог процеса у то време је долазило и у другим земљама (Данској, Норвешкој..., укључујући и пуштање једног броја осуђених од стране Америчког војног суда у Немачкој).⁵⁷³

* * *

Највећи злочинац који је остао на слободи, а ком је Југославија желела да суди, био је Анте Павелић, вођа усташког покрета током рата и Поглавник НДХ, најодговорнија личност за масовне злочине почињене од стране усташа током рата. Југославија је непосредно после рата покушавала да издејствује од западних савезница да га изруче, прво из Аустрије, а затим из Италије.⁵⁷⁴ Међутим, Павелић је уживао заштиту католичке цркве и није био предат Југославији.

Англоамеричке снаге не само да су знале где се налази Павелић, него су у једном тренутку, 1946. године, држале и њега и друге чланове владе НДХ у својим рукама. Према речима америчког дипломате Клејтона Муда (Clayton Mudd), тада је спремано изручење дела усташа, па и Анте Павелића. Међутим, од тога се одустало након што је у Југославији оборен амерички авион.⁵⁷⁵ Наиме, због учесталих повреда југословенског простора од стране америчке авијације, југословенска авијација је у августу 1946. године присилно приземљила један амерички авион, а други оборила, при чему су погинули чланови посаде. Овај догађај је додатно заоштрио ионако лоше југословенско-америчке односе, а уколико су тврдње Муда тачне, пресудно је утицао и на то да Павелић не буде изручен Југославији.

Након успешног скривања у Европи, Анте Павелић је напустио Италију обучен као калуђер и стигао у Аргентину 6. новембра 1948. године.⁵⁷⁶

Југословенске власти су сазнале да се налази у Аргентини током јула 1949. године, захваљујући интерпелацији једног посланика у аргентинском парламенту по питању пружања уточишта нацистима. Он је тада упитао и да ли је влади Аргентине познато да је у њу стигао „бивши шеф нацистичке Хрватске Павелић“.⁵⁷⁷ Након провере тих информација, Југославија је тражила од Аргентине да га ухапси и изручи

⁵⁷³ ДА МСП – 1952 – Ф 46 - д.17 – телеграм из Осла бр. 69; исто - 1954 – Ф 63 – д.31– 41384.

⁵⁷⁴ Принципи и пракса..., 83-86.

⁵⁷⁵ ДА МСП, ПА - 1961 - Ф 129 - д.31 – 4257.

⁵⁷⁶ М. Булајић, *Ustaški zločini genocida II*, 671.

⁵⁷⁷ ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1949 – Аргентина – д. 2 – л. II/3.

Југославији. Приликом захтева за изручење Павелића и других усташа Југославија је скренула пажњу да проблем ових ратних злочинаца и аргентинско неспречавање активности усташа против ФНРЈ, могу да нашкоде пријатељским односима две земље.⁵⁷⁸ Међутим, Павелић је пронашао уточиште на највишем месту, код председника Аргентине Хуана Перона, који га је запослио као свог саветника. Југословенске власти су схватиле да им Павелић, у таквим околностима, неће бити изручен. Разматране су могућности око тражења новог изручења, али због одржавања добрих односа између две земље, до тога није дошло у следећих неколико година.⁵⁷⁹

Међутим, Југославија није Павелића тражила само као ратног злочинца, он је њој представљао већи проблем са друге стране, као особа око које се окупљао значајан број емиграната хрватског порекла и уопште усташку емиграцију, а који су стално иступали против Југославије и били претња њеном државном поретку.⁵⁸⁰ До побољшања односа две земље дошло је током прве половине педесетих година. То побољшање односа и чињеница да Југославија није отворено тражила да јој се изруче Павелић и други ратни злочинци, имало је утицаја да се донекле ограничи публицитет у аргентинским медијима о усташким манифестацијама против Југославије.⁵⁸¹ Тако смо добили случај у ком је Југославија, успоривши своје активности на трежењу правде за жртве рата, добила одређени, мали, резултат који јој је био значајнији у тренутној државној политици.

⁵⁷⁸ ДА МСП, ПА – 1951 - Ф 3 - д.32 – 46580, 45959.

⁵⁷⁹ исто – 1953 - Ф 47 - д.10 – 42859.

⁵⁸⁰ У једном писмо Министарства иностраних послова југословенском посланству у Буенос Аиресу, наведено је: „Argentincima bi trebalo staviti do znanja da Pavelić i ustaška aktivnost ozbiljno smeta našim prijateljskim odnosima. Mi smo ozbiljno zainteresovani da onemogućimo protivjugoslovensko (mislimo i na akciju uperenu protiv jugoslovenske države) djelovanje ustaške emigracije, koje se slobodno vrši na teritoriji prijateljske zemlje“. Svesni da do ekstradicije verovatno neće doći u nastavku pisma je napisano: „Trebalo bi postići zabranu ustaške vlade u Argentini, ustaške organizacije, štampe koju vode ustaške glavešine, njihove žučljive i otvorene propagande itd. Naše će gonjenje ići zatim da se Pavelić prisili bar na ilegalnost, zatajivanje ili proterivanje. Proterivanje bi možda bilo korisno što bi se na taj način odvojilo vođstvo. Za sada bi se ograničili samo na diplomatsku akciju. Ona bi trebala biti održavana u diskreciji. Ne bi željeli da za sada antiperonistički krugovi u svetu iskoriste našu intervenciju u smislu antiargentinske kampanje. Takodje smo mišljenja da se dikretnost usčuva i u odnosu na našu javnost, koja je iz shvatljivih razloga osetljiva kada su u pitanju ustaše. Bilo bi prosto nemoguće izbeći oštrinu napada javnosti na samog Perona i Argentinu. Time bi naši odnosi sa Argentinom bili ozbiljno pogođeni, a mi ne idemo za tim.“, ДА МСП, ПА – 1953 - Ф 47 - д.10 – 42859 – str.pov. 1171 od 9.6.1952. godine.

⁵⁸¹ ДА МСП, ПА – 1953 - Ф 47 - д.10 – 42859.

Када је Перон збачен са власти септембра 1955. године, Југославија је решила да проба да затражи екстрадицију од нове владе. Међутим, из обзира према односима између две земље, прво је само опипавала терен постављајући питања и скрећући пажњу да је питање Павелића „сенка“ у њиховим међудржавним односима. У сусретима са аргентинским званичницима, југословенске дипломате су скретале пажњу да неће одустати од своје намере да добију Павелића. Иако је било закључено да Павелић и даље ужива заштиту највиших делова аргентинске власти, Југославија је званично поново затражила екстрадицију 1957. године.⁵⁸² Међутим, те године је на Павелића био извршен атентат и он је убрзо напустио Аргентину. Прво се склонио у Чиле, а затим у Шпанију, где је и умро 1959. године.

Други по важности усташки злочинац чије изручење је Југославија годинама тражила био је Андрија Артуковић. Он је као министар унутрашњих послова НДХ потписивао законе против Срба, Јевреја и Рома, и лично издавао наређења за њихова погубљења. Такође је био један од најодговорнијих за оснивање и рад логора и присилно пресељење Словенаца. Био је проглашен ратним злочинцем од стране Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача НР Хрватске. Током 1945. и 1946. године Југославија је званично тражила његово изручење од органа САД, али није изручен иако је било познато где се налази.⁵⁸³

Под лажним именом, Артуковић је 1948. године стигао у САД. Прави идентитет му је утврђен током следеће године, приликом покушаја да продужи визу. Тада је покренут поступак депортације, који се у међувремену преплео са југословенским захтевом за изручењем. Југословенске власти су сазнале да се Артуковић налази у САД тек 1951. године. Одмах по том сазнању, на брзину је, 31. марта, затражена екстрадиција. Тек накнадно је брзо написана и оптужница. Услед тога се у оптужници нису ни нашли сви злочини за које је Артуковић могао да буде оптужен. Нов захтев за изручење Артуковића, Југословенска влада је поднела крајем августа 1951. године.⁵⁸⁴

⁵⁸² исто – 1956 - Ф 3 - д. 16 – 416213; исто, д.29; исто – Ф 45 – д.23 – 4339; исто – 1957 - Ф 4 – д.35, д.36, д.37; исто – стр.пов - Аргентина, 2.

⁵⁸³ АЈ – 215 – 1 – 2; ДА МСП, ПА – 1955 - Ф 60 - д.40 – 938/41; М. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, I*, Rad, Beograd 1988 (даље: *Ustaški zločini genocida I*), 137, 179-182; М. Bulajić, *Ustaški zločini genocida III*, 207-211.

⁵⁸⁴ ДА МСП, ПА – 1955 - Ф 60 - д.40 – 938/41; Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida I*, 12, 34-38, 137-139; М. Bulajić, *Ustaški zločini genocida III*, 207; Ђ. Ličina, *Dossier Artuković*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986, 65-68.

Међутим, у САД није било воље да се Артуковић изручи. Правним заврзламама око признавања или непризнавања права Југославији да је наследница Краљевине Србије и да ли је, или није, Конвенција о издавању криваца, закључена између САД и Краљевине Србије 1901. године, важећа или не, и да ли се та конвенција односи на „политичка дела“ или не, односно да ли се Артуковић тражи због свог политичког деловања (као противник комунизма) или због ратних злочина, поступак око екстрадиције је продужаван из године у годину. При томе, проблем је био и што америчко законодавство није препознавало појам „ратни злочин“, и било је спремно да прихвати само оптужбе за злочине убиства. Артуковићева одбрана је, за све то време, имала подршку хрватских исељеничких кругова, католичке цркве и антикомунистички настројених Американаца, а пред суд, који је одлучивао о екстрадицији, извела је сведоке који су говорили о Артуковићевој невиности, и томе да је он био само службеник, да никога није убио нити наредио да се неко убије, а да га Југославија у ствари тражи као противника комунизма. Југословенска страна се ослањала само на документацију о злочинима достављену из земље, и извела је само једног сведока, који је, при томе, био део југословенског тима који је радио на процесу екстрадиције. На крају, 15. јануара 1959. године, донета је, у том тренутку, коначна одлука да се захтев за екстрадицијом одбија, пошто је суд сматрао да није доказано да је Артуковић крив за злочине убиства (ратне злочине), већ да се ради о „злочинима политичке природе“, за које се не може одобрити изручење. На ову одлуку Југославија више није имала право жалбе.⁵⁸⁵ Једино што је урадила било је слање протесног меморандума америчкој влади у ком је изразила своје негодовање донетом пресудом и поновила тезе о Артуковићевим злочинима, као и чињенице да би по међународном праву требало да буде изручен Југославији.⁵⁸⁶

Паралелно са одвијањем судског поступка око екстрадиције, био је отворен и случај Артуковићеве депортације. Амерички суд је пресудио да се Артуковић депортује из САД, али је спровођење те одлуке морало да чека завршетак поступка око

⁵⁸⁵ ДА МСП, ПА – 1955 - Ф 60 - д.40 – 938/41; исто, 1956 – Ф 85 – д.37; исто, 1957 – Ф 113 – д.38, д.38а; исто, 1958 - Ф 113 – д.40, д.41; исто, 1959 - Ф 114 - д.114 – 4112/59; М. Булајић, *Усташки злочини генocide I*, 12, 34-38, 140-148; М. Булајић, *Усташки злочини генocide II*, 674-675; М. Булајић, *Усташки злочини генocide i суђење Андрији Артуковићу 1986. године, IV*, Раd, Београд 1989, 1032-1036; Ђ. Лићина, *нав. дело*, 68-78.

⁵⁸⁶ АЈ – 215 – Ф 33 – 32 – 1975, Артуковић; М. Булајић, *Усташки злочини генocide I*, 148-151; Ђ. Лићина, *нав. дело*, 76.

екстрадиције. Депортација је значила да се предметна особа има упутити у земљу из које је дошла (у овом случају у Ирску), земљу порекла или неку другу земљу, што значи да Артуковић не би обавезно био депортован у Југославију. Уколико би била донета одлука о екстрадицији, онда би особа око које се води поступак била изручена земљи која је поднела захтев за екстрадицију.

Америчка влада је незванично, 1954. године, затражила мишљење југославенских дипломата у Вашингтону, да ли би Југославија била задовољна да се Артуковић протера у неку другу земљу. Највише југословенско руководство је одлучило да се незванично изјави како Југославија то не може да прихвати, али ако до тога дође, то не би било сматрано непријатељским чином. Међутим, пошто је у међувремену било пресуђено да је Конвенција из 1901. године на снази, југословенски амбасадор Матес то није ни изнео америчкој страни. Следеће године, амерички Имиграциони уред је затражио од југословенског Генералног конзулата у Сан Франциску документа о идентитету за Артуковића и његову породицу. Како је ово био редован поступак при депортацији, и пошто је отварао могућност да Артуковић буде депортован у Југославију, југословенске власти су биле спремне да прихвате депортацију, само да им он буде предат. Биле су свесне да он може бити предат и некој другој земљи, али интерно им је и то било прихватљиво. Југославија је била спремна да да прећутни пристанак на такву депортацију, уколико до ње дође. Са политичког гледишта им је било битно да за то не постоји њен јавни пристанак.⁵⁸⁷

Пред крај судског поступка у ком се одлучивало о екстрадицији, Југославија је поново размишљала о прихватању понуде за депортацију, али је одустала пошто се сматрало да би одустајање од даљег процеса екстрадиције био морални, правни и политички неуспех. Сматрало се да Артуковићев процес одржава усташки покрет у животу, и да то не би требало дозволити.⁵⁸⁸

На екстрадицији су, поред југословенских дипломата у САД, радили и експерти из Југославије, Алберт Вајс и Милан Бартош, као и два америчка адвоката Лоренс

⁵⁸⁷ ДА МСП, ПА – 1955 – Ф 60 – д.40 – 938/41, 938/44, допис без броја од 20.10.1955;

⁵⁸⁸ исто – 1958 – Ф 113 – д.40 – 9244/44.

Лесер (Lawrence Lesser) и Џорџ Даниелсон (George Danielson) које је Југославија ангажовала.⁵⁸⁹

Без обзира на неуспех у покушају да јој се Артуковић изручи, Југославија је била задовољна својом пропагандном кампањом која је пратила цео процес. Сматрала је да је њом успела да постигне снажан ефекат, односно да је обавештавајући америчку заједницу о злочинима Артуковића, и усташа уопште, успела да смањи симпатије америчке јавности које су постојале према њему (услед мишљења да га комунисти политички прогоне).⁵⁹⁰

Артуковић је представљао политички проблем и самим САД. Властима није пријало да буду етикетиране као неко ко скрива ратне злочинце, али су одлуку препуштале судству и институцијама које су надлежне за депортације и/или екстрадиције. Притисак који је постојао са југословенске стране је био мањи од притиска који је долазио од лобиста усташких емигрантских кругова и католичке цркве. Проблем је била и општа антикомунистичка клима и макартизам који је у тим годинама био снажан. Јевреји у Америци су се плашили да сведоче против Артуковића, пошто би се сматрало да раде за интересе једне комунистичке земље.⁵⁹¹ Југословенским дипломатама су неке америчке колеге износиле своје огорчење због одбијања изручења, уз напомене да то штети односима две земље.⁵⁹²

Након одбијања екстрадиције, Југославија се концентрисала на могућност депортације Артуковића у Југославију, али није подузела посебне кораке по том питању, пошто је то сматрала за унутрашњу ствар САД-а, у коју она не може да се меша.⁵⁹³ И поред свега, није одустала од тражења начина да добије Артуковића. У томе је сарађивала и са Америчким јеврејским конгресом (American Jewish Congress).⁵⁹⁴

Још раније је, пред америчким Конгресом, било покренуто питање давања Артуковићу права на стални боравак, што би онемогућило депортацију и екстрадицију. Та иницијатива је била из године у годину одбацивана захваљујући јеврејском лобију. Међутим, одбацивање није било потпуно. Оно је означавало само одбацивање захтева

⁵⁸⁹ исто - 410410; М. Булајић, *Ustaški zločini genocida I*, 24

⁵⁹⁰ ДА МСП, ПА – 1958 – Ф 113 - д.40 - 700.

⁵⁹¹ V. Tomić, *Nema mesta na nebu*, Književne novine, Београд 1989, 27-28.

⁵⁹² ДА МСП, ПА – 1959 – Ф 114 – д.114 – 4112/59; исто, 1961 - Ф 129 - д.31 – 4257.

⁵⁹³ ДА МСП, ПА – 1959 – исто.

⁵⁹⁴ ДА МСП, ПА – 1959 – д. 42; исто, 1960 - Ф 122 - д.32 – 9374/1, 4348; исто, 1961 – Ф 129 – д.31, 14

за легализацију његовог боравка у САД, али је са друге стране одржавало стање замрзнутог процеса депортације.⁵⁹⁵

По отпочињању судског процеса Адолфу Ајхману, у Јерусалиму 1961. године, Југославија је размишљала да поново упути захтев за екстрадицију Артуковића уколико се пронађу нови докази који би га теретили. Очекивало се да би ти докази могли да се пронађу у новим материјалима који су излагани на процесу Ајхману. Том приликом су размотрене и политичке користи које би тај захтев могао да има. Оне су виђене у активностима и борби против усташке емиграције, пошто би се радило на раскринкавању те организације и приказу њене прошлости. То би истовремено требало повезати и са другим злочинцима, посебно четницима. Сматрало се да треба повезати сарадњу усташа и четника и њихове злочине, посебно пошто су документа изнешена на суђењу у Јерусалиму показивала да Ајхман „коначно решење“ у НДХ није спроводио само преко усташа, него и преко других сарадника окупатора.⁵⁹⁶ Међутим, нови захтев није био упућен и уследио је период од деценије и по мировања.

Овде треба истаћи да је Југославија у сваком случају изашла у сусрет Израелу за потребе судског процеса против Ајхмана и доставила му копије докумената које је имала, а који су се тicali страдања Јевреја у Југославији.⁵⁹⁷

До помака у напорима да се Артуковић изручи долази од средине седамдесеих година двадесетог века. Југославенске власти су осетиле „благу еволуцију расположења против ратних злочинаца у САД“ и покренуле поново пропагандну кампању у САД против Артуковића и усташа.⁵⁹⁸ У то време, заиста је дошло до промена у америчкој политици према ратним злочинцима. Амерички Конгрес је током 1978. године, после вишегодишњих захтева донео амандман на Закон о имиграцији и натурализацији којим је било одређено да се требају депортовати нацистички злочинци.⁵⁹⁹ На основу тога био је поново покренут поступак за депортацију Артуковића, односно за опозив одлуке о

⁵⁹⁵ ДА МСП, ПА – 1959 – Ф 114 – исто; М. Bulajić, *Ustaški zločini genocida I*, 142.

⁵⁹⁶ ДА МСП, ПА – 1961 – Ф 64 – д.26 - 413052; исто, д.27 – 93531/3, 425649, 9351/12; исто, Ф 129, д.31 – 815; АЈ – 215 – 29 – 28 – 1960, Прикупљање материјала о ратном злочинцу Ајхману, Забелешка Службе за правне послове и међународне уговоре ДСИП-а пов.бр. 92122/7-1960.

⁵⁹⁷ АЈ – исто, Прикупљање материјала о ратном злочинцу Ајхману.

⁵⁹⁸ АЈ – 215 – 33 – 32, 1975 – Артуковић; ДА МСП, ПА – 1976 – Ф 132 – д.23 – л. 789.

⁵⁹⁹ ДА МСП, ПА – 1979 – Ф 124 – д.10 – 415942.

задржавању извршења депортације из 1959. године. Међутим, отпори да се Артуковић изручи су и даље постојали, па се поступак продужио, а до депортације није дошло.⁶⁰⁰

У намери да се пронађу сви ратни злочинци у САД и затим депортују, током администрације Џимија Картера, 1979. године, долази до оснивања Уреда за специјална истраживања при Министарству правде САД (Office of Special Investigations, Department of Justice). Уред је имао задатак да истражи и предузме одговарајуће мере у погледу изручења нацистичких ратних злочинаца који су живели у САД.⁶⁰¹

Иницијатива за поновно покретање поступка за Артуковићеву екстрадицију дошла је са америчке стране. Она је затражила од Југославије да поново поднесе захтев за екстрадицију, али да он мора да буде усклађен и са новим југословенским законодавством и са америчким законодавством. То је практично значило да се не може тражити екстрадиција за кривично дело ратног злочина, нити геноцида, пошто њих не препознају законодавства Калифорније и САД, него за кривично дело убиства. На основу новог југословенског захтева из 1984. године, Артуковић је изручен Југославији 18. фебруара 1986. године.⁶⁰² Суђење му је одржано од 14. априла до 14. маја исте године. Осуђен је на смртну казну, али она није извршена због његове болести. Умро је у затвору 1988. године.

* * *

Када причамо о Југославији и ратним злочинцима, незаобилазан је и Курт Валдхајм, бивши аустријски министар спољних послова, генерални секретар Уједињених нација у два мандата, председник Аустрије и особа која је 1947. године била утврђена за ратног злочинца од стране Југославије и уписана на листу КУН. Између осталог, Југославија га је теретила да је 1942. године учествовао у активностима које су довеле до страдања Срба са Козаре.⁶⁰³

⁶⁰⁰ АЈ – 215 – Ф 33 – 32 – 1975 – Артуковић; ДА МСП, ПА – 1979 – Ф 124 – д.10; исто – 1980 – Ф 113 – д.9 – л.230-231, 293.

⁶⁰¹ М. Булајић, *Усташки злочини геноцида I*, 39-40.

⁶⁰² АЈ – 215 – 1 – 2; М. Булајић, *Усташки злочини геноцида I*, 24, 49-50; 160-174.

⁶⁰³ Више о одговорности Курта Валдхајма за ратне злочине у Југославији и Грчкој, као и о његовој биографији видети у: D. R. Vasović, *Waldheim. Jedna karijera*, Mladost, Beograd 1988; A. Miletić, *Brzopavka za Valdhajma. Operacija za spas ratnog zločinca*, Udruženje za istraživanje genocida i ratnih zločina, Arhiv Kljakić, Beograd 1993; E. M. Rosenbaum, *Jasenovac as Encountered in OSI's Investigations*, u: *Jasenovac nad the Holocaust in Yugoslavia: Analyses and Survivor Testimonies*, Jasenovac Research Institute, New York 2006, 63-75; A. Miletić, *Why was Kurt Waldheim Proclaimed a War Criminal in 1947?*, u: *Jasenovac and the*

Иако се налазио на међународној листи ратних злочинаца, никад није био ухапшен због злочина у којима је учествовао. Одмах после рата ступио је у дипломатску службу Аустрије, одакле се пробијао ка врху, не само аустријске, него и светске дипломатске сцене.⁶⁰⁴ Као министар спољних послова Аустрије током 1969. године био је у посети Југославији, као члан делегације аустријског председника Франца Јонаса. Тада се сreo са највишим Југословенским руководиоцима. Нема трагова да је његова ратна прошлост тада поменута.⁶⁰⁵ Она није поменута ни када је Курт Валдхајм истакнут као кандидат за позицију Генералног секретара Уједињених нација, ни док је обављао ту функцију. Ништа јавно није објављено све до 1986. године, када се сазнало да постоје фотографије и документа која га терете за учешће у ратним злочинима.

Југославија је Валдхајма прогласила за ратног злочинца 1947. године, а 1952. године је био на листи особа којима је у Југославију забрањен улаз.⁶⁰⁶ У сачуваној и доступној архивској грађи некадашњег Државног секретаријата за иностране послове СФРЈ види се да ово министарство 1968. године, у тренутку када Курт Валдхајм долази на позицију министра иностраних послова Аустрије нема податак о његовој ратној прошлости.⁶⁰⁷ Ни у архивској грађи других југословенских државних институција до сада није пронађен ни један документ који би показао да је Југославија, од шездесетих година, па до 1986. године, знала за Валдхајмову ратну прошлост. Можда је та документација склоњена, а можда нико није ни проверавао његову ратну прошлост. С обзиром на то да је Југославија отпустила све немачке ратне злочинце из својих затвора још 1953. године, није искључено и да заиста није проверавано да ли је он некад био оптужен за ратне злочине. Међу пуштеним ратним злочинцима су била и лица која су директно наређивала и спроводила стрељања таоца и заробљеника. Већ смо писали да

Holocaust in Yugoslavia: Analyses and Survivor Testimonies, Jasenovac Research Institute, New York 2006, 76-88; *Report of The Office of Special Investigations in the Matter of Kurt Waldheim* <https://www.justice.gov/sites/default/files/criminal-hrsp/legacy/2011/02/04/04-09-87waldheim-rpt.pdf> (последњи пут погледано 2.10.2016).

⁶⁰⁴ ДА МАП – ПА – 1968 – ф 10 – д.8 – биографије Курта Валдхајма.

⁶⁰⁵ исто – д.5.

⁶⁰⁶ D. R. Vasović, *nav. delo*, 11, 347;

⁶⁰⁷ ДА МАП – ПА – 1968 – ф 10 – д.8 – биографије Курта Валдхајма. У њима се само помиње да је Валдхајм од 1939. до 1945. године био у немачкој војсци, без улажења у било какав детаљ тог дела биографија.

се Југославија током педесетих година преоријентисала на гоњење само најзначајнијих злочинаца. Курт Валдхајм у сваком случају није спадао у ту групу.

Митја Рибичич, некадашњи члан извршног комитета ЦК СКЈ и председник СИВ-а (од 18. маја 1969. до 30. јула 1971) је, 1986. године, дао интервју бечком листу *Курир* (*Kurier*) у ком је рекао да је Тито, или бар људи из његовог секретаријата, вероватно знао ко је заиста био Валдхајм, али да Југославија није хтела да поново покреће питање свих ратних злочинаца. Подсетио је да је Југославија, недуго после рата, пустила многобројне Немце и Италијане да оду кући, а да се борила само за највеће злочинце, као што је био Артуковић.⁶⁰⁸ Приликом интервјуа Рибичић није рекао да је он знао нешто о Валдхајмовој прошлости. С обзиром на то да је био на највишим функцијама у СФРЈ, могло би се очекивати да је та информација подељена и са њим.

У публицистици и литератури у земљи и иностранству се може наћи да је Југославија знала за Валдхајмову умешаност у ратне злочине, и да га је тиме уцењивала. Тврди се да је то био случај и са СССР-ом и САД-ом. О томе постоје и сведочанстава људи који су се бавили обавештајним радом.⁶⁰⁹ Међутим, директних доказа (докумената) о југословенском прикривању Валдхајмове прошлости нема, бар не до Титове смрти и периода који ми истражујемо. Како се ради о веома осетљивој ствари, и раду обавештајних и контраобавештајних служби више земаља света, питање је да ли ће се такви документи икада и појавити. Уколико је и постојала завера да се прикрије Валдхајмова ратна прошлост, онда она није била само југословенска, него глобална.

Тито је имао срдачне односе са Валдхајмом. То може нешто да значи, и да буде аргумент да се радило о лажној срдачности из интереса – Титовог да нешто добије, а Валдхајмовог да се нешто о њему не открије. Међутим, и не мора да значи да је тај срдачан однос има тај интерес, можда се заиста радило о добрим односима. Њих је Тито имао са великим бројем страних државника, можда не толико на западу, али су Аустрија и Југославија ипак биле суседне земље, па можда ту лежи корен те срдачности. Југославија је Валдхајму 1972. године доделила Орден југословенске заставе са лентом. Мишљења смо да Југославија, да је у то време заиста знала да је

⁶⁰⁸ АЈ – фонд 803 (Председништво СФРЈ) – 499 – Интервју „Курира“ са Митјом Рибичићем; А. Miletić, *Brzajavka za Valdhajma. Operacija za spas ratnog zločinca*, 192-194.

⁶⁰⁹ D. R. Vasović, *nav. delo*, 97-99, 187-195; А. Miletić, *nav. delo*, 195.

Валдхајма раније прогласила за ратног злочинца, не би отишла тако далеко да му да и орден. Било би за очекивати да ће неко, у неком тренутку, открити шта је он заиста радио током Другог светског рата, и да тај орден не би био добар за слику југословенског политичког врха, ни у свету, ни код куће. Докумената је у сваком случају мало да би дали праве одговоре на питања – да ли је Југославија, током шездесетих и седамдесетих година, знала за ратну прошлост аустријског министра спољних послова и Генералног секретара Уједињених нација Курта Валдхајма, и да ли је ту информацију користила како би га „држала у шаци“.

Међутим, до заташкавања око Валдхајма је дошло након што је 1986. године у штампи откривена Валдхајмова прошлост. Људи из Југославије који су се бавили откривањем истине о његовом ратном ангажману су наилазили на свакојаке проблеме, али о томе нећемо писати пошто је то период који излази из хронолошког оквира наше теме.⁶¹⁰

* * *

Кроз случајеве Павелића, Артуковића, Валдхајма и пуштање осуђених Немаца, Аустријанаца и Фолксдојчера, али и кроз југословенско неделовање или слабо деловање поводом многобројних других усташких, четничких и других злочинаца чије се боравиште знало, видимо да је Југославија, након 1948. године, водила флексибилну политику према ратним злочинцима. Најважније јој је било да приведе правди највеће – Павелића и Артуковића, док за мање није показивала исто интересовање. Потреба за привођењем правди Павелића и Артуковића је имала и политичку димензију, с обзиром да су њих двојица били тачке око којих се окупљала усташка емиграција и организовала своје акције против Југославије. Друга политичка димензија је била и унутарполитичка потреба да се казне они који су били наредбодавци највећих злочина, чиме би било задовољно становништво у земљи. Међутим, потреба за кажњавањем злочинаца није била већа од политичке потребе за добрим политичким и економским односима са другим земљама света. Југославија није била спремна на драстичне потезе ни у односима са САД, ни у односима са Аргентином, као ни било којом другом земљом у

⁶¹⁰ О томе се више може видети у: D. R. Vasović, *nav. delo.*; A. Miletić, *nav. delo.*; емисија „Употребљено“ Мире Адање-Полак, из 2004. године, емитована неколико пута на првом програму Радио телевизије Србије: <https://www.youtube.com/watch?v=cE9PYUAOH1E> (последњи преглед 2.10.2016).

којој су се злочинци крили. Своје захтеве за изручивањем злочинаца покушавала је да спроведе редовним путем, уз инсистирања на одржавању добрих односа, али и опрезно помињање да та питања ремете добре односе између Југославије и дотичне земље.

* * *

Регистровали смо и један случај да је Југославија била оптужена за пружање помоћи ратном злочинцу да не буде изведен на суд, односно побегне из притвора. Током 1967. године у Југославију је, из Аустрије, дошао Ерих Рајакович којег је Холандија тражила због ратних злочина које је тамо учинио. Он је био ухапшен, али је грешком локалне полиције побегао. У делу холандске и светске штампе појавили су се натписи да је Југославија намерно пустила Рајаковича због његових трговачких и југословенских пријатељских веза са Арапима. У кривљењу Југославије учествовао је и Симон Визентал, оснивач и руководиоца Јеврејског документационог центра који се бавио потрагом за нацистима оптуженим за ратне злочине. По штампи се спекулисало и о могућем прекиду дипломатских односа од стране Холандије, али су холандске власти то демантовале истичући да верују да кривицу за бекство носе само локалне полицијске власти. Иако је случај добио медијску пажњу, није изазвао веће политичке проблеме. Због Рајаковичевог бекства неколико полицајаца је отпуштено, а неколико их је дало отказ.⁶¹¹

* * *

Југославија је имала велики број жртава насталих у ратним злочинима током Другог светског рата. Због тога је на светској сцени била активан учесник у свим међународним активностима које су рађене како би се спречило да се слични злочини поново догоде и да се злочинци из Другог светског рата приведу правди. Међу тим активностима најзначајније су учешће у припреми и прихватање: Конвенције о спречавању и кажњавању геноцида из 1948. године и Женевских конвенција за заштиту жртава рата (о поступању према непријатељским војницима и цивилима током ратних сукоба) из 1949. године, са додатним протоколима из 1977. године. Југославија је била друга земља, одмах после Швајцарске, која је приступила Женевским конвенцијама. Од

⁶¹¹ ДА МСП, ПА – 1967 – Ф 136 – д.6; исто – 1968 – Ф 142 – д.6.

значаја је било и учешће у напорима да се у СР Немачкој и другим земљама донесу закони о незастаревању ратних злочина. Резултат тих напора је и доношење Конвенције о незастаревању ратних злочина и злочина против човечности из 1968. године.

Јачање државног угледа до сукоба са Информбироом - Стварање нових међународних односа

Привремена влада ДФЈ, у коју су ушли представници НКОЈ-а и краљевске владе у егзилу, формирана је 7. марта 1945. године, док је рат још трајао. Иако је НКОЈ и раније имао односе са страним државницима, након овог догађаја нова југословенска држава је могла лакше да остварује контакте са другим државама. Убрзо су своје амбасадоре у Југославији поставиле три велике силе: Велика Британија, СССР и САД, а убрзо се приступило и припремама и потписивањима међудржавних уговора између Југославије и других светских држава.

У оквиру тог склапања нових међународних односа, помињање југословенске борбе и жртава било је редовна појава. Сврха тога је било јачање угледа Југославије у очима друге стране. Тежина партизанске борбе и отпор који није пружен на том нивоу у другим земљама требали су да омогуће Југославији симпатије свих других земаља. Истицањем својих жртава палих у борби приказивала је храброст и одлучност својих грађана, али и способност руководства, при чему је желела да пошаље поруку да ће они и у миру бити подједнако способни као у рату. Многобројне жртве и почињена штета су требале да покажу и са каквим се недаћама суочавају нове власти, и како их одлучно и успешно савладавају.

Југославија је током рата постала и део формирања нових међународних односа. То је највише изражено у њеном учешћу у формирању/оснивању Уједињених нација, светске организације у којој државе чланице раде на одржавању међународног мира и сигурности и остварују међународну сарадњу на социјалним, економским и другим плановима. Управо су на оснивачкој конференцији Уједињених нација у Сан Франциску (25.4.-26.6.1945), нове југословенске власти имале своје прво дипломатско иступање на мултилатералном плану. Тада је, министар иностраних послова Југославије Иван Шубашић, излажући потребу за очувањем мира, рекао и да ће народи Југославије знати како да га сачувају, пошто су знали и како да се боре за њега и да управо зато што

су платили „ужасну цену“ за велике циљеве – знају још боље да цене слободу, независност и мир међу народима. Југославија је у том тренутку формирала своју политику у којој је борба за очување мира била једна од основних окосница. Позивање на своју борбу, страдање и жртве било је основа за објашњење тог става осталим земљама, а управо је у Уједињеним нацијама видела гаранцију да би то могло да се оствари.⁶¹² По завршетку конференције, југословенски амбасадор у САД, Станоје Симић, потписао је Повељу Уједињених нација 29. јуна 1945. године и том приликом изјавио да се нова Југославија родила у крвавој и пожртвованој четворогодишњој борби. Прихватањем Повеље УН (и ратификацијом 24.9.1945) Југославија је постала један од педесет и једног оснивача ове светске организације.⁶¹³

Југославија је наставила да помиње своје жртве и на следећим заседањима Генералне скупштине УН, као и на њеним комитетима. Едвард Кардељ, шеф југословенске делегације на Првом заседању Генералне скупштине УН, причао је, 18. јануара 1946. године, и о неопходној већој улози малих народа у раду на одржавању мира. Том приликом, подсетио је и на југословенске жртве: „Gospodo delegati, Jugoslavija je jedna od onih država u Evropi koje su najviše stradale u pogledu ljudskih i materijalnih žrtava od agresije Nemačke i Italije i njihovih satelita. Narodi Jugoslavije su u ratu učinili sve što su mogli za zajedničku stvar Ujedinjenih nacija. Oni će sada, isto tako, uložiti sve svoje napore da u krugu svih miroljubivih naroda sudeluju u izgradnji mira“. Затим је поменуо вековни италијански и немачки притисак на југословенске народе, и додао: „U ovom ratu naši su se narodi borili, ne žaleći nikakvih žrtava, u uverenju da će konačno suzbiti taj pritisak i obezbediti sebi razvoj na čitavoj svojoj teritoriji.“ У наставку је запитао да ли је фашизам заиста уништен, ако се исти притисак поново појављује на југословенским границама, алудирајући на југословенске проблеме са Италијом и Аустријом.⁶¹⁴

Југославија је, 1948. године, стала уз предлог СССР-а у УН да се забрани употреба атомске бомбе, уведе контрола атомске енергије и смањи наоружање у свету. Подршка том предлогу је долазила и од разних организација у Југославији: АФЖ, СКОЈ, Ратни војни инвалиди, итд. У својим резолуцијама и писмима генералном

⁶¹² J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*, 15-17.

⁶¹³ J. Jovanović, *nav. delo*, 17.

⁶¹⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 23-24.

секретару УН Тригве Лијеу, позивали су се на жртве из њихових редова које су пале у Југославији за време рата и покушавали њиховим ауторитетом да утичу на доношење одлуке.⁶¹⁵

На билатералном плану, први међудржавни односи су успостављани са Совјетским Савезом. Приликом предаје акредитивних писама првог амбасадора СССР-а у ДФЈ, 24. марта 1945. године, и нови амбасадор СССР-а Иван Васиљевич Садчиков и краљевски намесник Срђан Будисављевић помињу југословенске борце и крвави рат који они воде.⁶¹⁶ Везе које је КПЈ имала са СКП(б) и уопште Совјетским Савезом, појачане датом помоћи од стране СССР-а у завршници рата, условиле су и да први међународни уговори ДФЈ буду управо склопљени са њим. Док је рат још трајао, склопљен је *Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између ДФЈ и СССР-а* у Москви, 11. априла 1945. године. На свечаном ручку у Кремљу, после потписивања, Тито је у својој здравици рекао да овај Уговор представља резултат заједничке јуначке борбе Црвене армије и ЈА против немачких освајача и њихових помагача. У наставку је поменуо и Совјетске жртве које су пале за победу, али и за слободу и независност Југославије.⁶¹⁷ Снажан осећај повезаности који се у Југославији осећао према Совјетском савезу условио је и да се у односима две земље стално помињу заједничке жртве уз похвале и изразе захвалности упућене Црвеној армији. Тако поводом потписивања Уговора у својој изјави Борби, председник Главног одбора Јединствених синдиката радника и намештеника Југославије Ђуро Салај, изјављује: „Sklopljeni ugovor zacementiran je zajednički prolivenom krvlju naših i bratskih sovjetskih

⁶¹⁵ У Резолуцији Четвртог пленума Главног одбора АФЖ-а Хрватске, упућеном УН 10. октобра 1948. године, записано је: „Ми, žене Hrvatske, učestvovalе smo u teškoj oslobodilačkoj borbi i osjetile sve strahote fašizma. Dale smo hiljade života, dale smo svoje muževe, braću i djecu u borbi za oslobodjenje vlastite zemlje, a time i ogroman prilog za svjetski mir i demokratiju. Stoga, s ogorčenjem dižemo svoj glas protiv država koje se zbog svojih imperijalističkih ciljeva – svjetske dominacije – spremaju na novi rat i pripravlјaju oružje koje bi na najstrašnji način ubilo milijune nevinih. Još se crne marame na glavama žena, još krvare mile uspomene, još su pusta mnoga sela, mnoga su djeca bez roditelјa, starci bez unučadi.“, *Dokumenti o spolјnoj politici SFRJ: 1948*, 406, 422, 425.

⁶¹⁶ Том приликом Будисављевић је рекао и: „Iskreno priznanje koje ste izvoleli uputiti herojskoј borbi naših naroda ostavilo je na nas dubok utisak. Mi smo srećni da vam možemo reći da će ova dirljiva pažnja velikog i moćnog Sovjetskog Saveza prema našim narodnim borcima, koji već pune četiri godine pod najtežim okolnostima vode krvav i besprekidan rat za slobodu i nezavisnost, držeći visoko zastavu nacionalnih tradicija i časti, odjeknuti širom naše lepe domovine koja sa divljenjem prati istorijske pobjede slavom ovenčane Crvene armije nad varvarskim hitlerovskim zavoјevačem.“, *Dokumenti o spolјnoj politici SFRJ: 1945*, 19;

⁶¹⁷ *Dokumenti o spolјnoj politici SFRJ: 1945*, 28-29.

naroda, zato ga nikakva sila na svetu nije u stanju razoriti.“⁶¹⁸ Сличне формулације су изнели Маршал Југославије Јосип Броз Тито, потпредседник Председништва АВНОЈ-а Моша Пијаде и Методије Антонов Ченто, председник Народне скупштине Македоније и члан Председништва АВНОЈ-а, на ванредној седници Председништва АВНОЈ-а, 10. јуна 1945. године, сазваној поводом ратификације наведеног Уговора, и министар иностраних послова ДФЈ Иван Шубашић приликом размене ратификационих инструмената, 25. августа 1945. године у Београду.⁶¹⁹

Почетком маја 1945. године, приликом предаје акредитивног писма председнику САД Харију С. Труману, нови југословенски амбасадор у Вашингтону, Станоје Симић, је говорио о југословенској борби током рата, упоредивши ту борбу са раном америчком борбом, и идеале југословенске борбе са идеалима који постоје у САД од Вашингтона до Рузвелта, и захвалио се на добијеној материјалној и финансијској подршци. За тим је рекао: „Овај беспримерни рат вођен у Југославији, поред милиона жртава, оставља за собом и неопisivу пустош, што собом представља допринос Југославије у борби против заједничких непријатеља, а за очување како њене слободе и независности тако и слободе и независности осталих Уједињених народа.,, На крају је изразио наду да ће Југославија и у миру имати моралну и материјалну помоћ САД.⁶²⁰ На овај начин, Симић је поменувши југословенску борбу и њене жртве, не само исказао захвалност савезнику, него исказао и очекивање да ће се због те борбе и тих жртава, слање помоћи са америчке стране Југославији наставити.

Након обнављања дипломатских односа између Југославије и Бугарске, приликом предаје акредитивног писма југословенским краљевским намесницима, у мају 1945. године, нови бугарски посланик у Београду, Петар Тодоров, поменуо је да две државе изграђују братство и кроз дела својих најбоњих синова који су везани у

⁶¹⁸ Исто, 30.

⁶¹⁹ Пијаде је рекао: „Он је [уговор - примедба аутора] izrastao iz želje obeju strana da se to prijateljstvo, tako rečito posvedočeno zajednički prolivenom krvlju za istu pravednu stvar, još više i za svagda učvrsti i dalje razvije, kako za dobijanje zajedničke pobjede i za obezbeđenje tesne saradnje naših dveju zemalja i svih ujedinjenih nacija u vreme rata i u vreme mira, tako i za osiguranje našeg zajedničkog doprinosa delu posleratne organizacije mira i bezbednosti.“, а Шубашић: „U bojevima koje je naša narodnooslobodilačka vojska vodila u zajednici sa Crvenom armijom za oslobođenje Srbije, Beograda i Vojvodine, definitivno je krvlju zapečaćena prirodna veza koja postoji između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i postavljeni su nerazrušivi temelji ovog Ugovora.“, АЈ – 15 (Президијум Народне скупштине ФНРЈ) – 15 – 262; Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945, 84-85, 207;

⁶²⁰ ДА МСП, ПА, 1945, Ф 3, д 21 – л. III/594-595.

борби против заједничког непријатеља Словенства. Намесништво је у свом одговору, прихватајући акредитивно писмо рекло: „Ваша задаћа, Господине Посланиче, биће увелико олакшана жељом наших народа да живе у слози међу собом, а изградња већ повезаног братства отпочела је заједничком борбом наших најбољих синова против општег непријатеља Словенства.“⁶²¹

Водећа улога КПЈ у власти ДФЈ је условила и да се присне међудржавне везе остваре са земљама сличног државног уређења, односно другим комунистичким земљама (земљама народне демократије) које су у тим тренуцима настајале на простору источне Европе. Поред односа са Бугарском о којима смо већ делимично писали,⁶²² при крају рата и одмах по његовом завршетку створене су пријатељске везе са Албанијом, Пољском и Чехословачком. Заједничка борба против истог непријатеља и поднете људске и материјалне жртве од стране Југославије и ових земаља појављивале су се у разговорима, говорима и изјавама приликом међусобних контаката и преговора после рата, а посебно приликом посета највиших званичника – Титове посете Пољској (14-19.3.1946) и Чехословачкој (20-24.3.1946), и посете Енвера Хоџе, председника владе, министра народне одбране и министра иностраних послова Народне Републике Албаније, Југославији (23.6. – 2.7.1946).⁶²³ Тито је у здравици на ручку у част Енвера Хоџе рекао да су у време рата „положени на бојном пољу, крвљу и животима најбољих синова, неразрушиви темељи за вјечито пријатељство и најтешњу сарадњу у послератном периоду на срећу и благостање нове Југославије и Албаније“.⁶²⁴

Уговор о пријатељству и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Пољске склопљен је 18. марта 1946. године у Варшави. У самом тексту уговора се помиње да је вековно пријатељство народа обе државе појачано и учвршћено током заједничке борбе за слободу, независност и демократију у минулом рату (током ког су окупатори причинили огромну пустош у обема земљама). То је истакао и Јосип Броз Тито приликом потписивања уговора, и додао да је циљ непријатеља био, не само да пороби, него и потпуно истреби народе две

⁶²¹ ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 5 – д.24 – л.-и 470-473.

⁶²² Видети стране 135-137.

⁶²³ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1945*, 67, 282-283, 284-285, 308, 322, 325; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 11, 49, 64, 181, 197; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци II*, Напријед, Загреб, 1959, 185, 189, 194, 196; М. Sovilj, *Upotrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945-1949*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2012, 43, 47, 57.

⁶²⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 181.

земље, о чему најбоље сведоче милиони поубијаних и измрцварених у логорима смрти.⁶²⁵

Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру између Федеративне Народне Републике Југославије и Чехословачке Републике склопљен је 9. маја 1946. године у Београду. И у тексту овог уговора се спомиње заједничка борба током претходног рата, у којој је потврђено вековно пријатељство народа две земље. У говору и здравици на свечаном ручку након потписаног уговора, Тито је рекао да су немачки освајач и његове савезнице нанеле огромну штету и жртве обема земљама, и да су заједничке патње и страдања још више продубиле односе између народа две земље.⁶²⁶ Избором да се уговор потпише баш на Дан победе појачана је важност и симболика самог догађаја.⁶²⁷

Уговор о пријатељству и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Албаније склопљен је 9. јула 1946. године у Тирани. У њему је написано да су две земље решиле да га склопе и због учвршћивања веза које су током рата крвљу запечаћене.⁶²⁸

О заједничким жртвама, које су дале Југославија, Пољска, Чехословачка и Албанија, говорио је и министар спољних послова ФНРЈ Станоје Симић у Народној скупштини ФНРЈ приликом ратификације и размене ратификационих инструмената тих уговора.⁶²⁹ Иста реторика је наставила да се користи и у каснијој сарадњи ових земаља

⁶²⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 60-62;

⁶²⁶ Приликом потписивања Уговора, Тито је рекао: „Али историја обiju земаља имала је много сличности у страдањима која су њима била задавана од истог вековног непријатеља – од њемачког освајача. I evo, ovaj današnji историјски акт, који смо ми данас овдје потписали, резултат је тежњи народа обiju земаља да осигурају свестрани и миран развитак, да обезбједу своју независност, да time smanje могућност покушаја нове агесије њемачког освајача или његових савезника који су нанјели, нарочито у последњем рату, огорчне штете и жртве нашим земљама.“, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 126-129;

⁶²⁷ S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945-1955)*, INIS, Beograd 2010, 111.

⁶²⁸ У преамбули Уговора је написано: „Verni svojim borbenim tradicijama, narodi Jugoslavije i Albanije ustali su u odbranu svoje nezavisnosti i slobode i u četvorogodišnjoj upornoj borbi, rame uz rame, sačuvali su svoju slobodu i nezavisnost. Želeći da još više učvrste te, u najsudbonisnijim danima za narode obeju zemaља krvlju zapečaćene veze, da svečano potvrde svoje nerazrušivo prijateljstvo i želju za kulturnom i ekonomskom saradnjom, želeći da potvrde rešenost da i ubuduće zajednički brane svoju slobodu, nezavisnost i integritet svojih zemaља u slučaju da bi iste биле napadnute od strane neke treće sile, sa ciljem porobljavanja ili otimanja izvesnih teritorija, uvereni da je zajednička odbrana u interesu ne samo obeju zemaља već i u interesu mira u svetu, što je potpuno u skladu sa težnjama Ujedinjenih nacija koje idu za obezbeđenjem mira.“ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 199-201;

⁶²⁹ У говору приликом размене ратификационих инструмената Уговора са Пољском, Симић је рекао: „Kao prva žrtva poljski je narod skoro punih pet godina bio sistematski uništavan, ali je, ne žaleći žrtve, izdržao do kraja. Jugoslovenski narodi, čije su patnje биле nešto kraće ali ne i lakše, osećali su се duboko vezani za sve

са Југославијом. Победу у рату, огромне жртве дате у њему, заједничке борбе и нове односе између земаља помиње Никола Петровић, министар спољне трговине ФНРЈ, при потписивању *Споразума о размени робе између ФНРЈ и Чехословачке* (30.9.1946), Тито приликом посете Болеслава Бјерута, председника Народног већа Републике Пољске (18-26.10.1946), Иван Рибар, председник Президијума Народне скупштине ФНРЈ, при предаји акредитивних писама посланика НР Албаније у Југославији Тук Јакове (8.3.1947), итд.⁶³⁰

Пошто је 10. фебруара 1947. године потписан Мировни уговор са Бугарском, Југославија је могла да настави преговоре са њом, започете током 1944. године. У ту сврху је у Југославији боравила бугарска делегација на челу са Георги Димитровим, председником Владе НР Бугарске (26.7.-2.8.1947). Приликом сусрета, преговора и пригодних говора заједничку борбу и жртве су помињали и домаћини и гости.⁶³¹ Резултат ове посете и преговора је било потписивање такозваних Бледских споразума, а влада ФНРЈ је изјавила да се, у име народа Југославије, одриче репарација од Бугарске.⁶³² Тим чином је обнародовано чињенично стање које је постојало већ годину дана, али без објаве да је то већ било решено раније.⁶³³ У Протоколу који је тада састављен наведено је да су учешћем Бурагске у борби против Немачке и „sa zajednički prolivenom krvlju u borbi protiv zajedničkog neprijatelja – nemačkih osvajača“ одстрањене све препреке између два народа и да су се тиме отвориле широке могућности за сарадњу два народа, и да су две земље услед тога решиле да донесу неколико Споразума.⁶³⁴

vreme svojih teških patnji za slobodoljubivi poljski narod.“, *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 158, 162, 230-231.

⁶³⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 II*, 197-198, 260; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*, 344-345.

⁶³¹ АЈ – 386 – I-2-a/17; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 80, 92-93, 514, 519; Тито, *Говори и чланци*, III, Напријед – Загреб, 1959, 79.

⁶³² *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 92; *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I* (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 198-199; Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, 126-127; S. Nešović, *Bledski sporazumi. Tito-Dimitrov (1947)*, Globus, Školska knjiga, Zagreb 1979, 64-65.

⁶³³ О томе видети напред стране 236-238.

⁶³⁴ АЈ – 386 - I-2-a/17, л.-и 64 – 67; АЈ – 50 – 59 – 124 – 1947 – л.-и 307-309 – Протокол о решењима историске конференције делегација влада Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Бугарске одржане 30 и 31 јула и 1 августа 1947 године на Бледу; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 84-86; S. Nešović, *nav. delo*, 62 + факсимил Протокола дат у *Додатку* на крају књиге.

слика 7 - Бугарски председник владе Георги Димиртов и југословенски председник
Јосип Броз Тито на Брионима јул/август 1947. године
(извор: S. Mijalković, A. Brajović, *Gosti socijalističke Jugoslavije 1944-1980*, Beograd 1980,
блок фотографија између 32. и 33. стране)

На Бледу је тада састављен и текст *Уговора о пријатељству, сарадњи и узajамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Бугарске* који није потписан пошто Мировни уговор са Бугарском још није ступио на снагу. До његовог потписивања је дошло 27. новембра 1947. године у Евксинограду у Бугарској. У саопштењима и говорима који су пратили боравак југословенске делегације у Бугарској (25–28.11.1947) и потписивање Уговора, само успутно је поменута мрачна заједничка прошлост, као и заједничка проливена крв, док је воља за бољом будућношћу стално истицана.⁶³⁵ У разним говорима које је Тито после тога одржавао грађанима у Југославији, при помињању потписаног уговора са

⁶³⁵ При доласку у Софију Тито је рекао: „Prošlost naša bila je mračna. Budućnost naša, kao što vidimo već danas, svijetla je.“, а након потписаног Уговора: “Ми смо уклонили једно буре барута са Балкана, а познато је да је у прошлости буре барута било управо између Бугарске и Југославије. Ми смо раскинули са оним што је било у прошлости.“, АЈ – 386 – I-2-a/17, л-и 75- 78; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 369, 370-372, 380, 528;

Бугарском причао је да је прошлост превазиђена, при чему ни једном експлицитно, нити у назнакама, не каже да ту спадају и злочини, баш као што их нигде није ни поменуо.

Приликом потписивања *Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Републике Мађарске*, 8. децембра 1947. године и *Уговора о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Краљевине Румуније* 19. децембра 1947. године такође се помиње превазилажење прошлости. Поводом потписивања уговора са Мађарском, Тито је поменуо убијања невиних људи у Војводини, али је од кривице ослободио мађарски народ, рекавши да је био неслободан, и приписао одговорност Хортију. У Румунији је истицао југословенске и совјетске жртве дате током рата.⁶³⁶ Мађари су исказивали захвалност за пружену руку помирења. Приликом poste Југославији, 4. марта 1948. године, мађарски председник Золтан Тилди изразио је захвалност Југославији што је прешла преко злочина хортијеве Мађарске и прва пружила пријатељску руку Мађарској помажући јој да изађе из изолације.⁶³⁷

На примерима из југословенских односа са Бугарском и Мађарском видимо да је постојала намера да се злочини, које су починили представници тих земаља током рата, прикрију ради успостављања тешњих послератних односа са наведеним земљама.

Стварање свих нових, горе описаних, односа Алеш Беблер, помоћник министра иностраних послова ФНРЈ, описао је следећим речима: „Страховита пустошења и гробови милиона и милиона људи у току другог светског рата дигли су на виши степен сазнање народа о повезаности њихове судбине у наше доба и о неопходности да уреде своје односе на бази међусобног поштовања“.⁶³⁸ Ова реченица веома добро објашњава тежње југословенске владе за повезивањем са другим земљама. Ако искључимо идеолошку компоненту склапања савеза са источноевропским земљама, можемо приметити да су они окренути ка одржавању мира, ка томе да се спречи и не понови рат. Кад се вратимо на идеологију, уочавамо да Југославија, у тим годинама, сматра да јој помоћ у одржавању мира могу пружити, пре свега, земље истог идеолошког правца, посебно пошто у капитализму виде претњу миру.

⁶³⁶ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци III*, Напријед, Загреб, 1959, 189, 197-198, 202, 215-216.

⁶³⁷ ДА МСП, ПА – стр.пов – 1948 – Ф VI – д.8 – VI/1307.

⁶³⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 I*, 368.

Током борбе са информбироом

Захвалност коју је цело југословенско друштво показивало према улози и доприносу Црвене армије у ослобађању Југославије деловало је недвосмислено у првим послератним годинама. Замерке које су постојале нису јавно изношене. У друштву које је лагано клизило у совјетизацију, није било јавних критика упућених ка Совјетском Савезу, југословенском великом брату и узору у тим тренуцима. Ипак, временом се могло осетити да нешто није у реду у тим односима. Совјетски Савез је имао своју визију приближавања Југославије и Бугарске, која није била прихватљива Југославији, и коју је покушавао да наметне. Нису му одговарале ни блиске везе Југославије и Албаније. Желео је да се Југославија у својој спољној политици више консултује са Москвом и прихвата њене спољнополитичке правце. Дошло је и до совјетског отежања са закључивањем трговинског уговора са Југославијом за 1948. годину. Југословенска страна је примећивала проблеме у државним односима, али није томе придавала превелики значај. Сматрала је да има право на свој пут у социјализам, своје мишљење и своје вођење спољне политике. Врх југословенске државе и КПЈ није увиђао да Стаљину тај пут не одговара, да је желео да цео комунистички блок буде привезан за Совјетски Савез, да га учини и политички и економски скоро потпуно зависним од њега.⁶³⁹

Отворени сукоб између КПЈ и СКП(б), односно Југославије и Совјетског Савеза, почео је совјетским повлачењем својих војних и цивилних стручњака из Југославије, 18. и 19. марта 1948. године, праћеним писмом ЦК СКП(б) Титу и члановима ЦК КПЈ, од 27. марта 1948. године, на седмогодишњицу протеста против приступања Југославије Тројном пакту. У писму се руководство КПЈ оптужује да није спречило дискредитовање совјетских стручњака од стране Југословена, као и да их је ставило под контролу и надзор безбедносних служби, због чега су и морали да напусте Југославију. Даље се наводи да је ЦК СКП(б) незадовољан због закулисних антисовјетских изјава неких руководилица у Југославији, због начина вођења и функционисања КПЈ, али и

⁶³⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije III*, 202-205; Lj. Dimić, *Jugoslavija i hladni rat. Oglеди o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Arhipelag, Beograd 2014, 117; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Globus, Zagreb 1988, 25-26

чињеницом да се на позицији помоћника министра иностраних послова Југославије налазио Владимира Велебита кога су сматрали енглеским шпијуном.⁶⁴⁰

ЦК КПЈ је писмо схватио као удар на независност Југославије. У свом одговору, од 13. априла, одбацио је све оптужбе и изнео да се не може веровати њиховим тврдњама да СССР нападају они који су пре рата робијали због рада на његовој популаризацији, који су организовали устанак против фашистичких освајача и борили се на страни Совјетског Савеза као једини искрени савезници. Затражили су и да им се доставе докази за Велебитове шпијунске активности уз констатацију да оптужбу да Југославија намерно држи шпијуна човек не може читати „а да не буде дубоко огорчен и запрепашћен због таквог начина у писму једној влади која представља шеснаестомилионски народ, који је у ослободилачком рату, на страни СССР-а, највише жртвовао, и који ће убудуће, ако то устреба, бити највернији савезник у борби.“⁶⁴¹

Сукоб Југославије и Совјетског Савеза, тачније сукоб СКП(б) и КПЈ, практично је значио и сукоб Југославије и КПЈ са организацијом европских комунистичких партија - Комунистичким информационим бироом, најчешће званом Информбиро, а самим тим и земљама чланицама у којима су комунисти били на власти.⁶⁴² Копију свог писма од 27. марта, СКП(б) је проследио другим партијама Информбироа. Оне су одмах прихватиле совјетско становиште, иако нису чуле југословенски одговор. Само Пољска радничка партија није на први мах прихватила совјетске критике, али се касније прикључила целом блоку у осудама Југославије.⁶⁴³ ЦК Комунистичке партије Мађарске (КПМ) послао је у Москву своју резолуцију у којој је напао ЦК КПЈ, а ЦК СКП(б) ју је проследио у Београд. Тада је југословенско партијско руководство схватило да је Стаљин интернационализовао њихов сукоб. Одговор ЦК КПЈ упућен у Мађарску је био оштар. Написано је да КПМ нема ни политичко ни морално право да напада КПЈ, њено руководство и Југославију пред СКП(б). Њене изјаве су описане као клеветничке и дефинисане као увреда за цео југословенски народ који је у ослободилачком рату дао

⁶⁴⁰ V. Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga prva*, Rad, Beograd 1980, 201-206 (исти документ је објављен и у: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 596-600); B. Petranović, *nav. delo*, 206.

⁶⁴¹ V. Dedijer, *nav. delo*, 239-249 (исти документ је објављен и у: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 97-106);

⁶⁴² Поред КПЈ и СКП(б), Информбиро су чиниле: Бугарска радничка партија (комуниста), Румунска радничка партија, Комунистичка партија Мађарске, Пољска радничка партија, Комунистичка партија Чехословачке, Комунистичка партија Француске и Комунистичка партија Италије.

⁶⁴³ B. Petranović, *nav. delo*, 206-207.

велике жртве. Изнето је да није јасно како се може имати такав став према партији „која је, последице свега што је мађарска фашистичка окупација учинила нашој земљи, уложила сав свој ауторитет код нашег народа да заборави све што је претрпιο и пружи руку помирицу мађарском народу“.⁶⁴⁴

Ново писмо ЦК СКП(б) упутио је на адресу КПЈ 4. маја. У њему су оптужбе на рачун КПЈ и Југославије биле још теже и шире образложене него први пут. На крају писма је додато и дискредитовање дотадашњих заслуга и успеха југословенске комунистичке партије. Иако се наводи да се оне не могу порицати, истиче се да заслуге и успеси других комунистичких партија нису ништа мањи од југословенских, а француске и италијанске чак и веће, али да се руководиоци тих партија држе скромно, за разлику од југословенских који су свима пробили уши претераном хвалисавошћу. Даље се наводи да је Совјетска армија притекла у помоћ југословенском народу када је народноослободилачки покрет преживљавао кризу и разбила немачке окупаторе, ослободила Београд и створила услове за долазак комунистичке партије на власт. Југословенско руководство је нападано и за присвајање развијања тактике комбинованих акција регуларне војске, партизанских одреда и народних устанака, иако су они коришћени у више сукоба у прошлости.⁶⁴⁵

Главни део оптужби изнетих у писму се односио на проблеме у односима две партије, а затим на неправилности у раду ЦК КПЈ. Омаловажавање југословенске борбе је дошло на крају писма, као додатни аргумент који је требало да покаже арогантност југословенског руководства, које, према совјетском мишљењу, воли да прихвата и заслуге које му не припадају.

До даљег заоштравања је дошло након југословенског одбијања да присуствује следећем састанку Информбироа. ЦК КПЈ је сматрао да тамо не би могао равноправно да износи своје ставове, и било му је јасно да се не би одбранио од планиране пресуде. На заседању Информбироа у Букурешту (20-22. јун 1948) усвојена је Резолуција о стању у КПЈ, којом је она осуђена за непријатељско понашање према СССР-у и СКП(б),

⁶⁴⁴ АЈ – 507 IX – 75/I-14; АЈ – 836 – I-3-b/420, л.-и 1-7.

⁶⁴⁵ V. Dedijer, *nav. delo*, 280-281 (исти документ је објављен и у: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 601-617); B. Petranović, *nav. delo*, 209-210. Совјетска критика да је КПЈ прецењивала своју улогу у рату појавила се раније, у септембру 1947. године, у једном информационом допису совјетског руководства о стању у КПЈ (S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006, 369), али је овом приликом први пут јавно изнесена.

као и лоше вођење партијом и земљом, и избачена је из Информбироа. На крају Резолуције су позвани „здрави“ чланови КПЈ да присиле своје руководство да призна и затим поправи своје грешке, а ако то не учине, да их збаци. За нашу тему је значајно да у Резолуцији није поменута улога Црвене армије или КПЈ у ослобођењу Југославије.⁶⁴⁶

На Резолуцију је ЦК КПЈ одговорио својом Изјавом у штампи, објављеној 30. јуна. У њој је, набрајајући за шта је још пре Резолуције оптужен у писмима СКП(б), навео и тезе о кризи народноослободилачког покрета, довођењу комуниста на власт по ослобођењу од стране Совјетске армије и југословенско хвалисање успесима у рату. Широко су објашњени контрааргументи на изнете оптужбе у Резолуцији, али без осврта на дискредитовање југословенских ратних успеха, пошто то није ни било наведено у самој Резолуцији. Ипак, при крају Изјаве је наведено да је КПЈ и својом борбом у НОБ доказала да је на исправном путу, а да је свим оптужбама југословенској партији, радничкој класи и радним масама, народима и њиховој несебичној и херојској борби нанета највећа историјска неправда. Југословенска борба у рату је посредно поменута при одбрани од напада да у КПЈ нема демократије, пошто, како је написано, такво стање не би трпели чланови партије који су кроз хиљаде бојева гледали смрти у очи, и да је таква оптужба „срамоћење херојске и славне прошлости партије“, као и при образлагању попуне Пленума СК КПЈ, када је поменуто да је током рата погинуло десет његових чланова.⁶⁴⁷

КП Албаније (КПА) није била део Информбироа, али се скоро одмах придружила његовој Резолуцији и осудила КПЈ. Истовремено је отказала све споразуме, конвенције и протоколе потписане након Уговора о пријатељству и узајамној помоћи. Своје поступке је оправдала југословенским пљачкањем Албаније и покушајима да од ње створи колонију. У својим саопштењима о ова два поступка ЦК КПА се осврнуо и на велико братство албанског и југословенских народа које је створено током рата, када су Албанци проливали своју крв и у Југославији, истичући да су га руководиоци ЦК КПЈ покварили покушајући да економски експлоатишу и укину независност и суверенитет НР Албаније. Помињући савез настао током рата и који је „искован крвљу“

⁶⁴⁶ V. Dedijer, *nav. delo*, 285-288, 299-306 (Резолуција ИБ-а је објављена и у: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 621-626); B. Petranović, *nav. delo*, 210-212.

⁶⁴⁷ V. Dedijer, *nav. delo*, 312-319 (исти документ је објављен и у: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 165-170); B. Petranović, *nav. delo*, 212-213.

оба народа, КПА је навела и да остаје верна савезу који је склопила са југословенским народима, а не са њиховим „антинародним и антимакаркистичким“ руководиоцима.⁶⁴⁸ У свом одговору на отказивање свих уговора, осим Уговора о пријатељству и узајамној помоћи, југословенске власти се нису осврнуле на албанско истицање заједничких борби. Пажњу су посветили послератним односима и одбацивању оптужби за пљачку и неадекватно понашање према Албанији.⁶⁴⁹

Одмах након објављивања Резолуције Информбироа настала је антијугословенска кампања земаља источног блока. У њој су изношени углавном исти аргументи као у Резолуцији и писмима која су јој претходила, уз понеку додатну оптужбу и скоро обавезно вређање југословенског руководства. У оквиру кампање је омаловажавана и југословенска борба.⁶⁵⁰ То је могло да се чује у говорима партијских и државних руководиоца и прочита у штампи. Тако пољска режимска штампа објављује да је претерана мегаломанија настојање да се потцени совјетска ослободилачка улога у Југославији и другим земљама, као и њена помоћ у учвршћењу власти народа.⁶⁵¹ Члан Централног комитета Румунске радничке партије Л. Реуту је у једном новинском уводнику написао: „Нико нема намеру да пориче борбу југословенских народа против хитлеровских освајача. Међутим, руководство Комунистичке партије у Југославији, заслепљено таштином, извело је из тога апсурдни закључак да су коначну победу тобож извојевали југословенски партизани, заборављајући историјску чињеницу, коју су признали чак и непријатељи, да је одлучујући фактор победе била Совјетска армија, која је лијући своју крв ослободила многе земље које је Хитлер окупирао, међу њима и Југославију“.⁶⁵² У оквирима антијугословенске кампање се могло чути и да југословенске власти припремају напад на суседне земље и да војску за то обучавају немачки нацистички официри, као и да се у земљу вратило 50 хиљада бивших усташа и четника, међу којима има и ратних злочинаца, и да су неки добили и високе чинове у ЈНА.⁶⁵³ У погрешном приказивању НОБ најдаље су ишли Бугари, у жељи да себи дају већи значај. Тако су се у „Работничком делу“, листу Бугарске комунистичке партије,

⁶⁴⁸ АЈ-507-IX, 1/1-194; исто – 195; V. Dedijer, *nav. delo*, 334-335; B. Petranović, *nav. delo*, 211.

⁶⁴⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 189-192.

⁶⁵⁰ АЈ – 837 – I-3-a/170 – Informativno-politički materijal – Agresivni karakter politike SSSR-a i istočnovevropskih zemalja prema FNRJ, 2.

⁶⁵¹ V. Dedijer, *nav. delo*, 329.

⁶⁵² V. Dedijer, *nav. delo*, 332.

⁶⁵³ D. Bekić, *nav. delo*, 203, 395

објављивали текстови у којима је тврђено да је ЈА бранила бугарској армији да се бори против Немаца, омогућавајући им повлачење из Грчке, што је проузроковало да касније Бугари имају веће жртве при ослобођењу делова Македоније.⁶⁵⁴

Бугарсак је 1951. године у Софији приредила изложбу „Титовци под маском“ чијем свечаном отварању је присуствовало неколико бугарских министара. На изложби је представљена, како се наводило, подла и издајничка улога Тита и Ранковића, али и осталих југословенских руководилаца, који су окарактерисани и као агенти и шпијуни. При томе се мислило на њихову сарадњу са Американцима и Енглезима (током и после рата) и наводну издају југословенског народа и југословенских комуниста, али и целог светског комунистичког покрета. Један део изложбе је био посвећен југословенским комунистима који су убијени или погинули током рата, а за шта су као кривси и извршиоци оптужени Тито и његови сарадници. Дате су фотографије Ивана Милутиновића, Рада Кончара, Иве Лоле Рибара, Филипа Кљајића, Веселина Маслеше, Франца Розмана, Кузмана Питу Јосифовског, Јордана Орце Николова и Косте Рацина, који су сви погинули током рата (осим Кончара који је извршио самоубиство), уз коментар да су намерно били послати у смрт. Југословенски руководиоци су оптужени да су скривали да су од усташа убијени Огњен Прица, Отокар Кершовани, Божидар Ација и Аугуст Цесарец. Светозара Вукомановића Темпа су лично оптужили за смрт Боре Вукнировића, Рамиза Садикуа, Косте Рацина, Кузмана Јосифовског, Орце Николова и других македонских партизана. Поред тога, Тито је оптужен да је намерно спречавао Бугарску Народну Армију да се успешно бори против Немаца у Србији и Македонији.⁶⁵⁵

Кампања против КПЈ и Југославије, у старту идеолошка и спољнополитичка, брзо постаје агресивна и свеобухватна. Притисци на КПЈ и Југославију нису били само вербални, већ су подразумевали и различите притиске на југословенске дипломате и држављане у иностранство (пређење, ометање или онемогућавање кретања...), затим отежавање или прекид привредне, културне и сваке друге сарадње и инциденте на границама у којима је стотинак југословенских војника изгубило животе. КПЈ је оптуживана за издају марксизма-лењинизма и Совјетског савеза, скретање са правог

⁶⁵⁴ ДА МСП, ПА – 1950 – Ф 12 – д.22 – л. S-4 – S-5.

⁶⁵⁵ АЈ – 836 – I-3-b/156 – л.-и 7-9.

социјалистичког пута и окретање ка империјализму, уз додавање епитета југословенским руководиоцима да су фашисти. Кампања је више била окренута ка југословенском партијском и државном руководству, а мање ка југословенским народима. Чак су у кампањи и позивани остали делови партије и државе да збаце руководство и врате КПЈ и саму Југославију на „прави пут“.

Омаловажавање југословенске улоге у Другом светском рату је било тек споредан део сукоба. Онима који су нападали Југославију је просто долазило као додатак на остале оптужбе. У највећем броју јавних напада, то чак није ни помињано. Услед тога омаловажавање се и задржавало само на крупним стварима, односно општем погледу на НОБ и совјетском учешћу у ослобођењу земље од окупатора. Није било спуштања на ниже нивое и конкретног помињања неких догађаја, или самих бораца и жртава рата. Једино се у понеким бугарским и албанским текстовима и јавним иступима могло наћи више података о учешћу њихове војске у ослобођењу неких делова Југославије. Основна теза свих тих напада је била да југословенска борба није била толико велика и значајна колико је представљају Југословени. Чак се ишло и до тога да се тврдило да је југословенски отпор био спонтан, а комунистичко руководство сарађивало са Гестапоом. Уз све то су ишле и оптужбе за југословенско умањивање улоге Црвене армије у ослобођењу Југославије. У оквиру тога, источноевропске земље су истицале и значај Црвене армије у ослобођењу целе источне Европе. Практично, југословенска борба и њене жртве нису негиране, само им је умањиван значај.

Омаловажавање НОБ је имало и сврху предочавања Југословенима да ни у том тренутку и у будућности они неће моћи сами и без совјетске помоћи, баш како је то било током рата. Следећа саставна компонента умањење улоге НОБ у рату је било и омаловажавање југословенског руководства које је ту борбу водило.⁶⁵⁶ Иако основна намера Совјетског Савеза није била омаловажавање НОБ, ова компонента сукоба као да је посебно иритирала југословенско руководство. Иво Банац мисли да је највећа Стаљинова грешка била у томе што је повредио понос југословенских комуниста путем омаловажавања и умањивања значаја НОБ.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ АЈ – 507 IX – 119/IV-147, 7.

⁶⁵⁷ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb 1990, 128.

Југославија је на ту кампању реаговала својом кампањом негирања свега за шта је оптужена. Њени одговори и протести били су, пре свега, сконцентрисани на тренутну ситуацију и блиску прошлост и односе са државама ИБ-а, као и одбрану свог пута у социјализам, а далеко мање на период рата и улогу своје армије у њему, сходно и самим оптужбама и нападима на њу. КПЈ је признавала помоћ Црвене армије, али и инсистирала на претходној трогодишњој устаничкој борби против окупатора, садејству са совјетским јединицама и самосталним борбама за ослобођење после изласка главних снага Црвене армије из Југославије. Поред тога, тврдила је да је сама спровела револуцију. Бранећи те заслуге у рату, као и целокупни послератни друштвени развој, уз садејство целог партијског и државног апарата, руководство партије и државе спомиње и жртве које је југословенски народ дао у рату и револуцији. Говори југословенских руководилица у разним приликама, резолуције органа и организација (партијских, државних или друштвених), протестне ноте упућене министарствима иностраних послова других држава, штампа и друга средства информисања, итд. били су места са којих је одговарано на нападе и са којих је брањен југословенски пут у социјализам, али и НОБ са револуцијом и жртве пале у њима.

Тито се у својим иступима у то време скоро редовно окретао на ситуацију са ИБ-ом и њихове нападе. У њима је бранио и истицао значај НОБ и датих жртава, уз помињање жртава партије које су пале и пре рата, како би доказао да је револуционарни покрет постојао у Југославији и пре напада Немачке, а посебно пре уласка јединица Црвене армије у Југославију.

У резолуцији Пленума Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору (од 1. јула 1948) наводи да оптужбе и осуде СКП(б) вређају не само КПЈ „него и све народе Југославије, па и оне многобројне жртве које су славно пале под заставом наше Партије у борби за слободу, за социјализам.“ Одбачене су и мађарске осуде уз образложење да су КПЈ и југословенски народи доказали огромним жртвама у току рата да верују у ослободилачке снаге СССР-а.⁶⁵⁸ Резолуција ЦК КП Македоније (од 1. јула 1948) помиње да је Југославија у рату дала 1.700,000 жртава, а у резолуцији Другог конгреса КП Хрватске (од 25. новембра 1948) пише: „Нас дубоко вријеђа подцјењивање ослободилачке борбе народа Југославије и жртава што су их наши народи, борећи се на

⁶⁵⁸ АЈ – 507 IX – 119/1-39, 14-15.

страни Совјетског Савеза, дали за своје ослобођење и заједничку ствар борбе против хитлеровске Њемачке и њених савезника“. У уводном чланку партијског дневног листа *Борба* (од 4. септембра 1948) је написано: „...супротно милионским жртвама којима смо обележили судбинску преоријентацију Југославије у антиимперијалистички фронт, ... наши критичари траже од нас, ... да се ми сами бацимо блатом на окрвављено херојско лице наше домовине, на славну заставу Партије...“⁶⁵⁹.

У протестним нотама које су југословенска представништа у ИБ земљама достављала министарствима иностраних послова скретана је пажња на негативне иступе према Југославији и њеном руководству, и у оквиру тога исказивала негодовање због изнетих клевета на рачун НОБ. Тако је, на пример, пољској влади скренута пажња на објављене карикатуре које приказују Тита као целата или како му Хитлер додаје крваву секиру.⁶⁶⁰ У једној вербалној ноти, која је била упућена ИБ земљама, а у оквиру одбране од оптужби за приступање империјалистичком табору Југославија, је поменула и да ниједан медиј у тим земљама није пренео информацију о суђењу усташким официрима које се у том тренутку (1948. године) одржавало у Загребу, и на ком се јасно видео југословенски антиимперијализам путем приказивања везе оптужених са империјалистичким силама и Ватиканом.⁶⁶¹

У циљу додатног упознавања домаће и стране јавности са притисцима којима је изложена и неистинитим тврдњама у кампањи против ње, Југославија је штампала и публикације у којима су прешампани текстови са њеним одбранама, као и изнетим клеветама, па и оним о НОБ. Најзначајније су: *O kontrarevolucionarnoj borbi i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije* (у два тома)⁶⁶² и *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*.⁶⁶³ У последње наведеној књизи навела је и да је југословенски устанак против окупатора, у ком је дала 1,7 милиона жртава, задивио цео свет, и да су признања стизала и од највиших руководиоца СССР-а, а да се сада о тој

⁶⁵⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 178, 329, 460.

⁶⁶⁰ ДА МСП, ПА – 1949 – Ф 86 – д.6 – л. 311.

⁶⁶¹ ДА МСП, ПА – 1948 – Ф 128 – д. 12, л. 213; АЈ – 507 IX – 15/1-149; 22/1-1-115; 75/1- 27; 107/1- 6, 10; 110/1-16, 6.

⁶⁶² *O kontrarevolucionarnoj borbi i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije. I-II*, Борба, Београд 1949-1950.

⁶⁶³ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Мнistarstvo inostranih poslova FNRJ 1951, 235-237.

борби, од совјетске и њој подређене пропаганде, шире неистине, па чак и да је устанак био дело Гестапоа.⁶⁶⁴

Јавни иступи југословенског државног и партијског руководства и натписи у штампи били су окренути и ка иностранству и ка домаћој јавности. Из иностранства су долазили и позиви на рушење југословенског руководства државе и партије. Због тога је и било неопходно да се тврдо бране утврђене позиције и ставови и на домаћем и на иностраном терену.

Постављало се питање како се тако неправедно може поступати према земљи која је дала многобројне жртве у рату и борби за социјализам. Те жртве су коришћене и као један од разлога због којих се не може попустити притисцима и због којих се мора бранити јединство партије и југословенских народа и њихов пут у социјализам.⁶⁶⁵

У потврђивању привржености Совјетском Савезу помињу се осећања која су борци током рата осећали према њему и Стаљину. Тако је могло да се чује и прочита да су југословенски борци умирали са Стаљиновим именом на устима или кличући њему, Црвеној армији, Совјетском Савезу, совјетској бољшевичкој партији (али и Титу и КПЈ).⁶⁶⁶ Нису заборављане ни заслуге и жртве Црвене армије у победи над фашизмом и ослобађању Југославије.⁶⁶⁷

Међутим, било је и прилика када је Совјетска помоћ и њена улога у ослобођењу Југославије заиста минимизирана. Јосип Броз Тито је у обраћању Народној скупштини ФНРЈ, 26. јуна 1950. године, причао како чињенице не говоре да је Југославију ослободила Црвена армије, већ да је НОП са совјетске стране био ометан у револуционарном раду, а да је сам спровео револуцију и борбу против „стране државне машине“.⁶⁶⁸ Слично је било и у неким другим његовим говорима.

Мађарска је искористила сукоб са Југославијом и током септембра 1948. године обуставила репарационе и реституционе испоруке Југославији, иако су постојале

⁶⁶⁴ Исто, 26.

⁶⁶⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 178, 228, 232, 329, 374, 421, 422, 460, 494.

⁶⁶⁶ Исто, 199, 223, 228.

⁶⁶⁷ Тако је у резолуцији Извршног одбора Народног фронта Босне и Херцеговине поводом Резолуције Информбироа, од 12. јула 1948. године, речено: „Komunisti i vanpartijski u borbenim redovima protiv fašističkih varvara učili su se herojstvu na primjerima sovjetskih ljudi, umirali su kličući Crvenoj armiji, Sovjetskom Savezu, velikom Staljinu i Titu“, *исто*, 207, 352.

⁶⁶⁸ Ј.Б. Тито, *Говори и чланци V*, Напријед, Загреб, 1959, 225-226.

југословенске намере за олакшањем тих репарационих обавеза.⁶⁶⁹ Југословенски покушај да се тај проблем реши посредством великих сила, које су биле гаранти Мировног уговора, није био успешан.

Сукоб Југославије и ИБ-а се одразио и на поље културе. Дошло је до насилног затварања југословенских књижара у више источноевропских земаље и прекида културне сарадње. Пољска је одбила да прими југословенски филм „Бесмртна младост“ под изговором да је њихова публика засићена филмовима из рата.⁶⁷⁰ Изложба фотографија „Југославија у изградњи“ која је садржала и део који приказује НОБ, била је, након доношења Резолуције, забрањена у Румунији, иако је већ била приказана у неколико румунских градова. Поред тога, румунска страна није желела да врати изложбени материјал у Југославију.⁶⁷¹

Југославија је била изолована, ометана или избачена и из догађаја којима се одржавало сећање на Други светски рат и његове жртве. Тако су дипломатски представници Југославије у Мађарској на полагање венаца на споменик Црвене армије, 23. фебруара 1949. године, на дан Црвене армије, позвани само дан раније и није им омогућено да и сами положе венац.⁶⁷² Истим поводом, представници Југославије су положили венац на Споменику победе палим војницима Црвене армије у Берлину, што није објављено ни у једним источноевропским новинама.⁶⁷³ У Пољској, југословенска амбасада није била позвана на прославу годишњице ослобођења Варшаве.⁶⁷⁴ Са друге стране, мађарско Министарство иностраних послова је, у мају 1949. године, протествовало пошто није позвано да, на Дан Победи, присуствује полагању венаца на Споменику Незнаком јунаку на Авали, а југословенска штампа је негативно пропратила њихово непојављивање на том догађају.⁶⁷⁵

Сукоб са Југославијом је совјетима био значајан и због поруке која је слата осталим комунистичким партијама – да развој тих партија и њихових земаља није могућ

⁶⁶⁹ АЈ – 54 – 164 – 279 – Преписка о репарацијама 1948; ДА МСП, ПА – 1948 – Ф 97 – д. 10, л.-и 258-259; В. Николаревић, *Репарације. Развој послератних односа између држава поводом репарација, с посебним освртом на време после Првог и Другог светског рата*, Veselin Masleša, Сарајево 1956, 302.

⁶⁷⁰ ДА МСП, ПА – 1948 – Ф 123 – д 8 – л. 486.

⁶⁷¹ ДА МСП, ПА – 1948 – Ф 128 – д.10 – л. 170; исто – д. 13, л. 278; ДА МСП, ПА – 1949 – Ф 92 – д.7, л.-и 257, 259, 261-262.

⁶⁷² ДА МСП, ПА – 1949 – Ф 67 – д.9 – л. 243.

⁶⁷³ исто – Ф 99 – д.4 – л. 64.

⁶⁷⁴ исто – Ф 86 – д.7 – л. 348.

⁶⁷⁵ исто – Ф 67 – д.9 – л. 257.

без СКП(б) и СССР-а и да иступања не сме бити. Цео сукоб је искоришћен за учвршћивање совјетског утицаја у тим источноевропским земљама, али и за обрачун са онима који су могли да крену југословенским путем. У неколико земаља су организована суђења високим партијским и државним функционерима под оптужбама да су сарађивали са Југославијом ради урушавања поретка у тој земљи. Највећи од њих је био процес Ласлу Рајку у Мађарској (1949. године). Главне оптужбе су биле да је он, са сарадницима којима се такође судило, сарађивао са Југославијом у циљу обарања власти у Мађарској. У оптужници и током суђења изнете су тврдње да су људи око Тита током рата у смрт послали хиљаде југословенских комуниста са намером да осигурају своју моћ после рата.⁶⁷⁶

Пресудом Рајку и његовој групи као да је пресуђено и Југославији да је желела да сруши власт у Мађарској, а затим и у другим источноевропским земљама. На то се надовезало и југословенско изношење проблема са Информбироом пред Уједињене нације. Због тога су земље источне Европе раскинуле Уговоре о пријатељству са Југославијом, осим Албаније, коју је Југославија предухитрила и сама раскинула уговор.

Совјетски Савез је први раскинуо Уговор о пријатељству који је имао са Југославијом, 28. септембра 1949. године. Југословенски писмени одговор на то садржао је потсећање да су у потписивању тог уговора југословенски народи видели резултат заједничке херојске борбе совјетске и југословенске армије. У наставку је описан део совјетских притисака у претходних годину дана и додато да народи Југославије никад нису очекивали да ће управо Влада СССР-а негирати значај њихове револуционарне борбе и доприноса у борби против фашизма, уз негирање и права да управљају сами собом.⁶⁷⁷

Мађарска је раскинула уговор 30. септембра 1949. године. Примајући то на знање, Југословенска влада је потсетила Мађарску на пружену југословенску руку пријатељства одмах после рата, док су трагови масовних злочина, пљачке, пустошења и покоља мађарских окупатора у Југославији били свежи. У наставку је написала да је веровала да ће се Уговором о пријатељству ликвидирати тешко наслеђе прошлости у

⁶⁷⁶ исто – Ф 67 – д.10 – л.-и 298-304.

⁶⁷⁷ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949, 206-209.

односима две земље, а мађарска влада га газииако још нису ишчезли трагови и зарасле ране крвавих злочина мађарских окупатора током Другог светског рата над народима Југославије.⁶⁷⁸

И Пољска је раскинула Уговор о пријатељству 30. септембра 1949. године. Југославија је, примајући на знање ноту о раскиду уговора, одговорила да је тај уговор дошао као природан резултат пријатељских и братских односа два народа које је у прошлости повезала слична судбина и заједничка борба против истог непријатеља, у којој су оба народа дала многобројне и тешке жртве.⁶⁷⁹

Првог октобра 1949. године, Уговор о пријатељству раскинула је Бугарска. Југословенска влада је у одговору на то Владу Бугарске подсетила на помоћ коју је давала бугарским партизанима током рата, као и добру вољу да пређе преко „тешких рана“ нанесеним југословенским народима од стране бугарских окупатора и, ради спирања срамоте и бугарске афирмације пред светом, дозволила да бугарске јединице узму учешће у ослобођењу Југославије, иако за то није било потребе. У ноти је поменут и југословенски гест о опраштању репарација, чијим плодовима се Бугарска и тада користила, док њена влада спроводи политику отвореног непријатељства према Југославији. Скренута је и пажња на различите погледе две земље по питању Пиринске и Вардарске Македоније и македонске нације. Бугарској страни је пребачено да покушава да уништи македонску народност извојевану у борби са осталим народима Југославије.⁶⁸⁰

Чехословачка је раскинула Уговор о пријатељству 4. октобра 1949. године. Примајући то на знање, југословенска влада је чехословачкој скренула и пажњу на заједничку борбу током НОБ, додавши: „Borba naroda Jugoslavije služila je kao primer i podstrek narodima Čehoslovačke u vreme kada je češki i slovački narod stenjaо pod krvavim terorom okupatora i domaćih izdajnika“. Затим је приказала део чехословачког непријатељских поступака према Југославији.⁶⁸¹

Румунија је 15. октобра 1949. године раскинула Уговор о пријатељству. У Југословенској ноти којом је то примљено к знању, описани су непријатељски поступци

⁶⁷⁸ ДА МСП, ПА – 1949 – Ф 67 – д 9 – л.-и 281-285.

⁶⁷⁹ Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1949, 252-254.

⁶⁸⁰ исто, 234-240.

⁶⁸¹ исто, 254-159.

те земље према Југославији и при крају написано да раскидајући Уговор Румунија разједињује народе тог дела Европе и зарад оних који имају националистичке страсти и апетите према Југославији руши и најдрагоценију тековину створену током и после Другог светског рата – братство и јединство.⁶⁸²

Незадовољна албанском антијугословенском политиком, отказом свих привредних уговора, клеветама по штампи и на радију, инцидентима на граници, неиспуњавањем одредаба из Уговора о пријатељству и непристајањем Албаније да се заједнички расправе сва питања, Југославија више није видела разлог постојања Уговора о пријатељству и узајамној помоћи између ње и Албаније и раскинула је тај уговор 12. новембра 1949. године.

У ноти којом је ту своју одлуку саопштила албанској влади, Влада Југославије је потсетила на помоћ коју је НОП Југославије дао албанском народу током рата, као и на сво послератно помагање. Затим је описала непријатељско албанско поступање према Југославији након Резолуције ИБ. У оквиру тога ју је оптужила и за ширење шовинистичке мржње албанског народа према југословенским народима, и преузимање шовинистичких поступака из програма албанске фашистичке организације „*Belë Kombettara*“ (Национални фронт).⁶⁸³

Влада Албаније је одбацила одговорност за непријатељско држање према Југославији и оптужила њу за непријатељство. У својој ноти-одговору написали су и да се Уговор ослањао на заједничку борбу народа две земље. Успротивили су се приказу улоге југословенског НОП у развоју НОБа у Албанији, датог у поменутој ноти. Категорички су одбацили да је НОП Југославије био „одлучујући фактор“ у започињању и развоју НОБ у Албанији, тврдећи да је то у ствари били СССР и његова армија, баш као и у Југославији и другим земљама. Оптужили су Југославију за покушај фалсификовања историје. У наставку су изнели да се ниједан југословенски борац није борио у Албанији за њено ослобођење, али да су се у Југославији, крајем рата, бориле две дивизије албанске војске и да је стотине партизана из тих дивизија погинуло на југословенском тлу у борби против Немаца, а за ослобођење Југословенских народа. Даље су оптужили југословенску Владу да се о овој албанској помоћи намерно ћути, да

⁶⁸² исто, 244.

⁶⁸³ исто, 296-303.

би се нанела штета албанској борби.⁶⁸⁴ У наставку писма Југославија је опужена за послератно стављање Албаније у колонијални положај. Југословенска влада је одбила да прими овај одговор због, како су навели, лажне и клеветничке садржине и увредљивог тона.⁶⁸⁵

Улога НОВЈ и Црвене армије у рату је била споредан део сукоба, али је СССР на тај начин успевао да изнервира југословенско руководство, које је сваке оптужбе те врсте одлучно одбијало. Нису никако могли да пристану на умањивање свог значаја у рату, пошто су на томе заснивали и своје право да воде земљу после рата.⁶⁸⁶

* * *

У глобалној политици хладног рата између Запада и Истока, односно САД и СССР, Југославија је била тек један мањи део, али никако неважан обема странама. Поред чињенице да је сваки савезник био важан, Запад је југословенски простор, посебно делове Словеније (Љубљанска врата) из којих се могло избити у северну Италију, видео као важан чинилац у одбрани од евентуалног напада Совјетског Савеза на западну Европу. Од тренутка кад схвата да је дошло до разлаза између Југославије и Источног блока Запад јаче покушава да наметне свој утицај над њом. Са друге стране, затварање дотадашњих тржишта са којима је сарађивала и сушне године натерали су Југославију да се окрене ка Западу и прихвати економску помоћ која јој је пружана. Како се сукоб са Информбироом заоштравао и почео да прераста и у ратну претњу, тако је и запад повећавао своју помоћ и, поред економске, почео да доставља и војну помоћ. Југославија је стално говорила да неће чинити никакве политичке уступке за добијену помоћ, и да има право на њу као земља која је много страдала у рату, али и дала свој значајан допринос у коначној победи. Једном приликом, током 1951. године, САД су обавестиле Југославију да помоћ коју јој шаљу у храни не значи и да прихватају текућу југословенску политику у области људских права. Југословенски одговор је био да су југословенски народи, који су у историји поднели толике жртве за слободу и независност, изградили власт која је против било каквих дискриминација.⁶⁸⁷ Међутим,

⁶⁸⁴ исто, 481-483 (481-491).

⁶⁸⁵ ДА МСП, ПА – 1949 – Ф1 – д.11 – л.и. 133, 134 и 150.

⁶⁸⁶ о томе ћемо писати касније. Видети стране 273-274.

⁶⁸⁷ D. Bekić, *nav. delo*, 273

до уступака је ипак долазило, иако Југословенске власти нису биле спремне да те уступке и јавно признају. Један од уступака је било пуштање ратних заробљеника и других осуђеника. Запад је посебно вршио притисак за ослобађањем Алојза Степинца.⁶⁸⁸ Други уступци су се тicali преоријентације привреде са тешке индустрије на лаку, отпуштањем стега у култури и дозвољавање веће отворености ка свету.

* * *

До почетка рада на поправљању односа између Југославије и Совјетског Савеза дошло је након Стаљинове смрти, 5. марта 1953. године, иако је знакова отопљавања са Совјетске стране било и раније. Убрзо су, постављањем амбасадора, поправљени дипломатски односи, а са совјетске стране је дошло до стишавања антијугословенске кампање, а то су пратиле и остале земље.⁶⁸⁹

У оквиру припрема за потпуну нормализацију односа на Дан победе, 8. маја 1955. године, московска „Правда“ је објавила чланак совјетског министра одбране, маршала Георгија Константиновича Жукова, у ком је дата врло похвална оцена о доприносу југословенских народа победи над фашизмом. Маршал Иван Степанович Коњев, командант совјетских копнених снага и први заменик министра одбране, исте вечери је на свечаној академији у Бољшој театру, такође похвално говорио о народноослободилачкој борби у Југославији, поменувши и да је на њеном челу била КПЈ.⁶⁹⁰

Нови први секретар СКП(б) Никита Сергејевич Хрушчов је дошао у посету Југославији 26. маја 1955. године и већ у говору на аеродрому, који се до данас схвата као означавање помирења и прихватања совјетске кривице за сукоб, поменуо заједничку борбу против заједничког непријатеља.⁶⁹¹ Из сачуваних стенограма и бележака са тадашњих разговора се не види да је питање улоге Црвене армије поново поменуто. Само уопштено је помињан и сам сукоб Југославије са Информбироом. Обе

⁶⁸⁸ о разлозима затварања Алојза Степинца видети стране 286-289.

⁶⁸⁹ V. Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdenе zavesе. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, INIS, Beograd 2013, 35-64, 82-94.

⁶⁹⁰ D. Bekić, *nav. delo*, 691.

⁶⁹¹ *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем новоу руководиоца Југославије и СССР 1946-1964, том I*, Архив Југославије, Београд 2014, 55; D. Bekić, *nav. delo*, 706.

стране су решиле да забораве размирице и окрену се будућности. Током Хрушчовљеве посете Тито је, у једном тренутку, рекао Светозару Вукомановићу Темпу да је будућност важнија од прошлости, и да се ваља окренути будућности, не заборављајући прошлост, али без њеног непотребног потенцирања.⁶⁹² У декларацији влада обе земље, по завршеним разговорима, наведено је да су њихови народи и оружане снаге развиле своје пријатељство и борбену сарадњу у годинама рата.⁶⁹³

Поправљање односа са СССР-ом је пратило и поправљање односа са другим комунистичким земљама. Међутим, тешке речи изречене током конфликта нису могле да се избришу у потпуности, нити су односи могли да се врате на стање од пре 1948. године. Тако је у том процесу помирења албански председник Већа министара Мехмед Шеху, рекао да је заједничка борба у прошлом рату основ за заједничку сарадњу, при чему је помињао ангажовање албанских трупа у Југославији, али не и југословенских у Албанији.⁶⁹⁴ Сличне формулације о албанској улози у помоћи Југославије су се могле чути и у каснијим периодима.⁶⁹⁵

Југословенско совјетски односи се никад нису вратили на стање од пре Резолуције ИБ. После помирења, поново су се јављали периоди захлађивања и отопљавања односа. Два највећа догађаја која су довела до захлађења су биле совјетске интервенције у Мађарској 1956. и Чехословачкој 1968. године, али је било и других несугласица. Међутим, ниједна од њих није довела до радикалних потеза, нити су нове антијугословенске кампање достигле ступањ оне из 1948-1953. Сви сукоби су вођени око идеолошких разлика и спољно политичких иступања Југославије. Оптужбе Информбироа које су се тичале саме КПЈ и њеног пута у социјализма нису биле потпуно заборављене, па су се повремено поново појављивале у јавности. Међу њима су биле и погрешне тезе о југословенској борби.⁶⁹⁶ Југославија је помно пратила поглед

⁶⁹² S. Vukomanović – Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari, Knjiga četvrta*, Globus, Zagreb 1982, 169.

⁶⁹³ *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем новоу руководилаца Југославије и СССР 1946-1964, том I*, 159.

⁶⁹⁴ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Архипелаг, ИНИС, Београд 2011, 475.

⁶⁹⁵ Приликом прославе 30-годишњице победе над фашизмом на Радио Тирани се чуло да је „Албанија упутила хиљаде бораца да помогну југословенском народу, као и албанској браћи Косова, Македоније и Црне Горе, у борби коју су заједно водили против немачких нациста.“ ДА МСП, ПА – 1975 – Ф 66 – д. 2 – лист 232.

⁶⁹⁶ У Совјетском савезу је 1970. године изашла књига „Предавања о историји КПСС“ у којој је НОБ представљена као стихијски покрет, а да се права борба разбуктала тек 1943, уз писање да су у ослобођењу Београда Црвеној армији помогле бугарске и југословенске јединице. Исте године у

других земаља на њу и појаве умањења значаја НОБ јој нису промицале. На њих је често и одговарала, било преко својих највиших руководилаца, било преко амбасада, било преко других својих службеника и намештеника, било преко штампе и других медија.

Вељко Мићуновић, југословенски амбасадор у Москви, приликом разговора са Алексејем Николајевичем Косигином, председником владе СССР-а, 18. децембра 1969. године, изнео је да се у једној књизи објављеној те године деградирају југословенска НОБ и револуција до те мере да изгледа као да је то била случајна борба, а затим изнео податке о НОБ и милионским жртвама. Косигин је на то одговорио само да они у Совјетском Савезу не желе да прекрајају историју, и да су у рату победили и они и Југословени.⁶⁹⁷ Мићуновић је у својим мемоарима забележио и да Руси радо слушају о својим жртвама, али не тако радо и о југословенским, као и да им се не свиђа поређење да је Црна армија помагала НОВЈ, приликом ослобађања Београда, као што су народи Југославије својим устанком помагали браниоцима Москве 1941. године.⁶⁹⁸

Пред прославу тридесетогодишњице победе над фашизмом Совјетски Савез је поново почео да умањује значај НОВЈ и негира аутентичност југословенске револуције, у циљу већег представљања свог значаја, али и покушаја привлачења Југославије у социјалистички лагер. На то је Југославија реаговала преко Титовог говора у Скопљу, чланака у штампи и телевизије. После тога је совјетска пропаганда делимично кориговала и исправила своје иступање о улози Совјетског Савеза у ослобођењу Југославије, али су тенденциозни текстови и даље наставили да излазе у штампи или да се чују од стране совјетских руководилаца или амбасадора. Пошто су у Чехословачкој углавном преносили совјетске текстове, југословенска дипломатија је скренула Чехословацима пажњу на тенденциозност тих текстова. То је имало ограничен успех. У листу „Руде право“ је објављен текст Станета Доланца, али уз корекције које су му промениле смисао.⁶⁹⁹

софијском листу „Народна армија“ је штампан текст о бугарском ослобођењу делова Македоније и Србије. АЈ – 507 IX – 119/V-270, 12-13; Чехословачки лист „Руде право“ је и 1980. године објавио чланак у коме је улога ЈА минимизирана. ДА МСП, ПА – 1980 – Ф 122, 471.

⁶⁹⁷ V. Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Jugoslovenska Revija, Beograd 1984, 73-74.

⁶⁹⁸ V. Mićunović, *nav. delo*, 164.

⁶⁹⁹ ДА МСП, ПА – 1975 – Ф 66 – д. 2 – л.и. 224, 228-229, 231; исто – Ф 64 – д. 2 – л. 231-232, 252.

Док су се, након сукоба са ИБ-ом, у већини источноевропских земаља негативни или погрешни текстови о НОБ ретко појављивали, у Бугарској је другачији поглед на ратна дешавања у Југославији био стална појава. Генерално, највећи проблем југословенско-бугарских односа је било бугарско негирање македонске нације у Бугарској, али и Југославији. На то се надовезивало и бугарско тумачење окупације делова Југославије као ослободилачке и преувеличавање улоге бугарске војске приликом ослобођења Југославије. Бугарски иступи са истицањем улоге њене војске у ослобођењу су изазивали југословенске одговоре. У штампи, књигама и радио емисијама обе земље су износиле своје ставове. Претрпаност радио емисије југословенске станице у Бугарској причама о рату је у једном тренутку протумачена као погрешна и захтевано је смањење тог дела програма, пошто је схваћено да он нема сврхе. Тито је на Деветом конгресу СКЈ, 1969. године, скренуо пажњу да таква бугарска политика не води ка развијању сарадње између две земље.⁷⁰⁰ Приликом посете Југославији Добри Џуров, бугарски министар одбране, 1974. године, разговарао је са Николом Љубичићем, југословенским савезним секретаром за народну одбрану. Тада се говорило и о неадекватном приказивању улоге бугарске армије у ослобођењу Југославије и договорено је да се забране публикације које уносе сметње у односе две земље, а да се питање историјске истине реши преко војно-историјских института две земље.⁷⁰¹ Међутим, тај договор није испоштован, а штампање текстова у Бугарској, са тезама које нису пријале Југославији, је настављено. Бугарска је званично изјављивала да она не подржава те ставове, већ да се ради о појединачним случајевима. Повремено би исказивала и изненађења на изговорене речи неких појединаца.⁷⁰²

Југославија није желела да буде део социјалистичког лагера и због тога је избегавала прославе које би организовала дипломатска представништва социјалистичких земаља уколико би осетили да они имају лагерски карактер, односно уколико на њих нису позивани други чланови дипломатског кора земље у којој се просалва одржава. Тако су југословенска представништва одбијала да се укључе у заједничке источноевропске прославе 30-годишњице победе над фашизмом.⁷⁰³

⁷⁰⁰ *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd 1969, 131-132.

⁷⁰¹ ДА МСП, ПА – 1974 – Ф 122 – Р д.4 – 460505.

⁷⁰² Исто; ДА МСП, ПА – 1975 – Ф 20 – д.25 – 772.

⁷⁰³ ДА МСП, ПА – 1975 – Ф 63 – д.6 – л-и. 274-275; исто – д.7 – л. 309.

* * *

Југословенске тежње за успостављањем трајног мира биле су истакнуте још током рата, посебно на Конференцији у Сан Франциску, приликом основања Уједињених нација (април – јун 1945).⁷⁰⁴ Свесна својих великих губитака током Другог светског рата, сећајући се и губитака из Првог светског рата, као и ранијих сукоба, и претпостављајући да завршетком рата неће нестати и међудржавне несугласица, Југославија није желела да поново буде простор за неког новог освајача. Схватила је да најбоља заштита може доћи уколико се стално ради на одржавању мира. Сукоб са Информбироом и блиска ратна опасност која је претила почетком педесетих година, условили су и да се југословенска спољна политика потпуно посвети борби за мир и мирољубивој коегзистенцији између различитих идеологија и државних система. Сlike новог рата и страдања, које је југословенско руководство могло да замисли у случају напада Совјетског савеза, а све присећајући се страхота које су и сами преживели у прошлом рату, биле су снажни покретач за то. У сусрету са Хрушчовом, 1963. године, Тито је рекао: „Онај ко је ратовао и ко схвата шта је то рат, тај зна колико је потребан мир и како се треба борити за мир“.⁷⁰⁵ Управо ова реченица одлично оцртава југословенске побуде за мирољубивом коегзистенцијом.

* * *

Као што смо раније видели сукоб са Информбироом је условио да се неки југословенски проблеми са другим државама, настали због рата, брже разреше (СТГ, Корушка, ратни заробљеници). Међутим, отворени проблеми који су постојали у вези са Немачком нису разрешени, пошто ни на светском нивоу није било разрешено много ствари око ње, пре свега питање мировног уговора. Када се опасност која је претила са истока примирила, Југославија је могла да се посвети и решавању својих потраживања од Немачке и обештећења за југословенске жртве рата.

⁷⁰⁴ J. Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*, 15-17. ____

⁷⁰⁵ J. Б. Тито, *Говори и чланци XVIII*, 274.

Репарације и обештећење жртвама рата

Иако је на конференцији у Потсдаму било одређено да се почне са израдом текста за мировни уговор са Немачком, сукоб између Истока и Запада и подела Немачке на окупационе зоне стално су одлагали завршетак тог посла, тако да он до данас није ни потписан, а уједињење Немачке је практично и ставило то питање *ad acta*. Међутим, део питања која је требало да реши мировни уговор је решаван у годинама и деценијама које су следиле Другом светском рату. Нека од њих су решавана договором више заинтересованих земаља, а друге директним преговорима Немачке са појединачним земљама.

Потсдамском конференцијом договорено је и начело поделе репарација од Немачке, за штету и страдања која је она проузроковала током рата. СССР је добио право да наплати репарације из источних зона Немачке и Аустрије које су биле под њеном окупацијом, као и из немачке имовине у Мађарској, Румунији, Бугарској, Финској и источној Аустрији. Поред тога, био је одређен и део репарација који ће добити из западних окупационих зона Немачке. Из свог дела репарација СССР је требао да одвоји један део за репарационе захтеве Пољске. Остале земље су имале да добију репарације из западних окупационих зона и преостале немачке имовине у иностранству.⁷⁰⁶

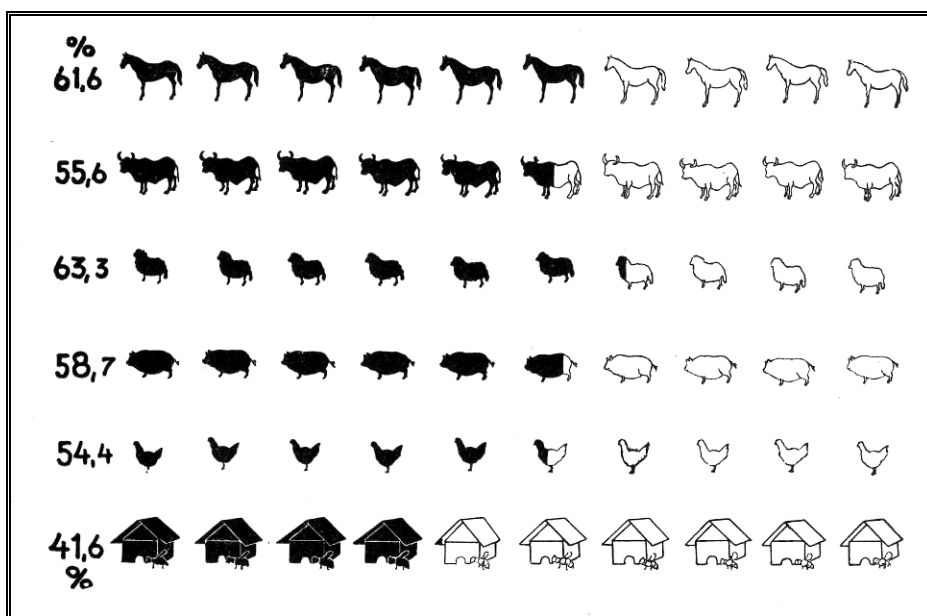
Ради договора о уделу сваке од оштећених држава, осим СССР-а и Пољске, у делу репарација које су требале да добију из западних зона Немачке, у Паризу је од 9. новембра до 21. децембра 1945. године одржана Репарациона конференција. На њој је свака од 18 земаља учесница пријавила своју ратну штету.

Износи причињене ратне штете израчунати су на основу настале материјалне штете и на основу других губитака за привреду сваке земље које је проузроковао сам рат. Међу тим губицима су се налазили и погинули и повређени у рату, пошто више нису могли да привређују, или је оно било ограничено, као и заробљени, интернирани,

⁷⁰⁶ ДА МСП, ПА – стр.пов – 1946-1947 – Ф IV – д.5 – л. IV/437; В. Nikolajević, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, 172-176, 211; М. Бартош, *Немачке репарације после Другог светског рата*, Народни фронт Србије, Београд 1948, 7-13; N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1975, 537-538; V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, 86.

депортирани, присилно мобилисани и одведени на принудни рад (који за то време нису могли да привређују).⁷⁰⁷

Југославија је Репарационој конференцији пријавила материјалну штету од 9.145 милијарде долара, уз губитак од 1,700.000 становника. Била је друга земља по висини пријављене материјалне штете, после Француске (која је пријавила 21.143 милијарде долара), а прва по броју жртава.⁷⁰⁸

Слика 8. – Графички приказ губитка југословенске пољопривреде

у коњима, говедима, овцама и козама, свињама, живини и кошницама.

(извор: *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941-1945*, 19)

Југославија је на Репарационој конференцији изнела да ће средства добијена путем репарација помоћи да се обнови југословенска привреда и да сматра да је праведно решење обештећења корисно, не само за задовољење захтева народа који су претрпели штету, него и за складне односе демократских земаља. Своје захтеве Југославија је базирала на спроведеној активној борби и њеним жртвама, сматрајући да оне вреде много више него жртве у неким другим земљама, управо због активног отпора и одмазди услед њега. Истицала је своје велике војне губитке, настале услед

⁷⁰⁷ Правилник о пријављивању и утврђивању ратне штете, Службени лист ДФЈ, бр. 44/45, 384-385.

⁷⁰⁸ АЈ – 54 – 44 – 97 – 1945 Меморандум – Memorandum vlade DFJ po pitanju jugoslovenskih reparacionih potraživanja prema Nemačkoj; *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941-1945*, Репарациона комисија при Влади Федеративне Народне Републике Југославије, без године издања.

тешких услова вођења герилског рата против надмоћнијег непријатеља. Позивала се и на велике материјалне штете, наводећи укупни губитак од отприлике 50% целокупног националног богатства пре рата.⁷⁰⁹

Југословенске аргументе најбоље описује део експозеа Алеша Бемлера, југословенског делегата на Репарационој конференцији у Паризу: „Што се тиче жртава и штете, као што је подвукао први делегат Сједињених Америчких Држава, и ми смо му за то захвални, то не може бити предмет математичког рачуна. Има жртава и жртава. Има штете и штета. Све жртве и све штете тешко се подносе. Али има жртава које су учињене са пристанком и жртава учињених под притиском. Правда захтева да буде испитана морална вредност жртава и претрпљене штете. Једна је ствар жртва коју је један народ претрпео не дајући отпор и дозвољавајући да плен узет на његовом земљишту буде употребљен од стране заједничког непријатеља као ратно средство. А друга је ствар штета коју је претрпео један народ упркос свог отпора. Али, највећа вредност мора бити призната штети коју је један народ претрпео због свог отпора. То су три категорије жртава и штета. Свака од њих треба да нађе своје место“.⁷¹⁰

Истицање жртава и ратног напора је био унапред осмишљен приступ. У извештају који је југословенска делегација поднела по завршетку рада конференције стоји: „Ми смо најприје поставили за циљ, да будемо признати као земља, која је [од] окупираних земаља показала највећи ратни напор и има од њих највећи удео у победи и која је због тога највише оштећена и има највеће губитке у животима.“ По мишљењу југословенске делегације, такав наступ је имао ефекта и осигурао је Југославији највећу квоту међу малим земљама.⁷¹¹

На инсистирање великих сила, репарације нису подељене на новчане износе, него према процентима за сваку земљу. При томе, проценти су одређивани за две категорије репарационих средстава. У категорију А је улазила немачка имовина у иностранству, заплењени материјал и текућа производња, а у категорију Б индустријски уређаји и бродови.⁷¹²

⁷⁰⁹ АЈ – 54 – 44 – 98 – tekstovi govora jugoslovenske delegacije – говор без потписа и датума; АЈ – 54 – 44 – 98 – Izveštaj o Konferenciji za reparacije u Parizu, 4-5; ДА МСП, ПА – 1945 – Ф 24 – Међународне конвенције и конференције, д.8 – Конференција за репарације у Паризу, л-и XXIV/181- XXIV/189.

⁷¹⁰ ДА МСП, ПА – исто, л. XXIV/182.

⁷¹¹ АЈ – 54 – 44 – 98 – Izveštaj o Konferenciji za reparacije u Parizu, 4-5.

⁷¹² М. Бартош, *нав. дело*, 13-14; В. Николаревић, *нав. дело*, 24; Н. Живковић, *нав. дело*, 544-545.

Када су подељене квоте, Југославија је добила 6,6% из категорије А, и 9,6% из категорије Б. Од малих земаља, Југославија је добила највеће квоте, док су велике силе себи издејствовале двоцифрене квоте у обе категорије.⁷¹³

Југославија није била задовољна добијеним репарацијама, али је ипак прихватила то као компромис, и као оно што је могло да се добије. Завршни акт Репарационе конференције је потписала 14. јануара 1946. године.⁷¹⁴

Своје незадовољство одређеном квотом репарација, али и неиспоручивањем договореног, Југославија је помињала с времена на време. Током 1948. године је покушала да сазове конференцију на којој би се поново разматрале репарације од Немачке, не би ли се добиле веће квоте, али је тај покушај био неуспешан, пошто није било подршке западних земаља.⁷¹⁵

Када су САД, Велика Британија и Француска обелоданиле да намеравају да споје своје окупационе зоне у Немачкој у једну, томе су покушале да се супротставе Југославија, Чехословачка и Пољска. Ове три земље су, на конференцији одржаној у Прагу 17-18. фебруара 1948. године, припремиле *Декларацију о решавању немачког питања*, у којој су, поред исказаног протеста поменутом акту, изразиле забринутост за неизвршење демократизације и денацификације Немачке, као и бојазан да најављени начин њене обнове може да представља претњу за мир, пошто иде ка стварању државе са великим ратним потенцијалом, и противљење некажњавању ратних злочинаца. Захтевале су да Немачка испуни репарационе захтеве, да се казне лица одговорна за ратне злочине, не толеришу покушаји ревизионистичких или реваншистичких акција међу немачким становништвом. На крају наводе да свој глас дижу у име народа који су били прве жртве хитлеровске агресије и које су поднеле највеће жртве у борби против те агресије.⁷¹⁶

На конференцији представника влада САД, В. Британије, Француске, Белгије, Холандије и Луксембурга, у Лондону од 5. до 7. јуна 1948. године, усвојене су препоруке о спајању три окупационе зоне у једну, из чега је касније настала Савезна Република Немачка. Да би исказале протест према том чину и поднеле нове предлоге о

⁷¹³ АЈ – 50 – 69 – 151 – 1945 – л-и. 66, 67 (Final act); АЈ – 54 – 44 – 98 – Завршни акти; М. Бартош, *нав. дело*, 14; В. Nikolajević, *нав. дело*, 205; Н. Živković, *нав. дело*, 545.

⁷¹⁴ АЈ – 50 – 69 – 151 – 1945 – л. 68.

⁷¹⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1948*, 22, 28, 43-44.

⁷¹⁶ *исто*, 53-55, 569-571.

јединственом решавању немачког питања, источне земље су се састале на конференцији својих министара иностраних послова у Варшави, 23. и 24. јуна исте године. У заједничкој изјави са те конференције су истакле да је потребно зауставити поделу Немачке, образовати општенемачку владу, завршити демилитаризацију и спречити обнављање њеног ратног потенцијала, закључити мировни уговор и усвојити мере за извршење њених репарационих обавеза.⁷¹⁷

Убрзо по прихватању Завршног акта Репарационе конференције започеле су испоруке немачке робе на име репарација. Због различитих поступака испорука, десило се да су неке земље примиле више материјала него што би требало. Тако је и Југославија, у оквиру категорије Б, примила индустријских урађаја у количини која за неколико процената премашује договорену квоту – добила је 14,72% уместо предвиђених 9,6%. Међутим, део репарација из категорије А није никад исплаћен до краја. Споразумом о немачким спољним дуговима који је потписан у Лондону 27. фебруара 1953. године, а ком је приступила и Југославија, питање исплата немачких репарација је било замрзнуто и одложено до закључивања уговора о миру. На последњој седници Међусавезничке агенције за репарације, која је руководила расподелом немачких репарација, одржаној 17. новембра 1959. године, југословенски делегат је изјавио да ФНРЈ не сматра да је питање репарација које његова земља треба да добије регулисано. Примљене репарације су износиле нешто мање од 1% од процењене штете на југословенској имовини.⁷¹⁸

Паралелно са својом борбом за праведне репарације, Југославија је покушавала да издејствује и веће репарационе квоте за Албанију. Како ни у томе није успела, одлучила је да се одрекне дела своје квоте у корист Албаније.⁷¹⁹ Иако се Југославија снажно борила за износ репарација који би јој помогао у обнови ратом разрушене

⁷¹⁷ исто, 572-578.

⁷¹⁸ В. Pavlica, *Jugoslovensko-nemački odnosi 1951-2004*, Београд 2005, 62-65; С. Ђорђевић, *Потраживања Југославије према СР Немачкој на основу ратне одитете после другог светског рата*, *Анали Правног факултета у Београду*, 1-3 (1991), 111-112, 114; Н. Živković, *nav. delo*, 549-555; Л. Серб, *Југославија и немачке репарације после Другог светског рата*, у *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I* (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 140-142; Zoran D. Janjetović, *Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-nemačkim odnosima posle Drugog svetskog rata*, *Dijalog povjesničara – istoričara* 9, Vršac, 5.-7. studenoga 2004, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2005, 552-553.

⁷¹⁹ А. Живоћић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, 155-156.

земље, политички интерес ју је натерао да помогне свом суседу. Турски и заштитнички однос над Албанијом и жеља за што бољим односима између две земље (који би можда водили и до федерације) определили су Југославију да поред својих жртава мисли и на положене жртве своје савезнице.

* * *

Поред репарација од Немачке, Југославији су следовале и репарације од осталих окупатора – Италије, Мађарске и Бугарске. О покушајима да добије репарације од Аустрије смо писали раније.⁷²⁰

Бугарска и Југославија су и пре Мировне конференције у Паризу водиле разговоре око неких питања која се тичу Уговора о миру, а између осталог и репарација. Бугарска стране је чак у једном тренутку (у септембру 1945. године) исказивала спремност да плати сву штету коју је бугарска окупациона војска починила у Југославији.⁷²¹ Избори у обе земље су условили да се ти разговори наставе тек 1946. године. У њима је Југославија инсистирала да Бугарска влада призна своју обавезу за накнаду штете Југославији која је настала нападом на Југославију и њеном окупацијом од стране фашистичке Бугарске. Након тога би се утврдило колика је штета, а Југославија би се одрекла тражења великог дела тих обавеза. Бугарска страна је тражила да се прво испита колика је заиста била штета, јер су део штете произвели Немци, а са друге стране Бугарска је у окупиране територије и инвестирала.⁷²² Југославија није желела да призна Бугарске инвестиције које су се десиле у оквиру окупације, али је ипак била та која је попустила и која је решила да опрости део репарација који се односио на штету коју су окупатори створили у Југославији. Желела је да се плати само оно што је Бугарска привреда добила од Југославије током окупације, односно оно на чему се бугарска економија обогатила. Овим, не само да би била опроштена материјална штета на објектима у Југославији, него и привредни и

⁷²⁰ Видети стране 161-165.

⁷²¹ ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф 1 – д.5а – л. I/685.

⁷²² исто – л.-и I/921- I/923; ДА МСП, ПА – 1946 – Ф 15 – д.21, л. XV/627, XV/629- XV/632.

људски губитак настао лишавањем живота, онеспособљавањем за рад, затварањем људи, принудном мобилизацијом, итд.⁷²³

Након преговора Југославије и Бугарске, који се се одиграли у другом кварталу 1946. године, две земље су, 15. јуна 1946. године потписале *Споразум између владе Федеративне Републике Југославије и владе Бугарске о уређењу потраживања Југославије према Бугарској из основа реституције и ренплацемента* којим су разрешена ратна потраживања. На основу њега Југославија је добила одређену количину робе која јој је у том тренутку била потребна.⁷²⁴ Међутим, оно што се десило је да је тај споразум за Југославију у суштини значио и бугарско плаћање репарација. Кроз формулу „решавање југословенско-бугарских предратних и ратних потраживања“ Југославија је наплатила део своје ратне штете и то је сматрала и као симболичну отплату репарација, опростивши при томе Бугарској сву осталу ратну штету.⁷²⁵ Југословенски став да је реализацијом тог споразума и испоруком робе наведене у њему престала и обавеза бугарске за репарацијама није нигде био јавно објављен. Годину дана касније, средином 1947. године, приликом склапања Бледских споразума,⁷²⁶ Југославија ће објавити да опрашта Бугарској репарације, али ни тада, а ни никада касније, неће поменути да је ствар око репарација већ била решена раније.

Југословенско тражење репарација на Мировној конференцији, које се десило у међувремену, било је само маска којом се желео замаскирати овај договор, како не би био искоришћен на штету једне или друге земље – у југословенском случају, да се то не

⁷²³ ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф 1 – д.7; ДА МСП, ПА – 1946 – Ф 14 – д.4, л. XIV/62; АЈ – 836 – I-3- b/131; АЈ – 50 – 59 – 123 – 1946; исто, s.a.

⁷²⁴ АЈ – 836 – I-3- b/131; АЈ – 50 – 59 – 123 – 1946; АЈ – 54 – 152 – 249; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1946 I*, 171-172.

⁷²⁵ Пошто је са реализацијом Споразума било проблема са бугарске стране, Репарациони Завод Репарационе комисије при влади ФНРЈ, који је водио све послове око реализације пријема робе у Југославији, је преопручио свом делегату у Бугарској да, уколико Бугари наставе да затежу око неких питања, треба им: „oštro skrenuti pažnju na to, da Sporazum od 15. juna nije trgovački sporazum, a roba iz čl. 2 Sporazuma nije trgovačka roba, već roba koja ima isključivo reparacioni karakter...“ у наставку тог писма пише и да бугарско даље инсистирање на неким њиховим тумачењима било: „... i protiv duha uzajamne politike i protiv duha i motiva potpsianog Sporazuma, jer Bugari dobro znaju, da je plaćanje iz Sporazuma zapravo plaćanje reparacija, a što je to plaćanje veoma minimalno, to je dobra volja Jugoslavije i njeno nastojanje, da se Bugarima pomogne na taj način što su im se reparacije tako reći oprostile.“ ДА МСП, ПА – стр.пов. – 1945-1946 – Ф 1 – д.7 –л-и I/1093- I/1094, I/1101- I/1102; Да је Југославија сматрала да је *Споразум између владе Федеративне Републике Југославије и владе Бугарске о уређењу потраживања Југославије према Бугарској из основа реституције и ренплацемента* у ствари репарација види се и у другим документима. АЈ – 50 – 59 – 123 – 1946 – л. I/1113.

⁷²⁶ о Бледским споразумима смо писали раније на странама 208-210.

би користило као аргумент у одбијању да се Југославији дају репарације од Немачке, Италије и Аустрије,⁷²⁷ а у бугарском случају да добије што мањи износ репарација који треба да се плати Грчкој. Подршку у овоме, обе земље су добиле од Совјетског Савеза. Процена Југославије и Совјетског савеза је била да ће бугарске репарације бити одређене наспрам бугарске економске моћи и то у укупаном износу који ће поделити Грчка и Југославија. Пошто је бугарска окупирала у Југославији већи део територије него у Грчкој, и пошто су борбе на југословенској територији биле жешће, Југославије је сматрала да ће она добити већи део репарација, а ако их се одрекне пре пре краја Мировне конференције, онда ће целокупна репарациона сума отићи Грчкој.⁷²⁸

Југославија је, имајући у виду ограничене могућности бугарске привреде, њену општу неразвијеност и сиромаштво, као и желећи да јој помогне и пружи доказ својих жеља за даљи развој пријатељске сарадње и привредних веза, опростила Бугарској плаћање репарација.⁷²⁹ На овај начин је још једном показала да јој је до пријатељства са Бугарском више стало него до адекватне казне за почињена разарања и злочине у Југославији.

Уговором о примирју између Мађарске и СССР, САД и Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северен Ирске било је предвиђено да Мађарска треба да плати репарације Чехословачкој и Југославији у укупном износу од 100 милиона долара. Када су Совјетски Савез, Чехословачка и Југославија приступиле преговорима са Мађарском око тога како ће она да исплати репарације, Југославија је затражила да се предвиђена свота за њу и Чехословачку не дели равномерно, већ да већи део буде у корист Југославије. Тај захтев је оправдала својим непропорционално већим страдањем него што је то био случај Чехословачке, а сматрала је да је 50 милиона долара мало за

⁷²⁷ У разговору југословенске и бугарске делегације на Бледу, 30. јула 1947. године, Тито је рекао: „Треба да претресемо још једно питање – а то је питање репарација. Ми смо већ изјавили да смо припремни да по томе питању дамо једну декларацију о одрицању и ми остајемо при томе. Ми смо о томе ћутали, јер смо мислили да би то могло да нам омета приликом расправљања о репарацијама од Немачке и Италије. Са Бугарском је, разуме се, сасвим друга ствар, са њом имамо економску, културну и политичку сарадњу – и ми се ту одричемо. Код Италије, Немачке и Аустрије не можемо. Мађари нам већ плаћају“ Димитров је на то одговорио: „Ја мислим да је моменат да се да оваква декларација у вези са нашим путем овамо.“ АЈ – 386 – I-2-a/17 - Записник са састанка делегација NR Бугарске и FNRJ одржаног 30 јула 1947 на Бледу, 8.

⁷²⁸ АЈ – 54 – 152 – 248 – 1946 – Записник седнице о бугарским репарацијама одржане 7. августа 1946. године.

⁷²⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1947 II*, 92; М. Skakun, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Zadruga, Beograd 1984, 181, 318.

претрпљене губитке у Бачкој, Барањи и Међумурју. На крају је договорено да Чехословачкој припадне 30, а Југославији 70 милиона долара.⁷³⁰

Након тога су се Мађарска и Југославија договориле око даљих активности и постигле *Споразум о испорукама робе (материјала), коју је Мађарска дужна испоручити на име накнаде штете причињене Југославији војним операцијама и окупацијом југословенских територија од стране Мађарске*. Тим Споразумом, потписаним 11. маја 1946. године, било је договорено да Мађарска Југославији испоручи тражени износ кроз различиту робу у следећих шест година.⁷³¹

Током Мировне конференције, а током августа 1946. године, Југославија је пристала да плаћање репарација продужи са шест на осам година. Доносећи одлуку о продужетку отплате мађарских репарација са шест на осам година, југословенска влада је желела да помогне Мађарској у његовој привредној обнови и, како се каже „јачању и консолидацији демократских снага мађарског народа, за које југословенски народи имају пуног разумевања и жеље за сарадњом.“⁷³² Иако је и сама чинила велике напоре да обнови ратом опустошену земљу, југословенска влада је ради пријатељских односа пристала на дужи рок исплата репарација.

Међутим, услед сукоба Југославије и Информбироа, Мађарска је у септембру 1948. године, престала да испоручује репарациону робу Југославији.

Након прекида сукоба са Информбироом и нормализације односа између Југославије и СССР-а, нормализовани су и односи између Мађарске и Југославије. Од 1955. године две државе су повеле и економске преговоре регулисања југословенских потраживања у Мађарској. Део тих преговора су биле и мађарске неизвршене репарационе обавезе према Југославији. Мађарска је у преговорима тражила од Југославије да јој се смањи износ који дугује за репарације. Југославија није пристајала

⁷³⁰ АЈ – 50 – 69 – 151, 124-126, 133, 163 (10); исто, Ф 164 – 280; АЈ – 54 – 163; АЈ – 40 (Привредни савет Владе ФНРЈ) – 1 – 3 – Уговор између Мађарске и југославије у вези накнаде штете причињене Југославији за време окупације од стране Мађарске, 1946; ДА МСП, ПА – 1945 - Ф 23 – д.11 (Мађарска); ДА МСП, ПА – 1946 – Ф 51 – д.16 – л. LI/471; ДА МСП, ПА – 1946 - Ф 56 – д.10, 3556; исто, д.11; V. Dedijer, *Pariska konferencija*, 408; В. Nikolajević, *nav. delo*, 301-302; Н. Живковић, *Ратна штета учињена Југославији у Другом светском рату*, у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 125-126; *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I* (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 200-201.

⁷³¹ АЈ – 54 – 163.

⁷³² АЈ – 54 – 46 – 113 – пов. Бр. 1172, Влада ФНРЈ, Генерални секретаријат Југословесној делегацији при Савезној контролној комисији Будимпешта.

на значајно смањење, али је на њега ипак пристајала. У сусрет Мађарској, Југославија је изашла и на тај начин што се о репарацијама разговарало у оквиру укупне суме мађарских дуговања, тако да се није глобално инсистирало на целокупној исплати репарационих дугова. Преговори су у једном тренутку, током јесени 1955. године, били прекинути пошто је Мађарска страна нудила мало новца, што су југословени сматрали увредљивим, а са друге стране Југословенско потраживање су мађарске власти сматрале превеликим. Међутим, обострана потреба за договором и наставком економске и сваке друге сарадње условила је да се преговори убрзо наставе.⁷³³

Међусобна финансијска потраживања између Мађарске и Југославије, настала после 1948. године, укључујући и преостали износ репарација, регулисани су *Споразумом о регулисању нерешених финансијских и привредних питања између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Мађарске* од 29. маја 1956. године. На основу тог Споразума истог дана је потписан *Поверљиви протокол* којим су регулисане и исплате на име репарација. Допунским споразумом од 15. јуна 1956. године договорено је да Мађарска своје репарационе обавезе изврши до средине 1964. године. Овај споразум је испоштован, тако да је Мађарска у заказано време извршила све своје обавезе по питању репарација Југославији.⁷³⁴

Питање италијанских репарација Југославији је решавано неколико пута. После потписивања Мировног уговора две земље су око репарација преговарале више пута. Део репарација је на крају исплаћен на основу неколико споразума између две земље који су склапани 1950. и 1954. године.⁷³⁵

Није Југославија била једина земља која се одрекла репарација или једног њеног дела. Било је више таквих примера. Тако су се дела репарација од Италије одрекле САД, Велика Британија, Француска, Египат и још неке земље.⁷³⁶ Совјетски Савез је опростио

⁷³³ ДА МСП, ПА – 1955 – Ф 36 – д.31 – 412474 (S-2), 413333, 414522; исто – д.32 – 415365; исто – д.33 – 412092, 412685, 416690; исто – д.34; ДА МСП, ПА – 1955 – Ф 37 – д.1 – 412846, 413195; исто – д.2 – 413819; исто, д.3 – 413989, 415226, 417193; ДА МСП, ПА – 1956 – Ф 53 – д.2 – 41816; К. Ковачевић, *Југословенско-мађарски односи 1953-1956*, докторска дисертација у рукопису.

⁷³⁴ ДА МСП, ПА – 1956 – Ф 52 – д.21 – 423270; ДА МСП, ПА – 1956 – Ф 53 – д.2 – 41816, 45667; Н. Живковић, *нав. дело*, 126; *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*, 202-203.

⁷³⁵ Н. Живковић, *нав. дело*, 125; *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*, 204-205;

⁷³⁶ V. Dedijer, *нав. дело*, 323-325.

део репарације Бугарској, Мађарској и Румунији, Чехословачка Мађарској,⁷³⁷ а САД Јапану.

* * *

На иницијативу Уједињених нација, СР Немачка је 1951. године изразила спремност да обештети жртве (псеудо)медицинских експеримената (вивоексперимената) обављаних током Другог светског рата.⁷³⁸ Међу људима над којима су ти експерименти обављани налазили су се и југословенски држављани. Преговори између СР Немачке и Југославије око суме коју треба исплатити, ко треба да прегледа оштећене – југословенски или немачки лекари, као и кога све признати за жртву тих експеримената су трајали неколико година. Са њима се преклопио престанак дипломатских односа између две земље 1957. године.⁷³⁹

Сматрајући себе једином наследницом предратне Немачке и јединим представником немачког народа СР Немачка је донела тзв. Халштајнову доктрину о прекиду дипломатских односа са сваким ко призна ДР Немачку као државу и успостави са њом међудржавне односе. Када је у октобру 1957. године, Југославија успоставила дипломатске односе са ДР Немачком, СР Немачка је прекинула дипломатске односе са њом. При томе су задржани економски и конзуларни односи. Службени контакти двеју влада су се одвијали преко сила заштитница. За Југославију у СР Немачкој то је била Шведска, а за СР Немачку у Југославији Француска.⁷⁴⁰

Прекид дипломатских односа није онемогућио разговоре о обештећењима жртава виво експеримената, али их је отежао. Две земље нису могле да се усагласе око броја жртава којима треба исплатити одштету. Југославија је прикупила информације за 1500 потенцијалних жртава међу својим држављанима. Међутим, ни сама није веровала у веродостојност свих пријава. Инсистирала је на томе да се обештећење добије за 244

⁷³⁷ ДА МСП, ПА – 1955 – Ф 36 – д.31 – 414522.

⁷³⁸ Ради се о медицинским испитивањима на живим људима, који су рађени без пристанка тих људи и мимо основних моралних, правних, медицинских и научних принципа. Међу тим експериментима су се налазила намерна тровања, излагања заразним болестима, запаљивим бомбама, смрзавању и ниском притиску, као и стерилизације и експерименти са регенерацијом костију, мишића и нерава.

⁷³⁹ Z. Janjetović, *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Srednja Evropa, Zagreb 2007, 25-33; V. Ivanović, *nav. delo*, 92-93; V. Petrović, D. Šarenac, T. Spasojević, *Obeštećenje jugoslovenskih žrtava medicinskih eksperimenata u nacističkim logorima*, Hereticus vol.7, No. 4 (2009), 109-111.

⁷⁴⁰ Z. Janjetović, *nav. delo*, 26; V. Ivanović, *nav. delo*, 54-55; B. Pavlica, *nav. delo*, 95-101.

жртве. Са друге стране, СР Немачка није желела да призна све случајеве које је Југославија пријавила. Мешовита лекарска комисија је пронашла трагове постојања експеримената на 165 особа, али немачка страна није прихватала ни тај број. У априлу 1961. године, две земље су најзад постигле споразум да се исплати свеукупно 1,880.000 немачких марака (DM), а да Југославија сама одреди коме ће и како поделити обештећење. Југославија је овим испрва била задовољна, али кад је сазнала да су Пољска и Мађарска избориле веће суме, затражила је ревизију споразума. СР Немачка је испрва одбила било какву исправку договорене суме, али је на крају пристала. Током септембра 1963. године постигнут је нови споразум којим је СР Немачка пристала да исплати 8,000.000 DM. Југославија већу суму није тражила само због правичније одштете, него и да би вршила притисак на СР Немачку по другом питању, које је у међувремену било отоворено – обештећењу жртава нацизма. Мислила је да ствара притисак на две стране како би лакше добила оно што јој је, због веће одштетне суме, било значајније, а то је било обештећење жртвама нацистичког прогона. Са друге стране, и СР Немачка је сматрала да ако попусти у преговорима за жртве вивоексперимената, може касније да се позива на то истичући да је једном већ исказала своју добру вољу и хуманост.⁷⁴¹

Добијену одштету Југославија се спремала да подели жртвама медицинских експеримената у Југославији. Да би то остварила донела је, у априлу 1964. године, *Уредбу о давању накнаде лицима на којима су вршени опити у нацистичким логорима*. Њом је прописала да накнаду могу добити југословенски држављани на којима су у нацистичким концентрационим логорима, у које су одведени због своје расе, националности, вере, идеологије или политичког убеђења, вршени вивоексперименти у тзв. научне сврхе, услед чега је њихов организам трајно оштећен или им је радна способност трајно умањена. Оштећени су подељени у пет категорија на основу последица које су оставили експерименти. Зависно од категорије којој је припадала жртва медицинских експеримената, зависила је и висина одштете коју је требало да

⁷⁴¹ ДА МСП, ПА – 1961 – Ф 93 – д.15; исто – 1963 – Ф 90 – д.7; Z. Janjetović, *nav. delo*, 26-33; V. Ivanović, *nav. delo*, 92-93; V. Petrović, D. Šarenac, T. Spasojević, *nav. delo*, 109-111; B. Pavlica, *nav. delo*, 109-111.

добије. Право на одштету су имале и породице оних који су поднели захтев за надокнаду (одштету), али су у међувремену преминули.⁷⁴²

На основу Уредбе, југословенским властима је стигло још захтева за обештећењем. Заједно са већ поднетим захтевима, њихов укупан број је износио 3.974. Након извршених строгих процена оправданости сваког од захтева, Југославија је исплатила одштету само за 340 случајева. Иако је Уредбом било одређено да се оштећенима подели цела сума добијена од СР Немачке, на крају је подељено тек нешто више од њене половине.⁷⁴³

Иако је Југославија представљала да је занима обештећење за њене жртве, две ствари наводе на закључак да су њене власти у томе виделе и финансијски интерес за државу. Прва је да су преговори око обештећења вођени преко једне превасходно политичке организације, односно Уреда за заштиту југословенске имовине у иностранству, који је радио у оквиру Савезног секретаријата за иностране послове, а не преко Црвеног крста, као позванијег за ту врсту посла (или неке друге социјалне или здравствене организације). Свакако да је Савезни секретаријата за иностране послове требало да буде укључен у преговоре, али је питање и да ли је све требало да обављају његове службе. Друга је чињеница да је на крају Југославија била та која није поделила жртвама целу суму која је добијена на име обештећења. Половина те суме се прелила на неке друге буџетске потребе земље.⁷⁴⁴

* * *

Док су преговори око обештећења жртвама виво-експеримената трајали, покренуто је било и питање обештећења жртава нацизма. Ово питање већина западних земаља је била решила директним преговорима са СР Немачком током педесетих година двадесетог века, док га је Југославија незванично отворила 1960. године, у

⁷⁴² Уредба о давању накнаде лицима на којима су вршени опити у нацистичким логорима Службени лист СФРЈ, бр. 16/64, 312-314; V. Petrović, D. Šarenac, T. Spasojević, *nav. delo*, 112-114.

⁷⁴³ V. Petrović, D. Šarenac, T. Spasojević, *nav. delo*, 114.

⁷⁴⁴ Видети и: Zoran D. Janjetović, *Nemačka odšteta žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji*, *Dijalog povjesničara – istoričara* 10/2, Osijek, 22.-25. rujna 2005, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2008, 268-277.

контактима приликом преговора око обештећења жртава медицинских експеримената, а званично 1962. године.⁷⁴⁵

Није се радило о обештећењу свим жртвама рата, него само онима, или њиховим породицама, који су били директно погођени противправним активностима немачких војних и цивилних власти (убијање, мучење, злостављање и лишавање или ограничавање слободе) и то због своје расе, вере или политичких опредељења, а при томе су изгубили живот или доживели оштећења физичког или психичког здравља.⁷⁴⁶

На југословенски позив СР Немачкој да се започну разговори о обештећењима, СР Немачка се изговорила непостојањем дипломатских односа⁷⁴⁷ и у наредним годинама стално је избегавала званично отварање тог питања. Поред тога, помињала је и мораторијум на исплату немачких репарација постигнут Лондонским споразумом 1953. године, као и споразуме две земље из 1956. године којим су регилисана предратна и ратна потраживања СФРЈ према СР Немачкој. Југославији то није било прихватљиво пошто је обештећење већ било исплаћено западноевропским земљама. Без обзира на немачко одбијање, Југославија се трудила да питање обештећења покреће у свакој згодној прилици. У оквиру трговинских преговора две земље током 1963. године, једна од тема је било и питање обештећења. Међутим, ти преговори су прекинути управо због немогућности договора око тог питања. До промена у немачким ставовима долази након формирања владе Велике коалиције у Немачкој, крајем 1966. године.⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ АЈ – 837 – I-5-b/82-4 – Информација о захтеву Saveznoj Republici Nemačkoj за naknadу žrtava fašističkih progona, 4-5; ДА МСП, ПА – 1961 – Ф 93 – д.15; С. Бештић-Бронза, *Обештећење југословенских жртава нацистичких прогона*, Радови (Филозофског факултета Бања Лука), X (2007), 254-258; Z. Janjetović, *Od Auschwitzа do Brijuna...*, 26-27; V. Ivanović, *nav. delo*, 95-97; Д. Јанча, *Обештећење југословенских жртава нацистичких прогона и кривично гоњење нацистичких злочинаца*, у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 149; *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*, 166, 191.

⁷⁴⁶ ДА МСП, ПА – 1965 – Ф 83 – д.12 – 425433; АЈ – 837 – I-5-b/82-4 – Информација о захтеву Saveznoj republici Nemačkoj за naknadу žrtava fašističkih progona, 3.

⁷⁴⁷ Према тзв. Халштајновој доктрини СР Немачка је прекинула дипломатске односе са СФР Југославијом, пошто је потоња признала Демократску ерпублику Немачку.

⁷⁴⁸ АЈ – 837 – I-5-b/82-4; исто, I-5-b/82-5; исто, I-5-b/82-6; ДА МСП, ПА – стр. пов. – 1966 – стр. пов. 26; С. Бештић-Бронза, *нав. дело*, 258-261; Z. Janjetović, *nav.delо*, 35-63; V. Ivanović, *nav.delо*, 97-99; B. Pavlica, *nav.delо*, 103-109.

Нова немачка влада је успоставу дипломатских односа била условила и југословенским одустајањем од захтева за обештећењем, али Југославији то није било прихватљиво.⁷⁴⁹

Након што су 31. јануара 1968. године обновљени дипломатски односи између Југославије и СР Немачке, представници две земље су водили разговоре око обештећења, али то нису били званични преговори. Југославија је инсистирала на отпочињању директних преговора. Није желела да она и њене жртве буду дискриминисане у односу на друге земље и њихове жртве. СР Немачка је, са друге стране, желела да добије на времену како би што повољније по себе решила то питање.⁷⁵⁰

Средином јуна 1968. године Југославију је посетио министар иностраних послова СР Немачке Вили Брант. Део тада вођених разговора са југословенским званичницима је било и питање обештећења. У разговору који је имао са Титом на Брионима, 15. јуна, Брант је објаснио Титу да многи у Немачкој немају разумевања за то да се обештећење тражи само од једне немачке државе и да многи млади Немци не виде разлоге за плаћање обештећења пошто је прошло много година од рата. Тада је упитао Тита: „da li nije moguće naći neku formulu, koja manje opominje na prošlost, a više ukazuje na budućnost ... Dajte da za trenutak zaboravimo reč obeštećenje, ali da radimo na rešavanju samog pitanja“. Потом је изнео предлог да у наредним годинама СР Немачка да Југославији разне (финансијске) повластице, а да њих Југославија искористи како јој одговара и да интерно то назове како хоће, али да се у СР Немачкој то не зове „обештећењем“. Додао је да ће његову емљу и то коштати новца, али да ће то лакше заступати. Тито је на то одговорио да би баш немачка омладина требала да зна због чега се новац исплаћује, као и да је то питање части. Брант је затим рекао да ако то дају Југославији, онда ће и друге земље тражити исто, што је са југословенске стране одбијено као аргумент. Тито је завршио тај део разговора неодређеним ставом – да то питање није хитно и да ће видети како ће се друга питања развијати.⁷⁵¹ На тај начин је питање обештећења и даље остало отворено.

⁷⁴⁹ Z. Janjetović, *nav. delo*, 63-67.

⁷⁵⁰ АЈ – 837 – I-5-b/82-9; С. Бештић-Бронза, *нав. дело*, 262-269; Z. Janjetović, *nav. delo*, 69-88; V. Ivanović, *nav. delo*, 99-106.

⁷⁵¹ АЈ – 837 – I-3-a/83-19; С. Бештић-Бронза, *нав. дело*, 262-264.

Током септембра 1969. године Југославија је обавестила СР Немачку да своја потраживања на име обештећења процењује на 2 милијарде DM.⁷⁵²

Представници СР Немачке су током следећих разговора, и каснијих преговора, стално саопштавали Југославији да њихова држава нема правну обавезу да исплати обештећења, али да осећа моралну и хуману односно морално-политичку одговорност и да је због тога спремна да то питање реши. Југославија је сматрала супротно – да њено право на обештећење произилази из свих договора антифашистичких сила током и непосредно након рата. Питање обештећења је полако постало најважнија и најтежа ствар у односима две земље.

Током прве половине 1970. године немачки органи власти су доносили одлуке о отпочињању разговора на нивоу стручњака. Они су и започети у јуну исте године, али су на захтев СР Немачке били тајни. До званичних преговора је дошло у мају 1971. године.⁷⁵³

Већ од почетка разговора на тему обештећења, Немачка је нудила Југославији обештећење у форми разних повластица и повољнијих кредита. Није желела да се то назове обештећење пошто се бојала сличних захтева од осталих источноевропских земаља. Југословенски представници су повремено током разговора и преговора сами износили ставове да би питање обештећења могло да се реши одговарајућим финансијским аранжманима који би били повољни за Југославију.⁷⁵⁴

Са отпочињањем преговора око обештећења жртава рата, паралелно су отпочели и преговори око помоћи у капиталу и/или о дугорочном повољном кредиту Југославији. То је био директан резултат немачке понуде да се на тај начин решава питање обештећења. Пошто се Југославија налазила у неповољној финансијској ситуацији, и био јој је потребан свеж капитал како би стабилизовала своје финансије била је спремна то да прихвати. Када су преговори отпочели, Југославија је свој одштетни захтев спустила на 400 милиона DM уз добијање повољног кредита. СР Немачка је била спремна да за одштету да највише 100 милиона DM, док је преосталих 300 милиона DM, па чак и преко тога, нудила да се покрије као помоћ у капиталу и/или кредитом за

⁷⁵² Z. Janjetović, *nav.delo*, 83.

⁷⁵³ С. Бештић-Бронза, нав. дело, 269-274; Z. Janjetović, *nav.delo*, 89-101-; V. Ivanović, *nav.delo*, 106-111.

⁷⁵⁴ ДА МСП, ПА –1963 – Ф 90 – д. 7 - 442792; АЈ – 837 – I-5-b/82-4; С. Бештић-Бронза, нав. дело, 272-274; Z. Janjetović, *nav.delo*, 42, 46-52, 70-73, 99-100; V. Ivanović, *nav.delo*, 99-106.

стабилизацију. До јесени 1972. године, обе стране нису попуштале, али су ипак пронашле компромисно, прелазно решење. Две земље су 20. децембра исте године склопиле протокол на основу ког је Народна банка Југославије код немачке Банке за обнову могла да узме кредит од 300 милиона DM, уз повољне услове. Југословенско руководство се том приликом обавезало да ће ова сума бити урачуната у износ одштете кад се једном постигне споразум по том питању. На овај корак, Југославија се одлучила пошто јој је тај новац био преко потребан за стабилизацију свог финансијског стања. СР Немачкој је то одговарало, пошто је сматрала да ће у наставку преговора имати лакшу позицију. Давање финансијске помоћи Југославији јој је одговарало и због њених политичких и економских интереса, али јој је политички значајније било да није попустила по питању обештећења. Обе земље нису у својим службеним гласилима објавиле текст Протокола, него само Закон о ратификацији Протокола, ради очувања тајности информација око правог разлога давања помоћи.⁷⁵⁵

Југославија је убрзо покренула питање наставка преговора, већ почетком 1973. године. Како се спремала посета западнонемачког канцелара Вилија Бранта Југославији, одлучено је да се о томе расправља приликом сусрета са њим. Вили Брант је од 16. до 19. априла 1973. године био у званичној посети Југославији. У Београду се прво састао са председником СИБ-а Џемалом Бједићем, затим на Брионима и са председником СФРЈ Јосипом Брозом Титом. Када се разговарало о обештећењима, Брант је износио став да се треба окренути будућности, да је половина садашњих Немаца рођена после рата и да није спремна да плаћа ратну одговорност својих предака, да је СР Немачка у последње време већ попустила по многим питањима која су била отворена крајем рата (границу са Пољском на Одри и Ниси и постојање две немачке државе), али да не може да плати милијарде за одштету, поготово што би своје захтеве можда изнеле и Чехословачка, Пољска и СССР, а можда би ревизију тражиле земље којима је обештећење већ исплаћено. У разговору који је вођен 18. априла Тито је рекао да је за Југославију неприхватљива и увредљива понуда од 100 милиона DM одштете и 300 милиона DM помоћи. Након тога, двојица лидера су се договорили да се то питање не решава директно и да се нађе прихватљива формула, можда под називом помоћ у

⁷⁵⁵ ДА МСП, ПА –1971 – Ф 104 – д.2 – 419312, 419392; исто, д.3, д.9, д.13, д.14; ДА МСП, ПА –1972 – Ф 83 – д.14 – 414801/73; АЈ – 837 – I-5-b/82-101, исто, I-5-b/82-11; С. Бештић-Бронза, нав. дело, 275-279; Z. Janjetović, *nav.delo*, 100-119; V. Ivanović, *nav.delo*, 111-115.

капиталу или нешто слично. Тада је постигнут усмени споразум између Бранта и Тита, касније назван „Брионска формула“, да уместо обештећења Југославија добије одговарајућу повољну финансијску компензацију.⁷⁵⁶

Конкретан предлог са немачке стране је стигао пола године касније - 16. новембра. Тог дана Брант је усменим путем пренео Титу да је „Vlada Savezne Republike Nemačke spremna da sa iznosom od 1 milijarde nemačkih maraka u vidu pomoći u kapitalu /kapital-hilfe/ kompenzira svoje obaveze iz prošlosti /obeštećenje/.“⁷⁵⁷ Под тих милијарду немачких марака подразумевало се 300 милиона добијених и 700 милиона које је Југославија требала да добије. О овом предлогу немачке владе 21. новембра 1973. године расправљало је Савезно извршно веће (СИВ). Потпредседник СИВ-а и савезни секретар за иностране послове Милош Минић је прихватање ове понуде претставио као чисто политичко питање, а да од пресудног значаја за доношење одлуке треба да буде економска добробит коју ће Југославија добити. На тој седници донета је одлука да се понуда прихвати и донет закључак у ком је писало: „Savezno Izvršno veće u principu prihvata predlog vlade Savezne Republike Nemačke, izložen u poruci Kancelara Branta Predsedniku SFRJ, da se iznosom od jedne milijarde DM finansijskog kredita, uključujući u taj iznos ranije dobijeni kredit od 300 miliona DM, u vidu pomoći u kapitalu („Kapitalhilfe“) kompenzira obeštećenje jugoslovenskih žrtava nacističkih progona.“⁷⁵⁸

Због осетљивости теме одлучено је да тај закључак буде тајан (строго поверљив), баш и као део записника са тог дела седнице. Нигде није било објављено да је тог дана СИВ расправљао о томе, чак је и званични записник био без тог дела седнице. Написан је Анекс Записника, који је био доступан само ограниченом броју људи.⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ Стенографске белешке са разговора између Тита и Бранта не постоје (или нису доступне) па не знамо тачно како је текао разговор. Занимљиво је да је Брант у својим мемоарима написао да је предлог за такав начин решавања проблема потекао од Тита, док се у југословенским званичним белешкама са састанка наводи да је Брант то први предложио. ДА МСП, ПА –1973 – Ф 83 – д.20; ДА МСП, ПА –1973 – Ф 85 – д.1; исто, д.2 – 416572; АЈ – 837 – I-3-a/83-33; АЈ – 837 – I-5-b/82-11; С. Бештић-Бронза, *нав. дело*, 279-286; З. Јанјетовић, *нав. дело*, 115-121; В. Ивановић, *нав. дело*, 116-120; *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*, 156, 167, 171, 192-193.

⁷⁵⁷ АЈ – 130 – 1405 – Стенографске белешке са 184. седнице СИВ-а, 13/4;

⁷⁵⁸ АЈ – 130 – 1400 – Анекс записника са 184. седнице; исто, Ф 1405 – Стенографске белешке са 184. седнице СИВ-а, издвојен део (13/4-17/2); *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*, 163-164, 193-194.

⁷⁵⁹ АЈ – исто.

PRIMERAK BROJ 32

PO UPOTREBI MOLIMO VRATITI BIROU
SEKRETARA SAVEZNOG IZVRŠNOG VEĆA

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
S e k r e t a r
Zp.br. 184.
21. novembra 1973. godine
Beograd

Uz Zapisnik sa 184. sednice
Saveznog izvršnog veća, održane
21. novembra 1973. godine

DRŽAVNA TAJNA

A N E X

uz Zapisnik sa 184. sednice Saveznog izvršnog veća, održane 21. novembra 1973. god.

Pre prelaska na dnevni red, potpredsednik Veća i savezni sekretar za inostrane poslove, Miloš Minić, informisao je Veće o predlogu Savezne Republike Nemačke u vezi sa sprovođenjem Brionskog dogovora o rešenju pitanja obeštećenja žrtava nacističkog terora u II Svetskom ratu, pa je Veće donelo sledeći zaključak:

Savezno izvršno veće u principu prihvata predlog vlade Savezne Republike Nemačke, izložen u poruci Kancelara Branta Predsedniku SFRJ, da se iznosom od jedne milijarde DM finansijskog kredita, uključujući u taj iznos ranije dobijeni kredit od 300 miliona DM, u vidu pomoći u kapitalu ("Kapitalhilfe") kompenzira obeštećenje jugoslovenskih žrtava nacističkih progona. Savezno izvršno veće, pri tome, polazi od poverenja stvorenog kroz razvijenu i plodnu saradnju između SFRJ i Savezne Republike Nemačke i od interesa dve zemlje da se ova saradnja i u budućnosti uspešno i svestrano unapređuje, što je i u interesu šire međunarodne saradnje.

Savezno izvršno veće podrazumeva da će pomenuti finansijski kredit u vidu pomoći u kapitalu ("Kapitalhilfe") biti dat pod najpovoljnijim uslovima za kredite te vrste. Ova sredstva ne mogu biti unapred vezana za bilo koje objekte.

Savezno izvršno veće ovlašćuje Savezni sekretarijat za inostrane poslove da u ovom smislu odgovori vladi Savezne Republike Nemačke i da sa njom zaključi odgovarajući načelni sporazum.

Savezno izvršno veće će naknadno odlučiti o korišćenju dobijenog kredita.

BIRO SEKRETARA
SAVEZNOG IZVRŠNOG VEĆA

Слика 9 - Анекс Записника са 184. седнице СИВ-а. (извор: АЈ – 130 – 1400)

На основу наведене понуде владе западне Немачке и одговора СИВ-а дипломате две земље су у следећих годину и по договориле коначно решење. Споразумом две земље о помоћи у капиталу, потписаном 10. децембра 1974. године, Југославија је добила додатних 700 милиона ДМ помоћи, односно повољног кредита, чиме је укупна сума коју је Југославија добила у оквиру преговора око обештећења достигла милијарду ДМ.⁷⁶⁰

У преамбули *Споразума између Владе СФРЈ и Владе СР Немачке о одобравању помоћи у капиталу* написано је: „Полазећи од сагласности изражене у Коминикеу поводом посете савезног канцелара Бранта Југославији, да преостала отворена питања из прошлости треба решавати кроз дугорочну сарадњу на економском и на другим пољима...“.⁷⁶¹ Две стране су се договориле да се политички смисао Споразума, за који су се обе сложиле да је облик компензације за обештећење, прикаже формулацијом: „*отворена питања из прошлости*“.⁷⁶² Обештећење није експлицитно наведено да се не би узбуркале страсти у обе земље, али је наведена формулација политичарима стављала до знања да се ради о обештећењу за жртве нацистичких прогона и да је тим Споразумом то питање решено.

Сличну формулу кредитирања и привредне сарадње СР Немачка је искористила и у случају решавања спорних питања из рата са Пољском.⁷⁶³

Тито је приликом решавања проблема обештећења показао велику политичку прагматичност. Изашао је у сусрет потреби СР Немачке да не плати велику суму за обештећење. Тиме је омогућио да се друге земље не могу позивати на југословенски пример приликом својих захтева за обештећење. Са економске стране, СР Немачкој је

⁷⁶⁰ ДА МСП, ПА – 1973 – Ф 83 – д.3; ДА МСП, ПА –1973 – Ф 83 – д.20; АЈ – 837 – I-2/58 - 2. Информативно-политички материјал – Информација о pregovorima sa SR Nemačkom za zaključenje sporazuma o kreditu (obeštećenje) (SSIP, Uprava za zapadnu Evropu 29.4.1974 broj 420231); АЈ – 837 – I-5-b/82-12; С. Бештић-Бронза, *нав. дело*, 287-289; Z. Janjetović, *нав. дело*, 121-135; V. Ivanović, *нав. дело*, 120-121; В. Pavlića, *нав. дело*, 112-113; Н. Живковић, *нав. дело*, 749.

⁷⁶¹ АЈ – 160/2 – 1439 - 113; *Закон о ратификацији Споразума између Владе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Владе Савезне Републике Немачке о одобравању помоћи у капиталу*, Службени лист СФРЈ, бр. 66/74, Додатак, 1949-1950; *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I*, 167, 171-172.

⁷⁶² АЈ – 837 – I-5-b/82-11 – Информација о popisivanju Sporazuma između vlade SFR Jugoslavije i SR Nemačke o odobravanju pomoći u kapitalu.

⁷⁶³ С. Ђорђевић, *Потраживања Југославије према СР Немачкој на основу ратне одитете после другог светског рата*, 112.

одговарало улагање у Југославију, пошто би се тиме југословенска привреда више везала за немачку. У томе је, паралелно, постојао и политички интерес, пошто је веће привредно везивање означавало и већу друштвену, културну и политичку повезаност, а у оквиру тога и мању повезаност Југославије са СССР-ом у свим наведеним аспектима. СР Немачкој је свакако највише одговарала чињеница да је са себе скинула хипотеку непријатне прошлости што се тиче Југославије. Са друге стране, Југославија је схватила да за обештећење неће моћи да добије велику суму новца. Проблем одштете је већ неко време отежавао југословенско-немачке односе, а Југославији је био потребан инострани капитал како би успешно спровела привредне реформе. Постигнутим договором, Југославија је скинула питање обештећења са дневног реда, а при томе је добила много више финансијских средстава него што би их добила на име обештећења и преко кредита по већим каматним стопама. Док је решење за обе земље било компромисно, за саме југословенске жртве рата је било негативно, пошто директно нису добили никакву одштету.⁷⁶⁴

На Брионима 1973. године, Тито је преузео на себе одговорност да Југословенима саопшти до каквог резултата су дошли преговори око обештећења. Међутим, он то никад није учинио.⁷⁶⁵

Током целог трајања преговора, осим завршне фазе после споразума Тита и Бранта, две стране нису могле да се сложе око тога ко су жртве које треба обештетити и колико их има.

Немачка је инсистирала само на обештећењу оних жртава које су биле директно погођене противправним активностима немачких војних и цивилних власти и то због своје расе, вере или политичких опредељења. Није желела да призна жртве пале у директним борбеним операцијама – пале борце и страдале цивиле, затим страдале у војним одмаздама, страдале од стране другог окупатора или квинслиншких формација. Жртве НДХ и других квинслинга је третирали као жртве грађанског рата и међунационалног обрачуна. Немачке дипломате су чак изнеле мишљење да би у Југославији требало обештетити само преживеле Јевреје. Југославија је заузимала став

⁷⁶⁴ Z. Janjetović, *nav. delo*, 135-136; V. Ivanović, *nav. delo*, 107, 120.

⁷⁶⁵ V. Ivanović, *nav. delo*, 107, 120.

да до жртава у осталим окупационим зонама не би ни дошло да није било немачке намере да окупира Југославију, али је прихватила да одустане од тражења одштете за жртве страдале од стране других окупатора. Међутим, није хтела да одустане од жртава НДХ, пошто се радило о немачкој творевини, и пошто су злочини и прогони чињени уз наређење, знање или сарадњу са Немцима. Пошто је СР Немачка пристајала да да обештећење само за расне, верске и политичке прогоне, Југославија је износила да су немачки прогони Словена вршени на расној основи, а прогони Срба од стране усташа због вере. Такође је покушала да докаже легитимност свог покрета отпора, не би ли издејствовала обештећење и за пале борце.⁷⁶⁶

Током разговора немачка страна је помињала имовину Фолксдојчера, али је Југославија одлучно одбијала повезивање тих питања.⁷⁶⁷ Са друге стране, стална немачка инсистирања на уређењу гробова немачких војника из Другог светског рата у Југославији, Југославија је, током шездесетих и почетком седамдесетих, одбијала изговарајући се и отвореним проблемом обештећења. Немачкој страни је саопштавано да народ у Југославији не би благонаклоно прихватио уређивање гробова војника који су изазвали толико штете и смрти у Југославији, посебно ако се зна да држава из које су ти војници дошли није надокнадила учињену штету током рата.⁷⁶⁸

Упоредо са постављањем захтева СР Немачкој око обештећења, југословенски Секретаријат за иностране послове је приступио и припремању материјала за преговоре. При Уреду за заштиту југословенске имовине у иностранству формирана је посебна комисија за прикупљање и обраду материјала о југословенским жртвама нацистичких прогона. Она је требала да прикупи материјал на основу ког би била одређивана висина захтева и који би служио за саме преговоре. Наведена комисија је, на основу свих расположивих материјала (материјали и публикације Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, литература о злочинима и логорима, подаци СУБНОР-а и Црвеног крста, итд) и консултација познавалаца тог проблема у Југославији, припремила елаборат у ком је дат преглед жртава убијених у Југославији (по подручјима на које је земља била подељена по окупацији), убијених у логорима у

⁷⁶⁶ ДА МСП, ПА – 1965 – Ф 83 – д.12 – 425433; ДА МСП, ПА –1971 – Ф 104 – д.2 - 419312; исто, д.13; С. Бештић-Бронза, нав. дело, 270, 274-275; Z. Janjetović, *nav. delo*, 39; 88-89, 92, 98, 109; V. Ivanović, *nav. delo*, 97-98, 107, 111-112.

⁷⁶⁷ Z. Janjetović, *nav. delo*, 92-93.

⁷⁶⁸ АЈ – 837 – I-5-b/82-7 - 414514; Z. Janjetović, *nav. delo*, 64, 159-160 – напомена 135.

Немачкој и другим земљама, преживелих логораша и депортованих лица. До бројева жртава се дошло индиректним израчунавањима, а они су износили:

- Побијено: Србија 202.225 лица
Хрватска 631.242 лица
Словенија 50.000 лица
Разни логори ван земље .. 52.454 лица
Укупно: 935.921 лице

- Преживело у логорима ван земље... 20.415 лица

- Депортације: Срба 167.000 лица
Словенаца 56.063 лица
Укупно: 223.063 лице

Укупан број погинулих и преживелих у логорима је био 956.336 жртава, а са депортиранима 1,179.399. Свесна величине овог броја, и тога да он није утврђен прецизним методама, Југославија се одлучила да пријави приближан број погинулих и оних преживелих у логорима, односно 950.000 жртава нацистичког прогона. Током 1963. године обавестила је СР Немачку да обештећење тражи за тај број жртава.⁷⁶⁹

Југославија је била свесна да је њена документација мањкава. Из бојазни да ће друга страна тражити конкретне бројеве, уз доказе, спровела је попис жртава рата током 1964. године. Већ смо писали да попис није дао очекиване резултате,⁷⁷⁰ па они нису били ни представљени другој страни, већ јој је стално изношен захтев за обештећење 950.000 жртава.⁷⁷¹

СР Немачка није хтела да прихвати толики број, сматрајући га претераним и нереалним.⁷⁷² У првој рунди преговора немачки делегати су споменули да би по њиховим прорачунима право на обештећење имало 4.000 Југословена. Како је ово

⁷⁶⁹ АЈ – 837 – I-5-b/82-4 – Информација о захтеву Савезној Републици Немачкој за накнаду жртава фашистичких прогона, 7-8; исто, I-5-b/82-6 - Reparaciona потраживња Социјалистичке Федеративне Републике Југославије према Савезној Републици Немачкој, 62-63; ДА МСП, ПА –1963 – Ф 90 – д.7 – 442792; Z. Janjetović, *nav. delo*, 50; V. Ivanović, *nav. delo*, 103.

⁷⁷⁰ Видети стране 115-116.

⁷⁷¹ ДА МСП, ПА –1971 – Ф 104 – д.2 – 419312; исто, д.13- 418037 (326); Z. Janjetović, *nav. delo*, 83, 93; V. Ivanović, *nav. delo*, 98, 103, 107.

⁷⁷² ДА МСП, ПА –1971 – Ф 104 – д.13; Z. Janjetović, *nav. delo*, 79-80, 84, 90

наишло на оштро реаговање југословенских делегата, немачка страна је повећала број на 25.000.⁷⁷³ Немачка влада је затражила од Савезног архива у Колбнецу да прикупи материјале о стварним југословенским људским и материјалним губицима, као и о губицима држављана СР Немачке и Фолксдојчера. Пред крај 1970. године Архив у Колбнецу је изнео да је у свом истраживању дошао до података да је немачком кривицом страдало:

- из расних разлога око 65.000 (углавном Јевреја)
- из идеолошких разлога неколико хиљада
- као таоци или жртва одмазде око 50.000
- због националне припадности ... око 63.000 (око 53.000 Словенаца и 9.000 Срба)

Укупно је то било нешто мање од 200.000, односно око 1/5 југословенског броја. Савезни архив у Колбнецу је до ових података дошао на основу западнонемачке архивске грађе и југословенских публикација.⁷⁷⁴

Неслагање две стране око тога којим жртвама треба исплатити обештећење и колики је њихов број је било велико и стално је оптерећивало преговоре. Ни једна ни друга држава нису биле спремне на велике уступке око тога. То је довело до тога да Брант 1971. године каже да „не жели да се на преговорима води папирна битка око доказивања броја жртава, и која не би могла да нађе политичког решења одговарајућег нашим односима“.⁷⁷⁵ Како су преговори одмицали, саме жртве, њихове категорије и број, заиста су и постајале све мање важне, а после договора Тита и Бранта више практично нису ни играле битну улогу. С обзиром да је питање обештећења решено другачије, више није ни било битно колико жртва има и на који начин су страдале.

На крају је испало да су жртве рата, њихове патње и њихов број у ствари биле само средство притиска на СР Немачку ради добијања што повољнијих кредитних аранжмана.⁷⁷⁶

⁷⁷³ ДА МСП, ПА –1971 – Ф 104 – д.2 – 419312.

⁷⁷⁴ Z. Janjetović, *nav. delo*, 84, 167 - напомена 87.

⁷⁷⁵ ДА МСП, ПА – исто (шифровани телеграм из Бона број 360).

⁷⁷⁶ Видети и Z. Janjetović, *nav. delo*, 135.

Јачање државног угледа након завршетка сукоба са Информбироом

Стално југословенско помињање својих жртава, у сусретима са страним државницима, знало је да пређе из поноса у ароганцију и због тога да буде контрапродуктивно и да изазове одбојност и презир код дела саговорника. То се одлично видело током Сукоба са Информбироом. Стаљин је на то скренуо пажњу у другом писму СКП(б) 1948. године, али југословенско руководство није имало намеру да одустане од самопохвала. Своје жртве су истицале и друге државе, као Чехословачка на пример,⁷⁷⁷ али је Југославија у томе предњачила, захваљујући схатању да је и те како имала основа да се хвали својом борбом и жртвама.

Сукоб са Информбироом је довео Југославију у својеврсну изолацију. Ипак, након његовог смиревања и Хрушчовљеве посете Југославији,⁷⁷⁸ Тито је, током јуна месеца 1956. године, са сарадницима био у тронедељној посети Совјетском Савезу. У многобројним говорима, обраћањима, здравицама и слично, Тито је помињао заједничку борбу, патње и жртве током Другог светског рата. Са поштовањем је говорио о милионским совјетским жртвама и улози Совјетског Савеза у Другом светском рату. Слично је било и приликом каснијих сусрета – посета Југославији совјетских државника: председника Президијума Врховног Совјета СССР Леонида Иљича Брежњева (24.9.-4.10.1961), председника Министарског савета СССР и првог секретара ЦК КПСС Никите Сергејевича Хрушчова (20.8. – 3.9.1963), генералног секретара ЦК КПСС Леонида Иљича Брежњева (22.– 15.9.1971. и 15. –17.11.1976, када је Брежњев добио и *Орден Слободе* за заслуге у борби против заједничког непријатеља - фашизма), као и Титових нових посета Совјетском Савезу (4–21.12.1962; 18.6.–1.7.1965; 1–9.11.1967; 6–8.4.1968; 5–10.6.1972; 12–15.11.1973; 16–24.8.1977; 16–21.5.1979). Жртве обе земље је, приликом тих сусрета, помињала и друга страна.⁷⁷⁹ Један од многобројних

⁷⁷⁷ М. Sovilj, *Upotrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945-1949*, 57.

⁷⁷⁸ Видети стране: 226-227.

⁷⁷⁹ АЈ – 837 – I-2/53 – 5. говори и здравице – Говор председника Тита на митингу (у фабрици кугличних лежајева у Москви), када је говорио како су ту радили и југословени који сус е школовали на Комунистичком универзитету, акоји су касније погинули у НОБ. Након отга је поменуо и да су борци обе земље пролили крв у борби против фашизма; АЈ – 837 – I-2/55 – Стенографске белешке са разговора између Тита и Брежњева, 13.11.1973, 23; АЈ – 837 – I-2/70-1 – 5. Говори и здравице – Говор приликом пријема ордена октобарске револуције, 16.8.1977; АЈ – 837 – I-2/75 – 3. Забелешке о разговорима – Стенографске белешке са разговора између Тита и Брежњева, 17. и 18.5.1979, 3-4; АЈ – 837 – I-3/101-131 – 5. говори и здравице – Титове здравице 22. и 23. септембра; Брежњева здравица 22. септембра и Брежњевов говор у Фабрици електронских компоненти у Земуну 23. септембра; АЈ – 837 – I-3/101-131 –

примера је Титова здравица на ручку код руског председника Ворошилова, 4. јуна 1956. године у Москви. Тито је тада рекао: „Пријатељска осјећања између народа наше двије земље произашла су из борбе наших народа за слободу и независност и за социјализам. Ово пријатељство нарочито је дошло до изражаја у борби против фашистичких завојевача у току Другог свејетског рата. Народи Совјетског Савеза, по цијену разарања своје земље и по цијену милионских људских жртава својих синова и кћери, носећи главни терет ратних операција на својим плећима, довели су ту борбу, заједно са осталим савезницима, до побједоносног завршетка. Народи Југославије дали су, такође, свој допринос тој побједи када су се, под руководством своје Комунистичке партије, у неравној борби против далеко надмоћнијег окупатора, голоруки дигли на устанак у вријеме када је читава Европа, осим СССР, већ била поробљена, и упорним борбама, уз тешке материјалне и људске жртве, извојевали своју националну слободу, независност и социјално ослобођење.“⁷⁸⁰

Ти разговори, или здравице и говори, углавном су садржали сличну форму, као што је здравица у којој је Брежњев, 22.9.1971. године, у Београду, изговорио да је пријатељство две земље јачало у огњу самопожртвовања, херојске борбе њихових армија, синова и кћери.⁷⁸¹

У новом приближавању осталим земљама источног блока и приликом развијања даљих односа са њима, Југославија је наставила да помиње своје жртве. У сусретима југословенских руководилаца са колегама из Пољске, Чехословачке, Румуније, Мађарске и Бугарске поново су се помињале југословенске и заједничке жртве, страдања и борбе током Другог светског рата, уз осврте и на припаднике националних мањина из тих земаља, који су се борили у југословенским партизанским јединицама. У тим разговорима је истицано и да се требају заједнички борити за очување општег мира у свету, пошто су неке од њих биле жртве агресије, а рат би „значио катастрофу“ за све

5. говори и здравице – Титов говор приликом предаје одликовања Брежњеву; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XI*, Напријед, Загреб 1959, 89, 92-95, 97, 103, 105, 107, 110, 112, 115, 117; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XVII*, Напријед, Загреб 1965, 370, 376-377; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XVIII*, Напријед, Загреб 1966, 7-9, 20, 274; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XX*, Напријед, Загреб 1970, 266, 269,-270, 273-274, 287, 297, 309, 322, 324; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, Бигз, Култура, Београд 1972, 101, 108, 291.

⁷⁸⁰ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XI*, 97.

⁷⁸¹ АЈ – 837 – I-3/101-131 – 5. говори и здравице – Брежњева здравица 22. септембра.

њих и цео свет.⁷⁸² Описано ћемо ислустровати примером Титове посете Пољској у јуну 1972. године. Тито је приликом сусрета са председником државног савета НР Пољске Хенриком Јаблоњским, 19. јуна 1972. године рекао да Југославија никад неће заборавити да су се стотине Пољака борили у редовима НОВ и ПОЈ и да су многи од њих положили своје животе на југослоенској земљи. Истог дана увече, на свечаној вечери на којој су присуствовали Јаблоњски, и први секретар Централног комитета Гиерек, Тито је рекао: „I ovoga puta podsjetio bih na stradanja i zajedničku borbu u toku drugog svjetskog rata, kada su Jugoslavija i Poljska, sa teškim žrtvama, časno ispunile svoj dug. To je ono što nas ispunjava ponosom i što je još više produbilo osjećanje uzajamnog poštovanja i bliskosti.“⁷⁸³

Током сукоба са Информбироом, Југославија је морала да промени своју политику, да се окрене западу и да пристане на већу сарадњу са капиталистичким земљама. У оквиру побољшања односа са њима, током раних педесетих, Југославија и даље помиње жртве пале током рата и заједничке борбе против непријатеља. Њих Тито помиње приликом посете британског премијера Ентонија Идна Југославији у септембру 1952. године, и свог боравка у Енглеској следеће године.⁷⁸⁴ Слично је остало и у наредном периоду, па Тито помиње заједничку борбу и жртве у Француској 1956, САД-у 1963, 1970, 1971, и Великој Британији 1978. године.⁷⁸⁵ Приликом посете енглеске краљице Елизабете Југославији, 1972. године, Тито јој је рекао: „Mi posebno cijesimo

⁷⁸² АЈ – 837 – I-3-a/94-24 – 5. Говори и здравице – Одговор председника Тита на здравицу првог секретара Пољске уједињене радничке партије (ПУРП) Е. Гјерека на вечери у хотелу Лев, 5.5.1973; АЈ – 837 – I-3-a/94-28 – 3. Разговори – Стенографске записник са разговора председника СГРЈ и председника КПЈ Јосипа Броза Тита и првог секретара Пољске уједињене радничке партије председника Тита на здравицу првог секретара ПУРП Едварда Гјерека, 2, 2.6.1978; исто, Здравница Гјерека, 2.6.1978, 2; АЈ – 837 – I-2/39 – 5. Говори и здравице – Здравница председника ЧССР Лудвика Слободе на свечаној вечери у част СКЈ, на челу са Јосипом Брозом Титом, 10.9.1968; АЈ – 837 – I-2/54 – 3. Забелешке о разговорима; исто, 5. Говори и здравице – Одговор председника Тита на здравицу на вечери у Варшави, 19.6.1972; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XI*, 432-434; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XIX*, 148, 150-151, 153, 155, 158, 165-166, 176, 181, 188, 205, 206-207, 227, 293, 314-315; Ј. В. Тито, *Govori i članci XX*, 204-206, 208-209; 409-410; Ј. В. Тито, *Govori i članci XXI*, 221-222.

⁷⁸³ АЈ – 837 – I-2/54 – 3. Забелешке о разговорима – zabeleška o poseti Tita predsedniku državnog saveta NR Poljske Henriku Jablonjskom 19. juna 1972, 2; исто, 5. Говори и здравице – Одговор председника Тита на здравицу на вечери у Варшави, 19.6.1972.

⁷⁸⁴ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци VI*, 242-243; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци VIII*, 40-41.

⁷⁸⁵ АЈ – 837 - I-2/17-8 – 6. Говори, здравице, интервјуи и изјаве – Дефинитивни текст одговора друга председника по одласку у Белу кућу, 17.10.1963; АЈ – 837 - I-2/50-1 – 5. говори и здравице – Отпоздрав друга председника на поздравни говор председника Никсона, приликом доласка у Белу кућу, 27.10.1971; АЈ – 837 - I-2/73-2 – 5. говори и здравице – Здравница друга Тита; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XI*, 51-52, 56; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XVIII*, Напријед, Загреб 1966, 417, 419-420.

činjenicu da je vlada Ujedinjenog Kraljevstva, u najtežim danima II svjetskog rata, prva uputila svoje predstavnike u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Oni su bili svjedoci teške i odlučne borbe koju su naši narodi vodili protiv stranih okupatora i domaćih izdajnika i u kojoj su podnijeli ogromne žrtve za svoju slobodu i nezavisnost, dajući time ujedno svoj doprinos zajedničkoj pobjedi antihitlerovske koalicije... Narodi Jugoslavije uvijek se sa pijetetom sjećaju britanskih oficira i vojnika koji su u našoj zajedničkoj borbi položili svoje živote na tlu Jugoslavije.“ Краљица Елизабета је одговорила да британски народ уважава југословенску борбу и да је поносан на своју помоћ у њој.⁷⁸⁶ Међутим, помињање заједничке борбе у Другом светском рату, југословенских жртава или помоћи обореним савезничким пилотима током Другог светског рата, у већини случајева нису изазивали исте или сличне коментаре са америчке, енглеске или француске стране. То неузвраћање није прошло незапажено југословенској дипломатији, па Тито у контактима са државницима тих земаља није увек помињао заједничку борбу и жртве.

Без обзира на дату помоћ почетком педесетих година, администрације САД-а су у Југославији увек виделе комунистички режим и земљу која би у неком будућем сукобу пре стала на совјетску него њихову страну. Вероватно због тога нису ни били спремни да хвале југословенску улогу у рату. Тек ће амерички председник Џими Картер 1978. године одати извесно признање Југославији и Титу поменувши да југословенски и амерички народ везује традиционално пријатељство створено у раздобљима великих искушења и тешкоћа, а да је Тито савременик светских лидера који су надживели кризе светског рата – Черчила, Рузвелта и Де Гола.⁷⁸⁷

Да југословенско стално инсистирање на њеним жртвама током рата није било узалуд, говори канадски опрост дела дуга Југославији 1950. године. Њен део војних испорука, које су слате као помоћ Југославији, износио је 226.242,00 америчких долара. Канада је пристала да јој Југославија врати само 150.000,00 америчких долара и то у динарској противвредности, а она би та средства користила за трошкове канадског дипломатског и конзуларног представништва у Југославији. На тај начин, део новца који би Југославија вратила би био потрошен у њој. Канадска Влада је изјавила да је

⁷⁸⁶ АЈ – 837 – I-2/17-8 – 6.

⁷⁸⁷ АЈ – 837 - I-3-a/124-77 – 5. говори и здравице.

свесна великих људских и материјалних губитака које је претрпео народ Југославије током рата и да се због тога одлучила на наведени корак.⁷⁸⁸ Ипак, овај отпис дугова је највероватније имао другу политичку позадину, огледану у жељи да запад приближи Југославију себи након отпочињања југословенског сукоба са Совјетским Савезом. У оквиру тога, наведена формулација да је то због великих људских и материјалних губитака била је само погодна форма за јавно образложење.

Сукоб са комунистичким блоком, ненаклоност према капиталистичком блоку, али свест да се не може нормално опстајати без међународних веза и пријатеља, условили су да Југославија потражи трећи пут. Он ју је водио ка земљама Африке и Азије које нису имале комунистичку идеологију, а као бивше колоније нису биле приклоњене ни капиталистичким земљама Северне Америке и европског запада.

Приликом успостављања контаката са афричким и азијским земљама, Југославија такође помиње своје жртве пале током Другог светског рата, као и фразу „заједничке жртве“, али у нешто другачијем контексту. Док је приликом приближавања земљама учесницама победничке стране у Другом светском рату Југославија акценат више стављала на жртве које су пале у заједничкој борби против фашизма, овај пут се истичу жртве борбе за слободу и независност. Југославија као своју најзначајнију борбу за слободу и независност сматра НОБ и током њега спроведену револуцију, док се код других земаља мисли углавном на њихово ослобађање од колонијалних власти. Понекад се југословенским жртвама из Другог светског рата прикључују и оне из ранијих периода, али углавном на тај начин што се спомињу многобројне или вишевековне борбе и жртве у прошлости. У контактима са државницима других земаља, приликом својих путовања, или приликом њихових посета, као и на митинзима у иностранству, Тито је доста често говорио да су народи Југославије пратили са симпатијама борбу народа те земље за слободу. Образлагао је да те симпатије леже у томе што су се и народи Југославије у недавној прошлости борили, крварили и гинули за своју слободу и независност. Позадина свега наведеног је било одбровољавање домаћина и стварање (или појачавање) симпатија за Југославију са њихове стране. Очекивало се да би се након тога лакше водили разговори, али и преговори око вођења

⁷⁸⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1950*, 64.

заједничке мирољубиве политике, спровођења економске и културне сарадње и слично. Приликом посете Индији 1954. године, Тито је рекао да се народи који су имали горка искушења у прошлости и који су тешким жртвама и напорима остварили своју независност, данас могу најбоље међусобно разумети, без обзира на континенте на којима живе, расе којима припадају, број људи и величину земље.⁷⁸⁹ Ова реченица добро објашњава због чега се Тито одлучио за наведени приступ у разговорима са страним државницима. Поред изражених симпатија према борби за независност, често је истицана и наклоност коју народи Југославије гаје према успесима предметних земаља на путу њиховог развоја.

Горе описане формулације могле су се чути приликом Титових посета Индији (1954), Бурми (1955), Уједињеној Арапској Републици (1958) и Индонезији (1958), као и приликом посета следећих страних државника Југославији: У Ну (председник владе Бурме, 1955), Цавахарлал Нехру (председник владе Индије, 1955), Гамал Абдел Насер (председник Египта, 1956) и Ахмед Сукарно (председник Индонезије, 1956).⁷⁹⁰ Ови контакти и разговори су довели и до стварања покрета несврстаних 1961. године.

Као пример ћемо навести Титов боравак у Бурми 1955. године. Тито је, приликом боравка у бурманском граду Манделеју, рекао: „...тешка искушења којима су наши народи били изложени у прошлом рату и заједничка борба за ствар слободе и за своју независност допринијели су да наши народи остваре тијесно међусобно пријатељство, које је у овом послеријатном периоду било још јаче учвршћено њиховим заједничким тежњама да изграде себи живот достојан човјека и да очувају тешко стечену независност и мир. Поучени тим тешким искуствима из прошлости, народи наших земаља одлучни су да бране своју слободу и независност и да свим снагама раде на успостављању равноправних и мирољубивих односа међу народима у свијету.“⁷⁹¹ а у говору на рангунском универзитету, приликом проглашења за почасног доктора права, 16.1.1955. године, рекао је да се пријатељство две земље развило зато што су обе земље стекле своју независност у тешкој борби и уз огромне жртве.⁷⁹² Бурмански

⁷⁸⁹ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци X*, 13.

⁷⁹⁰ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци X*, 13, 19, 22-23, 25, 28, 51, 54-56, 63-64, 200, 209-210, 213; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XI*, 168, 198-199; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XII. Борба за мир и међународну сарадњу (6)*, Култура, Београд 1962, 8-9, 14, 16-20, 41, 69, 105, 107, 116-117.

⁷⁹¹ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци X*, 56.

⁷⁹² Исто, 64.

званичници су у својим говорима помињали југословенску и бурманску борбу током Другог светског рата, исказујући дивљење југословенској борби и њеном вођи. По завршетку сусрета Тита и У Нуа, у заједничкој изјави написано је: „Razoj takvih odnosa između dve zemlje, koje su geografski udaljene i koje u prošlosti nisu imale mogućnosti za međusobni dodir, omogućen je činjenicom da su narodi i Jugoslavije i Burme došli do svoje slobode i nezavisnosti posle teške borbe i uz velike žrtve. Činjenica da su one rešene da svoju slobodu brane s najvećom odlučnošću, sličnost problema koji se postavljaju pred narode obe zemlje i njihovi u osnovi istovetni pogledi na pitanja međunarodne politike, sve to predstavlja bitan element u uspostavljanju tako tesnih odnosa.“⁷⁹³

Формирањем покрета несврстаних, Југославија наставља да користи жртве на исти начин као раније, па их Тито помиње током посете Југославији Ахмеда Бен Беле (председник Алжира, 1964), Ахмада Ахије (председник Камеруна, 1967) и Закира Хусеина (председник Индије, 1968), као и током своје посете Кипру (1964).⁷⁹⁴ Међутим, полако је почео да смањује истицање југословенске борбе у Другом светском рату и њене жртве, а повећавао помињање борбе за мир и међународну мировну и активну коегзистенцију, што је временом и преовладало. Тако приликом посета Авганистану, Пакистану и Камбоџи 1968. године, Тито у својим говорима и обраћањима домаћинима помиње њихову борбу за слободу, а заједничко између Југославије и њих проналази у учешћу у несврстаном покрету и борби за мир, говорећи и о конкретним активностима које је земља домаћин учинила у последње време (поводом сукоба на Блиском истоку и у Вијетнаму). Слично је било и приликом нове Титове посете Индији, током исте године, али и многим другим приликама.⁷⁹⁵

Југословенске жртве, у већ описаним контекстима, помињане су и у сусретима са највишим државницима многих других земаља, између осталих: ДР Вијетнамом (1957, 1974), Гвинејом (1961), Малијем (1961), Тунисом (1961), Бразилом (1963), Чилеом (1963), Мексиком (1963), Финском (1964), Монголијом (1968), ДНР Корејом

⁷⁹³ АЈ – 837 - I-2/4

⁷⁹⁴ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XIX*, 29, 31-34, 41, 44-45, 355-356; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, Бигз, Култура, Београд 1972, 263; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, 424.

⁷⁹⁵ Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, 158-200.

(1975, 1977), Кином (1977, 1978)...⁷⁹⁶ Тито је, 21.8.1978. године, током разговора са председником Државног савета НР Кине и председником КП Кине Хуом Гуофенгом у Београду рекао: „...у нашој земљи која је исто тако много страдала у револуцији, као што је страдала и ваша, јер ми смо изгубили милион седамсто хиљада грађана, изгубили смо једну десетину наших људи.“⁷⁹⁷

Слика 10 - Алжирски председник Ахмет Бен Бела у посети Београду 1964. године (извор: S. Мijalković, А. Brajović, *Gosti socijalističke Jugoslavije 1944-1980*, Beograd 1980, блок фотографија између 256. и 257. стране)

⁷⁹⁶ АЈ – 837- I-2/70-2 – омот 5 – Говори Ким Ил Сунга и Тита 25.8.1977; АЈ – 837 - I-2/70-3 – омот 5, говори и здравице – Здравице председника Државног савета НР Кине и председника КП Кине Хуа Гуофенга и Тита 30.8.1977; АЈ – 837 - I-3-a/56-12 – омот 3, забелешке о разговорима – Стенографске белешке са разговора Јосипа Броза Тита и председника Државног савета НР Кине и председника КП Кине Хуа Гуофенга 21.8.1978, 3; омот 5, говори и здравице – здравице Тита и Фенга 21.8.1978, Титова здравица 28.8.1978; АЈ – 837 - I-3-a/61-7 – омот 3, забелешке о разговорима – Стенографске белешке о разговору Јосипа Броза Тита и председника ДНР Кореје Ким ил Сунга од 7.6.1975, 9; омот 5, говори и здравице – Говор Ким Ил сунга у Љубљани 9.6.1975. АЈ – 837- I-3-a/126-9 – омот 3, забелешке о разговорима – забелешка о разговору Јосипа Броза Тита и председника владе ДР Вијентама Фам ван Донга 7.4.1974; омот 5, говори и здравице – здравице Тита и Донга на ручку 7.4.1974; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XI*, 425-427; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XIV. Борба за мир и међународну сарадњу (8)*, Култура, Београд 1962, 245, 251, 255, 261, 279, 281; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XVIII*, 314, 341, 392; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XIX*, 113, 130; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, 340.

⁷⁹⁷ АЈ – 837 - I-3-a/56-12 – омот 3, забелешке о разговорима – Стенографске белешке са разговора Јосипа Броза Тита и председника Државног савета НР Кине и председника КП Кине Хуа Гуофенга 21.8.1978, 3;

Једна од земаља са којом су били изграђени посебни политички односи је била Етиопија. Корени тог односа леже у заједничком непријатељству са Италијом током Другог светског рата, а учвршћени су у борбама на Мировној конференцији, као и покушајима обе земље да одрже независност у биполарном свету. На њих је утицао и присан лични однос особа на врху обе државе - Јосипа Броза Тита и етиопског цара Хајла Селасија. У више њихових сусрета, било у Југославији, било у Етиопији (1954, 1955, 1959, 1963, 1968), помињане су жртве обе земље, пале против истог фашистичког освајача и у сличној борби за слободу и независност.⁷⁹⁸

Након одустајања од Корушке и склапања аустријског Државног уговора, Југославија је развијала добре односе са Аустријом. Они су ишли дотле да је Тито приликом посете Аустрији (13-17. фебруар 1967), изговорио ону тврдњу против које су се Југословени раније упорно борили – да је Аустрија била прва жртва нацистичке агресије. Признао је и постојање аустријског отпора против нацизма и одао признање Аустријанцима који су се борили у саставу јединица НОВЈ. Наравно, ни том пригодом није пропустио да помене и борбу из које је, уз огромне жртве и напоре, створена нова Југославија.⁷⁹⁹ На тај начин је показао да је Југославија и дефинитивно заборавила на све неспоразуме који су постојали између ње и Аустрије.

У односима Норвешке и Југославије, југословенске жртве су имале специфичније место него у осталим случајевима. Током рата је створено пријатељство између Норвежана и Југословена који су у окупираној Норвешкој били у нацистичким логорима и на принудном раду.⁸⁰⁰ Са југословенске стране је стално истицана захвалност за помоћ коју су норвешки покрет отпора и народ пружали Југословенима. Различити друштвени системи нису омогућавали присне државне везе, али нису ни онемогућавали сарадњу, тако да је она постојала на политичком, економском, друштвеном и културном нивоу. Између осталог, повећавале су је и везе настале током рата, као и заједничке жртве у пружању отпора фашистичким освајачима. То је могло и

⁷⁹⁸ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци IX*, 221-222, 225; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци X*, 354, 357; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XIV*, 100-101, 103; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XII. Борба за мир и међународну сарадњу (6)*, 368; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XVIII*, 457-458; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, 205, 214.

⁷⁹⁹ Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, 105-106.

⁸⁰⁰ Од 1942. до 1943. године преко 4.000 Југословена је одведено у окупирану Норвешку на принудни рад. Били су смештени у двадесет и три логора. До краја рата, услед рада у тешким условима, немачке тортуре и стрељања, више од половине њих је окончало живот у тој интернацији.

да се чује у сусретима југословенских и норвешких представника власти.⁸⁰¹ Многи југословенски градови су постали пријатељи са норвешким градовима – Загреб са Тромзом, Сплит са Трондхајмом, Кикинда са Нарвиком, Сисак са Мо и Раном, Херцег Нови са Левангером, Горњи Милановац са Мусјеном (Вефсном), итд. Основано је Норвешко-југословенског друштво у Норвешкој (1945, 1966) и Југословенско-норвешко друштво у Југославији (1969).⁸⁰²

Још један од начина приближавања Тита, а самим тим и Југославије, другим државама и државницима је и помињање улоге саговорника, или једног од домаћина, борби за слободу и независност те земље или током револуције. Тако, приликом сусрета са председником Индије Раценрде Прасадом (1954) помиње да је Прасад имао видно место у борби индијског народа за слободу, која се одвијала под вођством Махатме Гандија, у Боливији (1963) хвали улогу председника Виктора Паз Естенсора у недавној револуцији, а приликом посете НДР Кореји (1977), током сусретом са њеним председником Ким Ил Сунгом помиње његову истакнуту улогу у борби за ослобођење: „Nama u Jugoslaviji je poznata istaknuta uloga predsjednika Kim Il Sunga u novijoj istoriji vaše zemlje. Ličnost predsednika Kilm Il Sunga je nerazdvojno povezana sa borbom korejskog naroda i Radničke partije Koreje za nacionalno oslobodjenje, za društveni preobražaj vaše zemlje i jačanje njene nezavisnosti, za ujedinjenje vašeg naroda mirnim putem.“⁸⁰³ Титови саговорници су користили исту тактику у разговорима са њим, и то му је несумњиво годило.

Своју народноослободилачку борбу Југословени су без поговора видели као позитивну и због тога су њу и њене жртве и користили приликом дипломатских сусрета и јавних иступања у иностранству. Позитивне реакције на које су наилазили су их још

⁸⁰¹ У једном разговору из 1948. године са представником МИП-а ФНРЈ, норвешки посланик у Југославији Кнут Лике је рекао да се норвешки народ најрадије сећа баш југословенских интернираца. ДА МСП, ПА – стр. пов – 1948 – Ф VII – д.5 – VII/1122; ДА МСП, ПА – 1958 – Ф 56 – д.14 – Политички односи са другим земљама - Односи са Скандинавским земљама – Норвешка; Ј. В. Тито, *Govori i članci XX*, 162-163, 165-166, 168; Ј. В. Тито, *Govori i članci XXI*, 350, 359.

⁸⁰² *Norge-Jugoslavia. Jugoslavija-Norveška*, ur. Lj. Mladenović, Norveško-jugoslovensko društvo, Jugoslovensko-norveško društvo, BIZG, Beograd 1974, 367-379, 392-427. Врхунац пријатељских веза је било отварање Норвешке куће у Горњем Милановцу 1987. године, у коју је смештена и изложбена поставка о боравку Југословена у Норвешкој.

⁸⁰³ АЈ– 837- I-2/70-2 – омот 5 – Титов говор 25.8.1977; Ј. Б. Тито, *Govori и чланци XVIII*, 371; Ј. Б. Тито, *Govori и чланци X*, 13.

више уверавале у то. Пријатељства која је Југославија остварила и отворена врата на која је наилазила су јој говорили да се цене њена ратна прошлост и жртве, као и остварени послератни резултати у обнови и изградњи земље, и њена тренутна мирољубива политика. Тај додатни мотив успешне спољне политике и оствареног угледа у свету (или престижа, како је понекад могло да се чује) такође је коришћен у приказивању успеха које је социјалистичка Југославија остварила у свом дотадашњем развоју, и пред домаћом и пред међународном јавношћу.⁸⁰⁴ У говору у Народној скупштини, након избора за Председника Републике, 17. маја 1967. године, Тито је рекао да је спроведена спољна политика била правилна и успешна и као таква је обезбедила учвршћивање тековина југословенске револуције.⁸⁰⁵

У контактима са страним државницима, као и у обраћању иностраној јавности на митинзима или путем саопштења, жртве су најчешће помињане у здравицама или на почетку говора и разговора, да би се затим прелазило на актуелна питања и окретало будућности. Тито је правио политичке, а његови сарадници економске, културне и друге договоре. Сврха помињања жртава је било јачање угледа или доказивање досадашњих успеха Југославије. Иако понекад куртоазна, имала су и сврху „разбијања леда“ на почетку разговора, посебно уколико би се поменуле жртве државе из које су саговорници, и успех у борби те државе за своју независност, слободу, итд. Ова помињања имала су за циљ да додатно одобровоље саговорника, како би се разговори лакше водили и постигли његови повољнији резултати, било у истим или сличним погледима на политичку ситуацију у свету и намерама будућег деловања обе земље, или склапања различитих уговора између две земље саговорнице.

Прославе националних празника у иностранству су дођагаји на којима се, поред обележавања самог празника, представљају и успеси саме земље слављенице. Део југословенских успеха је била и НОБ, па се приликом свечаних пријема или других облика обележавања (академије, предавања, обраћања путем радија...) Дана Републике

⁸⁰⁴ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XIX*, 143, 298; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци XX*, 307; Ј. В. Тито, *Govori i članci XXI*, 139; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, 55.

⁸⁰⁵ Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, 233.

и других значајних догађаја из НОБ, у амбасадама Југославије широм света или на другим местима, говорило и о њој.

Посланик Југославије у Чилеу, Драгутин Ђурђев, је на чилеанском радиу, 1958. године, причао о НОБ и палим жртвама током рата.⁸⁰⁶

На свечаној академији поводом Дана Републике, 26. новембра 1970. године у Москви, југословенски амбасадор Вељко Мићуновић говорио је о заједничкој југословенској и совјетској борби против фашизма, помињући неке бојеве и жртве народа обе земље.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ ДАМСП, ПА – 1958 – Ф 62 – д. 23 – пов.бр.348.

⁸⁰⁷ V. Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, 171.

УПОТРЕБА ЖРТАВА У УНУТРАШЊОЈ ПОЛИТИЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Током успостављања и учвршћивања власти

Нова Југославија се стварала док је Други светски рат трајао. Ширина прокламованих циљева партизанског устаничког покрета и рад на њиховом остварењу, пре свега кроз оружану борбу која је била неопходна, а оличену у борби против окупатора и супротстављању међунационалним сукобима, била је привлачна већини становника на југословенском простору. Већ на првим ослобођеним територијама током 1941. године партизански покрет (вођен комунистичком партијом) оснивао је своју власт, најпре оличену кроз народноослободилачке одборе. До стварања виших власти дошло је на Првом (26-27. новембра 1942) и Другом (29-30. новембра 1943) заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), посебно Другом, када је АВНОЈ конституисан у врховно законодавно и извршно народно представништво за време рата и када је формиран Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) као највиши извршни и наредбодавни орган власти у Југославији, преко кога АВНОЈ остварује своју извршну функцију (данашњим речником речено – оформљени су Народна скупштина [АВНОЈ] и Влада [НКОЈ]). Као главне циљеве своје политике АВНОЈ је одредио стварање федералне државе у којој би сви народи и грађани били равноправни.⁸⁰⁸

У Декларацији Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, од 29. новембра 1943. године, наведена је двоипогодишња борба против окупатора као основ захтева за стварање нових друштвених односа и новог распореда снага на власти. Између осталог, написано је: „Kroz dve i po godine herojske borbe protiv okupatora i njegovih pomagača u narodnim masama Jugoslavije skršeni su ostaci velikosrpske hegemonističke politike, razbijeni su pokušaji da se u naše narode ubaci međusobna mržnja i nesloga, a istovremeno su poraženi i ostaci reakcionarnog separatizma. Time su stvoreni ne

⁸⁰⁸ Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима, Просвета, Београд 1983⁴; В. Petranović, Ђ. Štrbac, *Istorija Socijalističke Jugoslavije, Dokumenti II. Knjiga treća*, Radnička štampa, Београд 1977, 16-18, 20-21; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*, 283-285.

samo materijalni i opštepoltički nego i svi moralni uslovi za stvaranje buduće bratske, demokratske, federativne zajednice naših naroda, nove Jugoslavije, izgrađene na ravnopravnosti njenih naroda. I zbog toga, upravo danas, kad stojimo pred konačnim isterivanjem okupatora iz svoje zemlje, narodi Jugoslavije opravdano zahtevaju da se uspostavi takvo državno voćstvo koje će i po svom sastavu i po svom programu biti jemstvo da će svim narodima Jugosalvije u federativnoj Jugoslaviji biti i stvarno osigurana istinska ravnopravnost.“ У овом цитату видимо како се кроз чињеницу о изведеној борби против окупатора и домаћих издајника правда потреба за новим устројством власти. Поред тога, у Декларацији је нападнут краљ Петар II Карађорђевић, заједно са својом владом у избеглиштву и оптужен за издају и братоубилачки рат. Они су доведени у директну везу са злочинима које су чинили четници Драгољуба Драже Михаиловића, пошто је Михаиловић био Министар војске, морнарице и ваздухопловства у тој влади: „Она (краљевска влада – примедба аутора) snosi svu odgovornost za pokolje i zločine koje su vršile i koje još vrše četničke bande, koje službeno nose ime »Jugoslovenska vojska u otadžbini«. ... U ime kralja Petra i monarhije, velikosrpske i druge reakcionarne kliке organizovale su i vršile najpodlije zločine protiv vlastitih naroda. Kralj Petar je kroz dve i po godine zalagao sav svoj autoritet da bi podupro izdajnički rad izdajnika. Desio se jedinstven primer izdajstva u istoriji: kralj je vrhovni komandant izdajničkih četničkih bandi Draže Mihailovića, koji je sastavni deo okupatorske vojske sa kojom se naši narodi biju na život i smrt.“⁸⁰⁹

Оптужујући краља и његову владу у избеглиштву за издајство и одговорност за злочине у земљи, комунисти су желели да одузму краљу и влади право да одлучује о стварима у земљи, односно да владају њом. Пошто је краљ и даље био легитиман владар земље, а влада легитимни управљач, представљали су основне такмаце комунистима у борби за власт. У тим тренуцима, власт Милана Недића у Србији и Анте Павелића у НДХ нису представљале сличну опасност, пошто су биле квинслиншке, постављене од окупатора, и с правом се очекивало да ће ратном победом над њима, нестати и њихове власти. Међутим, западни савезници су очекивали да ће након рата краљ да се врати у земљу и преузме власт у своје руке. Комунисти нису били спремни

⁸⁰⁹ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима*, Просвета, Београд 1983⁴, 283-289; В. Petranović, Ђ. Štrbac, *Istorija Socijalističke Jugoslavije, Dokumenti II. Knjiga treća*, 13-17.

да то прихвате, и због тога им је било важно да прикажу краља као издајника и као одговорног за злочине почињене током рата – и пред међународном јавношћу, и пред југословенским становништвом. Због тога је и једна од одлука Другог заседања АВНОЈ-а била да се краљу Петру II забрани повратак у земљу и да се влади у изгнанству одузму права законите владе Југославије.⁸¹⁰ Овде је, у политичкој борби, КПЈ практично употребила почињене злочине и преко њих настале жртве као оправдање за оно што јој је био дугорочан политички циљ – спровођење револуционарне смене власти, укидање монархије и увођење републике под вођством КПЈ.

Како се рат ближио крају и савезници су почели да препознају важност партизанског устаничког покрета у Југославији, али и да прихватају чињеницу да он добија све већи утицај и у народу. Међутим, западни савезници нису били спремни да прихвате и револуционарну промену власти. За савезнике је постојала легитимна југословенска власт оличена у југословенској Влади у Лондону и краљу Петру II Карађорђевићу као суверену те државе. Због тога су захтевали и да дође до сарадње и спајања револуционарно-ослободилачких власти које су се формирале у земљи и оних које су представљале земљу у иностранству. До договора између те две стране је дошло након преговора између председника југословенске владе Ивана Шубашића и председника НКОЈ-а Јосипа Броза Тита одржаних на острву Вису средином јуна 1944. године. Обе стране су 16. јуна 1944. године потписале документ (назван *Вишки споразум*) на основу ког су представници партизанског устаничког покрета постали део Шубашићеве владе.⁸¹¹

Међутим, Шубашићева влада је и даље деловала из иностранства и није имала никакву власт у земљи, док је НКОЈ имао власт на територијама које је држао под

⁸¹⁰ У Одлуци о одузимању права законите владе Југославије такозваној Југословенској влади у иностранству и о забрани повратка у земљу краљу Петру II Карађорђевићу између осталог је писало: „...s obzirom na to da su preko tih istih svojih agenata i svoje takozvane »jugoslovenske vojske u otadžbini« organizovale sistematsko masovno istrebljenje Muslimana, Hrvata i srpskih rodoljuba u cilju da fizičkim istrebljenjem ovih stvore uslove za osnivanje Velike Srbije, čime su direktno pomogle Hitlerovu politiku istrebljenja naših naroda i navukle na sebe odgovornost za masovna zverstva i zločine ročinjene nad našim narodima...“. *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије...*, 291-293; В. Petranović, *Č. Štrbac, nav.delo*, 18-20.

⁸¹¹ В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Institut društvenih nauka, Beograd 1964, 14-17; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Druga knjiga*, 285, 306-309, 312-319; М. Павловић, *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Институт за савремену историју, Београд 2007, 47-49.

својом контролом, а оне су се шириле. Како се рат даље одвијао, партизански покрет је ослобађао све више територија, да би у октобру 1944. године ослободио, уз помоћ Црвене армије, и главни град Београд. Ослобађање већег дела Србије, заједно са главним градом, уз ослобођење и других делова земље, дефинитивно је отворило пут КПЈ ка реалној власти у земљи. Британци то нису били спремни да прихвате и инсистирали су на даљем спајању краљевске владе у иностранству са комунистичком владом у земљи, желећи да онемогуће долазак комуниста на власт и обезбеде учешће у власти предратним парламентарним странкама, као и самом краљу Петру II. Комунистичка партија Југославије, односно њен генерални секретар и вођа НОБ и револуције Јосип Броз Тито схватио је да од прихватања сугестија савезника о заједничкој власти зависи и међународно признање револуционарних промена, односно да пристанак на формирање мешовитих органа власти (Привремена влада, Привремена народна скупштина) не значи негацију тих промена. Због тога је и спајање влада у земљи и иностранству уредио само као маскирање правих револуционарних намера своје партије за потпуном променом режима. Није имао намеру да другој страни да икакву власт. То је и олакшавала чињеница да је краљ са својим делом владе био у иностранству, а комунисти у земљи, као и да су комунисти контролисали полуге силе – пре свега војску. Привремена влада Демократске федеративне Југославије (ДФЈ) формирана је 7. марта 1945. године, и у њу су ушли и комунисти и представници предратних (грађанских) странака. Међутим, то је само створило привид вишестранаčја и поделе власти између комуниста и других странака. Комунисти су држали скоро све најважније ресоре у влади и имали праву власт у целој земљи. Један од најважнијих ресора – министарство спољних послова јесте номинално било ван комунистичке партије, поверен Ивану Шубашићу, али је спољну политику у реалности водио председник Владе, и вођа комуниста, Јосип Броз Тито.⁸¹²

Два дана након формирања нове владе, 9. марта 1945. године, обнародована је *Декларација Привремене владе ДФЈ* у којој су образложене потреба и циљеви њеног постојања. При томе је изјављено да ће њено стварање дати „još više podstreka u

⁸¹² В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 86-88; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Druga knjiga*, 319-320, 379-390, 456-461; М. Павловић, *нав. дело*, 43; Љ. Димић, *Историја српске државности. Књига III. Србија у Југославији*, САНУ, огранак у Новом Саду, Беседа, Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, Нови Сад 2011, 309-311;

okupljanju svih onih snaga koje se nisu ukaljale saradnjom sa okupatorima i njihovim slugama“. Kao prvi cilj, Привремена влада је прокламовала ослобођење земље од окупатора и његово уништење, као и „da se slome i unište kvinslinške i izdajničke snage koje se bore pod zastavom okupatora i neprijateljske reakcije protiv sopstvene otadžbine.“ Затим је истакнуто присаједињавање словенских територија које су после Првог светског рата остале ван Југославије, учвршћивање братства и равноправности свих народа и обећано очување и проширење демократских и грађанских права (лична слобода, слободе вероисповести, говора, штампе и удруживања, приватне иницијативе...). За кажњавање ратних злочинаца је речено: „Vlada će obratiti pažnju na pitanje strogog kažnjavanja ratnih zločinaca, agenata okupatora i narodnih izdajnika, kako krivci ukaljani krvlju naroda, ne bi избегли zasluženu kaznu. To od nas traže stotine hiljada nevinih žrtava. Vlada smatra, da rukovodeći princip pri izvršenju tog zadatka mora biti pravednost i težnja za očuvanje mira i poretka u zemlji od protivdemokratskih elemenata... Rukovodeći se tim principima i smatrajući da samo želja za osvetom ne može biti put ka obezbeđenju unutrašnjeg poretka i konstruktivne izgradnje, vlada će svim zavedenim dati mogućnost da svoje greške u prošlosti poprave pravilnim radom“⁸¹³

Због преовлађујућег комунистичког утицаја, нова влада је наставила да ради по смерницама које су биле зацртане на Другом заседању АВНОЈ-а. До краја рата, а посебно по његовом завршетку, комунисти су користили чињеницу да у својим рукама држе полуге силе (војску и извршну власт) и контролу медија и лагано гушили сваку опозицију која је постојала. То је рађено и медијском и моралном дискредитацијом политичких противника, при чему је помињан предратни „ненародни режим“, као и жртве рата које су настале услед деловања домаћих издајника. Да се не би понављали, овом приликом нећемо детаљније описивати на који начин је то рађено, пошто су обрасци тог деловања истоветни онима које ћемо приказати мало касније, када будемо писали о изборима за Уставотворну скупштину.

Седмог августа 1945. године започето је Треће заседање АВНОЈ-а, које је последњег дана заседања, 10. августа, прерасло у заседање Привремене народне

⁸¹³ „Декларација Народне владе коју је синоћ председник Министарског савета, Маршал Тито, дао преко радија“, *Политика*, 10. март 1945, 1; В. Petranović, Ђ. Štrbac, *nav. delo*, 42; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Rad, Beograd 1985, 582-583; В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 88-89.

скупштине, пошто су, поред већника АВНОЈ-а, у раду учествовали и предратни министри који се нису компромитовали у сарадњи са окупатором.⁸¹⁴ Тада се расправљало и о будућем уређењу земље и расписивању избора за Уставотворну скупштину (Конституанту). У расправама око будућег уређења државе – да ли ће бити федерација или не, и да ли ће будућа скупштина бити једнодомна или дводомна, комунисти су се залагали за федерацију и дводомну скупштину, сматрајући да ће се само тако избећи да мањи народи буду прегласани и да се само тако може обезбедити права равноправност свих народа и грађана. Едвард Кардељ, члан Политбироа ЦК КПЈ, потпредседник владе ДФЈ и њен министар за Конституанту, тај став је образложио следећим речима: „Ја mislim da mi nemamo prava pred našim narodima, koji su dali toliko žrtava i života u ovom ratu za slobodu i ravnopravnost, da mi danas njima kažemo: Braćo, vi ste se borili, vi ste krvarili, ali sada te vaše žrtve više ne dolaze u obzir, one nemaju nikakve cene, sada će tek kuglica odlučiti o tome da li ćete biti ravnopravni ili nećete biti ravnopravni“.⁸¹⁵ Овде видимо како су комунисти жртве рата искористили у одбрани својих политичких ставова приликом политичке борбе за државно уређење које њима одговара.

Избори за Уставотворну скупштину били су (на самом почетку септембра) расписани за 11. новембар 1945. године, и комунисти су се потрудили да на тим изборима њихова опција – Народни фронт, освоји већину.⁸¹⁶ Да би осигурала победу својој опцији, КПЈ је у предизборној кампањи користила и жртве рата, и то на два начина – приказујући партизанске заслуге и жртве, као и злочиначку делатност политичких противника. Поред тога, становништво је позивано да се гласањем одужи палим жртвама. Кампања је вођена преко медија - радија и штампе, као и путем митинга и јавних говора.

Законом о бирачким списковима (донетом 10. августа 1945) бирачко право је било одузето људима који су били у војним формацијама окупатора или на истакнутим позицијама у разним квинслиншким организацијама, као и осуђеним за сарадњу са окупатором. На овај начин, без права гласа је остало 194.158 лица (2,3% бирача). Са

⁸¹⁴ В. Petranović *nav. delo*, 136-145.

⁸¹⁵ В. Petranović, М. Zečević, *nav. delo*, 634; В. Petranović, *nav. delo*, 149-150; М. Павловић, *nav. дело*, 85-89.

⁸¹⁶ Народни фронт је био организација која је у свом саставу окупљала различите партије и организације антифашистичког опредељења (па и оне предратне), али је, у ствари, био вођен од стране КПЈ.

друге стране, право гласа су добила малолетна лица која су се тада налазила у војсци или су била бивши борци НОВЈ, под образложењем да могу да гласају пошто могу да носе пушку.⁸¹⁷

Међутим, пре него што мало детаљније прикажемо како су жртве коришћене у предизборној кампањи, само ћемо укратко навести да је жртва рата била свеприсутна у јавном животу – и то из два разлога. Један је да је током дела периода преображаја власти рат још трајао и да су жртве и даље настајале. Други је близина самог сукоба, „свеже ране у души и на срцима“ већине становника и потреба да се објасни и напише како су оне настале и ко је крив за њих. Штампа је до краја рата свакодневно пратила ситуацију на југословенском, европском и светском ратишту, али се освртала и на ближу прошлост. У новинама су штампана саопштења Државне комисије за утврђивање злочина окупатора, писани текстови о злочинима које су починили окупатори и колаборационисти. Поред тога, штампа је писала и о палим борцима, и југословенским и совјетским. Овакво писање штампе о жртвама се наставило и по завршетку рата.

Да би у најбољем светлу представила Народни фронт и идеје које стоје иза њега, КПЈ је у предизборној кампањи за Уставотворну скупштину истицала успехе које је партизански покрет остварио током рата – ослобођење од окупатора, победа над помоћницима окупатора и домаћим издајницима, стварање братства и јединства, креирање једнакости свих становника (у правном, економском, социјалном и друштвеном положају, али не и једнакости за оне који су сматрани издајцима своје државе и народа). У дневним листовима је, 13. септембра, објављен Титов текст *Избори за конституанту*. У њему је писало: „Сваки родољуб мора да се сјети оног славног периода од народног устанка 1941 године до величанствене побједи 1945 године. Треба да се сјети оног херојског периода, када су најбољи синови наших народа голим рукама отимали оружје од окупатора, борили се и крварили кроз четири године, не само да би земљу ослободили од окупатора, него и да би омогућили стварање једне боље и срећније Југославије – нове, Демократске Федеративне Југославије. Сваки родољуб треба да се сети оних неизмјерних патњи које су претрпјели наши народи од окупатора и домаћих квинслиншких издајника Павелића, Недића, Рупника, Драже Михаиловића,

⁸¹⁷ В. Petranović, *nav. delo*, 157-158, 189; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 313-314; М. Павловић, *nav. дело*, 159-164, 239, 258-262.

итд.⁸¹⁸ На предизборном збору у Мељаку (месту код Београда), Александар Ранковић, члан Политбироа ЦК КПЈ, организациони секретар КПЈ, члан Савезног одбора Народног фронта, члан Председништва Привремене народне скупштине ДФЈ и потпредседник Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, рекао је: „У тој великој и натчовечној борби не само да су спасени част и углед наше земље, него су спасене хиљаде и десетине хиљада људи од окупаторског и четничког ножа.“⁸¹⁹

У говору на предизборној конференцији Шестог реона Београда, Александар Ранковић је помињао борбе у Београду у току рата: „...морамо се сетити многобројних и драгоцених жртава које су Београђани дали у борби за ослобођење народа и целе Србије. У тим борбама несумњиво да су највеће жртве дали наши омладинци и омладинке, који су не само одлазили у партизанске одреде, одлазили у шуме и брда да се заједно са одраслим друговима боре за ослобођење своје земље, него су водили борбу и усред самог Београда, у коме су немачки разбојници жарили и палили заједно са издајницима нашег народа Недићем, Љотићем и њима сличним. Ми се најзад морамо одужити оним жртвама које су страдале на Бањици, у београдској главњачи и у осталим разбојничким јазбинама“.⁸²⁰ Из овог цитата видимо и хваљење својим жртвама, и напад на домаће издајнике, и позив да се гласањем становници одуже страдалим жртвама.

Да би се дискредитовали противници, пре свих грађанске странке блиске монархији, или потпуно супротстављене комунистичкој партији, стално је помињана негативна улога краља Петра II и других политичких лидера током рата. Оштрица пропаганде је највише била окренута ка монархији и политичким снагама које су је подржавале. То је био резултат чињенице да је монархија била носилац легитимне предратне власти, и да ју је као такву и даље видела међународна заједница, пре свих западне велике силе (Велика Британија и САД), али и део југословенског становништва. Привремено дати легитимитет револуционарним властима је лако могао да нестане ако се не освоји већина на изборима, или дође до неког новог политичког и државног преврата. Поред тога, Народни фронт је као део својих политичких циљева јасно истакао укидање монархије и увођење републике. Да би се што више дискредитовао, краљ Петар II је довођен у везу са Драгољубом Дражом Михаиловићем, па чак и са

⁸¹⁸ Јосип Броз Тито, *Говори и Чланци*, II, 26.

⁸¹⁹ А. Ранковић, *Изабрани говори и чланци 1941-1945*, Култура, Београд 1951, 127.

⁸²⁰ А. Ранковић, *нав. дело*, 85.

Миланом Недићем. Комунисти су Михаиловића оптуживали за издају, сарадњу са непријатељем и злочине почињене над југословенским становништвом, који су били етнички и политички мотивисани. У приказивању четничких злочина довођени су у везу са краљем и владом у иностранству, пошто је вођа четника био министар те владе, постављен од стране краља.⁸²¹

У предизборном прогласу Народног фронта, који је средином септембра 1945. године објављен у дневној штампи, за краља је речено: „...у најтежој народној борби од 1941 монархија је служила Недићу и Дражи Михаиловићу за завањавање народа и вођење издајничке и братоубилачке борбе. Око краља и монархије се и дан данас окупљају сви непријатељи наших народа.“⁸²² На Конгресу Срба у Хрватској, 30. септембра 1945, Душан Бркић, министар правде у влади Федералне Хрватске, рекао је: „Када смо били у најтежем положају откако историја памти, краљ је побегао. Када су нас мучили на хиљаде и убијали, краљ је рекао: »Мировати и чекати!« А када смо у бескомпромисној борби стекли признање и дивљење читавог света, краљ је и даље био највернији сарадник окупатора... За издајнички рад четничких банди, за убијање народних бораца, за паљење и рушење села, краљ је делио одликовања својим четничким официрима и војводама... Због свега тога српски и хрватски народ су против краља, а за републику.“⁸²³ Истог дана, на предизборном говору на Коларцу у Београду, Моша Пијаде, члан Привремене народне скупштине и КПЈ, рекао је, након помињања фашистичких и четничких злочинаца и кољача: „Дража Михаиловић је највећи издајник кога је икада родила земља српска. Али он је... само једно оруђе у рукама оних, који су били више од њих, и који су били с њим стално у вези и чија је наређења он у земљи спроводио. Петар Карађорђевић и емигрантска влада били су налогодавци, они су били творци те политике издаје.“⁸²⁴

Друга политичка групација која је била опасна по КПЈ и процес успостављања једнопартијске државе и потпуне власти комуниста била је Хрватска сељачка странка

⁸²¹ С. Милошевић, *Укидање монархије у Југославији: став југословенских комуниста према монархији од Другог заседања АВНОЈ-а до избора 1945. године*, у: Историјска трибина. Истраживања младих сарадника. Институт за новију историју Србије. Библиотека „Трибина ИНИС-а“. Бр. 1, ИНИС, Београд 2013, 172-178; М. Павловић, *нав. дело*, 255.

⁸²² *Проглас народног фронта Југославије*, Политика, 12.9.1945, 1.

⁸²³ В. Мађаревић. *Срби у Хрватској на свом великом загребачком конгресу осуђују противнародни рад краља и избегличке реакције и изјашњају се за републикански облик државе*, Политика, 1.10.1945, 1.

⁸²⁴ *Ни Србија ни Београд неће порећи своју велику ослободилачку прошлост*, Политика, 1.10.1945, 3.

(ХСС).⁸²⁵ КПЈ се прибојавала њеног потенцијала да окупи хрватски народ око себе и тако се супротстави комунистима и њиховом виђењу новог уређења државе. Због тога је оштрица пропаганде била окренута и ка ХСС-у. Да би привукла хрватске сељачке масе КПЈ је широко подупрла и подржала оснивање Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) која је постала део Народног фронта.⁸²⁶ Међутим, вођство ХСС-а није могло бити оптужено за дела и злочине које су починиле усташе, али су их комунисти ипак доводили у везу.⁸²⁷

Значајан опозициони противник комунистима у то време је био и Милан Грол, председник Демократске странке. Он је одбио да странку уведе у Народни фронт и супротстављао се убрзаном законодавству пре доношења устава, критиковао политичке потезе КПЈ као и олаку употребу појмова *сарадник непријатеља*, *ратни злочинац* и других сличних томе. То је чинило да се његови односи са руководством КПЈ све више погоршавају.⁸²⁸ Иако је био потпредседник Привремене владе ДФЈ, након подношења оставке на ту дужност (август 1945), и посебно након одлуке да Демократска странка не учествује на изборима за Уставотворну скупштину (20. септембра 1945), медијска кампања против њега је појачана. Оптуживан је за издају, прозиван „реакционаром“, па и „фашистом“. Натписи у новинама и говори функционера су садржали оптужбе да има

⁸²⁵ Ова странка је била најјача политичка партија међу хрватким народом у предратном периоду. Одлике њене политике су биле борба против унитаризма и за већа права за хрватски народ. Током рата као странка није била део нових усташких власти, али је одређене сарадње било. Део чланства се отворено приклонио усташком поретку, док се део прикључио НОБ-у, а део је деловао у иностранству и учествовао у раду југословенске владе у избеглиштву. Лидер ХСС-а Владко Мачек део рата је провео у притвору и интернацији због противљења усташкој власти, али није дочекао крај рата у земљи, већ је изабрао да емигрира, плашећи се комуниста и њихове оптужбе за издају. Део ХСС, на челу са Иваном Шубашићем, учествовао је у привременим властима ДФЈ.

⁸²⁶ М. Павловић, *нав. дело*, 283-284.

⁸²⁷ Мачек је на пример оптужен за смрт комуниста у логору Кересетинац (Аугуст Цесарец, Божидар Аџија, Огњен Прица...), пошто су ухапшени док је он био на власти, а није пред окупацију наредио да се пуне из затвора, чиме их је практично предао усташама и Немцима, који су их касније и погубили. Када је крајем 1946. године подизана оптужница, и накнадно донета и пресуда, против Алојза Степинца то је послужило југословенским властима да оптужи и Влатка Мачека за сарадњу са усташама. Поред њега, за исту ствар су оптужени и Лео Рупник, љубљански бискуп Грегориј Рожман и Драгољуб Михаиловић. Пошто је у том тренутку Влатко Мачек, био ван земље, и није могла да му суди, али је представљао политички опасност, Југославија је оптужбе против њега провукла кроз оптужницу Степинцу. Рупник, Рожман и Михаиловић се овде наводе само како би оптужбе против Степинца и Мачека биле јаче, за њих је држава имала друге доказе кривице и судила им је на другим процесима. АЈ – 215 – 1 – 1, *Оптужница против Stepinac dr. Alojza, tačka 4, Пресуда*; N. Žutić, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u jugoslaviji 1934-1946*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2017, 261; J. Б. Тито, *Говори и чланци, III*, 126-127.

⁸²⁸ М. Радојевић, *Милан Грол*, Филип Вишњић, Београд 2014, 300-301.

намеру да доведе на власт Дражу Михаиловића и друге који су били целати народа.⁸²⁹ На једном митингу у Београду, омладинци су приредили да испред њихове групе иде особа у немачкој униформи која носи транспарент у рукама са натписом „Ја гласам за Грола“, док су иза њега ишли краљ и краљица, Дража Михаиловић и Петар Живковић, усташа са крвавом камом и жандари са пендрецима.⁸³⁰

У агитацији да што више становника Југославије изађе на изборе, ЦК КПЈ је, крајем септембра 1945. године, издао упутство нижим партијским руководствомима да партија, Народни фронт и све масовне организације имају задатак да на биралишта изведу што више гласача и да им се објасни да је то обавеза и дужност сваког грађанина, као и „*dug prema palim žrtvama i doprinos za nezavisnost Demokratske Federativne Jugoslavije*“⁸³¹ Под тиме се мислило да су дате жртве заслужне за тренутну слободу, и да им се треба одужити на тај начин што би се прихватиле идеје које КПЈ, односно Народни фронт, пропагира. Тиме су се служили и највиши партијски и државни руководиоци. Мало раније смо то видели у цитату Александра Ранковића, док је Јосип броз Тито, искористивши прославу ослобођења Крагујевца, на такав начин позвао народ да изађу на изборе. При томе је три пута у једној реченици поменуо жртве: „Овај дан велик је по свом значају, јер је то датум дефинитивног ослобођења Шумадије, дефинитивног ослобођења Крагујевца. И у вези с тим, сјећајући се с пијететом свих жртава које су пале, ми вам данас долазимо да вам, поводом предстојећих избора, кажемо шта мислимо и да вас позовемо да, одужујући се жртвама које су пале, запечатите 11 новембра побједу коју смо постигли на бојном пољу, а за коју су пале и те жртве. То је наша дужност, то је дужност нас свију. Они који су пали радовали би се када би видјели нашу побједу, али они су у њу вјеровали и умрли с том вјером. Ја знам да су крагујевачке жртве ишле с пјесмом у смрт. А зашто? Зато што су пркосиле непријатељу наших народа, што су дубоко вјеровале да ће доћи дан побједе, да ће доћи дан освете над кривцима који су их лишили живота.“⁸³²

⁸²⁹ S. Cvetković, *nav. delo*, 318-321.

⁸³⁰ *Младо поколење Београда окупљено око Маршала Тита и свестрано у Народном фронту манифестовало је за народну републику*, Политика, 15. 10. 1945, 1.

⁸³¹ В. Petranović, М. Zečević, *nav. delo*, 647.

⁸³² Јосип Броз Тито, *Говори и Чланци*, II, 74.

Укратко смо приказали да су ратне жртве биле битан део предизборне кампање. Оне су искоришћене да власт оправда своје потезе. Са једне стране представљано је да су жртве из партизанских редова пале да би се остварило ново државно уређење, уз једнакост свих грађана, а са друге, противници су представљани као кривци за настанак жртви.

Сматрајући да се ради о неравноправној борби, све странке ван Народног фронта су решиле да бојкотују изборе. Да би се одржао привид могућности избора поред кутије у коју је било предвиђено убацивати куглице које су означавале глас за Народни фронт постојала је и „кутија без листе“ или „ћорава кутија“ која није представљала ни једну партију, али је преко ње могло да се гласа против Народног фронта. У великој излазности од 88,66% уписаних бирача, Народни фронт је добио 90,48% гласова.⁸³³

Уставотворна скупштина је своје прво заседање одржала 29. новембра 1945. године. На њему је изгласала *Декларацију Уставотворне Скупштине Демократске Федеративне Југославије о проглашењу Федеративне народне републике Југославије* (ФНРЈ), којом је нова држава дефинисана као република (односно, дошло је до укидања монархије). У *Декларацији* је поменута борба против фашистичких окупатора и домаћих издајника и додато: „У четворогодишњој борби народи Југославије остварили су своје чврсто јединство и братство. Они су крвљу и животима својих најбољих синова не само победили окупатора и њихове домаће сараднике, него и uklonili sve ono што ih je u prošlosti razdvajalo. Они су чврсто решили да створе такав унутрашњи поредак који ће им омогућити мيران развитак и стварање болје и срећније будућности.“ У наставку је за дотадашњу неравноправност народа, као и делатност домаћих издајника током рата, оптужена монархија.⁸³⁴ На тај начин, нове највише власти, оличене у Савезној скупштини и Скупштини народа, а на њиховом заједничком заседању у оквиру Уставотворне скупштине, оправдале су смену монархије и формирање републике (уређене по федералном принципу) ратним жртвама и победом у рату.

⁸³³ В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 203-205; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Druga knjiga*, 477; Љ. Димић, *нав. дело*, 327-328; С. Цветковић, *нав. дело*, 325-328; М. Павловић, *нав. дело*, 354-360.

⁸³⁴ В. Petranović, *С. Štrbac, нав. дело*, 112; В. Petranović, М. Zečević, *нав. дело*, 649.

Круну обрачуна са предратним системом и српским националним елементима компромитованим у рату означило је хватање Драже Михаиловића⁸³⁵ у марту 1946. године и суђење њему и још двадесеттројици српских квинслинга које је одржано од 10. јуна до 15. јула исте године у Београду. Власт је суђењу дала велики значај, пошто је требало пред очима јавности доказати кривицу Драже Михаиловића у издају и његово учешће у злочинима. Суђење је преношено преко радија, а у штампи су могли да се читају опширни извештаји са суђења.⁸³⁶ Оволики простор додељен овом суђењу говори и о томе колико су власти озбиљно схватале потребу да се раскрсти са представницима старог режима. Дискредитујући их на овај начин очекивали су да ће ојачати своју позицију међу становништвом. На суђењу су извођени сведоци који су причали о четничким злочинима, што је требало да омогући становништву да се сети страха од пре неколико година и више приближи власти која је тим страхотама стала на пут. Као вођа четничког покрета, Дража Михаиловић је осуђен на смрт, а остали на исту или затворску казну.

После избора за Уставотворну скупштину и победе Народног фронта, КПЈ је наставила да користи злочине и жртве у даљем учвршћивању своје власти, али су се међу онима који су нападани нашле и странке које су биле део Народног фронта (иако су напади на неке од њих постојали и раније, услед несугласица око правца у ком Народни фронт и земља треба да иду).

У оквиру Народног фронта највећу опозицију према вођству КПЈ показивао је Драгољуб Јовановић, вођа Народне сељачке странке. Он се борио против све веће власти једне партије и залагао за страначки плурализам у оквиру Народног фронта. Противио се усвајању неких закона, а посебно обавезном откупу. Како је све више

⁸³⁵ Милован Ђилас је посведочио да је власт била свесна ореола антифашистичког борца која је окруживала Михаиловића, како у иностранству, тако и у земљи. Каже да је међу знатним делом сељаштва, „ваžio за прегаоса којему су само размах комунистичког устанка и злоковерност комуниста онемогућили борбу против окупатора и оздрављење државе и српског народа.“ М. Djilas, *Vlast, Naša reč*, London 1983, 30.

⁸³⁶ Извештаји у *Политици* су практично имали облик „директног преноса“ атмосфере и исказа у судници и у њима се могло читати о извршеним злочинима. Број од 11. јуна је скоро цео био посвећен суђењу. Од укупно осам страна, на шест је писало о суђењу. Из овог броја су биле избачене неке стандардне рубрике, као и огласи. У следећа два броја суђење заузима четири стране, а у наредних пет - три до четири стране. После тога ће текстови излазити у обиму између једне и четири стране. *Политика*, јун-јул 1946. године; S. Gredelj, *S onu stranu ogleдала. Istraživanje promena modela komunikacije u jugoslovenskom društvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova Borbe i Politike u periodu od 1945. do 1975. god.*, Beograd, 1986, 47; T. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 46-48.

сментао комунистима, они су одлучили да га склоне. Милован Ђилас је, у својим сећањима, написао да је Тито једном приликом рекао да Јовановића треба ухапсити, и створити му кривицу ако иста не постоји.⁸³⁷ Комунисти су најпре изазвали расцеп у његовој странци, да би убрзо остао без посланичког места, као и без посла на факултету. Ухапшен је у мају 1947. године и суђено му је због угрожавања државног уређења и тековина НОБ, у октобру исте године (приликом чега је осуђен на девет година затвора уз принудни рад и губитак политичких и грађанских права у трајању од две године). Поред оптужби за издају, и у његовој дискредитацији су употребљена већ раније коришћена средства повезивања са сарадницима окупатора. Тако је у самој оптужници навођено кокетирање са четницима, док га је штампа отвореније доводила у вези са њима.⁸³⁸

На „нишану“ власти се нашао и Драгић Јоксимовић, бранилац Драже Михаиловића на судском процесу 1946. године. Он је био део грађанских снага које су ушле у Привремену народну скупштину и напустиле је пре одржавања избора за Уставотворну скупштину због неслагања са кампањом коју су водили Народни фронт и КПЈ и онемогућавања деловања опозиције. Као додељени адвокат Михаиловићу од стране државе, том послу је приступио професионално и трудио се да одбрани оптуженог. Такво његово ангажовање није било по вољи комунистима, па је против њега била покренута негативна пропаганда. На Јоксимовићеву одбрану Михаиловића осврнуо се и Јосип Броз Тито у свом говору на Цетињу, 14. јула 1946. године, рекавши да при одбрани Михаиловића Јоксимовић уноси своју идеологију и то са становишта реакционара и непријатеља народа, и додао: „За њега нијесу важне оне стотине и хиљаде, и десетине хиљада жртава, за које одговарају Дража и његови сарадници. За њега све то није важно. Свјedoци са рупама на пререзаним грлима, који су се појавили пред судом, нијесу за њега важни. Њему је важна његова реакционарна идеологија, која се састоји у томе да народ није смио да се диже на оружје јер га на то није позвала издајничка влада у Лондону.“ По завршетку процеса, Јоксимовићу је забрањено да се

⁸³⁷ М. Djilas, *nav. delo*, 36.

⁸³⁸ S. Cvetković, *nav. delo*, 336-339.

бави адвокатском праксом, а 1949. године је био осуђен на три године затвора због вербалног деликта. Две године касније је преминуо у затвору у Сремској Митровици.⁸³⁹

Повезивања са сарадницима окупатора је било и у другим процесима против опозиције. Тако је делу чланова тзв. групе *осморице*, у којој је био и Милош Трифуновић, радикалски министар у доба Краљевине и председник владе у избеглиштву, суђеној за шпијунажу 31. децембра 1946. године – 7. јануара 1947. године, стављено у оптужницу и да су помагали лицима која су за време рата и окупације сарађивала са окупаторима.⁸⁴⁰

* * *

Кажњавање ратних злочинаца био је процес који се дешавао у свим земљама Европе, као и другим земљама света које су учествовале у Другом светском рату. У завршници рата преки судови су пресуђивали фашистима и сарадницима окупатора. Поновним успостављањем власти након ослобођења започета су суђења и изрицања казни ратним злочинцима из окупаторских редова, али и колаборационистима. Они су потрајали следећих неколико година. Суђења сарадницима окупатора су у већини европских земаља била чак и бројнија од оних бившим окупаторима. Преки судови и суђења колаборационистима нису били само средство спровођења правде, било је и случајева када су коришћени и као средства обрачуна, и личних и политичких. Оптужени су осуђивани на смрт, затворске казне, одузимање грађанских права и имовине, итд. Наведене појаве су биле присутне у свим земљама које су Немачка и Италија окупирале, и на западу и на истоку Европе, али и у сателитским државама нацистичке Немачке. Неки од примера су: у Француској је било донето 120.000 пресуда сарадницима окупатора (од чега око 1.500 смртних); у Белгији и Данској је хиљаде људи лишено грађанског права и права на професионални рад; у Пољској су припадници покрета отпора осуђивани као колаборационисти; преки партизански судови су осуђивали на смрт или линч фашисте у Италији; преко 12% људи је 1947. године елиминисано са бирачких спискова у Мађарској због оптужби за сарадњу са

⁸³⁹ *Говор Маршала Тита на Цетињу*, Политика, 16. јул 1946, 1; Ј. Броз Тито, *Говори и Чланци*, II, 260; S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, Institut za savremenu istoriju, Službeni glasnik, Beograd 2011, 558-559.

⁸⁴⁰ S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 345-346.

фашизмом...⁸⁴¹ У процесу кажњавања ратних злочинаца и сарадника окупатора, ни Југославија се није много разликовала од осталих европских земаља, али је имала своје специфичности.

Као што смо раније приказали, револуцију започету у рату КПЈ је наставила да спроводи и по ослобођењу делова земље од окупатора. Услед тога се при уласку у места и градове обрачунавала не само са окупатором и његовим сарадницима, него и са својим политичким противницима, под оптужбама за колаборацију. Широко дефинисани термин колаборације био је одличан инструмент за уклањање класних и политичких непријатеља. Репресија која је спровођена након ослобођења била је производ и непосредног ратног искуства и поднетих жртава, односно делом инертни наставак ратног и револуционарног обрачуна са непријатељем.⁸⁴² Милован Ђилас је о томе накнадно написао: „Ogorčenost naših pristaša i naše prosuđivanje su se spojili u odluku: tri godine ratovanja na strani Nemaca, učestvovanje u kaznenim ekspedicijama, u paljevinama i masakrima vlastitog naroda bile su i previše krvavo iskustvo da bi neko bio tretiran kao »zaveden«“.⁸⁴³

Одмах по ослобођењу одређених територија и неколико месеци по крају рата, дешавала су се „дивља чишћења“, односно оптужени за колаборацију су убијани без суђења, а и кад су организовани народни или војни судови, они су више деловали као преки судови и осуђивали су углавном на смрт, понекад и без правих доказа кривице. Као што смо навели, суђења и осуде за ратне злочине нису имале само потребу за задовољењем правде, него су искоришћене за политичке обрачуне. У Југославији је то значило обрачун са комунистичким класним и политичким противницима. Међу убијенима су се налазили предратни политичари, бивши министри и чиновници Аћимовићеве и Недићеве владе, четници, љотићевци, сарадници Гестапоа, припадници предратног грађанског сталежа, богати индустријалци и трговци, професори универзитета и гимназија, културна елита, новинари...⁸⁴⁴ Да је било намерних убијања сведочи и сећање Милована Ђиласа (тада члана Политбироа ЦК КПЈ, а у време писања

⁸⁴¹ В. Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, Clio, Београд 1999, 46-47, 50-53; S. Cvetković, *nav. delo*, 60-61, 69-78, 171; M. Grahek Ravančić, *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944. – 1947.*, 64-79.

⁸⁴² S. Cvetković, *nav. delo*, 115, 135, 157-158, 160.

⁸⁴³ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Београд, 1990, 407.

⁸⁴⁴ S. Cvetković, *nav. delo*, 172-230; M. Grahek Ravančić, *nav. delo*, 81-82.

сећања – дисидента), који је написао: „Већ пре уласка у Београд утврђени су критерији по којима је требало одмах – тако рећи: на лицу места – поубијати припаднике недићевских и лјотићевских формација“ и „И у Загребу су извршена »чишћења« по критеријумима и размерама »београдским«, ⁸⁴⁵ као и низ других сећања која је сакупио и објединио историчар Срђан Цветковић. ⁸⁴⁶

Революционарни обрачун са противницима у форми „дивљих чишћења“ и убијања без правоснажних осуда, био је присутан на целој територији Југославије, али је био најизраженији у Србији, због њеног јаког предратног грађанског слоја и везаности за монархију. Бројеви лица страдалих у дивљим чишћењима у Југославији се разликују. Процене иду од неколико десетина хиљада, па до 350.000 лица. Српски историчар Срђан Цветковић, који је истраживао ову проблематику, процењује да би тај број могао да буде око 150.000 лица. ⁸⁴⁷

У тим првим месецима по ослобођењима и окончању рата, stradale су и немачка, мађарска и италијанска мањина. У гоњењу правих злочинаца и сарадника окупатора, страдали су и њихови сународници. Њима је приписивана колективна кривица због окупације и злочина војски њихове матичне државе. Многи од њих су били убијени или затварани у логоре (где су умирали) и исељавани. Док је прогон Мађара био краткотрајан (веома брзо заустављен, због односа са Мађарском), за италијане делимичан, за Немце је био скоро потпун. ⁸⁴⁸ Југословенски став о истеривању Немаца, Милован Ђилас је објаснио на следећи начин: „Ми смо став прихватили без заседанја, без дискусије – као нешто што су »немачка злочинства« učinila shvatljivim i opravdanim“. ⁸⁴⁹ Процене за број Немаца који су убијени у тим месецима и протерани у следећим годинама су различити, али је сигуран податак да је од око

⁸⁴⁵ М. Ђилас, *nav. delo*, 407, 431. Занимљиво је да у истој књизи Ђилас пишући о обрачуну са четницима Драже Михаиловића каже: „Ко је потписао, ко је издао наредбу за то уништавање? Ја то не знам. Držim da pismena naredba nije ni postojala. Prema strukturi i hijerarhiji – tako nešto nije mogao izvršiti niko bez odobrenja vrha. Već pre toga se sazdavala atmosfera odmazde i obračuna. Centralni komitet nije to odlučivao. A i da jeste? Bez sumnje bi se СК повео са ауторитетима. Glasanja ni inače nikad nije bilo“. Исто, 433. Овим рећима, а и наставком тог пасуса, Ђилас је алудирао да је наредба за уништење четника дошла лично од Тита.

⁸⁴⁶ S. Cvetković, *nav. delo*, 235-238.

⁸⁴⁷ Исто, 236-239.

⁸⁴⁸ Исто, 230-235.

⁸⁴⁹ М. Ђилас, *nav. delo*, 410. Ђилас је на истом месту истакао да је на југословенски став утицала и чињеница да је иста одлука већ била донесена од стране Руса, Пољака и Чеха.

550.000 предратних Немаца, у Југославији 1948. године пописано нешто више од 55.000.⁸⁵⁰

Августа 1945. године донет је *Закон о кривичним делима против народа и државе* и осуде за колаборацију су ушле у правне токове. Прошло је већ неколико месеци од краја ратних операција и ослобођења целе земље, па се и репресивни и осветнички терор примирио. Они који нису ухваћени, односно успели су да се склоне, избегли су и смрт. По доношењу поменутог закона, за колаборацију више није осуђивано на смрт, него на затворске казне, конфискацију имовине и одузимање грађанских права. На смрт су осуђивани само они којима би се доказали ратни злочини.⁸⁵¹

Ратним злочинцима су у Југославији, од 1945. до 1951. године, судили војни судови, а након 1951. године цивилни окружни судови.⁸⁵²

За обрачун са неистомишљеницима су служили и судови за суђење злочина и престапа против националне части (Суд части), коју су радили током 1944-1946. године. Они су судили људима који су погазили (српску, хрватску...) националну част, односно онима који нису учинили велеиздају и помагање окупатору у ратним злочинима, али су на одређени начин (политички, пропагандно, привредно, културно, административно...) сарађивали са окупатором и домаћим издајницима или се дружили са њима, оправдавали окупацију, осуђивали НОБ, али и посредно или непосредно достављали одређена лица окупатору или његовим помагачима у власти, и слично. Казне су биле губитак националне части на одређени период, присилни рад и/или делимична или потпуна конфискација имовине. Међу осуђенима се налазио и одређен број предратних официра који су се вратили из заробљеништва, а на основу оптужби да нису износили истине о режиму у заробљеничким логорима. Пред овим судовима је осуђено више хиљада лица. И ове осуде су имале делимичан карактер револуционарног, класног, обрачуна пошто су се углавном односиле на привредну сарадњу, а као резултат су имале конфискацију имовине оптужених. Коришћене су и за елиминацију политичких неистомишљеника и удаљавање са јавних функција културне и политичке

⁸⁵⁰ S. Cvetković, *nav. delo*, 234-235.

⁸⁵¹ Исто, 180.

⁸⁵² J. Lopičić Jančić, *Ratni zločini kroz istoriju*, *Pravni život*, knj. 539, br.9 (2010), 161, 164-165; M. Grahek Ravančić, *nav. delo*, 37-40.

елите која није била склона револуционарним променама, а све ради успостављања монопола једне партије. Уколико су постојала сведочанства да је неко од оптужених потказао некога Немцима, четницима, недићевцима или љотићевцима, и то би му се стављало на оптужницу, као додатна ставка.⁸⁵³ Тако су жртве (које су овде настале услед потказивања) и на овај начин биле употребљене у оквиру учвршћивања нове власти.

* * *

У процесу учвршћивања власти било је битно да сви делови друштва прихвате нове друштвене односе, устројство државне управе и донете законе. Промене нису свима одговарале, а посебно не верским заједницама, које су увек носиоци традиционалних вредности и односа, као и конзервативних схватања. Комунисти су, у том тренутку, желели да цркву потпуно искључе из политичког живота и њену улогу сведу само на обављање верских обреда.⁸⁵⁴ Повезаност дела свештенства са колаборационистима, и учешће у ратним злочинима, дали су власти могућност да законским и судским мерама, затворе део свештенства различитих верских заједница и тиме им онемогуће рад, а остале примора на послушност.⁸⁵⁵ У току рата и после њега, а до 1953. године у ФНРЈ је било осуђено укупно 1.403 свештена лица свих конфесија, што је било 12% укупног броја свештеника. Од 230 ухапшених православних свештеника, њих 38% је оптужено због сарадње са окупатором и квинслинзима. Број затворених католичких свештеника је био већи, с тим што су осим за сарадњу, били оптуживани и осуђивани и за учешће у злочинима. Често су оптужбе за сарадњу биле повезане и са послератном антидржавном делатношћу.⁸⁵⁶

⁸⁵³ В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, 125-126; М. Митровић, *Српска национална част пред законом 1945. године*, ИНИС, Београд 2007, 19-32, 38, 40-52, 56, 73-74, 79-80, 121-122, 125, 199, 203, 207, 215, 235, 243,-244, 281, 425; S. Cvetković, *nav. delo*, 160, 166, 277-284, 292; M. Grahek Ravančić, *nav. delo*, 49-54.

⁸⁵⁴ D. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Službeni glasnik, Beograd 2007², 287;

⁸⁵⁵ АЈ – 144 – 8 – 131 – Тезе о неким питањима односа верских заједница и државе, 10; D. Živojinović, *nav. delo*, 158.

⁸⁵⁶ АЈ – 144 – 8 – исто; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део: 1945-1950*, Институт за новију историју Србије, Београд 2002, 369; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Други део: 1954-1970*, Институт за новију историју Србије, Београд 2002, 26; D. Živojinović, *nav. delo*, 158-167, 182-186.

Новим властима су се највише супротстављали представници римокатоличке цркве. Приликом и након ослобођења земље КПЈ и нова југословенска држава се нису упустили у сукоб са целом римокатоличком црквом, иако су поједини њени свештеници током рата директно учествовали у убиствима, пре свега Срба, а већина њих подржавала НДХ и сарађивала са њом и окупатором. Власт је на разне начине отежавала и ограничавала рад католичке цркве, дешавала су се убиства и затварања свештеника, као и запоседања самостана, али отвореног обрачуна није било. Нове власти су желеле да казне издајнике и ратне злочинце у редовима свештенства, али су према самој организацији католичке цркве показале благ однос. Постојала је и бојазан власти да би отворени сукоб изазвао бурне негативне реакције у иностранству. Желели су да остваре сарадњу са онима који се током рата нису компромитовали, или се нису превише компромитовали. Генерални негативни став комуниста према религији је само донекле отежавао ситуацију. Већи проблем је била повезаност свештенства католичке цркве у Југославији са Ватиканом, као седиштем ове изузетно централизоване верске организације. Југословенском државном руководству није одговарала таква повезаност због страног утицаја који је Ватикан вршио, а који је угрожавао интересе државе и партије.⁸⁵⁷

Почетком јуна 1945. године, председник владеДФЈ, Јосип Броз Тито, састао се са делегацијом католичког клера у Хрватској и надбискупом Алојзијем Степинцем. Захтевао је да католичка црква у Хрватској више служи свом народу, пошто је, како је рекао, било исувише проливане крви и народне патње, и индиректно затражио да буде независнија од Ватикана. Међутим, бискупи нису могли и хтели да пристану на било какво одвајање од папске власти. Тито је поменуо држање дела свештенства које је донело велике жртве, али католички клер је одбацивао тврдње о злочинима, а сарадњу са Павелићем и НДХ објашњавао као неопходну комуникацију са тадашњим властима. Степинац је тада предложио и да се Тито и његови сарадници састану са представницама Хрватске сељачке странке и *поштеним присталицама* усташког

⁸⁵⁷ АЈ – 386 – II-10/33; АЈ – 144 – 45, *Odnosi Vatikan-Jugoslavija*, јули 1960, 26, 30-31; D. Živojinović, *nav. delo*, 125-127; P. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део*, 264-268; B. Petranović, *Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946)*, u: *Istorija XX veka. Zbornik radova V*, Institut društvenih nauka, Beograd 1963, 272-277, 303-310; Z. Radelić, *Komunisti, križari i Katolička crkva u Hrvatskoj 1945.-1946. godine*, u: *Dijalog povjesničara i istoričara 2*, Pečuh, 19.-21. studenoga 1999, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2000, 583-584; M. Terzić, *Titova vještina vladanja. Maršal i Maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica 2005, 98; J. Б. Тито, *Говори и чланци, I*, 306-308.

покрета. Ово Титу није било прихватљиво, пошто у стварању нове државе није желео да учествује у преговорима са припадницима националистичких покрета, али му је омогућило да схвати да ће Степинац и цела католичка црква у Хрватској наставити да негују идеју о самосталној хрватској држави. Одбијање одвајања од Ватикана и признавања кривице за сарадњу са усташама, као и покушај медијације између комуниста и хрватских националиста, били су само почетак сукоба нове југословенске државе и католичке цркве. Конфронтирање је настављено кроз активно противљење цркве државним реформама које су је директно погађале: укидање или ограничавање верске наставе, увођење обавезног грађанског брака и аграрна реформа (која јој је одузимала велике земљишне поседе), као и кроз гушење верске штампе, заузимање објеката у власништву цркве (од стране војске или полиције) и затварање и суђење свештеницима за активности током рата. Степинац се против свега тога борио слањем представки и жалби властима и писањем посланица свештенству у којима се залагао за истрајан рад на очувању вере и цркве, чак и по питањима која су се косила са новим законодавством (питање брака).⁸⁵⁸

До преокрета у жељи државе да сарађује са Степинцем долази након *Пастирског писма* издатог 20. септембра 1945. године на Бискупској конференцији, и пропратног циркулара свештенству. У њима су нападнуте државне реформе и затражен повратак права која је црква њима изгубила, али и ослобађање католичких свештеника и верника осуђених на смрт због учешћа у ратним злочинима.⁸⁵⁹ Њихов тон и чињеница да су објављени пред скупштинске изборе у ДФЈ, дефинитивно су уверили државни врх да католичка црква није спремна за сарадњу у новим условима. Вербална реакција државе на то била је брза, а означила је припрему и за конкретан обрачун. Већ након неколико дана, на првим страницама штампе се налазило Титово питање зашто католичка црква није тако (писањем посланице) реаговала за време рата против клања Срба у НДХ, убијања Хрвата од стране усташа и Немаца и Јасеновца. Тито је тада констатовао да су се бискупи заузели за усташке кољаче, и упитао зашто се не заузимају за гробове

⁸⁵⁸ АЈ – 386 – II-10/5; D. Živojinović, *nav. delo*, 127-137, 172-173, 189; P. Радић, *нав. дело*, 181, 265-268; B. Petranović, *nav. delo*, 277-296, 303-310; N. Žutić, *nav. delo*, 210-218; M. Terzić, *nav. delo*, 98-100;

⁸⁵⁹ АЈ-144 (Комисија за верска питања) – Ф 45, *Odnosi Vatikan-Jugoslavija*, juli 1960, 26; P. Радић, *нав. дело*, 269-270; D. Živojinović, *nav. delo*, 137-141; B. Petranović, *nav. delo*, 296-300; N. Žutić, *nav. delo*, 218-219; B. Jandrić, *Komunistički totalitarizam u sukobu s katoličkom crkvom u Hrvatskoj (1945.-1953.)*, u: *Dijalog povjesničara i istoričara* 2, Pečuh, 19.-21. studenoga 1999, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2000, 625.

ушашких жртава и „ситне невинне дјече која су гинула од крвничког ножа на мајчиним грудима“.⁸⁶⁰ Напади на католичку цркву и њену улогу у рату су настављени и у наредним месецима, а на њих су се надовезала и сазнања да је католичка црква у Хрватској одржавала везе са ушашком емиграцијом и подржавала њихове субверзивне активности у Југославији. Иако су прижељкивали сарадњу, ни држава, ни Степинац, нису хтели да одступе од својих захтева, а одговорност за нерегулисање односа су пребацивале на другу страну. Да не би потпуно пореметила односе са Ватиканом и целокупним католичанством, држава је понудила да се Степинац повуче и напусти Југославију, што је Степинац одбијао да уради. Све је то водило ка подизању оптужнице против Алојзија Степинца, а затим и суђењу за сарадњу са окупаторским и ушашким властима у НДХ, насилно покрштавање Срба током рата, неспречавање и неосуђивање геноцида, помоћ ушашким елементима у активностима против ФНРЈ, итд. По завршетку судског процеса осуђен је, 11. октобра 1946. године, на 16 година затвора. Самом суђењу је дата велика медијска пажња, са намером државе да се сво њено становништво увери у злочиначке активности католичке цркве.⁸⁶¹

Однос југословенских власти према Степинцу је у почетку био благ. Није одмах по ослобођењу ухапшен и оптужен. Власт је желела договор и сарадњу са католичком црквом. Бранимир Станојевић је написао да је власт много учинила да до суђења не дође.⁸⁶² Како се Степинчева антидржавна активност повећавала, југословенска власт је изнела понуду да он напусти земљу, да се не би суочио са суђењем. Милован Ђилас је у својим сећањима посведочио да је суђење било политичке природе, и да Степинац не би био изведен пред суд због свог понашања током рата да није наставио да се супротставља новом режиму.⁸⁶³ Слична сведочанства су оставили и Јаков Блажевић,

⁸⁶⁰ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци, II*, 88; Р. Радић, *нав. дело*, 269; Д. Живојиновић, *нав. дело*, 138.

⁸⁶¹ АЈ – 215 – 1 – 1; АЈ – 386 – II-10/33; *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Milan Stanić (urednik i izdavač), Zagreb 1946; V. Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nova Knjiga, Beograd 1986, 1053-1059; Д. Живојиновић, *нав. дело*, 138-155, 173-175, 189-202; Р. Радић, *нав. дело*, 269-274; В. Станојевић, *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Nova knjiga, Beograd 1985, 79-127, 519-527; Н. Žutić, *нав. дело*, 221-277; М. Terzić, *нав. дело*, 102-103; З. Radelić, *нав. дело*, 588-595; В. Jandrić, *нав. дело*, 626-629.

⁸⁶² В. Stanojević, *нав. дело*, 71.

⁸⁶³ „Stepinac bez sumnje ne bi bio suđen za svoje držanje u ratu i saradnju s Pavelićem, da nije nastavio s opozicionom aktivnošću protiv nove, komunističke vlasti“ М. Djilas, *Vlast*, 32, 34-35; Р. Радић, *нав. дело*, 274; Д. Живојиновић, *нав. дело*, 189.

главни тужилац на процесу против Степинца, и Јосип Хрнчевић, јавни тужилац ФНРЈ.⁸⁶⁴

Суђење Алојзију Степинцу нам показује две стране државне употребе жртава Другог светског рата. Са једне стране, видимо да није била спремна да подигне оптужницу за учешће у злочинима против особе која је могла да јој донесе већу политичку корист. Степинчево пристајање на све државне реформе и сарадњу би значајно олакшало учвршћивање нових власти. Уколико би врх католичке цркве прихватио реформе, оне би биле лакше прихваћене и међу њеним верницима, делимично одвајање од Ватикана би омогућило и већи утицај државе на верска питања и њену организацију, а тиме поново и лакше прихватање свих државних потеза међу верницима католичке цркве. Са друге стране видимо како је захваљујући оптужбама за чињење током рата (или нечињење, односно недовољно противљење геноциду), и послератно иступање против тековина НОБ и њених жртава, извршен политички обрачун. Без обзира на постојање, или непостојање, основа за осуду, чињеница је да су жртве рата искоришћене као основ за оптужницу и осуду, а да је прави разлог уствари било надбискупово супротстављање властима.

Значајно је истаћи да је, под притисцима запада, Степинац био пуштен из затвора крајем 1951. године. Међутим, то није било потпуно ослобађање пошто је био пребачен у своје родно место Крашић, где се налазио у својеврсном притвору пошто није смео да га напушта. У њему је и умро 1960. године.

Замерање за понашање свештенства током рата није заобишло ни Српску православну цркву (СПЦ). Њој је приговарана сарадња појединих свештеника са четницима, љотићевцима, Недићевом и окупаторском влашћу, али и послератно некажњавање тих свештеника од стране цркве. Ово последње, власт је знала чешће да употребљава када се СПЦ опирала мерама државних органа који су органичавали друштвену улогу цркве.⁸⁶⁵ Крајем фебруара 1948. године одржано је суђење викарном епископу хвостанском и администратору дабро-босанске епархије Варнави Настићу. Оптужен је био за подривање државног поретка, сарадњу са усташама и помагање четницима, и осуђен на 11 година затвора са принудним радом и три године губитка

⁸⁶⁴ Р. Радић, *нав. дело*, 274; D. Živojinović, *нав. дело*, 189-190.

⁸⁶⁵ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Други део*, 26.

грађанских права (пуштен је условно 1951. године, одслуживши три и по године казне). Патријарх Гаврило је изразио сумњу да му је суђено због опирања притисцима државних власти да се црквена питања од интереса за државу решавају позитивно по њу. Он је био први члан епископата СПЦ коме је суђено, а само суђење је било и упозорење осталим епископима шта им се може десити ако наставе да сеprotиве државној политици према верским заједницама.⁸⁶⁶

* * *

Када је КПЈ елиминисала политичке противнике и приграбила власт само за себе, није више ни било потребе за злоупотребом жртава рата на горе приказан начин. Међутим, употреба жртава рата је на изврстан начин остала присутна у политичком животу и кризама које су надлазиле.

Током обнове и реформи

Иако је неке социјалистичке Југославија могла да изгледа као „држава симбола“ у којој су они на сваком кораку указивали на НОБ и где се све вртело око сећања на њега, то није било тако. Најзначајнија ствар у Југославији је био напредак друштва, и на томе се највише радило. Под тим су се подразумевали обнова уништених материјалних добара током рата, изградња нових комуникација (путеви, пруге...), инфраструктуре (водовод, канализација..) и супраструктуре (разни објекти потребни за рад и развој људске заједнице – куће и зграде за становање и пословање, фабрике, магистрине, помоћни објекти...), развој привреде и економије, стварање бољег социјалистичког друштва и у оквиру њега социјалистичког човека који је равноправан у свему са свим другим грађанима земље. Сећање на рат јесте било свеприсутно, али је друштво било окренуто будућности и „грабило“ напред. У обнови и изградњи земље, и прављењу бољег друштва, између осталог, жртве рата су често коришћене као мобилизаторски и мотивациони фактор.

Други светски рат је на југословенском простору изазвао велику материјалну штету, како на државним, тако и на приватним објектима и имањима. Послератна

⁸⁶⁶ АЈ – 144 – Ф 47 – бр. 215/60; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део*, 357-361.

процена каже да је југословенска материјална штета била 9.145 милијарде тадашњих америчких долара. Од тога, штета на индустријским постројењима и зградама износила је 36,5% вредности целокупне индустрије, као и сваки рудник је био оштећен, као и 65% путева.⁸⁶⁷

Након рата нове власти су морале да раде на обнови земље, иако нису имали довољно материјалних средстава за то, али су паралелно са тим морале да се побрину и за исхрану и снабдевање становништва. Због тога је у *Декларацији Привремене владе ДФЈ* (од 9. марта 1945) истакнуто и да је задатак владе побољшање исхране и снабдевања за све слојеве, а посебно за крајеве у којима је привреда највише разорена, односно у оним крајевима „који су за ослобођење земље дали највеће жртве у крви“.⁸⁶⁸ Овим речима, држава већ у самом почетку свог постојања истиче да ће један од елемената на основу којих ће се одређивати приоритети у обнови бити учешће становника неког дела земље у НОБ.

Свакако да је после рата највише требало обновити делове земље у којима су вођене и највеће ратне операције и који су највише били разрушени. Међутим, наспрам тога су стајали и делови земље који ни пре рата нису били довољно развијени, а требало их је развијати. Имајући у виду поменуту реченицу из *Декларације*, можемо рећи да су обнова и изградња највише били окренути ка Босни и Херцеговини, као републици у којој су вођене неке од највећих партизанских борби, и из које је потекао велики број и бораца и жртава рата (како војничких, тако и цивилних). Са друге стране, улагања у ову републику су била повезана и са чињеницом да у њој пре рата није било развијене индустрије, да је располагала са индустријским ресурсима и да се на њеној индустријској изградњи морало радити уколико се желело да се земља убрзано индустрализује, а индустрализација и јесте била једна од намера КПЈ и нових државних власти.

Тешко је одредити колико је улагање у различите делове земље било одуживање за ратне жртве, а колико реална државна потреба.

⁸⁶⁷ АЈ – 54 – 44 – 97 – 1945 Меморандум - Memorandum vlade DFJ po pitanju jugoslovenskih reparacionih potraživanja prema Nemačkoj; *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941-1945*.

⁸⁶⁸ „Декларација Народне владе коју је синоћ председник Министарског савета, Маршал Тито, дао преко радија“, *Политика*, 10. март 1945, 1; В. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija Socijalističke Jugoslavije, Dokumenti II. Knjiga treća*, 43.

Приликом рада на обнови земље, руководство партије и државе је истицало да жртве које су пале за ослобођење и ново друштво нису биле узалудне, да су успеси у обнови земље омогућени и њиховом жртвом. На предизборном митингу у Сарајеву, 5. новембра 1945. године, Тито је рекао: „У Босни и Херцеговини је највише порушено села и градова, највише је уништено сељачког инвентара, највише је уништено народне имовине, највише је пало и жртава на њеном тлу. То је оно што нас обавезује да сви заједнички помогнемо Босни и Херцеговини. Ми смо већ почели да помажемо. То је још мало. Ми ћемо – јер је то обавезно – учинити све са би смо вам олакшали циновске напоре које чините да би поново успоставили своју разорену земљу. Ми знамо и ми видимо те ваше напоре. А шта сти напори и ти успјеси, које сте достад постигли, доказују? Они доказују да је овај рат, да су жртве у људима које је дала Босна и Херцеговина уродиле плодом.“⁸⁶⁹

Обраћајући се југословенском народу поводом уласка у нову 1946. годину Тито се посебно обратио омладини и затражио од ње да буде део радног одушевљења и пример упорности и самопожртвовања у изградњи земље, као што је била пример у рату. Додао је да су борба за победу на обнови земље и савлађивању привредних тешкоћа, саставни део недавне велике борбе на бојном пољу, у којој су гинуле десетине хиљада омладинаца и омладинки Југославије да би другима било боље.⁸⁷⁰ Сличан позив на мобилизацију маса за рад на обнови земље Тито је изнео и у експозеу приликом састављања нове владе 1946. године: „Само највећим напором, највећим самоодрицањем и самопожртвовањем и мобилизацијом свих народних снага ми ћемо моћи брзо савладати наше задаће и учинити нашу земљу онаквом за какву су се борили и гинули најбољи синови наше земље, какву желе сви наши народи – богату, културну и срећну домовину, на коју ће бити поносна не само садашња, но и будућа поколења“⁸⁷¹ Овим и сличним говорима Тито је повезивао страдање у рату са напорима који се чине у обнови земље, са посебним акцентом на то да се тиме даје још један додатни смисао жртвама које су пале у рату, односно да резултат њихове смрти није било само ослобођење земље, него и остваривање могућности да се земља после рата обнови и

⁸⁶⁹ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци, II*, 95-96.

⁸⁷⁰ Исто, 155.

⁸⁷¹ Исто, 182.

додатно изгради. Оваква поређења Тито је повремено правио до краја свог живота. Поред тога, представљано је и да жртве од преживелих траже да се земља обнови.⁸⁷²

У недостатку финансијских средстава за адекватну обнову, држава је пронашла решење у добровољном раду њеног становништва, посебно омладине. Практично, то је означавало наставак рада започетог још током рата, када је становништво, опет претежно млађе, учествовало у разним акцијама прикупљања неопходног материјала за борбу или пољопривредних производа за прехрану бораца и становништва слободних територија, али и делимичној обнови уништених путева и објеката. Након рата, држава је организовала велике радне акције у оквиру којих су подизане саобраћајнице и потребни објекти за становање и развој привреде. Прва велика савезна радна акција организована је 1946. године да би се изградила пруга између места Брчко и рудника у Бановићима у Босни и Херцеговини. На радној акцији је учествовало 62.268 омладинаца из целе Југославије, као и око хиљаду њих из иностранства. За њом су следиле и многе друге омладинске радне акције. Захваљујући се омладини на том ангажману Тито им је, 15. новембра 1948. године, на конгресу на ком је дошло до спајања СКОЈ-а и Народне омладине у нову организацију – Народна омладина Југославије, одао признање и рекао да се омладина показала на делу када је требало разорену земљу дизати из рушевина чиме је исказала и верност циљевима за коју су на бојном пољу изгинуле десетине и десетине хиљада омладинаца и омладинки.⁸⁷³

Априла 1947. године Југословенска влада је, са циљем остваривања убрзаног развоја привреде, пре свега индустрије, покренула Први петогодишњи план. Државни функционери су у објашњавању наведеног плана и агитације да се он оствари користили и позивање на жртве рата. Тако је Александар Ранковић, члан ЦК КПЈ и један од најближих Титових сарадника, једном приликом рекао: „Срећнија будућност и благостање наших народа захтева да сваки грађанин нове Југославије свим својим срцем приступи извршењу Петогодишњег плана. То је дуг према свим оним жртвама које су у великом ослободилачком рату пале за слободу наше земље.“⁸⁷⁴

⁸⁷² „Подгорица је порушена. Градићемо је заједно сви. Градићемо је сви заједно, јер је то наша дужност, јер то захтевају од нас жртве које је Подгорица дала.“ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, II, 256.

⁸⁷³ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, IV, 71.

⁸⁷⁴ А. Ранковић, *Изабрани говори и чланци 1941-1951*, 147.

Слика 11 – Радови код Спачве на аутопуту Београд-Загреб 1948. године
(Р. Мораћа, С. Босилјчић, *Комунисти Југославије 1919-1969*, Београд 1969, 326)

Ипак, позивање на жртве рата у обнови и изградњи земље није било толико заступљено, као објашњавање обнове, изградње и реформи у циљу напретка земље и заједнице. У каснијим периодима, приликом објашњавања економских и привредних прилика и потреба политичари далеко мање користе позивање на НОБ и пале другове. Њихови говори су окренути ка томе шта је остварено, шта треба урадити у будућности, као и приказима негативних примера које треба сузбијати. Нарочито од покретања привредних реформи шездесетих година скоро да потпуно престаје помињање жртава из Другог светског рата у вези са изградњом земље. Замењује га истицање жртава целе земље у њеној досадашњој изградњи. Овоме је свакако допринела разлика од скоро двадесет година од краја рата, али можда је један од разлога и чињеница да је тада поведена реформа значила одступање од дотадашњег социјалистичког пута и напуштање планске привреде. Окретање тржишној економији је практично значило прихватање капитализма у неким сферама друштва, посебно привредним делатностима. С обзиром на то да је раније говорено да су се партизани пали током рата борили за

социјалистичко уређење односа у будућој држави, а да је реформа значила делимично одступање од тога, позивање на смрт тих бораца не би било у потпуности адекватно, и због тога је вероватно и избегавано.

Једно од ретких помињања жртава у вези са спровођењем привредне реформе било је 15. марта 1966. године, када је, на вечери у Врњачкој Бањи, Тито присутнима рекао да је битна и друштвена страна реформе, пошто она доводи до регенерације и код комуниста. При томе је мислио на унутрашњу снагу и свест комуниста, који су требали да дају све од себе како би се остварио социјалистички друштвени преображај за који су дате толике жртве.⁸⁷⁵

Наратив о великим материјалним штетама и људским жртвама, обогаћен причом о послератним успесима, имао је за циљ да се у што бољем светлу прикаже остварени напредак социјалистичке Југославије. Како су године одмицале, Тито је волео да истакне како је друштво успешно испуњавало задате циљеве. Тако је 27. октобра 1975. године, у говору приликом посете Ваљаоници Бакра у Севојну и отварању нове производне хале у њој, рекао: „Mi smo krv prolivali za bolji život i bilo bi čudo da plodove te borbe nismo iskoristili. Mi bismo izdali naše žrtve koje su pale u oslobodilačkom ratu, ako ne bi smo radili ono što su željeli ti naši drugovi kada su išli u borbu i položili svoje živote za našu sretniju, veliku budućnost.“⁸⁷⁶

У претходоном цитату видимо и да су отварања разних индустријских постројења или изграђених путева, пруга, мостова и слично биле згодне прилике да се истакне како је то одуживање дуга онима који су погинули у борби током Другог светског рата. Још један од многобројних примера је отварање моста између Бачке Паланке и Илока, 19. маја 1974. године. Том приликом Тито је рекао и: „Ja želim da i ovaj most bude jaka spona između naših naroda, kao što će to biti i drugi koje ćemo graditi. I ne samo mostovi. U našim mislima, našim težnjama, u našim djelanjima mora uvijek biti na prvom mjestu da čuvamo one velike tekovine koje smo postigli u toku rata i za koje smo se borili kasnije, da bi smo čim prije podigli našu zemlju iz zaostalosti. Ovaj most pokazuje da je naša zemlja daleko odmakla od onoga što je bilo neposredno poslije rata. Mi se i sada nalazimo u periodu bojnoga (*treba bujnoga NL*) procvata i svestranog napretka u našoj zemlji.

⁸⁷⁵ J. B. Tito, Govori i članci XXI, 148.

⁸⁷⁶ AJ – 837 – II-1/254 – Govor JBT prilikom posete Sevojni – Valjaonici bakra i aluminijuma „Slobodan Penezić Krcun“, pri otvaranju nove proizvodne hale 27.10.1975.

Budućnost našeg naroda je velika. Mi ćemo svi raditi u tom pravcu da i dalje jedinstveno gradimo i ostvarujemo ono za šta su pali mnogi naši ljudi u prošlom oslobodilačkom ratu.“⁸⁷⁷

Са друге стране, и поред много уложеног труда, ни више од две деценије после рата, није остварено социјалистичко друштво у ком његово становништво живи у благостању. Тито је тога био свестан и у више наврата је признавао такво стање, признавао је и да је било грешака у прошлости, али је, при томе, исказивао уверење да ће доћи то време због кога се гинуло током рата.⁸⁷⁸

* * *

Непосредно по завршетку рата и у наредних неколико година једна друга категорија жртава рата је имала одређену улогу, и то двоструку, у обнови и изградњи земље. Ради се о немачким војницима који су остали у Југославији као ратни заробљеници по завршетку рата. Они су коришћени као радна снага у рашчишћавању рушевина, обнови порушених кућа, изградњи нових кућа, и на разним другим радовима који су били потребни да би се опоравила привреда и покренула индустрија. Након неколико година од рата и извршене какве-такве стабилизације у Европи, југословенска привредна друштва су успоставила и економске односе са привредним друштвима из западног дела окупиране Немачке. Стварање тих односа је омогућило Немцима да почну и да траже одређене услуге од својих југословенских партнера, а те услуге су се тицале ратних заробљеника. Углавном су то биле молбе за њиховим пуштањем. Неки од њих су били обични заробљеници, а неки су били осуђени за ратне злочине и били су на издржавању затворских казни. Ту се, заправо, радило о координираној акцији пошто су захтеви долазили и приватним линијама, али и приликом званичних сусрета југословенских дипломата са дипломатама из Аустрије и Немачке. Тако је привредна делегација ФНРЈ у Немачкој, пригодном закључивања уговора са једном фирмом била замољена од стране њеног генералног директора за инвестиције за пуштање једног Немца, ратног заробљеника осуђеног за ратне злочине. Иако је био осуђен на 15 година строгог затвора, захваљујући овој интервенцији је пуштен.⁸⁷⁹ Ишло се и даље, па је и

⁸⁷⁷ АЈ – 837 – II-1/238, Govor predsednika Tita.

⁸⁷⁸ Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, 53; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, 94.

⁸⁷⁹ ДА МСП – 1951 – Ф 8 – д.14 – 48893

западно немачки министар финансија Шефер тражио пуштање тројице осуђених Немаца, позивајући се на услуге које је учинио Југославији при економским преговорима. Та тројица су пуштени у року од месец и нешто дана након његовог захтева.⁸⁸⁰ Током 1952. године о пуштању аустријских осуђених злочинаца су причали и аустријски министар спољних послова Карл Грубер и Јосип Броз Тито.⁸⁸¹ До краја 1953. године сви заробљеници и затвореници су били пуштени и пребачени у Аустрију или Немачку, осим заробљеника који су изразили жељу да остану у Југославији.

У вези са привредним односима између Југославије и СР Немачке (али и ДР Немачке и Аустрије) је и покушај искоришћавања једног догађаја из рата и једне ратне жртве, који су по свему судећи измишљени. Наиме, постоји раширена прича како је један немачки војник, јула 1941. године, у Смедеревској Паланци одбио да стреља српске грађане и због тога и сам, на лицу места, осуђен и стрељан. Око тридесет година након овог догађаја, појавила се претпоставка да се војник звао Јозеф Шулц и то је постало опште прихваћено. О томе су у више наврата писале и југословенске и немачке новине, а та сцена је приказана и на филму (играном *Крвава бајка* и документарном *Биографија Јозефа Шулца*). Нема прецизних података који би потврдили да је немачки војник заиста стрељан, али је утврђено да је Јозеф Шулц погинуо дан пре стрељања и да он није могао да буде тај који је стрељан. Прича о немачком војнику који је одбио наређење се у Смедеревској Паланци појавила брзо после рата. Један од актера стварања мита о Јозефу Шулцу је био и директор фабрике воде у Смедеревској Паланци. Он је рекао да причу о том немачком војнику треба потенцирати и вероватно утицао да се име Јозефа Шулца нађе и на споменику у Смедеревској Паланци. Његове побуде су биле чисто економске, сматрао је да ће због тог ратног догађаја, споменик долазити да обилазе милиони туриста из Немачке, што из дивљења његовом чину, што из противљења, и да ће због тога та варош имати економску добит. Мит о немачком војнику Јозефу Шулцу био је прихваћен и у СР Немачкој и у Југославији. У обе земље је постојала потреба да се покаже да је било и добрих Немаца и да се кроз његов херојски чин и његову смрт оствари додатна конекција. Такав сценарио био је прихватљив обема странама, пошто су могле да га искористе у своје сврхе – Немци како

⁸⁸⁰ исто – д.16 – 413113, 413432.

⁸⁸¹ ДА МСП – 1952 – Ф 8 – д.6 – 48870.

би показали да су имали и добре војнике, али и да је заиста постојала смртна казна за одбијање наређења,⁸⁸² а Југословени да би се додворили Немцима ради извесне економске користи.⁸⁸³

Након рата, држава је за потребе обнове и изградње прибавила себи економска средства на још један начин – одузимањем имовине осуђенима за ратне злочине и колаборацију, као и конфискацијом имовине немачких становника који су напустили Југославију. Ова добит је повезана са жртвама рата на тај начин што су осуде за ратне злочине и колаборацију доношене управо пошто су из дела тих осуђених особа жртве рата и настале, односно деловањем њихових сународника у случају са протеривањем Немаца који су остали у земљи након рата.

Током борбе са Информбиroom

Велика спољнополитичка дешавања имају последице и на унутрашњу ситуацију земље која учествује у њима. Сукоб Југославије са Информбиroom је највеће од тих великих дешавања током постојања социјалистичке Југославије. Његове последице на унутрашњу политику и дешавања су огромне. Сукоб који је вођен не само на спољнополитичком плану, већ и на идеолошком, економском и друштвеном, условио је и комешања у КПЈ, преоријентацију привреде и друштвене промене.

Супростављеност СССР-у је изазвало и унутарпартијски сукоб. Људи којима су од тада СССР и Стаљин представљани као узор који треба следити и према којима је створено безпоговорно дивљење и поштовање били су сада суочени да другачијим погледом. Речено им је да СССР и Стаљин нису у праву, да њихове оптужбе руководства КПЈ немају основа. Неки нису били спремни то да прихвате. Такве особе

⁸⁸² На суђењима за ратне злочине и убијања цивила током рата, оптужени Немци су се бранили да су само извршавали наређења и да су се плашили за свој живот уколико не изврше наређење. Уколико би се показао као истинит, случај из Смедеревске паланке би био једина потврда да је неки немачки војник кажњен смрћу због одбијања да спроведе наређење о стрељању. То би онда користиле одбране оптужених за злочине, како би потврдиле да је казна заиста постојала и да је страх војника био реалан.

⁸⁸³ О случају видети више у: М. Martens, *U potrazi za junakom. Priča o čoveku koji nije hteo da ubije*, Clio, Beograd 2013, а за економску корист кроз туризам посебно стране: 197, 390-391, 396, 433; Р. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevnice u Jugoslaviji i Srbiji*, Službeni glasnik, 2007, 106-107.

власт је одмах означавала као издајнике. До таквих оптужби је дошло већ на самом почетку сукоба.

О првом писму које је ЦК СКП(б) послао расправљало се на седници ЦК КПЈ од 12. и 13. априла 1948. године. Сви присутни, осим Сретена Жујовића, прихватили су Титов предлог одговора. Жујовић је сматрао да треба прихватити примедбе, признати грешке и не реметити односе са Совјетским Савезом. Ово је наишло на негативну реакцију присутних. Тито је његова размишљања сматрао издајом. Оптужио га је да хоће да разбије јединство партије и њено руководство које је „везано крвљу са народом“ и које је тај народ позвало да да највеће жртве. Изнео је да их тај народ не би више трпео ни један дан када би се показали недостојни тих жртава. У даљој расправи Жујовић је оптужен за одавање информација са раније седнице ЦК совјетском амбасадору. Другог дана седнице донесена је одлука да се испита случај Сретена Жујовића, али и Андрије Хебранга, за кога се такође сумњало да ради за СССР, а постојала је сумња и у његово држање у усташком затвору током рата.⁸⁸⁴ У послатом одговору ЦК КПЈ је оптужила Жујовића и Хебранга за давање тенденциозних и нетачних информација Совјетском Савезу и за антипартијски и антидржавни рад. Изнето је да се не може волети више СССР од ФНРЈ за коју је пало стотине хиљада људи.⁸⁸⁵

Хебранг се већ налазио у кућном притвору, пошто је поведен поступак око његовог могућег издајства усташама и сарадњи са њима након што је пуштен из логора у Старој Градишци. Иако су такве сумње постојале и раније врх КПЈ није имао никакав доказ којим би могао да га терети. Са друге стране, Тито је у Хебрангу видео и могућу претњу по своју власт. После Хебранговог предвођења привредне делегације ДФЈ Москви, почетком 1945. године, из Совјетског Савеза су почеле да стижу депеше адресоване на Тита и Хебранга. Тито је тада схватио да има такмаца за Стаљиново поверење. Хебранг је износио и критике на рад Политбироа ЦК КПЈ, а имао је другачија виђења развоја југословенске привреде у односу на остатак комунистичког и државног руководства, што га је неколико пута конфронтирало са њима и Титом. Осећајући да се нешто спрема са совјетске стране против КПЈ, Тито се очигледно

⁸⁸⁴ V. Dedijer, *Dokumenti 1948. Knjiga prva*, 225-233; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije III*, 208-209.

⁸⁸⁵ V. Dedijer, *nav.delo*, 239-240.

постарао да се Хебранг склони, да не би могао да одигра улогу совјетског човека у претстојећем сукобу, улогу која би могла да свргне Тита са власти. Почетак сукоба донео је уверење Титу и осталим члановима Политбироа ЦК КПЈ да је Хебранг заиста радио за Совјетски Савез и подривао КПЈ и Југославију. Из кућног притвора је убрзо пребачен у затвор. Хебранг је ислеђиван више месеци, целокупан ток истраге је био повезан са његовим понашањем у усташком заробљеништву 1942. године и покушајима да се од њега изнуди признање за сарадњу са њима.⁸⁸⁶

Жујовић и Хебранг су разрешени министарских дужности и избачени из партије. Залагање Стаљина за њих, без обзира на његову тврдњу да СССР информације није добијао од њих, су учврстили веровање ЦК КПЈ да су обојица радили за совјетску службу. Жујовић је био две и по године у затвору, одакле је пуштен пошто је признао своје грешке и ревидирао став према Информбироу. Према верзији догађаја коју је написао иследник Миле Милтовић, Хебранг је извршио самоубиство у затвору током марта 1949. године, након што је признао сарадњу са усташама, али постоје уверења да је уствари био убијен.⁸⁸⁷

У оквиру процеса који је вођен против Андрије Хебранга, поведене су истраге, а затим и донете судске пресуде, за сарадњу са усташама током рата и читавој групи његових сарадника. Међу њима је била и Хебрангова супруга Олга.⁸⁸⁸

Слично Хебранговом случају, у ком су се оптужбе за понашање током рата поклопиле са сукобом са ИБ-ом се десило и у тзв. *Дахауским процесима*, серији суђења одржаним у Словенији, од 1947. до 1950. године, бившим затвореницима нацистичких логора Дахау, Бухенвалд и Маутхаузен. Оптужени на овим суђењима су терећени за сарадњу са Гестапом, а после рата са западним обавештајним службама. Осуђено је

⁸⁸⁶ V. Glišić, *Otpor sukobu sa Informbiroom u vrhu KPJ*, u: Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1999, 174-176; N. Kisić Kolanović, *Hebrang. Pluzije i otrežnjenje*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1966, 153-220; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 113-121.

⁸⁸⁷ V. Glišić, *nav. delo*, 177, 179; I. Banac, *nav. delo*, 121-123; У књизи *Slučaj Andrije Hebranga (Kultura, Beograd 1952)* Миле Милатовић је изнео своја сећања са Хебрановог ислеђивања и изнео доказе којима је терећен. Ти докази, уз уверење о Хебранговој кривици, пренети су и у књигама D. Kljakić, *Dosije Hebrang*, Partizanska knjiga, Beograd 1983 i Ž. Mihajlović Šilja, *Trojanski konj (Andrija Hebrang – špijun ili žrva političke igre)*, Vega, umetnička trajna radna zajednica, Beograd 1987. Neverovanje u te dokaze i uverenja o tome da je proces Hebrangu montiran a on ubijen izneti su u sledećim knjigama: N. Kisić Kolanović, *Hebrang. Pluzije i otrežnjenje*, Z. Ivanović Vonta, *Hebrang*, Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, Zagreb 1988 i D. Hebrang, *Kronika zla i mučnine*, Grafički atelje „Dereta“, Beograd 1990.

⁸⁸⁸ N. Kisić Kolanović, *nav. delo*, 214-218.

преко 30 лица лице, од којих је 11 стрељано.⁸⁸⁹ Прво и највеће по величини од ових суђења се одржало у Љубљани од 21. до 26. априла 1948. године, након што је ЦК КПЈ примио прво писмо ЦК СКП(б) и одговорио на њега. Можда је због тога и добило широки публицитет (преношено је и на радиу). Почетак конфронтације КПЈ - СКП(б) је можда утицао да део оптужених буде осуђен на најстрожу казну, и убрзо стрељан. Ова суђења су била политички мотивисана и представљају један од обрачуна унутар партије. Оптужени нису имали среће па им се суђење одржало на самом почетку сукоба Тита и Стаљина, односно КПЈ и СКП(б), па су добили смртне или тешке казне. О политичким мотивима говоре и подаци да су све изречене пресуде касније поништене, а оптужени кривичноправно рехабилитовани.⁸⁹⁰ Новинар Ранко Петковић тврди да су осуде у *Дахауским процесима* у ствари имале за циљ да се покаже Стаљину да се КПЈ и Југославија беспкомпромисно боре против свих непријатеља социјализма.⁸⁹¹ Са друге стране, Боро Кривокапић сматра да ови процеси немају везе са ИБ-ом, пошто су хапшења и истражне радње започете раније, али признаје да су били део доказа да Југославија не одустаје од „марксизма-лењинизма и стаљинизма“.⁸⁹²

Члан ЦК КП Црне Горе, кандидат за члана ЦК КПЈ и секретар Агитпропа ЦК КПЈ Стефан Митровић је ухапшен због своје привржености Совјетском Савезу и присиљен да призна да је радио за Гестапо.⁸⁹³

Основна сумња која је падала на људе којима је суђено за пристајање на сарадњу са усташама или Гестапоом је произлазила из схватања да се логор није могао преживети, осим уколико није постигнут неки договор са онима који су их држали затворене. Тај договор је једино могао да значи сарадњу и пристајање на одавање информација или шпијунирање.

Читав низ других особа које су стале на страну Совјетског Савеза у сукобу су биле оптужене за сарадњу са усташама или окупаторима током рата. Тиме је југословенска власт желела да појача тврдњу да су они издајнице, по принципу – једном издајник, увек издајник.

⁸⁸⁹ В. Кривокапић, *Дахауски процеси*, Prosveta, Partizanska knjiga, Beograd 1986, 11-17, 29-67, 295-296.

⁸⁹⁰ В. Кривокапић, *nav. delo*, 16, 80, 145-147, 157-161; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 368.

⁸⁹¹ Р. Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије*, Службени лист СРЈ, Београд 1995, 134.

⁸⁹² В. Кривокапић, *nav. delo*, 307-309.

⁸⁹³ I. Vanac, *nav. delo*, 165.

Лазар Бранков је био оптужен да је сарађивао са мађарским окупатором. У време избијања сукоба са ИБ, он се налазио на функцији отправника послова југословенске амбасаде у Будимпешти, и изјаснио се за резолуцију. Међутим, мађарске власти су га оптужиле за шпијунажу и судиле му у септембру 1949. године у оквиру највећег мађарског антијугословенског судског процеса, заједно са Ласлом Рајком. Пошто се изјаснио за резолуцију, Југославија није стала на његову страну, већ га је напротив, и она оптужила да је шпијун, односно да је убачен на суђење како би сведочио против Рајка и компромитовао југословенско руководство. Та оптужба је појачана и тврдњом да се током рата убацио у партизанске као Хортијев шпијун.⁸⁹⁴ Слободан Лале Ивановић, саветник југословенске амбасаде у Вашингтону, такође се определио за Резолуцију, па је оптужен да је био у служби Недићевог апарата и да је чак и мучио заробљене родољубе.⁸⁹⁵

Омаловажавање НОБ током сукоба са ИБ доводило је до затворских казни. Новинар Ранко Петковић је записао да је оптужен, између осталог, и зато што је причао да су и Французи, а не само Југословени, заслужни за победу над фашизмом. Део казне је одслужио на Голом отоку, а већину у Сремској Митровици.⁸⁹⁶

ЦКП(б) је напао КПЈ и за неогранизовање партијског конгреса. Одговор на то је био директан. КПЈ је организовала свој пети конгрес од 21. до 28. јула 1948. године. На њему је Тито одржао политички реферат, који је читао два дана и у ком је нешто мање од половине посвећено НОБ-у и улози КПЈ у њему. На крају тог дела реферата, Тито подвлачи улогу КП у седам тачака и целог га завршава речима „Овај рат је показао свијетли лик наше Партије на дјелу, а не само на ријечима“.⁸⁹⁷ На Конгресу је изгласана *Резолуција о односу КПЈ према Информбироу*. У њој је бранио свој пут у социјализам, и своју улогу у НОБ, уз констатацију да је „тешка, нетачна и неправедна оптужба да вођство КПЈ води антисовјетску политику и потцењује улогу Црвене армије у рату“,

⁸⁹⁴ *Agent provokator i špijun Brankov – glavni svjedok na budimpeštanskom procesu*, *Vorba*, 22.9.1949, 2; Р. Петковић, *нав. дело*, 133-134.

⁸⁹⁵ *Pravo lice jednog izdajnika i špijuna*, *Vorba*, 9.12. 1948, 2; Ј.Б. Тито, *Говори и чланци IV*, Напријед, Загреб, 1959, 67-68; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Beograd 1984, 481.

⁸⁹⁶ Р. Петковић, *нав. дело*, 37, 108.

⁸⁹⁷ *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21-28 јула 1948. Стенографске белешке*, Култура, Београд 1949, 98.

али да је тачно да се у кампањи насталој после Резолувије ИБ неправилно оцењује и потцењује југословенска НОБ.⁸⁹⁸

Слика 12 - V конгрес КПЈ (извор: *Фронт*, бр. 75, 15. август 1948, 4)

Сукоб са ИБ-ом је у унутрашњој политици обележен великим унутарпартијским обрачуном између владајућих структура и оних који нису хтели да се одрекну СССР-а и Стаљина. Око десет хиљада људи је у оквиру тог обрачуна било избачено из партије и/или завршило у затвору или логору, а неки од њих су и убијени или умрли при испитивањима, утамничењима или покушајима напуштања Југославије. Поред оптужби за издају партије, неким од њих је приписивана и издаја током рата, посебно онима на вишим положајима. Та издаја је презентована кроз њихову сарадњу са окупатором, усташама или другим квинслинзима. На тај начин се желела повећати њихова кривица,

⁸⁹⁸ Исто, 844-846.

а њихови ставови показати као погрешни, што би одвратило друге да поверују у њихова тумачења пута којим Југославија иде у социјализам.

И после смиривања ситуације са ИБ-ом, особе означене као Ибеовци су остале под државном присмотром. Они су сматрани елементима који су већ једном окренули леђа својој држави и није постојала сигурност да то неће поново урадити. Због тога се пазило и на њихове сусрете са службеницима амбасаде СССР-а, као и било којим другим грађанима земаља које су биле део ИБ. Тако је Срески комитет Савеза комуниста Србије (СКС) Горњи Милановац молио ЦК СКС да постигну да на комеморације над гробницом Црвеноармејаца у том месту не долази помоћник војног аташеа совјетске амбасаде Буђони, пошто сматрају да неповољно утиче на понашање једног броја ибеоваца.⁸⁹⁹

Политичке кризе током 50-тих, 60-тих и 70-тих

Обрачуном са опозицијом у првим послератним годинама, а затим и са ибеовцима, КПЈ је дефинитивно учврстила своју власт у Југославији. Међутим, то није значило да опозиције и противљења пута којим је комунистичка партија водила земљу није било током педесетих, шездесетих и седамдесетих година двадесетог века. Међутим, у тим обрачунима жртве рата више дефинитивно неће играти значајну улогу (као што су то и престале да буду још пре сукоба са ИБ), али су ипак повремено биле коришћене или успутно поменуте у политичким борбама и обрачунима са неистомишљеницима.

Највећи политички потрес који се десио током педесетих било је искључење Милована Ђиласа из КПЈ и његово удаљавање из партијског, политичког и друштвеног живота Југославије.⁹⁰⁰ У политичком обрачуну са њим се не помињу жртве рата, премда се говори да је издао револуцију, што би у пренесеном смислу могло да се тумачи да је издао и борце који су пали за остваривање те револуције. Међутим, то нико јавно не изговара, чак се ни не враћа на период Другог светског рата, него се више

⁸⁹⁹ ДА МСП, ПА – 1970 – Ф 178 – д.14 – 48559.

⁹⁰⁰ Милован Ђилас је у штампи објављивао текстове у којима је износио различите погледе на тренутни комунистички систем у земљи, износећи низ критика. Нека од његових размишљања су се косила да другим одлукама партије и изазивала су забуне код чланова партије, а врху партије посебно није одговарало његово писање о понашању неких од њих, у смислу да се, у најмању руку речено, не понашају као одговорни комунисти.

мисли на наставак револуционарних промена после рата. Када је на III ванредном пленуму ЦК СКЈ, на ком се одигравао обрачун са Ђиласом, јануара 1954. године, Божидар Масларић хтео да покрене питање одговорности Милована Ђиласа за лева скретања током рата, Ранковић га је одмах прекинуо речима да су то старе ствари и да немају везе са овом дискусијом.⁹⁰¹ Међутим, након што је Пленум завршен и Ђилас избачен из Централног комитета, а касније под оптужбом о антијугословенском деловању и осуђен на затворску казну, могло се повремено чути да је он крив за лева скретања и убиства која су се због њих десила у Црној Гори у првим ратним годинама.⁹⁰²

Када је 1957. године, Ђилас у иностранству издао књигу „Нова класа.анализма комунистичког система“ (The New Class. An Analysis of the Communist System) у којој је критиковао начин вођења привреде од стране југословенских власти, држава је подигла нову оптужницу против њега. У њеном образложењу је стојало и да је Ђилас у својој књизи приказао неки други комунистички свет, а не онај који се „стварно рађао из борби и безбројних жртава стотина милиона радних људи“. У наставку оптужнице тужилац се упитао да ли је Ђиласу, због писања да се партија борила током рата да би на власт довела своју нову класу, остало и мало трунке поштовања према жртвама, напорима и историјским достигнућима револуције.⁹⁰³ Због свог напада на Југославију и КПЈ, Ђилас је осуђен на нову затворску казну у трајању од седам година (али је није целу издржао, него је пуштен раније).

Страдања током рата су искоришћена и у личним обрачунима, спроведеним путем органа власти. Драгослав Марјановић Циле, земљорадник из околине Љига, био је оптужен да је као члан Југословенске војске у отаџбини починио ратни злочин, али је у судском поступку ослобођен током 1947. године. Међутим, 1956. године је поново ухапшен и осуђен за убиства која су се десила током рата. Позадина поновног хапшења, суђења и осуде била је Марјановићева женидба женом која није имала благослов

⁹⁰¹ М. Цемовић, *Тајна суђења Миловану Ђиласу*, Дневник, Нови Сад 1997, 102.

⁹⁰² D. Tošić, *Ko je Milovan Đilas. Disidentstvo 1953-1995*, Otkrovenje, Beograd 2003, 99.

⁹⁰³ М. Цемовић, нав. дело, 171-172.

породице да се уда за њега. Њена браћа су били функционери у Секретаријату унутрашњих послова и то су искористили како би стали на пут том браку.⁹⁰⁴

Један од највећих унутарполитичких потреса у Југославији се одиграо током 1966. године. Потпредседник републике, први човек Службе државне безбедности и секретар ЦК СКЈ, народни херој Александар Ранковић био је оптужен и осуђен (удаљавањем са свих државних функција и искључењем из партије) за прислушкивање Јосипа Броза Тита. У оптужбама против Ранковића се није чуло да је издао жртве рата, већ се говорило о деловању против Тита и југословенске државе.

Ранковићевом осудом и уклањањем са свих функција нису отклоњене и све сумње јавности са Службе безбедности, па се повела и кампања против запослених у њој. Пошто није требало да цела Служба трпи због активности неколицине, Тито је морао да говори да кривица није на свима у њој, да истиче њене досадашње заслуге и чињеницу да су њени припадници давали животе и у рату и после рата за Југославију и њено друштвено уређење.⁹⁰⁵

Случај прислушкивања је уздрмао и целу СКЈ, а на то су се надовезали и проблеми у вези расправа око језика и буђења национализма. Осећајући да је будност комуниста попустила, Тито се упустио у благу одбрану улоге СКЈ и подећање на то шта је „исправан“ пут. Залагао се за наставак социјалистичког развоја и истицао да СКЈ нема право да буде либерална према онима који угрожавају развитак Југославије. У тим тренуцима, у више наврата се позвао на погинуле у НОБ, говорећи да због њих комунисти неће дозволити да се скрене са пута или руши оно за шта су дали животе.⁹⁰⁶

Јачање национализма у Југославији је почело да се осећа крајем шездесетих година. Оно је прво тињало у народу, а пренело се и на интелигенцију. Прву велику јавну манифестацију национализма и вербални национални сукоб између два југословенска народа (Срба и Хрвата), а у оквиру тога и оних међу њима који су били југословенски оријентисани означила је објава *Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика*. Њу су припремиле Матица Хрватска и Друштво

⁹⁰⁴ Марјановић је провео скоро тринаест година на робији, а по изласку са ње наставио је да живи у браку са женом због чије браће је завршио у затвору. S. Svetković, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, 266-267.

⁹⁰⁵ Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, 56-57.

⁹⁰⁶ Исто, 120, 123, 161, 200.

књижевника Хрватске, а уз потпис још 16 научних, образовних и културних институција са простора Републике Хрватске, обнародована је у марту 1967. године. У *Декларацији* су се ове хрватске институције заложиле за признавање засебности хрватског језика и његов несметан развој у односу на српски (пошто су тада званично били један језик: српко-хрватски, односно хрватско-српски). Иако је дискутабилно да ли је било разлога за такве тражње и приче о угрожености језика којим говори хрватски народ, нећемо улазити у то, али је сигурно да је то била маска за исказивање националног незадовољства положајем Хрватске као републике у федерацији. *Декларација* је наишла на различите реакције у друштву, па и самом Савезу комуниста, неки су је подржали, а неки су јој се успротивили. Међу првима, *Декларацију* је јавно напао Милош Жанко, високи функционер КП Хрватске и СР Хрватске и у том тренутку потпредседник САБОРА СР Хрватске, серијом текстова објављених у новинама *Vjesnik*. У тим текстовима, Жанко је *Декларацији* замерио начин отварања тог питања, које је пре свега видео као национално питање, сматрајући да је томе требало да се приђе промишљеније и одговорније и да се о томе расправља у одговарајућим органима, а не једносмерним иступом. Упозорио је на опасности таквог начина отварања националног питања, истакавши да су се у прошлости грешке у отварању националних питања тешко плаћале, мислећи при томе на међунационални рат и злочине током Другог светског рата на простору Југославије.⁹⁰⁷

Жанкови текстови су пробудили и страх од даљег отварања националних питања. У расправама које су уследиле око отварања националног питања није било много помињања самих жртава рата. Више се причало о опасности од буђења национализма, а у јавности се осећало да Хрватску притиска терет злочина НДХ и последице које је то оставило на Србе и Хрвате и њихове односе. Појавио се и страх од могуће реакције у српским срединама Хрватске, где су сећања на ужасе рата још била јака. Због реакција које су његови текстови изазвали и напада на сам СК Хрватске,

⁹⁰⁷ „Nacionalno pitanje u rukama frankovaca, ustaša, mačekovaca i ostalih šovinsta na ovoj našoj strani a Karađorđevića, velikosrpske buržoazije, Stojadinovića, četnika i Ljotića na drugoj strani zajedničke nam šire domovine, postalo je strašno oružje bratoubilačkog rata u kojem su u mrkloj krvavoj košmarnoj noći i magli pod koljačkim nožem ustaša i četnika nestale u krvavim poplavama ljudske krvi desetine i desetine tisuća nevinih ljudi, djece, žena i staraca.“ J. Kesar, Đ. Bilbija, N. Stefanović (prir.), *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Književne novine, Beograd 1990, 4.

Жанко је на Десетој пленарној седници ЦК СК Хрватске смењен са свих функција у Хрватској.⁹⁰⁸

Да је међу становништвом постојала потреба да се отвара питање међунационалних злочина говоре ретка иступања која је држава у корену сасецала. Већ смо написали како су Фрањо Туђман и Бранко Бушић покушали да покрену питање броја јасеновачких и хрватских жртава, али су били спречени у томе.⁹⁰⁹

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, у Хрватској се руководство (Савка Дапчевић-Кучар, Мика Трипало...) залагало за веће економско одвајање Хрватске од Југославије. У клими у којој се у јавности све више иза затворених врата расправљало о НДХ и њеним злочинима и жртвама, а јавно тражила већа језичка, културна, економска и политичка независност Хрватске, деловање хрватског руководства је проглашено националистичким и они су смењени са својих функција.

За економску децентрализацију је било и српско руководство (Марко Никезић, Латинка Перовић...). Као део смиривања пробуђених националних осећања, али и да би успоставио одређену равнотежу, Тито је са власти удаљио и српско либерално руководство. Приликом обрачунавања са њима могао се чути и глас оптужби за сарадњу и помоћ особама повезаним са колаборационистима из Другог светског рата. Славко Зечевић, секретар Републичког секретаријата унутрашњих послова Србије (односно министар полиције), у јуну 1972. године, у једном тајном извештају написао је како је Латинка Перовић „довела на руководећа места у Србији људе проблематичне прошлости и деловања, било њих, било чланове њихових породица. Тако је у Крушевцу, Пожаревцу, Крагујевцу и другде доводила своје људе. Припадници НОР-а или њихови потомци били су политички одбачени или под политичким притиском. Предност су имала деца четника, љотићеваца, недићеваца и немачких агената, односно колаборације за време Другог светског рата.“⁹¹⁰ СУБНОР из Лесковца је упутио допис Председништву СФРЈ са оптужбом да је либерал Ђока Јовић склопио савез са бившим осуђеним народним непријатељем Бором Костићем, за кога наводе да је „црни ђаво“.⁹¹¹

⁹⁰⁸ J. Kesar, Đ. Bilbija, N. Stefanović (prir.), *nav. delo*, 394-513; M. Blečić, I. Dolenc (prir.), *Slučaj Žanko*, Beograd 1986, 135-154; L. Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog raspesa u SKJ 1971/1972*, Svjetlost, Sarajevo 1991, 120-121.

⁹⁰⁹ Видети стране 123-124.

⁹¹⁰ S. Svetković, *nav. delo*, 384.

⁹¹¹ Исто, 382, напомена 90.

У обрачуну са словеначким либералима, почетком седамдесетих је потиснут и Стане Кавчич, председник словеначког извршног већа и члан Председништва СКЈ. Поред осталих ствари (либерализма и тзв. цестне афере) оптуживан је и да је одржавао контакте и разговоре са припадницима Беле гарде.⁹¹²

Братство и јединство

Током постојања социјалистичке Југославије, братство и јединство је било нераскидиво повезано са жртвама рата, пошто је из жртви и потекло. Заједно са републичким, федералним уређењем и социјалистичким друштвом било је једна од најважнијих тековина НОБ. У периоду од краја рата па до Титове смрти, била је и тековина коју је највише требало бранити, јер се (с правом) претпостављало да ће нестати Југославије, кад нестане братства и јединства југословенских народа.

Под братством и јединством се подразумевао највиши степен заједништва који су могли да остваре различити народи који су чинили Југославију. Под братством се мислило да су сви југословенски народи браћа и да једни према другима треба да се односе са братском љубављу и да се међусобно испомажу. Јединство је значило да су сви народи, као и све народности, у земљи равноправни.

Братство и јединство свих народа и народности Југославије било је прокламовано још током рата.⁹¹³ Само на тај начин су комунисти видели могућност заједничке борбе и заједничког послератног живота свих југословенских народа. Оно је

⁹¹² Исто, 389.

⁹¹³ Парола „братство и јединство“ је настала у рату као резултат потребе да се покаже како се у партизанским јединицама боре заједнички сви народи са југословенског простора, пре свега Срби и Хрвати. Ово је било потребно због односа између ова два народа пре рата, али и односа између Срба и других народа, због прича о српском великохегемонизму, односно неправедним вођењем земље од стране само српских политичара (за ово је само делимично постојало основа, али се више радило о претеривању, но не бисмо на овом месту улазили више у ту проблематику). На супростављености два народа, или њихових делова, током Краљевине Југославије надовезало се отпочињање масовних убистава припадника друге нације и вере током Другог светског рата, пре свега усташа које су чинили Хрвати (са прикљученим муслиманима) према српском становништву. У почетку у партизанима на простору Босне и Херцеговине и Хрватске ступају највише припадници српског народа како би се одупрли усташком терору. Партија је схватила да мора забранити освету тих српских бораца која је претила целом хрватском народу и муслиманима због злодела које су чинили људи из њихових редова као припадници усташа. Ипак, освете су постојале, пре свега са стране четника према муслиманско становништву, али и Хрватима. КПЈ је, сходно својој идеологији да нација и вера нису битне у остваривању бољег друштва, него једнакост свих грађана, али и због потребе да у своје редове привуче што више бораца, и како и између самих тих бораца различитих нација и вера не би долазило до сукоба, инсистирала на томе да се заједничком борбом у којој су сви народи Југославије (Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци и Македонци) остварује њихово братство и јединство.

поменуто у програмским документима Првог и Другог заседања АВНОЈ-а, као и *Декларацији Привремене владе ДФЈ* (од 9. марта 1945).⁹¹⁴

На оснивачком конгресу КП Србије, 12. маја 1945. године, Тито је рекао да су задаци КПЈ (који су истовремено и заповест за сваког њеног члана): 1. учвршћивање народне власти, 2. учвршћивање братства и јединства народа Југославије „stečeno s toliko krvi i парог“ и 3. уложити све снаге у обнову разорене земље.⁹¹⁵ Овде видимо да су Тито и партија поставили одржавање братства и јединства као другу најважнију ствар у новој земљи која је тек излазила из ратног стања. То говори о њиховој свести да је мржња која је постојала између делова народа била велика и да је њено ново распламсавање представљало претњу за нову државу. У наставку говора, Тито је рекао да ће увек бити елемената раздора, али да је на свим комунистима да буду спона братства и јединства и да морају спречавати шовинизам.⁹¹⁶

Недељу дана касније, 21. маја 1945. године, у говору при првој посети ослобођеном Загребу, Тито је рекао да је братство и јединство „поред истеривања окупатора, наша друга велика побједа коју смо извојевали у овом рату.“ И додао: „На вама је свима, а и на свима онима који су се дали завести лажима, да се сад прионе раду и учини све да то братство и јединство не буде никада помуђено“.⁹¹⁷ Овде поново видимо колико Тито потенцира братство и јединство, рангирајући га као другу најзначајнију ствар извојевану током рата, одмах после самог ослобођења земље.

Ситуација у последњој ратној години је показивала да је заиста било потребе за смиривањем српско-хрватских тензија и да је било потребе за обуздавањем жеље за осветом српског живља над представницима хрватског народа због усташких злочина. По ослобођењу се код српског становништва будила жеља за осветом према Хрватима због власти и злочина НДХ. Ситуација је била лоша у многим вишенационалним деловима земље. Проблеми су се јављали највише у Славонији, Банији, Кордуну, Лици, али и Срему. Тако је у ослобођеној Сремској Митровици, у јануару 1945. године, месни одбор наредио само Хрватима да иду на рад на откопавање стрељаних Срба. Затим су те

⁹¹⁴ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије...*, 72-85, 283-294; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, 582-583.

⁹¹⁵ Ј. Broz Tito, *Sabrana djela, tom dvadesetosmi, 1. maj - 6. jul 1945*, Komunist, Beograd 1988, 30.

⁹¹⁶ Исто, 30.

⁹¹⁷ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци, I*, 292.

Хрвате, приликом тог рада, породице страдалих Срба обасипале претњама о освети. Партија и држава су морали да интервенишу како би се смириле тензије.⁹¹⁸

Активисти КП Хрватске су сматрали да је у крајевима Хрватске у којима су Срби и Хрвати живели помешано ситуација у првим годинама после рата била затегнута пошто се неповерење створено током рата још није смирило. Део Срба је сматрао да је амнестија домобрана и других сарадника окупатора у ствари била заштита за усташе, а нису били задовољни ни спором и слабом помоћи пострадалим српским селима, као и чињеницом да су нека српска имања запосели хрватски колонисти. На ратну мржњу због усташких злочина се надовезала и мржња према Хрватима чија су села мање страдала током рата. Са друге стране, незадовољство је постојало и код Хрвата, пошто су сматрали да им је поново враћена српска власт.⁹¹⁹

Сличних нетрпељивости је било и касније, све до Титове смрти, али оне углавном нису избијале на површину из страха од могућих казни и сталног рада партије и државе да се такви случајеви сузбију.

Оно што се дешавало на терену је да су починиоци злочина и жртве које су преживеле масакр или особе којима је убијен део породице (а оне знале ко је починилац) након рата живеле поново заједно на истом простору. Дешавало се и да се сретну. Међутим, с обзиром на то да против неких извршиоца злочина никад нису поведени казнени поступци за дела у рату, а да су неки били и на функционерским положајима, страх од казни или репресија онемогућавао је сукоб између њих.⁹²⁰

Да би се братство и јединство одржали, било је потребно изједначити злочинце, односно у исту раван ставити злочинце из различитих југословенских народа. Исто тако, у исту раван је било потребе ставити и жртве, без посебног истицања да су жртве једног народа биле веће или мање од жртава другог народа. Све жртве су сматране југословенским жртвама. Са тим изједначавањима се почело још током рата, а наставило и након њега. Тито на већ поменутом Оснивачком конресу КП Србије,

⁹¹⁸ АЈ – 50 – 36 – 75 – 1945. година – л.-и 36-1 – 36-2; S. Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, 414; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 1998, 311-312.

⁹¹⁹ М. Павловић, *За Тита или за краља...*, 282-283, 325-326; Б. Петрановић, *нав. дело*, 368.

⁹²⁰ М. Bergholz, *Čudna šutnja. Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?*, *Historijska traganja* 8 (2011), 132-133.

говорећи о братству и јединству и шовинизму, констатује: „Ако су Хрвати имали усташе, онда су Срби имали четнике“ и одмах пита присутне: „У чему је разлика између једних и других?“.⁹²¹ На ово питање не даје одговор, већ оно остаје реторичко питање чији одговор би требало да је био јасан свим присутнима – између усташа и четника нема разлике, и једни и други су чинили злочине.

Међунационални злочини нису помињани као такви, него као братоубилачки рат или као злочини народних издајника, односно као дела отпадника од свог народа. Држава није никако дозвољавала да се злочини представе као дела целог једног народа. На првој прослави подизања устанка у Србији, 7. јула 1945. године, у Белој Цркви, Тито је, причајући о партизанским борцима који су потекли из Србије, а који су се борили широм Југославије рекао: „Међу њима није било ни трунке мржње према онима који нису били криви, али се на њих бацала одговорност на покоље Срба у Хрватској. Њима је било јасно да хрватски народ није крив што су усташки зликовци починили толике злочине, да словеначки народ није крив за оно што су радили домобрански зликовци, да српски народ није крив за злочине разних Недићевих и Дражиних зликоваца.“⁹²² Сличних истицања да не би требало изједначавати злочинце из једног народа са целим тим народом, било је и у многим другим приликама.

На потребу да се не криве читави народи за злочине појединаца се обично надовезивало и објашњење да не треба кривити ни оне који су били силом натерани да уђу у неке од тих јединица, али нису починили злочине. На истом митингу у Белој Цркви Тито је рекао: „Ја овде говорим отворено и кажем: ја не окривљујем оне који су били силом натјерани у једнице под командом Недића и Михаиловића“⁹²³. Слично је рекао нешто раније албанским делегатима који су га посетили: „Ми знамо да сте ви поšli у њемачку војску, да сте се борили против нас, али то не значи да ми позивамо вас сад на одговорност. Ми знамо да сте били заведени, да нисте сви колјаџи и зликовци, да вас је 90% било заведено...“⁹²⁴

⁹²¹ J. V. Tito, *Sabrana djela, tom dvadesetosmi, 1. maj - 6. jul 1945*, 34.

⁹²² J. B. Тито, *Говори и чланци, I*, 361.

⁹²³ исто, 361-362.

⁹²⁴ J. V. Tito, *Sabrana djela, tom dvadesetosmi, 1. maj - 6. jul 1945*, 33.

Треба поменути да су сви који су на време прешли на страну партизана или се предали, а нису починили ратне злочине, били амнестирани за учешће у квинслиншким јединицама.⁹²⁵

Тито се јавно заложио да не сме бити фаворизовања једног народа на уштрб другог нити освете након што се рат завршио. Сматрао је да су се борци током рата довољно осветили, а да након рата треба да се одржава стечено братство и јединство.⁹²⁶

Партија и држава су у почетку заузеле став да су народну срамоту за издају коју су починили појединци из редова једног народа, скинули припадници тог истог народа који су се борили раме уз раме са осталим народима против окупатора и њихових помагача.⁹²⁷ На поменутом првом конгресу КП Србије, Александар Ранковић је рекао: „Нова Хрватска није Хрватска ни Мачека ни Павелића, него хрватског народа, који се дигао на устанак против немачког завојевача и усташких кољача да свети патње и крв Срба и Хрвата. Таква Хрватска је најбоља гаранција братства и равноправности Срба и Хрвата у Хрватској.“⁹²⁸ Слично је говорио и Тито, на већ поменутом митингу у Загребу: „Послије четири године пружила ми се могућност да поново будем у нама свима драгом Загребу. Кроз то вријеме пропатио је хрватски народ много, као и остали народи Југославије. Прије четири године овде је прокламована некаква независна држава Хрватска. Та »независност« дошла је на немачким бајонетима, заједно са Гестапоом, а С њемачким генералима дошао је такозвани поглавник и узео дужност главног крвника, главног слуге окупатора у Хрватској. Но, хрватски народ је имао среће: у његовим редовима нашли су се синови и кћери, који су заједно, са Србима, Словенцима, Црногорцима и Македонцима, пошли у борбу да би опрали срамоту коју је хрватском народу нанио највећи злочинац што га је родила хрватска мајка – Павелић.“⁹²⁹

Од краја рата је стално истицано и да су победа у рату и ослобођење дошли заједничком борбом свих југословенских народа. Тако је Тито, 26. маја 1945. године, на митингу у Љубљани рекао: „Наши народи, сви скупа, Словенци, Срби, Хрвати, Црногорци и Македонци заједно су патили и заједнички давали огромне жртве у овој

⁹²⁵ S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, 192-193.

⁹²⁶ J. Б. Тито, *Говори и чланци*, I, 322.

⁹²⁷ Видети и: Т. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 43-46.

⁹²⁸ А. Ранковић, *Изабрани говори и чланци 1941-1951*, 35-36.

⁹²⁹ J. Б. Тито, *Говори и чланци*, I, 287.

великој борби слободољубивих народа“⁹³⁰ Управо је заједничка борба била основ на ком се и изградило братство и јединство и зато се то стално потенцирало.

Сви наведени примери из Титових говора (заједно са другим сличним формулацијама на исту тему, из других јавних говора изречених те године) практично су зацртали пут којим ће се и касније ићи, односно начин на који ће се говорити о Другом светском рату и његовим жртвама у социјалистичкој Југославији. Сличне фразе Тито ће до краја свог живота поновити небројено пута на разним митинзима и у разним обраћањима функционерима, радницима, омладини, југословенским народима и народностима.... Његов пример су следили и остали функционери.⁹³¹

Како је време одмицало, учесталост помињања рата и жртава је смањивана, али су обрасци остајали исти. У својим говорима приликом каснијих обиласка земље, али и разним другим приликама, Тито је, у том смислу, најчешће помињао да су за братство и јединство гинули најбољи синови и кћери свих народа, и да је потребно одржати гесло под којим су многи положили животе. Исказивао је веровање да извојевано братство и јединство нису заборавили они који су се борили за њега током рата, као и они којима је неко погинуо, изражавао задовољство када би видео да оно функционише, али и говорио да постоје они који су заборавили шта оно представља и којима смета слушање о борби и њеним жртвама за њега. Истицао је потребу да се о жртвама палим за братство и јединство подучавају младе генерације које стасавају за живот и које нису доживеле рат, пошто су оне биле те које у будућности треба да чувају ту тековину НОБ-е.⁹³²

Један од најзначајнијих конкретних примера братства и јединства, који је широко коришћен у Југославији, била је заједничка смрт једног српског и једног

⁹³⁰ Исто, 302.

⁹³¹ У говору на прослави тридесетогодишњице КП Хрватске, 30. септембра 1967. године, Тито је потсетио да је КП Хрватске била једина политичка снага која се супротставила окупатору и усташама, а пре свега масовним прогонима и покољима српског становништва, ликвидацији комуниста и осталих антифашиста. Приликом каснијег говора у Војнићу каже да је народ ту био подвргнут страховитом терору, да је пало много жртава из ненаоружаног народа, много жена, деце и стараца. Каже да зна колико то народ и данас проживљава сећајући се Павелићеве страховладе. Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, 329; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, 44.

⁹³² Ј. В. Тито, *Govori i članci XXI*, 147-149, 176; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XX. Борба за мир и међународну сарадњу (14)*, 54; Ј. Б. Тито, *Сабрана дела XXI. Борба за мир и међународну сарадњу (15)*, 17, 35, 87.

албанског партизана на Косову и Метохији – Бориса Боре Вукмировића и Рамиза Садикуа. Они су заједно били заробљени, мучени и стрељани 1943. године. Говори се да су се при стрељању загрлили и тако умрли. Због тог примера заједничке, практично братске, смрти, њих двојица су увек помињани заједно, чиме је стално истицано то како су се два борца различитих нација заједно борили и заједно умрли, како им националност оног другог није била важна, него им је била важна идеја за коју су се борили. Одржавање тог идеала је био и један од циљева државе. Због тога многе установе у земљи добијају име *Боро и Рамиз*, чиме се трајно одржавало сећање на њихово заједничко страдање.

Паролом о братству и јединству и њеним сталним потенцирањем практично се и ћутало о међунационалним злочинима као таквим. Стално инсистирање да су злочинци усташе, четници, Павелић, Рупник, Недић, Михаиловић, итд, уз одредницу да су они издајници и изроди свог народа, и стално изједначавање жртава као југословенских, или уједначавања помињањем жртава других (или другог) народа када се помену жртве једног народа обезбеђивало се да се не чује да су Хрват или муслиман убили Србина, или да је Србин убио Хрвата или мусимана. Држава је била свесна да се о томе говори приватно и да се то не може у потпуности сакрити, али је строго водила рачуна о томе да такав дискурс односа злочинац-жртва не постане део јавног дискурса. Била је свесна да би упирање прста у један народ и евентуално пребројавање жртава могли да имају озбиљне последице по саму државу и њено становништво. Да су били у праву, показало је време и ратови деведесетих година на југословенском простору.

О потреби да се јавно не отварају теме усташких, четничких и других злочина као међунационалних говори и чињеница да Тито није званично посећивао места на којима су се ти злочини дешавали. Тито је званично обилазио места која су повезана са подизањем устанака по републикама, са борбама које су водили партизани и она стратишта цивилног становништва која нису била проблематична у међунационалном смислу, односно где су злочине извршиле немачке војне снаге. Званично, Тито никада није посетио простор логора Јасеновац, иако је пругом прошао поред њега више пута. Постоји сведочанство да је Тито тајно био у посети Јасеновцу, али да није желео то да

се објави да се не би отварала прича о броју јасеновачких жртава.⁹³³ Међутим, још нису пронађена документа која би о томе посведочила и потврдила посету. Као највиши државни функционер, и личност која је себи за живота изградила митски статус, био је вероватно свестан да се сваки његов корак прати од стране већине Југословена, па вероватно није желео да се његове посете таквим местима погрешно тумаче у смислу фаворизовања једних жртава, или да послуже као окидач за расправе о етнички и верски мотивисаним злочинима. Због тога је и остављано да таква места посећују делегације на републичким или локалним нивоима.

Тито је у многим приликама био близу и других места злочина, али их није званично обилазио. У јулу 1952. године био је у Глини, на прослави дана устанка народа Хрватске. Иако је у свом говору на прослави поменуо да се ту недалеко налазе рушевине цркве у којој су поклани људи 1941. године, и иако су му је сарадници и показали пре тога (како он каже),⁹³⁴ ипак није отишао до ње да ода почаст тим жртвама (које су биле српске националности, а побијене од усташа).

Међутим, зацртани пут (не)приказивања међунационалних злочина није значајно и потпуно детерминисан пут. Скретања са планираног пута је било. Постојале су варијације, зависно од простора на ком се причало о жртвама и контекста у ком се о њима причало.

Тито, а и други, у својим иступима знали су да именују пожртвованост једног од народа у борби, као и жртву и починиоце злочина, али су након тога долазили и делови у којима су помињане и жртве других народа. На говору у Младеновцу, 18. јуна 1945. године, Тито је рекао да је српски народ у овим борбама дао највише жртава, али и додао да је сваки народ дао максимум који је могао дати.⁹³⁵ У овом случају је квантификовао величину жртве једног народа, али није хтео да остане само на томе, па је поменуо и да су други народи давали жртве. На говору на митингу у Ужицу, 7. јула 1946. године, на прослави годишњице подизања устанка, Тито је рекао да су Павелић и његови крвници по Хрватској и Босни и Херцеговини жарили, палили и уништили

⁹³³ Према изјави Душана Драгосавца, бившег партизан и високог функционера СКЈ (Председник председништва СКЈ 1981-1982), Тито је два пута посетио Јасеновац, једном одмах после рата, а други пут током седамдесетих година. <http://www.skdprowsjeta.com/news.php?id=133> (последња посета 29. 5.2018)

⁹³⁴ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, VII, Напријед, Загреб, 1959, 144.

⁹³⁵ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, I, 1959, 328.

стотине и стотине хиљада Срба, али је одмах додао да су уништили и десетине хиљада најнапреднијих људи међу Хрватима, да би касније навео и злочине Недића и Михаиловића.⁹³⁶ Када је, другом приликом помињао четничке злочине, поменуо је да су они чињени према партизанским породицама и муслиманима.⁹³⁷ Помињући Јасеновац, наводио би да су ту страдали Срби, али и Хрвати.⁹³⁸ Александар Ранковић је у октобру 1945. године, на митингу у Обреновцу, при прослави ослобођења тог места, причајући о издаји четника и других рекао и: „Тиме се, сем осталог, ишло и на братоубилачку борбу, супростављали су се Хрвати Србима, Срби муслиманима, како би реакција у мутноме могла да ушићари што више за свој рачун.“⁹³⁹ Таквих примера има још, али су ређи у односу на навођење жртава свих народа.

Јосип Броз Тито и југословенско руководство су очигледно били свесни да је национална осећања обичног човека тешко избрисати, посебно да је тешко заборавити злочине нанесене од стране другог народа. На то су Тита и остале руководиоце стално подсећале и хрватска и српска емиграција, али и појаве случајева национализма и шовинизма у Југославији, чак и међу њима самима. Најпознатији је случај Ивана Стеве Крајачића, који је као председник Сабора СР Хрватске, након откривања споменика у Јасеновцу 1966. године, на ручку пијан рекао представницима из Србије да је недовољно Срба страдало.⁹⁴⁰ Осећајући сталне претње братству и јединству и споља и изнутра, Тито до краја свог живота није престао да инсистира на њему.

Иако се о усташким и четничким злочинима причало, отворени шовинизам (истицање да су злочинци били Хрвати или Срби или муслимани или Албанци, исказивање мржње према другим народима) и иступање против братства и јединства нису у Југославији били ни толерисани ни прихватани, а због тога се и кривично одговарало.⁹⁴¹ Илија Милошевић је, 1972. године, био осуђен на шест месеци затвора

⁹³⁶ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, II, 244;

⁹³⁷ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, I, 388.

⁹³⁸ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, II, 88.

⁹³⁹ А. Ранковић, *нав. дело*, 73.

⁹⁴⁰ А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, Југословенска књига 2001, 162; http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:277908-Mnogo-vas-je-ostalo (последњи преглед 28.9.2018)

⁹⁴¹ Б. Петрановић, *нав. дело*, 366.

због распиривања националне, расне или верске мржње и нетрпељивости. Између осталог, оптужба је навела да је у кафани певао: „Текла вода поред врбе, неће више носит Србе, преносиће Турке и Хрвате, издајника Павелића Анте“.⁹⁴² Песма је садржала више него јасне илузије да су Муслимани и Хрвати били одговорни за усташке злочине над Србима током Другог светског рата и да би то ови народи требало да плате и то на исти начин како су усташе убијале Србе. Због сличног деликта, био је осуђен и Радомир Николић, али на годину дана. Између осталог, он је изговорио: „Ми са Хрватима никад не можемо бити браћа, нит може бити братства и јединства, хрвати су убијали Србе.“⁹⁴³

Одбрана братства и јединства је била присутна и у цензури штампаних публикација. Због приказа књиге „Нови Пазар и околина“ који је написао Вукман Ђулафић било је, од стране Окружног суда у Краљеву, забрањено растурање и наређено уништење свих примерака часописа „Наша Прошлост“ број VIII/IX за 1973/1974. годину – годишњег стручног часописа који је тада издавао Историјски архив у Краљеву. У приказу је Ђулафић дао коментар чланка Мије Радовића „Нови Пазар у револуцији“ који је био део наведене монографије. Ђулафић је негирао Радовићево тврђење да су у тој средини забележени „дивни примери хуманости и братства, пожртвовања и самопрегора већег броја Муслимана да сачувају Србе од уништења“, а при томе тврдећи да је „апсолутна већина муслимана из Новог Пазара и околине 1941. године дочекала Немце као ослободиоце“ и да „изузимајући један мали број који је припадао напредном покрету и оних који су били за коегзистенцију, за већину Муслимана је било споредно да ли је неко партизан или четник, а главно да је Србин и обратно.“ Тужилаштво и суд су сматрали да су ове тврдње неистините, супротне ономе што је општепознато - да су се сви југословенски народи заједно борили против окупатора и да објављивање ових тврдњи „очигледно штети братску и јединству наших народа, а поготову на подручју Новог Пазара и његове околине и може изазвати националну и верску мржњу између Срба и Муслимана, а поготову узнемирења јавности на том подручју.“ Суд је сматрао и да: “Оно посебно може нанети штету васпитању омладине код чијег дела може изазвати уверење да је већина Муслимана из Новог Пазара и његове околине 1941 године била непријатељски расположена према

⁹⁴² S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, 2011, 468.

⁹⁴³ S. Cvetković, *nav. delo*, 468-469.

српском народу и просто једва дочекала фашистичке окупаторе као некакве ослободиоце.⁹⁴⁴ Поред наведеног часописа, због братства и јединства су забрањиване и неке друге публикације.⁹⁴⁵

Међутим, немогућност слободног, јавног, говорења о међунационалним злочинима је постојала и оптерећивала је целу земљу, посебно срски и хрватски народ и односе међу њима. Видели смо у претходним пасусима, како је држава спречавала неке од покушаја отворених расправа на ту тему, а о томе смо писали и раније.⁹⁴⁶ То је била огромна хипотека коју је носило цело друштво, а делимично и републичка руководства.

Колико се о нераспиривању међунационалне мржње водило рачуна говори и одлука Савезног јавног тужилаштва из 1957. године да се не требају више покретати поступци против ратних злочинаца, осим за оне највеће уколико се пронађу. Као једно од образложења за то је речено да такви поступци, који се покрећу деценију и нешто о крају рата, у крајевима који имају мешовити национални састав оживљавају нетрпељивости из прошлости.⁹⁴⁷

Отварање питања броја жртава и криваца за њих током осамдесетих година и распад југословенске државе у крвавом међунационалном рату су докази да Југославија није успела довољно добро да сакрије непожељну прошлост, а да је прокламовано братство и јединство почивало на стакленим ногама и да је заиста постојала потреба да се стално инсистира на њему.

* * *

Иако су се жртве Другог светског рата користиле у унутарполитичке сврхе у окршајима са политичким противницима, и одржавању братства и јединства, много значајнија и много присутнија у целом друштву је била она употреба жртава кроз величање народноослободилачке борбе и њених палих бораца – путем подигнутих споменика, музејских поставки, приказа борбе у уметности и слично.

⁹⁴⁴ АЈ – 215 – 33 – 32 – 1973 – Подаци о забрањеном растурању штампе за 1972. и 1973. годину.

⁹⁴⁵ То су, на пример, књига Светска социјалистичка револуција и велики светски ратови, аутора Триво Пралица и часопис Градина, број 12 за децембар 1974 о којима пишемо и на странама 433 и 434, али и многе друге публикације. АЈ – исто.

⁹⁴⁶ Видети стране 123-124.

⁹⁴⁷ АЈ – 215 – 29 – 1959, Савезно јавно тужилаштво Пов. Број 177/59.

У поглављима која следе детаљније ћемо се бавити начином на који је држава приказала жртве преко споменика, у музејима и уџбеницима, али и у оквиру стваралаштва: филма, сликарства и писане речи: у књижевности, хроникама и историографији. Видећемо како се у оквиру њих националност жртава (не)помиње, баш како се приказују виновници злочина међу југословенским народима. Та поглавља ће нам показати део нијанси раније изнете тезе да су се међунационални злочини прикривали ради одржавања братства и јединства.

ОДРЖАВАЊЕ СЕЋАЊА НА ЖРТАВА РАТА

Подизање споменика жртвама рата

Спомен обележја се подижу у знак сећања на неки догађај или личност које треба запамтити. Комунистичкој партији и државним одрганима у Југославији после Другог светског рата било је значајно да обележе што више места која су повезана са борбом против окупатора и њихових помагача. Сматрали су да ће се на тај начин значај те борбе јаче урезати у свест људи и дуже памтити. Поред тога, осећали су и потребу да се обележе места на којима су њихови другови изгубили животе.

У социјалистичкој Југославији, споменици су подизани на местима и просторима: повезаним са подизањем устанка; на којима су се скривали партијски радници током рата или одржавали састанци партијских организација; на којима су се одиграли већи и мањи бојеви и обрачуни са окупаторима и њиховим помагачима; на којима су организоване диверзантске акције и на којима су страдали цивили. Поред тога, спомен обележја су подизана на просторима који нису у директној вези са неким догађајем, већ су у себи садржали успомену на борце и цивиле са одређене територије који су страдали током рата. Партија је преко својих организација и државног апарата повезала своју предратну делатност (и делатност социјалистичког покрета пре стварања комунистичке партије) са дешавањима из рата, и паралелно са спомен обележјима за НОБ, подизала и спомен обележја за своје предратне активности, представљајући их као револуционарни рад који је само настављен током Другог светског рата.

Нека од подигнутих спомен обележја су била посвећена минорним догађајима (као спомен плоча за уништење италијанског рефлектора на херцеговској тврђави Шпањола 1942. године), а нека веома значајна, као спомен обележја или спомен комплекси на Мраковици (непријатељска офанзива на Козару), Тјентишту (Битка на Сутјесци), Шумарицама (жртвама стрељања у октобру 1941. године из Крагујевца) или Јасеновцу.

Спомен обележја су могла да буду: у облику спомен плоча постављаних на неки објекат или на неку стену у природи; слободностојећи објекти различитих форми; спомен комплекси који су се састојали из више објеката и били на већем простору; спомен паркови (простори са шумама или већим бројем дрвећа употпуњени или не

спомен обележјем) и спомен објекти подигнути са намером да се нешто обележи, али и да имају практичан значај за друштво (нпр. бонице). Спомен обележја су у највећем броју постављана напољу, али је велики број њих постављан и у унутрашњости зграда - пре свега спомен плоче или спомен бисте посвећене особама повезаним са тим објектима које су страдале у НОБ.

Број подигнутих спомен обележја је тешко утврдити, али он се мери десетинама хиљада, и са правом се може претпоставити да није било насеља у социјалистичкој Југославији које није имало бар једно спомен обележје посвећено НОБ.⁹⁴⁸

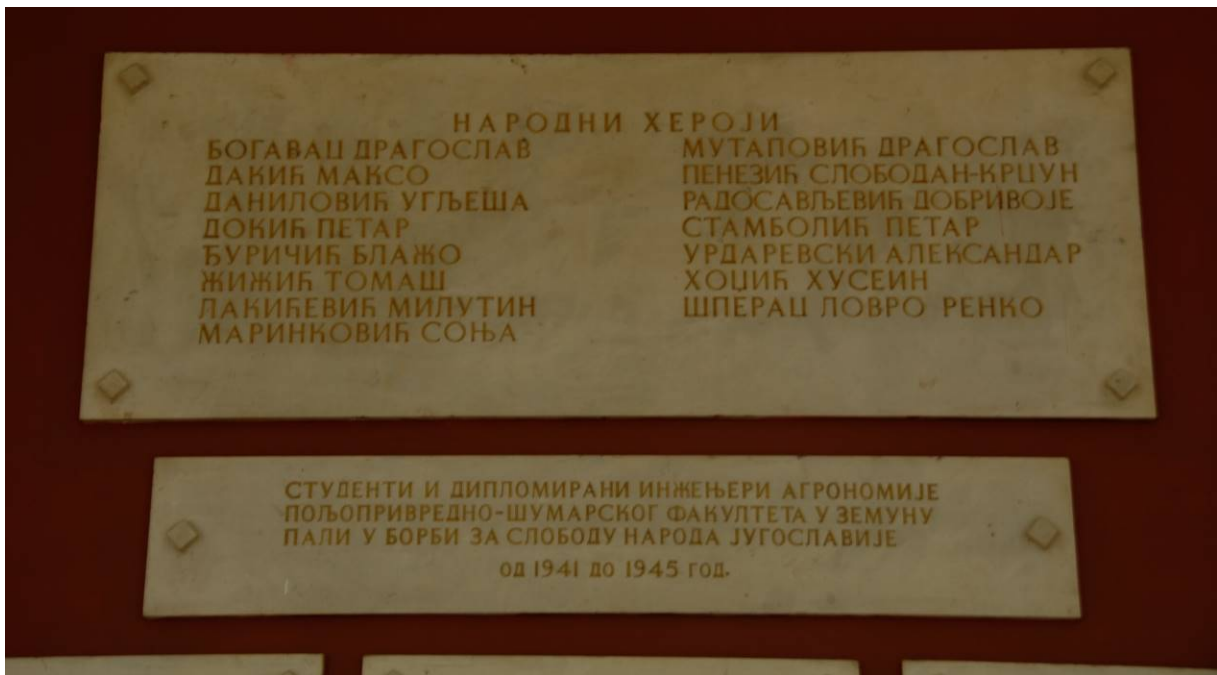
Подизањем спомен обележја НОБ-у бавили су се сви делови друштва, а највише органи власти, и то посебно на нижим нивоима – среском, градском, општинском и месном. У томе су учествовале, или помагале, и разне друштвене организације које су постојале у Југославији. Један од њих је био и Савез бораца, али опет не на највишем, него на нижим нивоима.⁹⁴⁹ Средства за подизање спомен обележја су долазила из буџета (најчешће за велика спомен обележја), али и сакупљањем добровољних прилога (већином за мања спомен обележја, чије финансирање је у већини случајева и обављано превасходно на овај начин). Да би се сакупила средства за неко спомен обележје, организоване су приредбе и сличне акције.

⁹⁴⁸ 1961. године Савез бораца је имао података да је на територији Југославије до тог тренутка подигнуто 14.402 различитих спомен обележја. Међутим, за наредне периоде евиденција више није вођена редовно и број се није знао. *Kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Beograd 1961, 49;

⁹⁴⁹ Савез бораца народноослободилачког рата Југославије, скраћено СБНОР, основан је 30. септембра 1947. године. Његово чланство су чинили бивши борци НОБ, илегалци и заробљеници који су се истакли радом у логорима. Након оснивања, централне, југословенске, организације, приступило се и оснивању земаљских, односно републичких организација. Између осталог, задаци Задаци СБНОР су били да ради на очувању и учвршћивању тековина извојеваних у НОР и да чува и развија велике традиције НОБ, да оживљава успомене на славне борбе и хероје НОР. Ово ће касније добити назив неговање револуционарних традиција, а подразумевало је све видове сећања на рат и пале борце: одржавање комеморација, одржавање и обилажење гробова и гробаља, подизање, одржавање и обилажење спомен обележја, сакупљање материјала из НОБ и приређивање изложби, отварање и рад музеја о ноб, или илложбених посатвки у оквиру музеја, а о НОБ, као и стваралаштво на тему НОБ (књижевност, ликовне и музичке уметности, филм, позориште...). На четвртом конгресу СБНОР-а, 1961. године, дошло је до одлуке да се изврши његово спајање са Савезом ратних војних инвалида Југославије и Удружењем резервних официра и подифицира Југославије. Нова организација добила је назив Савез удружења бораца народноослободилачког рата Југославије (СУБНОРЈ). Чланови вогг оружења су могли да постану и они који нису учествовали у НОБ, али су били из породице (погинулих или умрлих) бораца, или су били мирнодопски војни инвалиди или резервни официри и подофицири.

На подигнутим спомен обележјима су се исписивале посвете палим жртвама. Некад су оне биле посвећене само палим борцима, а некад и палим борцима и страдалим цивилима. На споменицима и спомен плочама подизаним у центрима насеља, посвећеним становницима тог места који су пали у НОБ би се скоро обавезно налазила и исклесана имена оних који су током рата изгубили живот. Сличне спомен плоче су подизане и у разним привредним, друштвеним и просветним установама, са именима њихових бивших радника или ђака који су живот изгубили током рата. У исписивању имена тих жртва постојала је одређена хијерархија. Скоро по правилу увек су прво навођена имена палих бораца, а затим имена палих жртва фашистичког терора. Међу именима бораца је такође постојала хијерархија, па су народни хероји били навођени испред осталих.

Постоје чак и спомен плоче на којима су се нашао имена народних хероја који нису погинули, али су били у вези са простором на ком је подигнута спомен плоча. Тако се у згради Пољопривредног факултета у Земуну налазе спомен плоче са уклесаним именима студената који су похађали овај факултет и погинули током рата, а изнад њих спомен плоча са именима студената који су проглашени народним херојима (неки су страдали током рата, а неки су преживели рат и били на важним функцијама).

Слика 13 – две горње спомен плоче у згради пољопривредног факултета у Земуну
(аутор фотографије: Ненад Лајебншпергер, 29.3.2007)

На споменике у центрима насеља, на којима су се налазила имена страдалих из тог места, било је случајева да се нађу и имена особа из породица које су као колонисти, после Другог светског рата, дошли у то место. Један од примера је споменик у Челареву у Бачкој, Општина Бачка Паланка, на ком је то и јасно истакнуто натписом:

„Борци који су погинули у НОР чије продице живе у Челареву

Као жртве фашистичког терора страдао је 351 родољуб чије породице живе у Челареву“

Стицајем околности, нису имена свих жртава исписана на споменицима и спомен плочама у местима из којих су потекли. Док је у малим местима било лако утврдити ко је страдао и то исписати на спомен плочу, у великим градовима то није био случај. У њима се подизао споменик у центру, који је био већих размера, али на њему нису уклесавана имена страдалих. За то постоје најмање два разлога. Један је да је у великим местима било и више жртава и да би исписивање свих имена заузело велики простор, а други да можда сва имена страдалих нису ни била сакупљена, па се одлучивало да се споменик диже без њих. Слично је и са просторима на којима су се налазили затвори или логори.

Спомен обележја су широм Југославије подизана жртвама свих националности, без обзира од које непријатељске војске су страдали.⁹⁵⁰ Највише је подигнуто споменика за страдале од немачке војске, а затим су следиле усташе, па друге војске, већ зависно и од почињених злочина. Међутим, на споменицима се није могла истицати националност починиоца, него припадност војсци, такође, ни националност жртава није била пожељна, него се пре прибегавало општој терминологији - жртве фашистичког терора. На тај начин, поред потребе за величањем палих бораца и обележавањем места и чина њихове погибије и обележавања места страдања цивила, спомен обележја су била и део државне политике прикривања међунационалних злочина. Она нису подизана са намером да нешто прикрију, али су у томе учествовала путем текстова који су исписивани на њима. Пре свега, као и у свим другим сферама друштва, на спомен

⁹⁵⁰ на пример: Споменик у селу Рашице у Словенији за цивиле побијене од стране Немаца, Споменик у Подхуму близу Ријеке за становнике тог места које су убили Италијани, Спомен обележје убијеним од Бугара на месту зграде бугарске окупаторске полиције у Скопљу, Споменик у Жабљу за страдале у мађарској рацији 1942. године, Спомен комплекс Гаравице код Бихаћа са страдале од усташа, Спомен дом у Вранићу код Београда за страдале од четника, костурница са спомеником код цркве Св. Урха код Љубљане за жртве словеначке Беле гарде, итд.

обележјима су цивилне жртве навођене као жртве фашистичког терора, без улажења у њихову националност. Када се наводило ко су починиоци злочина то је углавном била уопштена форма – „од окупатора“ уз евентуални додатак „и његових помагача“. Изузетака је било, али веома мало. Тако је, на пример, на спомен обележју код села Корита код Гацког наведено да је ту убијено 130 родољуба, а да су починиоци били окупатори и усташе. На спомен плочи није наведено да су страдали били Срби, а усташки злочинци су донекле сакривени и помињањем окупатора, иако они у овом злочину нису учествовали.⁹⁵¹

Међутим, прикривање међунационалних злочина је чињено неподизањем спомен обележја на неким местима страдања. Једном анализом обележених стратишта у Босни и Херцеговини, завршеној 1986. године, установљено је да је на простору те Републике спомен обележјем означена тек једна трећина од 1.014 места идентификованих као простори масовног погубљења цивила. Већина необележених места тицала се страдалих муслимана.⁹⁵²

Један од необележених злочина је освета српских устаника према муслиманском живљу Кулен Вакуфа и околине због злочина које су пре тога према Србима учиниле усташе, а међу којима је било и Хрвата и муслимана са тог простора. Ово се десило у септембру 1941. године, у тренуцима док комунисти још увек нису имали контролу над устанком у Босни и Херцеговини, већ је он и даље био више спонтана реакција Срба на усташке покоље. У том злочину је страдало око 2.000 муслиманских мушкараца, жена и деце, од којих већина није имала везе са усташама. Малобројни комунисти су тада покушали да спрече масакр, али нису успели, а нису смогли снаге ни да спроведу истрагу и казне кривце (између осталог и јер би тада одбили од себе већи део устаника које су покушавали да привуку на своју страну). Део устаника који је учествовао у масакру је временом постао део партизанског устаничког покрета и у томе лежи један од разлога да се о овом злочину након рата није причало, нити су жртве добиле спомен обележје – није се могло говорити о томе да су неки партизани починили злочине према цивилима из освете за злодела која су урадили други припадници њиховог народа.

⁹⁵¹ Б. Чучковић, *Поименично о жртвама. Евиденција жртва фашистичког терора у Геноцид над Србима у II светском рату*, приредио М. Булајић, Музеј жртва геноцида, Српска књижевна задруга, 1995, 489.

⁹⁵² М. Bergholz, *Ћудна šutnja. Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?*, 111.

Пошто су устаници сматрали да се обрачунавају са усташама, ове жртве нису ни рачунате као жртве фашистичког терора, већ непријатељске жртве.⁹⁵³

Нису обележена споменицима ни многа места усташких злочина према Србима, као на пример Придворачка јама код Требиња.⁹⁵⁴

Очигледно је да је постојала тенденција да се нека места не обележавају ради нераспиривања нових међунационалних сукоба.

Као што смо написали, националност жртава најчешће није помињана, већ су све жртве биле југословенске. Међутим за једну народност је направљен изузетак. Током 1952. године за страдале Јевреје је направљено пет споменика на територији Југославије (У Београду, Новом Саду, Загребу, Ђакову и Сарајеву). Подизање ових споменика је била активност саме јеврејске заједнице пред исељење дела њих за Израел, али је југословенска држава акцију подржала.⁹⁵⁵

Слика 14 – Споменик страдалим Јеврејима на гробљу Мирогој у Загребу
(аутор фотографије: Ненад Лајбеншпергер, 2.4.2014)

⁹⁵³ М. Bergholz, *nav.delo*, 113-139 .

⁹⁵⁴ Б. Чучковић, *нав.дело*, 490.

⁹⁵⁵ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, 369-372.

Савез бораца народноослободилачког рата (СБНОР), као организација која је окупљала бивше борце, трудио се да предњачи у подизању спомен обележја, бар у првом периоду његовог постојања. Од почетка постојања је радио на подизању спомен обележја,⁹⁵⁶ а посебно је велики број њих подигнут широм земље на десетогодишњицу револуције, 1951. године, пре свега спомен плоча, којима је обележено деловање револуционарног покрета током НОБ, али и током периода рада КПЈ пре рата.⁹⁵⁷ Иницијатор и реализатор постављања великог броја тих спомен обележја су биле организације СБНОР-а на нижим нивоима – среским и месним. Републички одбори су подстрекивали те акције и контролисале их.

Паралелно са подизањем споменика и спомен плоча, срески и месни одбори су радили на формирању и сређивању партизанских гробаља, али и помагали породицама у сређивању гробних места жртава рата на месним гробљима.⁹⁵⁸ Тако су кости бораца погинулих на Кадињачи 1941. године, сакупљене и положене у нову костурницу на врху саме Кадињаче 1949. године.⁹⁵⁹

Од самог почетка подизања разних спомен обележја, она се подижу и за страдале борце и за страдале цивиле, пошто их најчешће подижу локалне организације, којима је било битно да обележе своје жртве. Са друге стране, врху партије, а самим тим и државе, биле су важније партијске и војничке жртве, па на њиховом обележавању више инсистира. Ипак, и на вишим нивоима се размишља и говори о потреби обележавања места страдања, а не само места борби и деловања револуционарног покрета. Међутим, рад на реализацији подизања тих споменика је ишао нешто спорије.

Савезни СБНОР се у почетку није конкретно бавио подизањем спомен обележја, у смислу директног ангажовања око неког конкретног објекта. Као највиши орган, он је надгледао и контролисао рад нижих органа СУБНОР-а уз давање смерница. Пратио је да ли постоји равномерност рада у подизању споменика у републикама, покрајинама и уопште различитим крајевима земље, покушавао је да направи једну јасно одређену

⁹⁵⁶ АС – Ђ 115 – 31;

⁹⁵⁷ Пре непотпуним подацима у 1951 је подигнуто 212 споменика, 649 спомен плоча и 26 спомен чесама. АС – Ђ 115 – Ф 35 – 1953-1958, Стенографске белешке са Састанка председништва Савеза Бораца НОР Србије, 7.10.1953, 25.

⁹⁵⁸ АС – Ђ 115 – Ф 34, Стенографске белешке са Саветовања Главног одбора Савеза Бораца НР Србије са преставницима среских одбора Савеза бораца, одржан 7.10.1955. у Београду, 8; АС, Ђ 115, Ф-43.

⁹⁵⁹ АС – Ђ 115 – Ф 31 – XVI – Извештај среза ужичког; XVIII – Извештај среза рачанског.

политику у подизању споменика, да стане на пут њиховом стихијском настајању и још више некавалитетном подизању (некавалитетном у више аспеката – ликовно, архитектонски, историјски...). Савез бораца је приметио да је понегде подигнуто сувише споменика, па се добија лажна слика о значају тог краја у целој револуцији (и уопште о развоју НОБ и о појединим личностима), затим да се споменици подижу на неадекватним местима, да су високо, или ниско, или погрешно окренути, да су ликовна решења лоша, да се понекад не види текст, да има погрешних података, па и граматичких и словних грешака.⁹⁶⁰

Централни одбор СБНОР-а Југославије, као највиши орган Савеза бораца, у рад на обележавању историјских места се директно укључује у јуну 1952. године, када се на једном састанку Председништва Централног одбора СБНОР-а Југославије констатује да су места у којима се за време рата налазило руководство НОП и у којима су одржани значајни састанци и донете важне одлуке, запуштена и необележена. Одмах је закључено да је потребно подићи споменике на тим местима или поставити спомен плоче, затим заштитити објекте од пропадања и по могућству адаптирати их у меморијалне музеје. Формиран је и посебан одбор који је требало да руководи обележавањем тих значајних места и објеката, који је добио назив *Одбор за обележавање и уређивање историјских места из народноослободилачког рата Југославије*. Овај Одбор ипак није био део Савеза бораца, већ самостално тело, а Савез бораца му је логистички помагао. Наиме, рад и оснивање Одбора били су повезани са Савезним извршним већем Југославије. Он је био и директни финансијер програма које је спроводио Одбор, додуше, преко свог Привредног савета. Један од сачуваних података говори да је Одбор од 1958. године радио као посебан орган чија је администрација смештена у оквиру Централног одбора СБНОР-а Југославије. Сам одбор је распуштен током 1963. године.⁹⁶¹ Савез бораца је, као помоћ у раду Одбору, формирао своју стручну *Комисију за обележавање историјских догађаја из*

⁹⁶⁰ АС – Ђ 115 – Ф 33 – 1955; Извештај о раду Савеза бораца НОР Србије у времену 1955-1959 године, 82-84; Извештај стручне комисије о стању спомен обележја из НОБ-е на територији Србије; О. Манојловић Pintar, *nav. delo*, 162; Н. Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Biblioteka XX vek, Beograd 2014, 48, 89-91.

⁹⁶¹ *Kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Beograd 1961, 71, 146; Н. Karge, *nav. delo*, 97-10.

народноослободилачког рата Југославије, која је имала саветодавну и оперативну улогу.

Одбор за обележавање и уређивање историјских места из народноослободилачког рата Југославије био је нека врста централног државног органа који је, пре свега, спроводио у дело политичку одлуку да се обележе места од значаја за само спровођење народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције вођене током рата. Наиме, задатак Одбора био је да се обележе она историјска места повезана са боравком политичког и војног врха партизанског устаничког покрета током самог рата, и то оне локације које су од историјског значаја пошто су у њима одржани значајни састанци и донете важне одлуке. Та места су означена као општејугословенска, а политички значај њиховог обележавања се огледао у чињеници да се преко њих показује одлучујућа улога покрета који је водила КПЈ у ослобођењу земље.

Утврђивањем да за обележавање неког догађаја постоји општејугословенски интерес (или значај) значило је да су државни органи препознали да је тај догађај од важности за цело југословенско друштво, а не само за средину у којој се од одиграо (било да се ради о републици, округу, срезу/општину или једном месту). Тиме се обезбеђивало и да у изградњи и финансирању спомен обележја учествује и федерација, или да федерација утиче на две или више република да заједнички раде на изградњи и финансирању тог спомен обележја.

Послови које је Одбор преузео у своју надлежност су: обележити читав низ зграда у: Столицама код Крупња, Крупњу, Титовом Ужицу, Новој Вароши, Фочи, Босанском Петровцу, Дрвару, Бихаћу, Јајцу и на Вису у којима је боравио Врховни штаб или друге установе или организације НОП, укључујући и зграде у Бихаћу и Јајцу у којима су одржана заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Поред тога, предвиђено је било да се уреде трезори у Ужицу у којима је била фабрика оружја и у којима је, 1941. године, дошло до експлозије, подигну споменици страдалима у тој експлозији, Титу (у Титовом Ужицу, тачније на стени Биокош поред Ужица), пролетерским бригадама (у Фочи), стварању државе и победи идеје братства и јединства народа Југославије (у Јајцу), жени-борцу (у Босанском Петровцу), партизану–борцу (у Новој Вароши), победи (у Дрвару) и народној омладини Југославије (у

Београду), изгради спомен болница у Фочи у част страдалим у Игманском маршу 1942. године, дом културе у селу Радоњићи код Нове Вароши, и дом културе у Дринићима код Босанског Петровца у знак сећања на рад штампарије „Борба“, али и припреме музеји или изложбене поставке у Титовом Ужицу, Фочи, Босанском Петровцу, Бихаћу, Јајцу и Дрвару. Требало је заменити и читав низ постојећих спомен плоча, пошто се сматрало да су старе неадекватне. Једна од оних које је требало заменити је била и спомен плоча у Чајничу, која је обележавала оснивање Друге пролетерске бригаде.⁹⁶²

Из наведеног се види да је држави било најважније да обележи ратни пут и активности комунистичке партије, оличене кроз делатност Врховног штаба и његовог врховног команданта Јосипа Броза Тита. Међу тим активностима, као успутно се нашло и неколико места повезаних са страдањима током рата. То нису била места највећих битака, нити места највећих страдања, већ места повезана са радом КПЈ. Прво је обележје на месту фабрике оружја у Ужицу у ком је дошло до експлозије у којој је погинуло више радника. С обзиром да је већ постојала идеја да се обележи више места у Ужицу повезаних са Ужичком републиком, ово се вероватно није ни могло избећи као место које треба обележити. Друго спомен обележје страдалницима је у ствари била спомен болница предвиђена да се подигне у част партизана који су се смрзли у Игманском маршу. С обзиром да су сви ти борци били део Прве пролетерске бригаде која је формирана тек нешто више од месец дана пре тог догађаја, вероватно је постојала жеља да се покаже кроз какве муке је прошла Прва пролетерска бригада, као најславнија јединица југословенске армије током Другог светског рата, и како је након тих мука ипак наставила свој пут до коначне победе. Са друге стране, вероватно је постојала и потреба да се у Фочи подигне болница, па је на тај начин спојено практично и корисно, односно, тај градић и његова околина би добили болницу, а подизањем у част мртвим партизанима би се овековечила њихова смрт и осигурало да се становништво тог краја и на тај начин сећа њихове жртве.

Одбор је одмах кренуо са реализацијом добијених задатака, али је долазило и до промена предвиђених планова – на једној страни до сужавања (да се не обележе баш сва предвиђена места), а на другој до проширења (ван објеката повезаних са деловањем

⁹⁶² *Treći kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Crvena zvezda, Beograd 1955, 123-127; H. Karge, *nav. delo*, 99.

врховног штаба). Тако је предвиђена локација споменика Титу, спуштена са брда у центар Титовог Ужица, партизану борцу прво премештена у Ужичку Пожегу, а касније у Београд, а споменика жени борцу у Љубљану; уместо Дома културе у Радоињи код Нове Вароши подигнута је спомен школа, баш као и у Дринићима код Босанског Петровца... Било је предвиђено и да се у Београду подигне споменик посвећен хероизму омладине Југославије.⁹⁶³

Пошто није постојао други орган одређен за обележавање концентрационих логора у иностранству – Маутхаузен, Аушвиц, Саксенхаузен и друге, Одбор је на себе преузео и тај задатак. Поред тога, прихватио се и обележавања места Битке на Сутјесци, логора Јасеновац и простора Сремског фронта, сматрајући, бар привремено, и ова места локалитетима општејугословенског значаја. Такође, план је проширен и обележавањем боравка Врховног штаба на Вису.⁹⁶⁴

Потреба да се обележи простор Јасеновачког логора је дошла од самог становништва Југославије, пре свих родбине страдалих и преживелих логораша који су инсистирали да се подигне достојно спомен обележје. У ту сврху је у самом Јасеновцу 1952. године био оформљен Иницијативни одбор за градњу споменика жртвама фашизма Јасеновац. Исте године, ингеренцију за подизање споменика прво преузима Републички одбор СБНОР-а Хрватске, а затим и Савезни одбор, прогласивши питање подизања споменика општејугословенским. Међутим, у наредним годинама је врло мало урађено по том питању.⁹⁶⁵

Део задатака, Одбор је спровео у дело – подигнути су Музеји у Титовом Ужицу, Бихаћу и Јајцу, споменици Титу у Титовом Ужицу..., обележене зграде у Столицама..., подигнуте Спомен болница у Фочи и спомен школа у Радоињи, подигнут читав низ спомен плоча... Међутим, нису подигнути споменици партизану-борцу и жени борцу, нити омладинским бригадама и братству и јединству. Споменик Жени борцу је прво доживео промену одлуке о локацији (из Босанског Петровца у Љубљану), да би на крају остао нереализован. За споменик партизану борцу у Београду је био спроведен и конкурс за подизање овог споменика, али се на крају потпуно одустало од те идеје.

⁹⁶³ АЈ – 297 I – 91 – Centralni odbor SUBNOR, Odbor za obeležavanje istorijskih mesta iz NOR, br. 17 od 13.3.1954.

⁹⁶⁴ *Kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Београд 1961, 71, 146;

⁹⁶⁵ Н. Karge, *nav. delo*, 196-216.

Комисија која је одлучивала о пристиглих 27 предлога је донела одлуку да ниједан од пристиглих радова није задовољавајући. Нови конкурс никад није поново расписан, што је означило и крај идеје о споменику партизану борцу.⁹⁶⁶

Одбор је започео послове уређивања попришта Битке на Сутјесци. Ова битка је сматрана највећим страдањем и највећом победом партизанских јединица током рата и имала је највиши статус у сећању на рат. На једном од простора битке, на Тјентишту у Босни и Херцеговини било је планирано подизање спомен комплекса који би се састојао од костурнице, једног централног споменика и великог броја мањих распоређених по широј околини на којој су се водиле борбе, зграде музеја и више других објеката за прихват посетилаца. Међутим, Одбор није могао сам да координише радове. Део послова на изградњи комплекса је договарао Централни одбор СБНОРЈ, као на пример радове на изради костурнице на Тјентишту, о чему је сачињен уговор између клесарске радионице Антона Шега из Сарајева и Централног одбора СБНОРЈ. Резултат тога је да је костурница за 5000 погинулих бораца са Сутјеске подигнута 1957. године. Крајем 1964. године формирана је Комисија за концепцију радова на обележавању битке на Сутјесци – Тјентиште како би се убрзао рад. Од 1968. године кренуло се са наставком уређења меморијалног комплекса на Тјентишту. Финансирање је прешло на Републичке власти БиХ, док је самим радовима руководио Национални парк „Сутјеска“. Идејне пројекте за дефинитивно уређење Трентишта спремио је Централни одбор СУБНОР-а. У следећих неколико година подигнут је централни споменик који је израдио Миодраг Живковић (свечано откривен 6. септембра 1971. године) и Зграда Информационог центра – Панорама битке на Сутјесци, са ликовном композицијом која представља саму битку, а коју је урадио Крсто Хегедушић, и исписаним именима око 6.500 страдалих бораца.⁹⁶⁷

⁹⁶⁶ АЈ – 297 I – 91; Н. Karge, *nav. delo*, 107-115.

⁹⁶⁷ АЈ – 297 I – 2 – 1971 - Извјештај о раду Председништва и комисија Saveznog odbora у времену од шестог конгреса до IV седнице Saveznog odbora, јануар 1971, 16; АЈ – 297 I – 7 – Материјали са VII седнице председништва SO SUBNOR одржане 27.1.1967г - Извјештај о раду у 1966 – 15, 17; АЈ – 297 I – 85 - 1969 г-0504-121/1 од 15.1.1969; исто, 1970 г - Комисија за negovanje revolucionarnih tradicija SUBNOR 0504-663/3 7.12.70 Извршном Вijeћу ВИН и Nacionalnom parku Sutjeska; АЈ – 297 II – 111 – материјали са осме седнице - Изградња меморијалног комплекса Битке на Сутјесци, на Тјентишту; Н. Karge, *nav. delo*, 141-159; ; О. Manojlović Pintar, *nav. delo*, 169-170.

У међувремену, средином шездесетих, Савезно извршно веће је донело одлуку да неће више финансирати подизање споменика или било какве прославе (осим када се ради о међународним обавезама уређења гробова страних држављана и сл.)⁹⁶⁸

Од преузетих обавеза за иностранство Одбор је успео да заврши постављање југословенског споменика на месту некадашњег концентрационог логора Маутхаузен. Током 1958. године постављено је спомен обележје које су урадили архитекта Братислав Стојановић и вајар Нандор Глид. Одбор је успео да приведе до краја припрему и постављање Југословенске изложбене поставке у Аушвицу, која је отворена 1963. године, као и Саксенхаузену која је постављена током 1964. године.⁹⁶⁹

Током шездесетих година у оквиру савезног СУБНОР-а је функционисао Савет за неговање револуционарних традиција. Он је практично наставио активности Одбора, пре свега што се тиче обележавања места битке на Сутјесци, али и других локалитета. Укидањем федералног финансирања уређење Јасеновца је постало сувише велики залогај за Савезни СУБНОР и он је све активности пребацио на СУБНОР Хрватске, а њему се прикључио и СУБНОР Босне и Херцеговине. То је резултирало отварањем спомен комплекса 1966. године и музеја у оквиру њега. Новац за уређење дале су Републике Хрватска и Босна и Херцеговина.⁹⁷⁰

Председништво и Секретаријат СО СУБНОРЈ су, на препоруку српског, хрватског и војвођанског СУБНОР-а, као и среских и општинских организација СУБНОР-а, током 1965. године донели одлуку да се треба обележити и Сремски фронт и да се почне са припремама и договорима за реализацију тог посла. У ту сврху, 1966. године, формиран је међурепублички Одбор за обележавање Сремског фронта, као самостално тело. У њега су ушли преставници савезног, хрватског, српског, босанскохерцеговачког, војвођанског, сремскомитровачког, шидског, винковачког и вуковарског одбора СУБНОР-а, а касније су им се прикључили и представници СУБНОР-а других република, срезова и општина, као и других организација.⁹⁷¹ Савезни

⁹⁶⁸ АЈ – 297 I –7 – Материјали са VI седнице председништва СО SUBNOR одржане 23.11.1966г - Стенографске beleške, 43.

⁹⁶⁹ АЈ – 297 I – 14 - Секретаријат председништва СО SUB NOR-а Југославије, 1964г – Информација о завршеним радovima око Југословенске меморијалне изложбе у музеју Saksenhauzen – DDR i Информација о Postavljanju stalne Југословенске изложбене поставке у спомен музеју Saksenhauzen – DDR.

⁹⁷⁰ АЈ – 297 I –7 – Материјали са VI седнице председништва СО SUBNOR одржане 23.11.1966г - Стенографске beleške – 43, 63.

⁹⁷¹ исто – 41-47; АЈ – 297 II – 307;

одбор није желео да буде организатор ове акције, али ју је иницирао и надгледао пошто је проглашена општејугословенском, због значаја који има ово место највеће борбе које су водиле јединице НОВЈ током рата. Финансирање свих активности долазило је пре свега од стране републичких и покрајинских извршних већа, а затим и од других заинтересованих страна, као што су скупштине општина или Државни секретаријат за народну одбрану.

За правим решењем за обележавање Сремског фронта се дуго трагало. Постојала је основна идеја да се то велико бојиште мора на неки начин обележити, пошто оно има везе са свим југословенским народима. О начину обележавања се дуго дискутовало и у оквиру СУБНОР-а (на свим нивоима, од савезног, па до месних одбора на простору где се Сремски фронт налазио), али и у оквиру других југословенских организација и делова власти. Расправљало се о томе да ли треба само уредити гробове палих војника, да ли их треба груписати или не, ако се групишу – где и као, на који начин уметнички обележити велики простор који је заузимао фронт. На крају гробови војника нису сконцентрисани на једном месту, него су уређена постојећа гробља на територији 14. општина на којима се Сремски фронт простирао.⁹⁷² За спомен обележје је, 1971. године предложено, а у следеће две године и дефинитивно одлучено да се подигне меморијални комплекс у атару села Адашевца у општини Шид. Био је припремљен Закон о финансирању радова на обележавању Сремског Фронта, а новац је требало да дође из Савезног буџета.⁹⁷³ Међутим, рад на реализацији се одужио и Спомен комплекс Сремски фронт је откривен тек 1988. године.

Током шездесетих година јавила се идеја да се треба обележити место погибије Бошка Бухе и подигне више обележја њему и осталим пионирима палим у НОБ. Ова акција је проглашена општејугословенском и у њој је учествовала цела земља, пре свега пионери који су дали највећи део од прилога за подизање свих спомен обележја. До 1971. године, у месту Јабука код Пријепоља, где је Бошко Буха погинуо, био је подигнут споменик Бошку Бухи, отворен Спомен дом у његову част (који је понео његово име) и обележено место његове погибије (садњом седамнаест борова, за његових седамнаест година, и постављањем спомен камена на том месту). У Пљевљима

⁹⁷² Тих 14. општина су: Сремска Митровица, Шид, Бели Манастир, Ђаково, Осијек, Славонски Брод, Валпово, Винковци, Вуковар, Жупања, Градачац, Бијељина, Брчко и Тузла.

⁹⁷³ АЈ – 297 II – 307.

је уређена његова гробница, а бисте су му подигнуте и у родној Доњој Градини и оближњој Вировитици.⁹⁷⁴ Након тога, 1973. године, у Комплексу „Бошко Буха“ у Јабуци подигнуте су и спомен бисте за још 8 страдалих бораца пионирског и омладинског узраста (по један из сваке републике и покрајине). С обзиром да је акција проглашена за општејугословенску, Савезни одбор СУБНОРЈ је пратио сва дешавања око овог комплекса.

Од 1970. године, рад на подизању споменика Централни одбор СУБНОРЈ је наставио преко Комисије за неговање револуционарних традиција. Комисија се трудила да добија податке о подигнутим споменицима од Републичких СУБНОР-а, а сама је покушавала да координира рад на подизању оних обележја која имају општејугословенски карактер. Међу њима су и даље били Сутјеска, Сремски фронт и Спомен комплекс посвећен Бошку Бухи у Јабуци, али им се придружује подизање Спомен дома у Кумровцу.

При републичким СУБНОР-има, као и покрајинским, месним и општинским, образовани су посебни одбори или комисије који су се старали о подизању спомен обележја. На пример, Комисије за: Петрову гору, Јасеновац, Стару Градишку, Каменско, Кумровец, Луков Дол...

* * *

Подизање спомен обележја је било предвиђено и спровођено скоро стопостотно за пале борце комунистичког устанничког покрета, њихове помагаче и цивилне жртве, али не и за друге који су се борили против окупатора. Иако су породице одржавале гробове својих рођака који су били четници, усташе, домобрани и други квинслинзи, држава није дозвољавала подизање споменика њима. Када је у српском селу Брезна локални свештеник подигао у цркви спомен плочу за страдале становнике тог села, на њу је уклесао и имена страдалих четника. То је изазвало револт не само Савеза бораца, него и других становника села, тако да су плочу разбили, а свештеник је због тога осуђен на затворску казну.⁹⁷⁵

⁹⁷⁴ АЈ – 297 II – F 111 – Šta smo uradili, šta treba da uradimo ...

⁹⁷⁵ М. Бергхолц, *Свештеник, спомен плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956*, у Спомен места – историја – сећања, ур. А.Павићевић, Етнографски институт САНУ, Београд 2009,

У близини Мионице, у борби против Немаца 1941. године (у периоду заједничких партизанско-четничких акција) погинуо је четнички командир Станоје Летица. Сахрањен је у порти мионичке цркве. Његова жена је 1956. године пожелела да му подигне споменик и обратила се Савезу бораца да он то финансира, сматрајући да на то има право с обзиром да је примала надокнаду од државе пошто јој је муж погинуо у борби против окупатора. Међутим, Савез бораца је одбио финансирање подизања споменика под образложењем да постоји много других партизана којима није подигнут споменик, па не треба дизати споменик ни једном четнику без обзира за његове заслуге у борби против Немаца. Сматрали су и да би се тиме створили политички проблеми у крају, јер се диже споменик четнику, а не и онима који су касније пали од четничких руку. У одговору којим је одбијено финансирање наводи се и да су његове заслуге ипак мање од заслуга оних првобораца који су се одазвали на позив партије да се укључе у борбу против фашизма, пошто је он у рат пошао као предратни активни поручник и отуда више спонтано – више војнички погинуо.⁹⁷⁶

Међутим, изузеци у смислу да се четници нађу на спомен обележју су били дозвољавани. Главни одбор СУБНОР-а Србије је Општинском одбору СУБНОР-а Ужичка Пожега, на питање да ли се на спомен плочу може ставити и име страдалог симпатизера НОП који је силом био мобилисан у четнике и у њима погинуо, одговорио: „...ми мислимо да то зависи колико је био у четницима, да ли је могао побећи од њих, је ли погинуо у борби и против кога или су га четници ликвидирали и на крају шта народ мисли о томе, како ће се то политички одразити“. Пошто Главни одбор није знао одговоре на та питања, оставио је Општинском одбору да сам донесе одлуку, имајући у виду написано.⁹⁷⁷

Било је дозвољено да се на спомен плочама нађу и имена људи који су страдали у заробљеништву, а у које су доспели као припадници старе југословенске војске током и непосредно након Априлског рата. Међутим, и приликом тога је требало да се води

42- 44; М. Бергхолц, *Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. године*, Годишњак за друштвену историју 1-3 (2007), 73.

⁹⁷⁶ АС - Ђ 115 – Ф 55 – 1062.

⁹⁷⁷ исто – 1248.

рачуна како се држао у заробљеништву, а ако се „лоше држао“ онда га није требало наводити на спомен обележјима.⁹⁷⁸

Иако је држава радила интензивно на подизању спомен обележја, и иако су се на већини њих редовно одржавале комеморације, стање споменика или гробља на којима су били сахрањени погинули војници или страдали цивили нису увек била у најбољем стању. Дешавало се да споменици пропадну, гробља зарасту у коров и слично.⁹⁷⁹ У томе видимо немогућност државе да наметне пожељно сећање, јер да је успела у томе, не би долазило до оваквих случајева запуштања разних спомен обележја.

* * *

Свечана откривања спомен обележја су коришћена као позорнице које, током читавог периода постојања Социјалистичке Југославије, политичари користе у дневно-политичке сврхе. На њима је било обавезно да говор одржи и неко из власти. Што је важнији био споменик, говор је држала личност која је била на вишој државној лествици. Тако је Тито присуствовао и говорио на откривању споменицима на Козари, Тјентишту и Кадињачи. У тим говорима се, поред истицања догађаја или личности која се обележава, говорило и о тренутној ситуацији у којој се замља налази, како спољнополитичкој, тако и унутарполитичкој. Ово је имало пропагандну сврху – да се прикажу резултати државне и партијске политике и да се обавести о будућим корацима власти или да се покаже због чега је социјализам у Југославији бољи од капитализма или социјализма у другим земљама. С обзиром на велики временски период и обиља тема о којима се говорило илустроваћемо наведену тезу са неколико примера.

У првим годинама после рата говорило се о обнови земље, обавезном откуп, извршењу петогодишњег плана, а највише о борби за спољне границе, односно припајање територија Јулијске крајине и Трста Југославији. Приликом подизања споменика борцима Црвене армије на говорима су истицане везе између југословенских и совјетских народа, како оне у прошлости, тако и оне учвршћене током рата.

⁹⁷⁸ исто – 1248.

⁹⁷⁹ М. Бергхолц, *нав.дело*, 67-71.

Исказивана је захвалност Совјетском Савезу за помоћ у ослобођењу и за помоћ у тренутној обнови земље.⁹⁸⁰

Приликом откривања споменика на Иришком венцу, 7. јула 1951. године, члан Политбироа ЦК КПЈ Моша Пијаде говорио је о значају прославе десетогодишњице устанка и наставка пута који је тада започет. Овај споменик је подигнут током сукоба са Информбироом и због тога је држава искористила церемонију свечаног откривања да поново изнесе своју одбрану на тврдње Совјетског Савеза да су комунисти у Југославији током рата сарађивали са окупатором, да је за ослобођење заслужна искључиво совјетска Црвена Армија итд. Истакао је да је борбу против окупатора спровео народ под вођством Комунистичке партије и да им то нико не може оспорити, па ни Совјетски Савез. Пијаде је у наставку рекао да је трогодишњи сукоб са Совјетским Савезом и његовим сателитским земљама заправо ослободио Југославију од Совјетског духовног ропства и омогућио јој да крене путем истинског социјализма, што јој је подигло углед у свету. Даље се осврнуо на тренутну ситуацију у земљи истичући да се улажу изузетни напори да би се остварили социјалистичка изградња и привредни напредак и да у томе треба да учествују сви становници.⁹⁸¹

Поводом двадесетогодишњице подизања устанка у Босни и Херцеговини, 27. јула 1961. године, на брду Шехитлуци код Бања Луке свечано је откривен споменик палим Крајишницима. После откривања, на великом народном збору говорио је Ђуро Пуцар Стари, председник Народне скупштине Босне и Херцеговине. Након дела говора о значају устанка и о догађајима који су претходили и следили подизању устанка, Ђуро Пуцар је причао о развоју Босне и Херцеговине у протеклих двадесет година, истичући позитивне резултате. На крају се осврнуо на актуелне француске војне интервенције у Алжиру и Тунису, изражавајући противљење према француским поступцима и поредећи их са поступцима Хитлерових фашиста у Југославији током рата. Изнео је да се Југославија залаже и бори за мир у целом свету, најављујући будући самит несврстаних у Београду као крупан прилог одржавању светског мира.⁹⁸²

⁹⁸⁰ *Освећен је споменик – захвалности Црвеноармејцима палим у борби за ослобођење Новог Бечеја*, Политика 09.10.1946, 2; *У селу Ритопеку, где су пре две године црвеноармејци преишли Дунав, подигнут је споменик палим борцима*, Политика, 18.10.1946, 3.

⁹⁸¹ *Можемо са сигурношћу да гледамо у будућност*, Борба, 08.07.1951, 1-2.

⁹⁸² *Босна и Херцеговина у устанку*, Борба, 28.07.1961, 1,4.

Шездесетих година XX века Југославија је ушла у вишеструку кризу. Привредна криза се огледала у успоравању привредног развоја, повећању броја незапослених и немогућности спровођења успешних реформи, док је политичка криза са собом носила преиспитивања карактера заједничке државе и њеног федералног уређења, што је резултовало јачом федерализацијом. На све то, у другој половини 60-их година, долази до поновног отварања националног питања. У таквој ситуацији је обележено тридесет година од избијања револуције. На прослави тог догађаја и откривању споменика на Сутјесци, 5. септембра 1971. године, говорио је председник Југославије Јосип Броз Тито. На почетку је одао почаст свим погинулим борцима и поново испричао о значају који је битка на Сутјесци имала за ток народноослободилачке борбе и коначно ослобођење две године касније. У том тренутку Титов говор имао је за циљ поновну одбрану улоге бораца НОВЈ у ослобођењу, пошто је то изнова било преиспитивано у иностранству. Надовезујући се на ову одбрану Тито упозорава на тренутну ситуацију у којој је братство и јединство угрожено и иступа против оних који покушавају да га наруше. На крају се осврнуо на светску монетарну и привредну кризу и рекао да она неће погодити Југославију, али да сами Југословени морају више да раде на стабилизацији привреде.⁹⁸³

Током 1979. године Југославија се налазила у привредној кризи као и већи део света у том тренутку. Те године, 23. септембра, откривен је нови меморијални комплекс на Кадињачи. Сходно значају битке на Кадињачи, која је означена као прва непријатељска офанзива и као догађај који је током целог рата био узор за пожртвованост у борби, главни говор је држао Јосип Броз Тито. Након дела излагања о догађајима око Ужица 1941. године, Тито се окренуо спољној политици Југославије, пошто, како је истакао, та политика управо служи слободи, напретку и независности Југославије, али и свих других народа. Осврнуо се на, недавно завршену, Шесту конференцију шефова држава или влада несврстаних земаља у Хавани потврђујући значај покрета несврстаних у борби за мир и напредак у целом свету. Након тога уследио је део говора о унутрашњој политици у ком је истакао напредак Југославије који је потврда исправности пута социјалистичког самоуправног развоја. Говорећи о економској и привредној ситуацији у земљи Тито је рекао да је много урађено да се

⁹⁸³ *Револуција траје – треба чувати њене тековине и борити се за њене циљеве*, Борба, 06.09.1971, 1,4.

изврши економска стабилизација и да привреда у првом делу године показује знаке веће производње. Тито говори оптимистички, без обзира што у говору признаје да постоје и одређени проблеми који спречавају спровођења договорених мера.⁹⁸⁴

Друштвене промене у огледалу подигнутих споменика

Посматрајући подизање споменика и спомен обележја у социјалистичкој Југославији можемо уочити два паралелна тока тог поступка. Први је чисто политички, зависан од идеологије и у њему је главни акценат на томе шта се обележава. Други ток је уметнички, нешто мање зависан од идеологије, и у њему је битан начин на који се обележавају место, догађај или личност(и). Ови токови су међусобно веома испреплетени, како хронолошки, тако и идеолошки, и садрже у себи две или више фаза,⁹⁸⁵ а за оба тока главна прекретница је сукоб Југославије са Информбироом. С обзиром на то да је подизање споменика било битно за државну идеологију и власт не треба сметнути с ума да су држава и партија током целог посматраног периода вршиле контролу приликом подизања најзначајнијих меморијала. На самом почетку постојања нове Југославије политички и уметнички ток су били директно дириговани од стране државе и партије. Са протоком времена утицаји владајућих кругова слабе, прво у уметничком, а затим и у политичком току.

Фаза I: 1945-1949. година

политички ток: Црвена армија

Разбијена током 1941. године, југословенска држава се током Другог светског рата поново формира и из њега излази са новим државним уређењем и политички ослоњена на Совјетски Савез. Пријатељство две комунистичке партије, две војске и две државе, али и захвалност за помоћ у ослобођењу, исказивани су и кроз подизање спомен обележја Црвеној армији. Са тим се почело још док рат није био готов обележавањем гробова црвеноармејаца споменицима, од којих су неки били

⁹⁸⁴ *Тито на Кадињачи, Септембар 1979*, Београд, s.a, 26-30.

⁹⁸⁵ Иако су одређени процеси споменичког обележавања Другог светског рата присутни током целог периода постојања социјалистичке Југославије, приказане фазе смо одредили према политичким и уметничким специфичностима подигнутих споменика и њиховим квантитетом, при чему су границе приказаних фаза дефинисане променама у једном од токова.

појединачни, а неки групни (костурнице). Гробнице црвеноармејаца су се нашле и на централним трговима неколико српских градова, укључујући и Београд, али и у многим другим мањим местима. Те локације постају својеврсна света места. Највећи споменици су подигнути у Мурској Сobotи (1945), Ритопеку (1946) и на Батини (1947). Споменик у Мурској Сobotи је био први монументалнији споменик подигнут у целој Југославији по ослобођењу. Њега карактерише и учешће руског архитекте Арочника у његовој реализацији (уз вајаре Бориса и Зденка Калина који су израдили скулптуре војника). Свечана сахрањивања војника Црвене армије и примерено одржавање њихових споменика су били потпуно у складу са званичном политиком државе. Жртва Црвене армије је представљана често већом од партизанске жртве, а у циљу лакшег прихватања новог уређења и што веће бољшевизације државе и друштва. Тиме се није исказивала само захвалност Црвеној армији, нити доказивало братство по оружју, већ и јединство у идеји. При томе се имала у виду идеја ослобођења од фашизма, али још више идеја о социјалистичком друштву. Није био редак случај да откривању споменика црвеноармејцима присуствују совјетске делегације, понекад са амбасадором СССР-а на челу.⁹⁸⁶

Слика 15 – Спомен костурница бораца Црвене армије у Ритопеку
(аутор фотографије: Ненад Лајбеншпегер, 3.8.2006)

⁹⁸⁶ више о споменицима Црвеној армији видети у: О. Manojlović Pintar, „*Široka strana moja rodna*“, *Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945*, Tokovi istorije, 1-2, Beograd, 2005, 134-143; Г. Милорадовић, *Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији*, Годишњак за друштвену историју, 1-3, Београд, 2007, 94-104.

У овом периоду подижу се и споменици за погинуле партизане. Из мноштва споменика издваја се гробница народних хероја, откривена 27. марта 1948. године, у оквиру београдског Калемегдана у коју су сахрањени народни хероји и чланови врховног штаба НОВЈ Иво Лола Рибар и Иван Милутиновић, први секретар СКОЈА, а други члан ЦК КПЈ. И овде имамо совјетски утицај пошто се ради о пресликавању совјетског примера сахрањивања уз зидове Кремља⁹⁸⁷.

уметнички ток: социјалистички реализам

Угледајући се на прву земљу социјализма Југославија се трудила да и сама спроведе одређену "бољшевизацију друштва". Преузимајући готова решења из Совјетског савеза Југославија је прихватила и социјалистички реализам у уметности. Сходно његовим доктринама, односно приказивању социјалистичких идеја у уметности, приказивана је и борба народа Југославије за ослобођење од фашистичке окупације, али и револуција спроведена у оквиру те борбе. Та соцреалистичка схватања су посебно била изражена у подизању споменика. У овој фази велики споменици обавезно садрже фигуре људи, пре свега бораца, који су најчешће у некој борбеној пози. Са друге стране на мањим споменицима, за које није било предвиђено да садрже неку скулптуралну представу, обавезна је била петокрака звезда на врху, која је као симбол Комунистичке партије јасно давала до знања посматрачима да је победа у рату извојевана под вођством Комунистичке партије. Заједничка карактеристика сва три поменута споменика подигнута црвеноармејцима су изразита вертикала, звезда петокрака на врху и слободно фигурално и/или рељефно приказивање бораца.

Фаза II: 1949-1952. година

политички ток: одбрана улоге Народно ослободилачке војске Југославије (НОВЈ) у ослобођењу

Раскид односа КПЈ и СКП(б) који је уследио 1948. године донеће нову фазу у политичком току и у политичкој употреби споменика, при чему се истовремено догодила и негација прве фазе. Сукоб са Информбироом је условио да се знатно умањи величање улоге Црвене армије и да се у први план истакну споменици подигнути у

⁹⁸⁷ Г. Милорадовић, *нав. дело*, 88-89, 99.

славу домаћих снага. Током 1949. године уклоњена је већина споменика црвеноармејцима – а посебно они на централним трговима. С обзиром на то да је у народу био изграђен култ херојства Црвене армије и поштовања њихових гробова и споменика, требало је народу дати нове култове. Тако је у гробници народних хероја у Београду, поред Иво Лоле Рибара и Ивана Милутиновића, 1949. године, сахрањен Ђура Ђаковић, организациони секретар КПЈ кога је полиција убила пре рата. На месту на ком су били сахрањени припадници Црвене армије на београдској Славији сахрањен је Димитрије Туцовић, српски социјалдемократа из XIX/XX века, и над гробом је подигнута његова биста. У истој години подижу се гробнице народних хероја у Љубљани и Сарајеву. Истицањем својих хероја и значаја социјалистичке и комунистичке прошлости на простору Југославије одговарало се на нападе Совјетског Савеза и слала јасна порука да комунизам и ослобођење нису дошли са Совјетском војском, него су имали свој развој на овој територији⁹⁸⁸. Транслацију слављења једних хероја на величање других можемо видети и на примеру најзначајнијег споменика подигнутом Црвеној армији на Батини у Хрватској, делу Антуна Аугустинчића. Током сукоба са Информбироом овај споменик пада у други план, а његов пандан, који је израдио Сретен Стојановић, подиже се 1951. године на Иришком венцу⁹⁸⁹. Сличност ова два споменика је изузетно велика. Оба су пратила основне постулате соцреализма, пре свега у монументалности, а затим у реалистичном стилу. Оба се састоје од изузетно високог постамента на који је постављена женска фигура, на совјетском *Победа*, на југословенском *Слобода*, и оба у подножју садрже фигуре бораца - совјетски војнике Црвене армије, а југословенски војнике НОВЈ. Разлика у фигурама је испољавала и очигледну идеолошку разлику – док је први споменик славио успехе Црвене армије, други, истина подигнут у славу бораца из Војводине, истицао је аутохтоност народног устанка и југословенске револуције.

уметнички ток: социјалистички реализам

Уметнички ток у овом периоду остаје непромењен с обзиром на то да је Југославија и поред сукоба са осталим комунистичким земљама наставила да се развија по комунистичким постулатима. Ипак, одређене друштвене промене које настају услед

⁹⁸⁸ Обележавање револуционарне прошлости је започето раније, али кулминира услед сукоба са Информбироом.

⁹⁸⁹ О. Манојловић Pintar, *nav. дело*, 143; Г. Милорадовић, *нав. дело*, 100.

сукоба условиле су и измене у начину обележавања Другог светског рата, али то већ представља следећу фазу.

Фаза III: 1952-1960. година

политички ток: слављење НОБ и револуције

Као што смо навели, сукоб са Информбироом је утицао да фокус обележавања постане, пре свега, југословенски борац, па се тако политички ток у овој фази препознаје по слављењу НОБ и револуције.

уметнички ток: социјалистички реализам и појава социјалистичког естетизма

Сукоб са Информбироом је условио да се одступи од слепог праћења пута којим је ишао Совјетски савез и да се пронађе свој пут у социјализам. Истовремено се, услед потраге за новим привредним партнерима, дешавају и одређене либерализације у друштву, које настају под притисцима запада и као услови за добијање помоћи. Догматизам се смањује, а са тим и стеге у култури. У таквој друштвеној клими се јавља социјалистички естетизам који карактеришу пасивност, неутралност и компромис према стварности⁹⁹⁰, а који (донекле) представља повратак модернизму. Основни облик изражавања у споменичкој архитектури и скулптури су постале разне геометријске форме у којима је био битан естетски утисак који су остављале. Естетизам се најтеже пробио у израду меморијалних архитектонских дела и скулптура, с обзиром на то да је овај вид деловања био најдиректније повезан са идеологијом. Идеолошки утицај власти није нестао, али су форме за исказивање тих идеја постале мање детерминисане, тако да су вајари и архитекте били слободни да искажу своје уметничке експресије чак и у ситуацијама када је требало представити нешто што је било значајно за владајућу идеологију, као што су споменици НОБ-у и револуцији.

Први значајнији споменик подигнут у маниру социјалистичког естетизма је Споменик Јеврејским жртвама на Јеврејском гробљу у Београду. Ово дело Богдана Богдановића је откривено 1952. године, а подигнуто је на приватну иницијативу Савеза јеврејских општина. Соцреалистичка скулптура је и даље преовлађивала, а

⁹⁹⁰ Више о естетизму у уметности и архитектури видети у: J. Denegri, *Pedesete: teme srpske umetnosti*, Нови Сад, 1993, 104-110; M. R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka, od istoricizma do drugog milenijuma*, Београд, 2003, 148-210.

социјалистички естетизам се лагано пробијао, да би пред крај седме деценије двадесетог века почео да хвата замах. Гранична година, у којој долази до промене улога, бар када говоримо о већим споменицима, је 1960. година. У тој години, која је претходила прослави двадесетогодишњице подизања устанка против окупатора, број споменика у разним геометријским формама већи је од соцреалистичких. Те године се подижу и откривају Спомен гробље у Сремској Митровици Богдана Богдановића, Споменик Храбрима у Оштрој код Чачка Миодрага Живковића и споменици Војина Бакића: Споменик Ивану Горану Ковачићу у Луковдолу и Споменик револуцији у Ваљевоу на ком је представљен народни херој Стеван Филиповић.

Фаза IV: 1961-1981. година

политички ток: слављење НОБ и револуције, обележавање жртава

Привредни и економски раст кроз који је Југославија пролазила педесетих година, све већа временска разлика од краја рата и стасавање генерација које нису осетиле рат условили су да се све више са скромних обележја у виду спомен-плоча, биста и мањих споменика прелази на монументалне споменике. На тај начин партија је желела да израженије прикаже народноослободилачку борбу. У овом периоду приметно је и веће обележавање цивилних жртава у односу на раније периоде. С обзиром на то да се радило о жртвама које нису са собом носиле велики идеолошки потенцијал, као што су то чинили пали борци, у овоме се може препознати ново попуштање власти у идеолошкој индоктринацији југословенске заједнице.

уметнички ток: социјалистички естетизам

Са обележавањем двадесетогодишњице револуције монументална меморијална скулптура доживљава својеврстан бум. Те, 1961. године, подижу се Споменик у Прилепу – Могила непобеђених Богдана Богдановића, Споменик Стрељаним ђацима у Крагујевцу Миодрага Живковића, Споменик палим крајишницима у близини Бања Луке Антуна Аугустинчића, фигура Јосипа Броза Тита у Титовом Ужицу Фране Кршинића и многи други. Интензитет подизања споменика је највише био изражен у првој половини седме деценије XX века, да би се постепено смањивао све до првих година осамдесетих. Међу свим подигнутим споменицима посебно се истичу они у маниру социјалистичког естетизма са снажним ауторским печатима, пре свих дела Богдана Богдановића, Војина

Бакића и Душана Цамоње, али и они са најјачим идеолошким порукама (које се нису читале увек из самог облика споменика, већ из потреба за њиховим подизањем) као Споменик на Тјентишту Миодрага Живковића.

Монументалност спомен простора није се огледала само у величини централног споменика, већ често и у величини простора на ком се налази меморијални комплекс. То се најбоље види у делима Богдана Богдановића (Слободиште у Крушевцу и Партизанска некропола у Мостару). Утисак висине у овим случајевима замењен је утиском пространства. Владајућа идеологија прихвата ово пошто у оба случаја величина говори о жртви: велики простор – велике жртве, како квантитативно тако и квалитативно.

Након периода који истражујемо препознајемо **фазу IVa** која је трајала од 1982. до 1991. година. Током ње, а после смрти Јосипа Броза Тита, политичка ситуација у земљи се полако мења, а прокламовано братство и јединство има све мање присталица. **Политички и уметнички ток** остају исти као у претходне две деценије, али приметно је смањење интензитета подизања споменика.

Табела број 1. Приказ фаза и токова у подизању споменика НОБ-у

фаза	политички ток	уметнички ток
I (1945-1949)	Црвена армија	социјалистички реализам
II (1949-1952)	одбрана улоге НОВЈ у ослобођењу	социјалистички реализам
III (1952-1960)	слављење НОБ и револуције	социјалистички реализам и појава социјалистичког естетизма
IV (1961-1981)	слављење НОБ и револуције, обележавање жртава	социјалистички естетизам
IVa (1982-1991)	слављење НОБ и револуције, обележавање жртава	социјалистички естетизам

* * *

Обележавање братства и јединства народа и народности Југославије кроз подизање споменика појава је која ни у једном временском периоду није одскочила да би била сврстана у посебну фазу, али је била присутна током целог периода постојања друге Југославије.

Поводом прве годишњице ослобођења Сарајева, 1946. године, у његовом центру је постављена спомен плоча и упаљена вечна ватра. Спомен плоча је подигнута у част ослободиоцима и наглашавала је заједничку борбу Срба, Хрвата и Муслимана. На овај начин обележено је ослобођење, али и почетак изградње новог социјалистичког друштва под вођством комуниста, друштва које је изграђено на темељима братства и јединства, односно на заједничкој борби Срба, Муслимана и Хрвата.⁹⁹¹ Посебан пример је и споменик у селу Ландовица, на путу Призрен-Ћаковица, који је подигнут 1963. године на месту стрељања Боре Вукмировића, Србина и Рамиза Садикова, Албанца, двојице чланова КПЈ који су постали симбол братства и јединства и заједничке борбе свих народа, не само Косова и Метохије, него и целе Југославије. Њихово ангажовање током рата, заједничка борба и заједничка смрт означавали су да је суживот могућ.

* * *

Како је подизање споменика СФРЈ препознала као одлично поље за пропаганду своје политике и с обзиром на чињеницу да је велика већина историјских места и историјских догађаја већ била обележена, у каснијим годинама се приступило поновном обележавању на неким местима. Тако су се подизали нови споменици на Тјентишту, Петровој гори, Козари, Кадињачи, Гаравицама у Босни, Јајинцима у Београду, Шумарицама, на простору Батинске битке, Столицама код Крупња, Чачалици, Гробљу ослободилаца Београда итд.

Музеји

Пред сам крај рата, кад је већи део земље већ био ослобођен, нова југословенска народна власт је започела и рад на прикупљању материјала из НОБ ради формирања будућих музеја у којима би се представила историја НОБ и револуције. Требало је да ти

⁹⁹¹ А.Čusto, *Kolektivna memorija grada - vječna vatra i Spomen park Vraca*, Historijska traganja, 1, (2008), 108-109.

музеји имају културни, научни и васпитни значај - да чувају успомену на НОБ и револуцију и упознају младе са њима и њиховим значајем. Такође, требало је да музеји чувају и гаје успомену „на народне хероје и жртве фашизма, на јунаштво и пожртвовање нашег народа у ослободилачком рату“.⁹⁹²

Да би се музеји отворили и имали шта да прикажу, прво је требало сакупити и материјална сведочанства о рату и његовим херојима и жртвама. Повереништво просвете ЗАВНОХ је, 9. фебруара 1945. године, наложило народноослободилачким одборима да сакупљају материјале из НОБ. Убрзо после тога, 14. марта 1945. године, и Министарство просвете ДФЈ је упутило захтев свим републичким министарствима просвете да организују прикупљање материјала о НОБ-у.⁹⁹³ Повереништво за народну просвету Председништва ЗАВНОБИХ је почетком априла донело одлуку да се оснује „Институт за прикупљање грађе за историју народно-ослободилачке борбе“. Међутим, он никад није заживео. На самом почетку Повереништво није успело да нађе никог стручног ко би био на његовом челу.⁹⁹⁴ На основу добијених инструкција, народноослободилачки одбори су започели са прикупљањем различитог материјала који је сведочио о НОБ и другим догађајима током рата.

Одмах по ослобођењу Београда, председништво АСНОС-а је затражило од Врховног штаба НОВ и ПОЈ да се сачува део онеспособљеног оружја Црвене армије. Касније је и Повереништво за просвету Србије тражило од Генералштаба ЈА да се прикупљање предмета за Војни музеј у Београду врши и у војним јединицама. Начелник Генералштаба Арсо Јовановић је, 25. марта 1945. године, наредио и да се прикупљају разна документа, рачунајући и фотографије и штампу. Међутим, саме војне јединице нису ревносно приступиле тим задацима, па је део онога што је могло бити сачувано био изгубљен или заборављен. Јединице на фронту су заплењени материјал од непријатеља, који није био наоружање и храна, најчешће уништавали, задржавали за

⁹⁹² D. Koјović, *Muzeji revolucije kao muzeji najnovije istorije, doktorska disertacija*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino, Ljubljana 1983, 61.

⁹⁹³ Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената. Књига 1*, Архив Југославије, Београд 2009, 52, 245-246; Р. Франковић, *Четврт stoljeća Muzeja revolucije naroda Hrvatske (1945.-1970.)*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, година XIX, број 6 (1970), 6.

⁹⁹⁴ Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 52, 245-246; *Polu stoljeća Instituta za istoriju*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2009, 8.

себе или узимали за поклоне руководиоцима партије и НОВЈ.⁹⁹⁵ У каснијим годинама, Војни музеј је организовао обиласке борбених попришта и места на којима су се налазиле радионице оружја, болнице, команде и слично, и на тај начин попуњавао свој фонд.⁹⁹⁶

У активности сакупљања материјала из НОБ укључио се и СБНОР Југославије, по његовом оснивању (30. септембар 1947). Од 1948. године при СБНОР-овим одборима на разним нивоима (од савезног, преко земаљских до средњих и градских) формиране су секције за прикупљање историјског материјала.⁹⁹⁷

Требало је сакупљати оригинална документа, публикације, уметничка дела, фотографије, оружје и разне предмете: војну опрему, личне ствари, заставе, ознаке, итд, али и изјаве учесника у рату. Посебно су били од значаја лични предмети народних хероја, првобораца и истакнутих руководилаца. Поред материјала о самој борби, требало је прикупити и материјал о злочинима окупатора и њихових помагача: карактеристичне предмете, фотографије и писане документе, а нарочито „оригиналне кољашке каме које су употребљавали усташе и четници“.⁹⁹⁸ Сакупљени предмети су требали да сведоче о величини спроведене борбе против окупатора, али и домаћих издајника. Посебно напомињање *кама*, сведочи о потреби постојања материјалних доказа о издајству неких Југословена, што је било и у сврху обрачуна са унутрашњим политичким противницима, о чему смо већ писали. Сматрано је да и сваки најмањи предмет везан за борбу представља драгоценост која се мора спасти као документ тешких борби, напора и жртава на којима се изградила нова Југославија. Поред тога, требало је израдити карте места на којима су вођене борбе и сликати значајна места НОБ. За сакупљање података био је припремљен и посебан *Упитник за преузимање података и предмета из народно-ослободилачке борбе и старих ратова*, који је израдио Војни музеј.⁹⁹⁹

⁹⁹⁵ АС – Г 183 (Министарство просвете) – 2 – 1945 – 953; П. Лажетић, А. Радовић, *Војни музеј Београд*, Медија центар „Одбрана“, Војни музеј, Београд 2013, 66-68; П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2014*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2015, 158-161.

⁹⁹⁶ П. Лажетић, *нав. дело*, 224-227.

⁹⁹⁷ *Drugi kongres Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Crvena Zvezda, Beograd 1951, 22.

⁹⁹⁸ АС – Ђ 115 – 63 – Резултати сакупљања историјског материјала - СБНОР Земаљски одбор О бр. 1546, 18.6.1949, Упитник за преузимање података и предмета из народно-ослободилачке борбе и старих ратова, објашњење.

⁹⁹⁹ АС – Ђ 115 – 31 – I – Земаљски одбор Савеза бораца НОР Србије бр. 3286, 22.10.1949; АС – Ђ 115 – 63 – Резултати сакупљања историјског материјала - СБНОР Земаљски одбор О бр. 1546, 18.6.1949; АС – Г-

У поменутом Упитнику, чији изглед доносимо у Прилогу 6, требало је дати назив и врсту предмета и његов историјат – предратни (уколико га има), ратни и послератни. Најважнији сегмент тог историјата је била његова ратна судбина – у чијим рукама је био и на који је начин употребљаван. Уколико се радило о оружју, било је битно дати и информације о корисности његовог дејства у борби, преглед борби у којима је употребљавано, па и његов ратни пут.¹⁰⁰⁰

Резултати рада СБНОР-а Србије, односно његових среских и градских одбора који су тај посао спроводили на терену, брзо су били видљиви, али је било и недостатака. Неки одбори су успели да сакупе знатну количину историјског материјала из НОБ, па чак и да организују изложбе о НОБ са њима. Међутим, већи део одбора није добро радио – није сакупио много материјала, оно што је сакупљено није разврстано и вредновано, а постојао је и проблем неадекватног смештаја сакупљеног материјала. Да би се ситуација поправила Земаљски одбор СБНОР Србије је иницирао активирање Секција за прикупљање историјског материјала при одборима и организовано такмичење у сакупљању материјала између срезова, односно градова, и појединаца.¹⁰⁰¹

Такмичење је било предвиђено да траје од 1. новембра 1949. године до 28.2.1950. године, а за најбоље су биле предвиђене јавне похвале.¹⁰⁰² Резултат такмичења, и уопште целе акције која је настављена током 1950. године, био је позитиван. Током наведене године, сакупљено је око 12.000 историјских предмета, докумената и фотографија. Пре тога, организације савеза бораца на територији Србије успеле су да сакупе око 5.000 историјских предмета, докумената и фотографија.¹⁰⁰³ У Хрватској је СБНОР, до 1951. године, сакупио 30.000 историјских докумената, а до 1957. године

183, исто; П. Лажетић, *нав. дело*, 224-225; Видети и прилог 6 овог текста и на његовом крају објашњење које предмете треба сакупљати.

¹⁰⁰⁰ АС – Ђ 115 – 73 - Упитник за преузимање података и предмета из народно-ослободилачке борбе и старих ратова.

¹⁰⁰¹ АС – Ђ 115 – 31 – I – Земаљски одбор Савеза бораца НОР Србије бр. 3286, 22.10.1949.

¹⁰⁰² исто; Тачке за такмичење у прикупљању историјског материјала из НОР.

¹⁰⁰³ АС – Ђ 115 – 65 – 1951. година – извештаји о раду - *Izveštaj o radu organizacije Saveza boraca NO rata Srbije u toku 1950 godine.*

преко 80.000.¹⁰⁰⁴ У једном извештају СБНОР-а Словеније наводи се да је током 1951. године сакупио 33.304 докумената и материјала из НОБ.¹⁰⁰⁵

Међу документима које су сакупили народни одбори и савези бораца налазиле су се и фотографије са разних стратишта (нпр. стрељани у Вуковару, обешени у Панчеву...), фотографије бораца (посебно народних хероја), лични предмети погинулих бораца или стрељаних цивила, предмети израђивани у логорима, листови, чланци и зидне новине настали у логорима, непријатељски прогласи и објаве о стрељањима...¹⁰⁰⁶

Материјали које смо навели су сведочили о жртвама рата, и војним и цивилним.

Од сакупљених матерњих су организоване изложбе, а затим су предавани надлежним музејским или архивским установама, као и историјским институтима. Међутим било је и случајева да неки одбори СБНОР-а нису желели да предају оно што су прикупили, него су га задржавали код себе.¹⁰⁰⁷

Поред сакупљања предмета, музеји су до експоната долазили и тако што су их добијали на поклон, или су их откупљивали.

* * *

Док је рат још трајао организоване су и прве изложбе сакупљеног материјала. Тако је пред сам крај рата, 6. маја 1945. године, Окружни ЈНОФ отворио у Чачку изложбу фотографија о НОБ и злочиначком раду окупатора и његових помагача. Ова изложба је била подељена на неколико делова. У првом делу су били снимци са сахране првоборца др Драгише Мишовића и снимци народних хероја Ратка Митровића и Драгана Јевтића. Други део је приказивао буђење устанка у том крају. Трећи део су чинили снимци четника, недићеваца и љотићеваца са Немцима, лешеви жртва четничког покоља и четничка кама (којом је заклано 178 родољуба). Четврти део је

¹⁰⁰⁴ АЈ – 297 I – 24 - *Izveštaj Glavnog odbora Saveza boraca NO rata Hrvatske u 1951g, 4; АЈ – 297 I – 24 - Izveštaj Glavnog odbora Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske o radu Saveza između drugog i trećeg kongresa (1951-1957), Zagreb 1957, 33.*

¹⁰⁰⁵ У поређењу са сакупљеним материјалима у Србији и Хрватској овај број изгледа превелик за годину дана, отуда се можда ради о броју материјала сакупљених и претходних година. АЈ – 297 I – 27 – Словенија - Годишњи извештаји – Извештај о раду Главног одбора Савеза бораца НО рата Словеније у 1951 години.

¹⁰⁰⁶ ИАБ – 990 (Срески одбор СБ НОР-а среза Земун) – 70 – 1948-1957 материјали о прикупљеној историјској грађи на подручју Београда.

¹⁰⁰⁷ АЈ – 297 I – Ф 2 - *Stenografske beleške sa II plenuma Glavnog odbora SB NOR-a Jugoslavije, 4; исто – 24 - Izveštaj Glavnog odbora Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske o radu Saveza između drugog i trećeg kongresa (1951-1957), Zagreb 1957, 33.*

приказао немачка паљења Горњег Милановца и других места. У подруму су биле још две просторије. У једној је приказана затвореничка соба бањичког логора, а у другој Немци, „њихове слуге“ и њихове жртве.¹⁰⁰⁸

Од 16. марта до 23. априла 1946. године, укупно 38 дана, на Калемегдану у Београду била је постављена изложба коју је приредила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Преко хиљаду фотографија и докумената о злочинима тада је видело 53.962 особе. Приближно исти број је касније видео ову изложбу и у Сарајеву, Загребу, Љубљани и на Цетињу, а била је приказана и у Крагујевцу, Краљеву, Ћуприји и Нишу.

Земаљска комисија Босне и Херцеговине је такође била приредила једну изложбу. Њу је у 9 градова те републике и Дубровнику видело преко 50.000 људи у периоду новембар 1945 - фебруар 1946. године.¹⁰⁰⁹

Војни музеј је 1951. године уприличио изложбу „Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945“, поводом десетогодишњице НОБ, али и у тренуцима сукоба са Информбироом. Због тога је она имала двоструки значај: обележен је важан јубилеј, а у оквиру одбране од напада ИБ-а на додатан начин је представљен југословенски отпор нацизму и фашизму. Изложба је била импозантна (на 50.000m², уз макете неких бојишта и објеката), постављена на отвореном простору Горњег града Београдске тврђаве. На њој су били приказани и злочини окупатора. Део тог приказа је била људска фигура окружена ланцима и бодљикавом жицом која је дочаравала страдања у логорима, док су имена неких логора била исписана на дрвеним путоказима. Изложбу је за два месеца видело више од 630.000 посетилаца.¹⁰¹⁰ СБНОР, Народни Фронт и друге масовне организације добиле су упутства да организују масовне посете овој изложби.¹⁰¹¹

Изложбе сакупљеног материјала и Музеји НОБ су, према добијеним упутствима, отварање на значајне датуме из самог рата. Тако је поводом Дана устанка у Србији, у Чачку, 6. јула 1950. године, отворена изложба материјала из НОР, а у центру Београда,

¹⁰⁰⁸ У Чачку је отворена изложба фотографија о народној борби и злочиначком раду окупатора и њихових помагача, Политика, 8. мај 1945, 4.

¹⁰⁰⁹ М. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, 68-69.

¹⁰¹⁰ П. Лажетић, А. Радовић, *нав. дело*, 72; П. Лажетић, *нав. дело*, 181-187.

¹⁰¹¹ АС – Ђ 115 – 98 – 1951г. – prepiska - ЦО СБНОР бг бр. 766, 21.8. 1951.

у највећим изложбама, били су изложени слике и предмети, а међу њима и слике погинулих руководиоца НОБ Београда.¹⁰¹² У години прославе десетогодишњице устанка (1951) у Србији је било приређено 49 изложби,¹⁰¹³ у Македонији 7,¹⁰¹⁴ а у Словенији 29.¹⁰¹⁵ Музеј града Београда је двадесетогодишњицу ослобођења Београда обележио изложбом „Београд - двадесети рођендан слободе“, а тридесетогодишњицу устанка народа Југославије изложбом „Београд 1941 – непокорени град“.¹⁰¹⁶

Оцењено је било да су изложбе значајне „по томе што су на један веома привлачан начин оживљавале сећање на дане борбе са документима и експонатима које су многи људи по први пут у животу имали прилике да виде.“¹⁰¹⁷

Различите изложбе о НОБ су отворане скоро сваке године у разним местима Југославије. Неке су биле краткотрајне и/или постављене на једном месту, док су неке трајале по неколико месеци или путовале по целој Југославији.

СБНОР Југославије је, у заједници са историјским музејима република и покрајина, 1976/77. године организовао велику изложбу под називом “Антифашистичка борба Југословена у бившим фашистичким затворима и концентрационим логорима за време II светског рата у делима ликовних уметника”. Изложба је отворена 9. октобра 1977. године у Скопљу, а после тога је била у Приштини, Титограду, Сарајеву, Љубљани, Загребу, Новом Саду и Београду. Изложба је приказивала ликовне радове настале у логорима током рата, као и оне настале по његовом крају, али са мотивима из логора и затвора. Била је намењена пре свега младима, са циљем да им и на овај начин укаже на број жртава и цену којом су плаћене слобода и независност, и са поруком да се само борбом против нових појава фашизма може учинити да се страхоте концентрационих логора више никад не понове. Међу изложеним уметничким делима, налазила су се и она са следећим називима: Масакр; Стрелјање; Јама; Логораш;

¹⁰¹² АС – Ђ 115 – 31 – XXVI – (извештај о прослави 7. јула у Чачку); исто, XXVIII (извештај о прослави 7. јула у Београду).

¹⁰¹³ АС – Ђ 115 – 33 – Извештај о раду организације Савеза бораца НОР Србије у периоду од II до III Конгреса Савеза бораца, јануар 1955, 21; исто – 36 - Материјал са II пленума Главног Одбора Савеза бораца НОР Србије одржан 31.1.1956 - Реферат друга Бошка Крстића о раду организације Савеза бораца; АЈ – 297 I – Ф 23 – Извештај о раду орг СБНОР С у периоду од другог до трећег конгреса (Савеза бораца југославије), 24.12.1954г, V 2,

¹⁰¹⁴ АЈ – 297 I – 24 - Извештаји - Извештај о раду Главног одбора СБНОР Македоније у 1951. години.

¹⁰¹⁵ АЈ – 297 I – 27 – Словенија - Годишњи извештаји – Извештај о раду Главног одбора Савеза бораца НО рата Словеније у 1951 години.

¹⁰¹⁶ 70 година Музеја града Београда, Музеј града Београда, Београд 1973, 33.

¹⁰¹⁷ Treći kongres Saveza boraca Narodno-oslobodilačkog rata Jugoslavije, Crvena Zvezda, Beograd 1955, 127

Логораши; Таоци; Рањени логораш; Вјешање осуђеника; Телија смрти; Капија смрти; Интерниранец; Злочини фашиста; Последње жртве Јасеновца и Градишке; Одношење тифусара; Извођење омладине на стрељање; Злочини фашиста 1941/45; Вешање у логору; Споменик ропству; На носилима; Стрелиште; Крваве степенице.... Помињу се и имена многих логора, затвора и стратишта: Бањица, Јасеновац, Саксхаузен, Матхаузен, Дахау, Мамула, Стар Градишка, истражни затвор у Новом Саду, јама Топуско, јама Камижа Вис; Appello – logor u Coropolliju Italija; gospićki Stokhaus, Flossenbug, логор Клос у Албанији, логор Кавала, Логор смрти Бегуње, логор из Приштине; Треблинка...¹⁰¹⁸

Не постоје подаци који би нам рекли колико је тачно изложби о НОБ и уопште ратном периоду било организовано у Југославији у периоду који истражујемо. До њих се вероватно неће никад ни моћи доћи с обзиром на то да неке институције немају сачуваних података о првим годинама своје музејске и/или излагачке делатности. Постоје неки парцијални подаци, па је тако између 1951. и 1955. године у Југославији било организовано „196 изложби [,] у Србији 59, Хрватској 17, Словенији 69, БиХ 23, Македонији 26, Црној Гори 12“. У овај број изложби о НОБ нису урачунате изложбе које су урадили припадници ЈНА.¹⁰¹⁹

У оквиру своје пропаганде у иностранству, Југославија је организовала и изложбе у којима је приказивала своју борбу, њене жртве, као и жртве настале у злочинима окупатора и њихових помагача. Навешћемо само три. Током 1947-1948. године по више земаља источне Европе шетала је изложба фотографија „Југославија у изградњи“ која је садржала и део који приказује НОБ.¹⁰²⁰ Изложба „Југословенско ликовно стваралаштво у НОБ 1941-1945“ била је приказана у Москви, Минску и Берлину током 1965. године. На њој је представљено 38 аутора са 143 рада и 26 листова илустрација „Јаме“.¹⁰²¹ Слична изложба, под називом „НОБ у делима ликовних

¹⁰¹⁸ АЈ – 297 II – 304 – *Antifašistička borba Jugoslovena u bivšim fašističkim zatvorima i koncentracionim logorima za vreme II Svetskog rata u delima likovnih umetnika.*

¹⁰¹⁹ Презентовани бројеви су пренети из изворног материјала. Међутим, постоји грешка у сабирању. Збир републичких извора даје број од 206 изложби, док је у документу написано да их је било 196. Како нисмо сигурни да ли је грешка у коначном броју, или у броју неке-их републичких изложби, оставили смо све бројеве онако како су наведени у изворном материјалу. *Treći kongres Saveza boraca Narodno-oslobodilačkog rata Jugoslavije*, 127.

¹⁰²⁰ ДАМСП, ПА – 1948 – Ф 29 - д.1; исто, Ф 128 – д.10, д.16, д.17.

¹⁰²¹ ДАМСП, ПА – 1966 – Ф 87 – д.1 – 416850, – Комисија за kulturne veze sa inostranstvom, Izveštaj o radu u 1965. godini, Beograd, marta 1966, 29.

уметника Југославије“ са 40 слика и 25 графика је седамдесетих година путовала светом и била приказана у Монголији, Мексику, Кини, Куби, Мароку, Алжиру, Ираку и Анголи.¹⁰²²

Међутим, у југословенском представљању иностраној јавности, изложбе о НОБ су понекад биле претпостављене другим облицима пропаганде. Један од примера је рад на припреми изложбе „Ослободилачка борба југословенских народа 1941-1945“ која је требала да буде организована у Паризу крајем шездесетих година. Разматрајући одговарајући концепт изложбе југословенска амбасада у Паризу и Државни секретаријат за иностране послове су одбацили идеју да та изложба буде велика, репрезентативна и скупа. Иако су навели да би без сумње она била корисна политички и пропагандно, оценили су да уложена финансијска, материјална и друга средства не би дали стварних резултата, пошто су такве изложбе недовољно посећене. Навели су да се пропагандни успех боље постиже другим средствима, као на пример играним филмовима, али и да: „interesi razvoja uzajamnih odnosa u celini, ne samo političkih i kulturnih, nego i ekonomskih, ukazuju na potrebu da se francuska javnost upućuje, pre svega, na pitanje savremenog života i razvitka SFRJ i da prvenstveno u te svrhe ulažemo sredstva. Činjenica je da baš pomanjkavanje saznanja i informacija o našem društveno-političkom uređenju predstavlja svojevrsnu zapreku razvoju uzajamnih, naročito ekonomskih odnosa“. На крају је Државни секретаријат предложио једну мању, добро компоновану, изложбу о НОБ која би могла да буде изложена и у другим местима Француске.¹⁰²³ Међутим, изгледа да до изложбе на крају није ни дошло.

Југославија је своје интересовање показала и за сталне изложбе у оквиру музеја на просторима некадашњих нацистичких логора у иностранству. Обраћајући пажњу на целокупне поставке у тим музејима, југословенски представници су скретали пажњу уколико би приметили да се југословенска борба негде не приказује на исправан начин или се уопште не помиње. Један од примера је музеј у логору Равенсбрик. У интернационалном делу музеја, постојао је пано са фотографијама жена из разних земаља које су ту биле затворене. Међутим, није било ниједне Југословенке. На дату примедбу на то, музеј је изразио спремност да постави фотографију, уколико им је

¹⁰²² ДАМСП, ПА – 1974 – Ф 103 – О д.3 – л. 120, 3; исто – 1977 – Ф 62 – д.11 – л. 713;

¹⁰²³ ДАМСП, ПА – 1968 – Ф 72 – д.3 – 435561;

југословенска страна достави. Убрзо је из Југославије стигао негатив са ликом Вере Павловић, чланицом КПЈ која је крајем априла 1945. године убијена и спаљена у том логору.¹⁰²⁴ На основу негатива, урађена је фотографија којом је употпуњен наведени пано.

У оквиру музеја на местима некадашњих логора Аушвиц, Равенсбрик, и Саксенхаузен Југославија је приредила своје изложбене поставке у просторијама које су јој, као и другим земљама, биле уступљене у ту сврху. Поред приказа страдања Југословена, на изложбама је приказиван и рад комунистичког покрета отпора у логорима, као и развој НОБ у Југославији. У својим запажањима тих изложби, СУБНОР је захтевао да се више истиче рад покрета отпора.¹⁰²⁵

* * *

Веома брзо по завршетку рата приступило се и отварању првих музеја који су требали искључиво да представљају НОБ и револуцију. Већ 1945. године основани су Музеј народног ослобођења у Сарајеву и Музеј народне револуције у Загребу, а затим и други музеји у многим местима широм Југославије. Међутим, сталне изложбене поставке су отварали тек у наредним годинама.

Новоотварани музеји су добијали два назива, у различитим варијантама – Музеј НОБ или Музеј револуције (неке од варијанти биле су: Музеј народне револуције, музеј ослобођења...). Музеји НОБ су требали да приказују народноослободилачку борбу, односно оружани део револуције, док су музеји револуције требали да представе историјат револуционарног покрета на територији Југославије. Под тим се подразумевао развој социјалистичке мисли и радничког покрета, формирање КПЈ и њен рад у доба Краљевине Југославије, њену улогу током НОБ, али и резултате револуције, односно послератну обнову и изградњу земље. По својој концепцији музеји револуције

¹⁰²⁴ АЈ – 297 I –58 – К.Л. Саксенхаузен – 1964 – Извештај о обиласку логора; допис са ознаком 0813-1556/3.

¹⁰²⁵ АЈ – 297 I – 12 – материјали са XVI седнице – Извештај о заседању Међународног логорског комитета Аушвиц; исто, Ф 14 - Sekretarijat predsedništva Centralnog odbora SUBNOR-a Jugoslavije, 1964g. razne informacije - o završenim radovima oko Jugoslovenske memorijalne izložbe u muzeju Saksenhauzen, O Postavljanju stalne Jugoslovenske izložbene postavke u spomen muzeju Saksenhauzen; исто, Ф 56 – Аушвиц; исто – Ф 58 – К.Л. Саксенхаузен; исто – Ф 100 – Материјал о постављању сталне југословенске меморијалне изложбе у Спомен музеју Саксенхаузен, Материјал југословенског дела Музеја у Аушвицу; исто – Ф 113 – Аушвиц.

требали су да говоре о прошлости, али истовремено и о садашњости, односно ономе шта је револуција донела.¹⁰²⁶ У пракси се дешавало, а то су били и захтеви, да се и у музејима НОБ представи револуционарни покрет пре рата и његови послератни резултати. Тако је практично долазили до изједначавања материјала и историјских тема које су приказивали музеји НОБ и музеји револуције. Ови музеји су спадали у групу специјалних историјских музеја. Поред њих отворана су и одељења НОБ у оквиру комплексних и других специјалних музеја, као и читав низ меморијалних музеја и спомен соба, посвећених одређеном догађају или личности из НОБ-а.¹⁰²⁷

Најзначајнија таква установа био је Музеј револуције народа и народности Југославије – Београд основан 1959. године. Његова стална поставка се привремено налазила у централном делу Београда, на тадашњем Тргу Маркса и Енгелса. Приказивала је период од друге половине деветнаестог века до 1969. године, при чему је само око петине било посвећено НОБ-у и НОП-у, са посебном секцијом у којој је приказано и страдање цивила.¹⁰²⁸

Све републике и покрајине су у једном тренутку имале своје републичке, односно покрајинске, музеје револуције осим Србије. На састанку секретаријата Главног одбора СБНОР-а Србије, 20. фебруара 1952. године, било је одлучено да се приступи припреми за отварање централног музеја НОБ за Србију. Директора музеја је требало изабрати одмах.¹⁰²⁹ Међутим, Музеј револуције Србије је фигурирао само као идеја, никад није отворен. Један од разлога су биле и расправе око тога где музеј треба отворити. Било је логично да то буде у главном граду републике - Београду, али пошто је он био и главни град Југославије, и пошто је ту требало да се подигне и централни, југословенски, Музеј револуције, постављало се питање да ли у једном граду треба да буду два музеја са веома сличном тематиком. Заговорници идеје да оба музеја буду у

¹⁰²⁶ Д. Којовић, *Музеји револуције као специфичан тип музеја и његове карактеристике*, Зборник историјског музеја Србије 24 (1987), 164.

¹⁰²⁷ *Под комплексним музејем подразумевају се они који имају више тематски различитих збирки, а под специјалним музејем они који имају грађу одређене врсте: историјски, природњачки, технички, уметнички. У оквиру специјалних музеја, могло се ићи и на нижу поделу, такође зависно од тога шта презентују. Тако су историјски музеји могли бити и меморијални, посвећени једном историјском периоду, појави или личности.*

¹⁰²⁸ D. Kojević, *Muzeji revolucije kao muzeji najnovije istorije*, 45-46, 129; V. Kastratović Ristić, *Nastajanje i nestajanje jednog muzeja*, u: *Muzeji kao mesta pomirenja. Zbornik radova sa 8. kolokvijuma međunarodne asocijacije istorijskih muzeja*. Beograd, 24-27. septembar, 2008, Istorijski muzej Srbije, Beograd 2009, 326-329.

¹⁰²⁹ АС – Ћ 115 – 33 – 1952 – Записник са састанка секретаријата Главног одбора СБНОРС одржавно 20.2 1952. (IV, 3).

Београду су износили да би Музеј револуције Србије приказивао ситуацију у Србији, баш као што је то случај са осталим републичким музејима, док би југословенски Музеј револуције, приказивао целокупну југословенску НОБ и револуцију. Противили су се идеји само једног музеја у главном граду - југословенског, пошто би Србија онда била представљена пропорционално са другим републикама, и остала би без могућности да шире прикаже развој револуције на својој територији. Било је и идеја да Музеј револуције Србије буде у неком другом граду – Лесковцу или Титовом Ужицу.¹⁰³⁰ У тим и сличним расправама пролазило је време, а српски музеј револуције никад није отворен. На крају је договорено да у оквиру Историјског музеја Србије (који је основан 1963) буде приказана и НОБ, међутим овај музеј никад није добио просторије у којима би то могао да оствари.¹⁰³¹

Као и изложбе и музеји су отварани на одређене годишњице из НОБ. До 1951. године у Србији је било отворено 8 музеја НОБ, а током 1951. године (на десетогодишњицу револуције) њих још 12.¹⁰³² у Хрватској је исте године било отворено 5 већих музеја (Сплит, Бјеловар, Осиек, Делнице и Пула).¹⁰³³ Музеј НОБ у Скопљу отворен је на десетогодишњицу оснивања ЈНА, односно 22. децембра 1951. године.¹⁰³⁴

Музеји који су се бавили историјом НОБ су повремено мењали имена, из комплексних музеја су се одвајала одељења НОБ у засебне институције или је долазило до спајања две установе/институције. Извештаји и подаци различитих савезних и републичких институција и организација који постоје сачувани у архивима и литератури разликују се у информацијама које износе о броју музеја.¹⁰³⁵ Због свега тога је тешко дати прави број постојања оваквих музеја у периоду који истражујемо, али можемо пренети неколико забележених информација.

¹⁰³⁰ АС – Ђ 115 – 67 – Извод из стенографских белешки са седнице Извршног одбора Главног одбора СБ НОР СРБ – одржана 13.2.1961.

¹⁰³¹ Г. Лађевић, *Место и улога музеја у неговању и развијању слободарских и револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 16, 21.

¹⁰³² АС – Ђ 115 – Ф 33 – Извештај о раду организације Савеза бораца НОР Србије у периоду од II до III Конгреса Савеза бораца, јануар 1955, 21.

¹⁰³³ АЈ – 297 I – 24 - Izveštaj Glavnog odbora Saveza boraca NO rata Hrvatske u 1951 g, 4.

¹⁰³⁴ АЈ – 297 I – 24 - Извештаји - Извештај о раду Главног одбора СБНОР Македоније у 1951. години.

¹⁰³⁵ Радило се, пре свега, о различитим методама излагања података. Понекад је даван само збиран број музеја који имају поставке са темама из НОБ и револуције, понекад је вршено одвајање по засебним институцијама и деловима о НОБ који постоје у оквиру других институција, понекад су вршена различита разврставања, па се дешавало да, у различитим годинама, исти музеј буде сврстан у две различите групе - једне године као музеј револуције, а неке друге као меморијални музеј.

У Југославији је, 1955. године, било 200 отворених музеја и збирки јавног карактера. Од тога, њих 84 су били музеји НОБ-а. У Србији је постојало 19 музеја НОБ (уз 13 одељења НОБ при постојећим музејима), у Хрватској 22, у Словенији 20, у БиХ 10, у Црној Гори 6 и Македонији 7.¹⁰³⁶

Крајем 1967. године, постојало је 25 музеја револуције (у Словенији 8, у Хрватској 6, у Србији 4, у БиХ 4, у Црној Гори 2 и у Македонији 1). Поред тога постојало је 19 спомен-музеја (у Словенији 6, у Хрватској 5, у Србији 4 и у БиХ 4) и преко 100 музејских одељења НОБ и збирки у саставима завичајних и других музеја.¹⁰³⁷

Немамо податке колико музеја и збирки НОБ и револуције је постојало последње године периода који истражујемо (1980), али имамо за 1982. годину. Тада је у Југославији постојало 358 музеја, од чега 152 комплексна и 206 специјалних. У последњој групи се налазило и 22 историјска, 32 музеја НОБ и 28 меморијалних музеја, уз један број самосталних збирки.¹⁰³⁸

У музејима који су се бавили НОБ и револуцијом, приказивана је превасходно војно-политичка историја. У оквиру тога представљене су и партизанске жртве, односно пали борци и илегалци. Цивилне жртве су биле тек мањи део тих поставки. Оне су ту биле и као незаобилазни део историјата Другог светског рата, али и због своје политичке потребе, односно приказа свирепости окупатора и њихових помагача и заслуга КПЈ и НОП на ослобођењу од тога.

НОБ, револуција, војне и цивилне жртве биле су приказане и у другим специјалним музејима, као на пример у београдским музејским установама: Музеју ПТТ, Железничком музеју, Музеју позоришне уметности, као и у Музеју при Савезу јеврејских општина (Јеврејском историјском музеју).

Од посебног значаја за нашу тему су музеји настали на местима логора и стратишта. Они су били посвећени страдањима у одређеном логору, или на одређеном стратишту, понекад приказујући и ширу слику страдања током Другог светског рата. Такви специјални музеји су отворани широм целе Југославије, углавном од шездесетих година двадесетог века на даље. Неки од њих су: Меморијални музеј Спомен подручја

¹⁰³⁶ *Treći kongres Saveza boraca Narodno-oslobodilačkog rata Jugoslavije*, 127.

¹⁰³⁷ АЈ – 297 I – 1 – VI конгрес СУБНОРЈ – Rad Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije i njegovih tela između 5 i 6 kongresa, 72.

¹⁰³⁸ М. Лукић, *Југословенски историјски музеји данас*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983), 195.

Јасеновац; Музеј Бањичког логора у Београду (у склопу Музеја града Београда); Музеј „12. фебруар“ у Нишу (део Народног музеја Ниш); Спомен музеј „21. октобар“ у Крагујевцу; Spominski muzej talcev у Бегуње на Горењском у Словенији (депанданс Музеја радовљишке општине); Muzejska zbirka о nacističnem naselju u Dravogradu у Словенији (депанданс Музеја људске револуције Словеније) и Спомен збирка „Франколовски злочин“ у Словенским Коњицама у Словенији (депанданс Музеја револуције Цеље).¹⁰³⁹ Дешавања на стратиштима и у логорима је било тешко приказати због мањка сачуваног материјала о њима, пошто су они углавном били уништени крајем рата.¹⁰⁴⁰

Постојали су и музеји на местима великих битака и партизанских болница, као и спомен музеји, или спомен собе посвећени народним херојима. Неки од њих су: Музеј Битке на Неретви у Јабланици (чији је радни назив при формирању био: *Меморијална изложба „Битка за рањенике“*); Музеј Битке на Сутјесци на Тјентишту; Спомен музеј Козара у НОБ-у на Мраковици на Козари; Партизанска болница Фрања у Церкну у Словенији (депанданс месног музеја Идрија); Партизанска болница у Јелендолу у Словенији (депанданс Музеја људске револуције Словеније); Меморијални парк Петрова Гора (реконструисана централна партизанска болница из 1941) на Кордуну; Спомен болница у Гудноги на Папуку у Славонији; Спомен кућа др. Младена Стојановића у Приједору; Музеј „Миладин Поповић“ у Пећи; Меморијални музеј народног хероја Раде Кончара у Кончаревом крају (део Музеја револуције народа Хрватске); Меморијална кућа народног хероја Стевана Наумова – Стива (део Народног музеја Битољ) и Музеј „Бранко Крсмановић“ у Доњој Мутници код Параћина.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁹ *Muzeji Jugoslavije*, Savez muzejskih društava Jugoslavije, Beograd 1962, 115; A. Bauer (ur.), *Adresar muzeja u SFR Jugoslaviji*, Muzeologija 12 (1972), 83, 84, 86, 109, 128, 138; Љ. Бендарић, *Музеји Србије*, Завод за проучавање културног развитка, Београд 2000, 38, 125; D. Lončar, *Deset godina Spomen-područja Jasenovac*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 1977, 20; В. Ћирковић, *Музејске поставке о народноослободилачком рату и револуцији на подручју Београда*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 79-80; Б. Милошевић, *Спомен-обележја, музејске поставке меморијала концентрационих логора и стратишта и њихов допринос неговању слободарских револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 99-103, 110-115; Б. Ракић, *Спомен-парк и музеј „21. октобар“ и њихов допринос развијању и неговању револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 147-153;

¹⁰⁴⁰ Б. Милошевић, *нав. дело*, 95;

¹⁰⁴¹ A. Bauer (ur.), *нав. дело*, 8, 11, 16, 33, 37, 75, 85, 113, 115, 136, 144; S. Kolar, *Memorijalni muzeji u sastavu Muzeja revolucije naroda Hrvatske*, Vesnik 31-32 (1986), 175-176.

Без обзира на њихову превасходну сврху да прикажу страдања цивила, или партизанских бораца, у овим музејима је била приказивана и револуционарна историја КПЈ. Није Југославија у томе била изузетак, слично је било и у неким другим источноевропским земљама. Тако је у ДР Немачкој у оквиру меморијала и музеја на месту концентрационог логора Бухенвалд, поред историјског приказа постојања самог логора, била представљана и предратна активност немачке радничке класе и Немачке комунистичке партије, уз њихов отпор нацизму, као и послератна улога ДР Немачке.¹⁰⁴²

Жртве савезничког бомбардовања 1944. године су биле приказане на изложби коју су 1975. године у Историјском архиву Београда организовали Историјски архив Београда и Музеј ваздухопловства – „Бомбардовања Београда у Другом светском рату“, на којој су приказани немачко бомбардовање 1941. и савезничко бомбардовање 1944. године.¹⁰⁴³ У музејским просторима нису биле покривене само жртве настале у партизанским одмаздама и репресијама у завршници рата.

Музеји револуције и НОБ су били веома посећени, посебно пошто су их групно обилазили ђаци и војници. Подаци говоре да су најчешћи посетиоци били ђаци - преко половине. Музеј револуције Словеније је, током 1959. године, имао 41.092 посетилаца, а Музеј народног ослобођења у Марибору 16.228. Од ових бројева, више од 50% је отпадало на школску омладину. Музеј устанка 1941. у Титовом Ужицу (сталну и тематске изложбе) током 1977. године је погледало 145.156 посетилаца. Исте године Музеј „21. октобар“ у Крагујевцу је посетило 303.323, а Јасеновац преко 350.000. Ови подаци нам говоре да је постојало велико интересовање за обиласке стратишта, па самим тим и музеја подигнутих на њима. Током 1982. године 650.000 особа је посетило историјске музеје, 1,720.000 Музеје НОБ, а 2,489.000 меморијалне музеје.¹⁰⁴⁴

Значај музеја у неговању револуционарних традиција није био само у организовању поставки (сталних, покретних, повремених или тематских) и чувању

¹⁰⁴² *The History of the Buchenwald memorial. Visitors' Comprehensive Guide to the Permanent Exhibition*, Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora, Weimar-Buchenwald 2000, 14-28.

¹⁰⁴³ *Бомбардовања Београда у Другом светском рату*, Историјски архив Београда, Београд 1975.

¹⁰⁴⁴ АЈ – 297 I – 27 – Словенија - Годишњи извештаји – *Izveštaj o radu SBNOR Slovenije za 1961.g.*, 21; М. Лукић, *нав. дело*, 198; С. Шакота, *Презентација народноослободилачког рата на сталним поставкама у музејима Србије*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 44; *Народни музеј Титово Ужице 1946-1986. Четрдесет година рада Музеја. Изложба „Из збирки Народног музеја Титово Ужице“*, Народни музеј Титово Ужице, Титово Ужице, 1986, 15-16; Б. Красић, *Поставка Музеја устанка 1941. године у Титовом Ужицу и допринос неговању револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 183; Б. Ракић, *нав. дело*, 152; D. Lončar, *нав. дело*, 32.

материјала из НОБ и о НОБ, него и у њиховим пратећим деловањима са темама из НОБ: објављивање књига, часописа и других публикација; држање стручних предавања; организовање разговора учесника рата са младима; учешће на семинарима за наставнике и у радио или телевизијским емисијама; припремању конкурса, такмичења и квизова на тему НОБ и револуције, итд.¹⁰⁴⁵ Примера ради, у току 1960. године запослени из Народног музеја Кикинда су одржали 97 предавања уз тумачење музејских предмета.¹⁰⁴⁶

Већина подигнутих музеја посвећених НОБ и револуцији, или неком догађају или личности из ње, била је резултат државне политике, међутим, у томе је било и много погрешних и исхитрених одлука. Честа појава је била да се оснује установа, а да заиста почне да ради неколико година касније. Дешавало се и да музеји настају на брзину, без неопходне припреме и јасног концепта.¹⁰⁴⁷ Непостојање дугорочног планског рада у њиховом отварању довело је и до њиховог неравномерног распореда. У Словенији су они били густо распоређени, док их у неким деловима земље, као на пример у јужним крајевима Србије, није било довољно.¹⁰⁴⁸

Стални проблем у раду музеја и одељења НОБ био је недостатак простора за рад и поставке, недостатак стручног и техничког кадра (или њихов изолован рад од осталих колега у музеју), као и помањкање финансијских средстава за откуп, обраду и конзервацију музеалија. Један од многобројних примера је и ситуација у Приштини, где је до 1949. године било сакупљено доста материјала из НОБ, али није постојала зграда музеја у којој би се тај материјал депоновао и изложио. Недостатак простора и стручног кадра су утицали да концепције и технике излагања материјала не буду увек добро решене. Проблем је виђен и у недовољној повезаности самих музеја, али и понашању локалних власти, које нису исту пажњу посвећивале музејима НОБ као другим

¹⁰⁴⁵ И. Халупка, *Искусства музеја социјалистичке револуције Војводине на неговању револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 137, 141-144; С. Шакота, *нав. дело*, 44-45; Б. Ракић, *нав. дело*, 155-160; Б. Красић, *нав. дело*, 182-185;

¹⁰⁴⁶ АС – Ћ 115 – 67 – Музеји народнослободилачког рата – Извештај о стању музеја револуције на територији НР Србије, 12; С. Јовић, *40 година СУБНОР-а Србије 1948-1988*, Четврти Јул, СУБНОРС, Београд 1989, 174; Д. Којовић, *нав. дело*, 46, 66-67.

¹⁰⁴⁷ М. Лукић, *нав. дело*, 195; Д. Оташевић, *Меморијални музеји у Југославији и даљи развој њихове делатности*, *Vesnik* 31-32 (1986), 136.

¹⁰⁴⁸ Д. Којовић, *Музеји револуције као музеји најновије историје, надопуна докторске дисертације*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino, Ljubljana 1984, 5, 9-10, 12, 14

музејима. СБНОР је на то скретао пажњу и захтевао исти третман и бригу.¹⁰⁴⁹ Проблеме са смештајем и недовољним кадром имају и музеји данас. Један од примера је Музеј жртва геноцида у Београду, који је основан 1992. године, и још увек нема сталну поставку.

Стручна комисија СБНОР-а која је током 1961. године обишла 21 музеј у Србији имала је више замерки на рад музеја. Један део се односио на саму методологију поставки, пошто се понегде нису приказивали социјалистички и раднички покрет пре Другог светског рата, као ни резултати револуције, оличени у послератној обнови и изградњи земље и социјализма. У неким музејима је било фрагменталног приказивања НОБ и хронолошких рупа, као и недовођења теме о којој се говори до краја. Проблем је била и хронолошка и тематска неуједначеност, посебно хронолошко мешање експоната. Други део се односио на сам начин излагања материјала: постављање оригиналних докумената на места изложена свакодневной сунчевој светлости, закуцавање докумената у зидове и на паное, различити рамови фотографија или докумената...¹⁰⁵⁰ Слични проблеми су постојали и другим републикама, као и у каснијим годинама. Крајем шездесетих СУБНОРЈ примећује да поред веома добрих музејских поставки има и „примитивних и у толикој мери неинвентивних поставки да деградирају тему о којој говоре“.¹⁰⁵¹

Међу предметима који су се чували у музејима налазиле су се фотографије погинулих народних хероја и бораца, као и злочина окупатора и њихових помагача (на пример фотографије стрељаних у Краљеву у Народном музеју Краљево), спискови стрељаних грађана, непријатељска документа која наређују одмазде у облику убијања

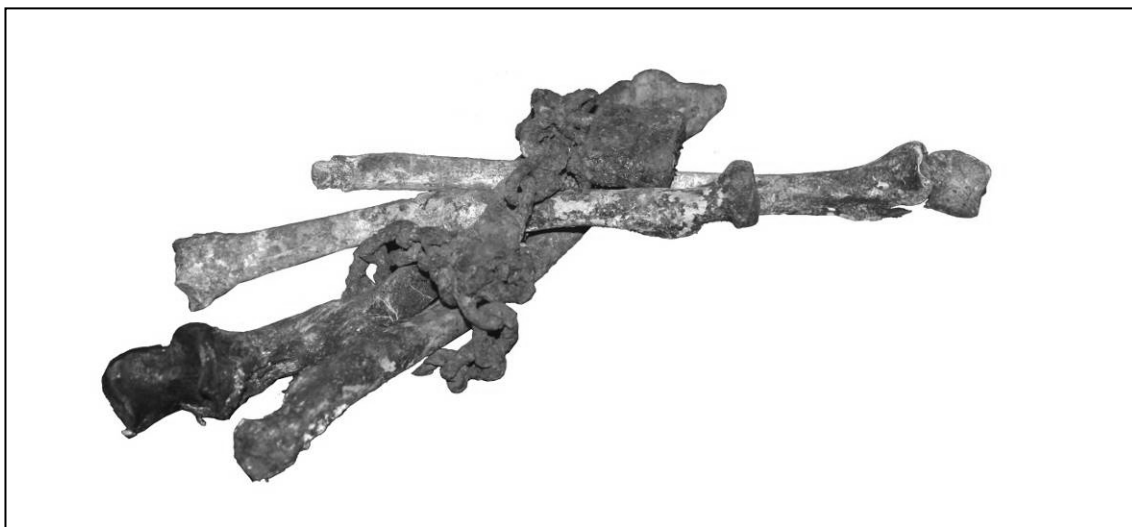
¹⁰⁴⁹ АС – Ђ 115 – 33 – Извештај о раду Савеза бораца НОР Србије у времену 1955-1959. године, 46; АС – Ђ 115 – 65 – 1949. година – Извештај о прослави 7 јула на Косову и Метохији; АС – Ђ 115 – 67 – Музеји народноослободилачког рата – Извештај о стању музеја револуције на територији НР Србије, 3-5, 14-15; АЈ – 297 I – 1 – VI конгрес СУБНОРЈ – Rad Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije i njegovih tela između 5 i 6 kongresa, 72; АЈ – 297 I – 24 - *Izveštaj Glavnog odbora Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske o radu Saveza između drugog i trećeg kongresa (1951-1957)*, Zagreb 1957, 34; АЈ – 297 I – 25 - *Izveštaj Glavnog odbora SBNOR BiH (do 1955)*, 13; isto, *Izveštaj Glavnog odbora SBNOR o radu između drugog i trećeg kongresa*, 23; АЈ – фонд 142 (Социјалистички савез радног народа Југославије), II попис, Ф С-136 – Седница од 29.6.1976 – Pregled mišljenja o položaju i stanju nekih muzeja NOR i Revolucije; *Treći kongres Saveza boraca Narodno-oslobodilačkog rata Jugoslavije*, 128-129, 170; С. Јовић, *нав. дело*, 174; Г. Лађевић, *нав. дело*, 19-20; С. Шакога, *нав. дело*, 33, 39-40;

¹⁰⁵⁰ АС – Ђ 115 – 67 – Музеји народноослободилачког рата – Извештај о стању музеја револуције на територији НР Србије, 3, 11.

¹⁰⁵¹ АЈ – 297 I – 1 – VI конгрес СУБНОРЈ – Rad Saveznog odbora SUBNOR-a Jugoslavije i njegovih tela između 5 i 6 kongresa, 72-73.

цивила, предмети које су израђивали логораши, лични предмети погинулих бораца и погубљених цивила (на пример у Народном музеју Зрењанин се налазила крвава кошуља Саве Аћимов Калића стрељаног 1942), санитарски материјал, штампа, плакати, прогласи и леци (на пример плакат о стрељању 150 комуниста у знак одмазде за убиство полицијских агената Космајца и залада у Музеју града Београда), итд. Од помоћног материјала ту су биле мапе битака, логора, затвора, као и макете логора (у Музеју града Београда макете логора на Бањици и Сајмишту, а у Народном музеју Ниш макета логора „12. фебруар“).¹⁰⁵² Многи од тих предмета су били и део сталних поставки музеја.

Као посебан и несвакидашњи, можемо издвојити један експонат који је био изложен у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу. Под посебним стакленим звоном налазиле су се везане ланцем кости руку партизана Светозара Остојића из Пожеге ког су четници стрељали децембра 1941. године у Ариљу.¹⁰⁵³

Слика 16 - Ексхумиране кости руку партизана Светозара Остојића кога су четници стрељали у Ариљу децембра 1941. године, а које су биле део изложбене поставке у Музеју устанка 1941. у Титовом Ужицу (извор: Народни музеј Ужице).

¹⁰⁵² АС – Ђ 115 – 67 (извештаји из музеја); *Kroz Muzej ustanka 1941*, Narodni muzej Titovo Užice, Titovo Užice 1978³, 21, 34, 41-43; *70 година Музеја града Београда*, 100-101, 112-114; *Народни музеј Титово Ужице 1946-1986...*, 166-176; Б. Милошевић, *нав. дело*, 95; Р. Franjković, *нав. дело*, 10-11.

¹⁰⁵³ Документација Народног музеја Ужице – експонат и фотографија *Ексхумиране кости руку партизана Светозара Остојића кога су четници стрељали у Ариљу децембра 1941*; *Kroz Muzej ustanka 1941*, 43; Б. Красић, *нав. дело*, 179.

Предмети изложени на поставкама који су приказивали жртве рата, посебно они који су приказивали злочине, садржали су експлицитне сцене мртвих људи или чињења злочина. Намера тога је била да се изазове психолошко-емотивно дејство код посетилаца поставки. Ти документи или експонати су требали да оставе снажан утисак на посматраче. Самим тим би посетиоци осећали већу приврженост онима који су донели слободу.

Проблем са предметима који су чинили збирке НОБ и револуције је био недостатак података о самим предметима. Њихов историјат често није забележен, па су постали „неми сведоци“ догађаја из прошлости, односно типолошки индустријски материјал једног времена који је употребљаван у НОБ. На тај начин је један део предмета могао да илуструје исту причу о ратним дешавањима, али без могућности да исприча и своју ратну причу.¹⁰⁵⁴

Проблем већине изложби и музејских поставки био је мањак презентованих тродимензионалних предмета, а вишак докумената и штампе. То је био и одраз самог стања музејског фонда, где је ситуација била иста. Тако се у фондовима музеја на територији Србије, почетком седамдесетих година, налазило 110.019 музеалија из новије историје (односно о развоју радничког покрета, Народноослободилачкој борби и револуцији). Од тог броја било је: 32.884 архивалија, 61.948 фотографија, 6.557 примерака штампе, 434 ликовна остварења настала током НОБ или непосредно после њега и само 8.196 предмета.¹⁰⁵⁵ Презентовање бројних информација путем излагања великог броја фотографија и докумената, које посетилац није могао да прими одједном, међу југословенским музеалцима је названо „болест музеја револуције“.¹⁰⁵⁶

* * *

У оквиру својих истраживачких делатности, поједини музеји су радили на сакупљању имена жртава из краја који је био у надлежности музеја. Тако је Народни музеј у Крагујевцу започео рад на истраживању и прикупљању података о стрељаним у

¹⁰⁵⁴ Lj. Marković, *Analiza predloga srednjeročnog plana razvoja muzeja i odeljenja radničkog pokreta i narodne revolucije u Srbiji za period 1971-1975. godine*, u: *Predlog srednjeročnog programa razvoja muzeja u Srbiji (1971-1975)*, Zajednica muzeja Srbije, Beograd aprila 1971, 34-35.

¹⁰⁵⁵ Lj. Marković, *нав. дело*, 45; С. Шакота, *нав. дело*, 34.

¹⁰⁵⁶ Б. Милошевић, *Презентација музеја радничког покрета и новије савремености*, *Vesnik* 30 (1984), 188.

октобру 1941. године у том граду и околини, да би тај посао, од 1976. године, систематски наставио Спомен-музеј „21. Октобар“.¹⁰⁵⁷

* * *

Значај и место који је НОБ добио у музејским поставкама илустроваћемо преко две установе: Војног музеја у Београду и Народног музеја у Кикинди.

Током рата из Војног музеја у Београду окупатор је однео већину предмета. Рад на његовој обнови започет је убрзо по ослобођењу Београда. Током 1946. године, Војни музеј је отворио одељење НОБ и ту изложио део предмета које је до тада скупио. Касније је то допуњавано, али то још није била стална поставка.¹⁰⁵⁸

Након приређене велике изложбе 1951. године, Војни музеј је 1952. године, отворио два одељења сталне поставке: „Ратна историја народа Југославије до 1918. године“ и „Стварање Југословенске народне армије“, у оквиру које је приказан и Други светски рат. Опширно је приказан развој партизанске борбе и у оквиру тога њене жртве, представљене најчешће преко фотографија народних хероја и пратећег текста о њима, али и преко предмета из рата (на пример пиштоља Иве Лоле Рибара). Део ове поставке били су и злочини окупатора и домаћих издајника. Цивилне жртве су приказане преко разних докумената и фотографија, али и преко пеке испод које су усташе испекле једну девојчицу, окова из логора Градишка, гумена палица напуњена оловом усташких надзорних органа у логору Јасеновац, каме са усташким и четничким знаком, књиге са именима затвореника јасеновачког логора, итд, док су злочини додатно објашњавани пратећим легендама. Као злочинци су навођени немачки, италијански, мађарски и бугарски окупатори и колаборационисти, пре свих усташе и четници. Иако се могло видети да су усташке жртве били Срби, у већини случајева су жртве навођене неутрално или скупно.¹⁰⁵⁹ Сама изложбена поставка је и прећутала неке ствари из прошлости – на њој нису били поменути албанска колаборација и албански злочини, као ни постојање дивизије „Скендербег“.¹⁰⁶⁰ Цела поставка је одисала истицањем

¹⁰⁵⁷ С. Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, 86.

¹⁰⁵⁸ П. Лажетић, *нав. дело*, 134-138, 154-155, 163-165, 190;

¹⁰⁵⁹ *Водич*, Војни музеј ЈНА, Београд 1953, 101-181; П. Лажетић, *нав. дело*, 193-201;

¹⁰⁶⁰ П. Лажетић, *нав. дело*, 207.

значаја НОБ и улоге КПЈ у њему, као и приказом делатности домаћих издајника. Истицање значаја КПЈ је имало спољнополитички значај због сукоба са ИБ-ом и потребе да се покаже аутентичност револуције и опсег спроведене борбе. Истицање значаја НОБ и улоге КПЈ у њој су биле битне за унутрашњу политику, пошто су ослобођење и спроведена револуција били велики успеси власти које је она користила у одржавању социјалистичког поретка, а истицање сарадње комунистичких противника са непријатељем је имало за циљ њихово дезавуисање.

Пресељењем у нову (садашњу) зграду Војни музеј је припремио и нову изложбenu поставку. Њу је отворио председник Југославије Јосип Броз Тито на годишњицу ослобођења Београда, 20. октобра 1961. године. На 2.300m² (у 52 сале) представљена је историја југословенских народа од предсловенског периода и доласка Словена на Балканско полуострво до краја Другог светског рата, као и послератни развој југословенске војске. Око половине целе поставке било је посвећено НОБ-у. Тај део је био идеолошки оптерећен улогом КПЈ и Јосипа Броза Тита у подизању устанка, вођењу отпора и борбе и коначном ослобођењу, уз обрачун са „ненародним елементима“, пре свега четницима Драже Михаиловића. У центру пажње су били устаничка борба и револуција, као и њихове жртве – предмети и фотографије погинулих бораца (на пример: фотографија са вешала Стевана Филиповића), спискови погинулих црвеноармејаца и друго. Цивилне жртве су помињане у далеко мањем обиму него борци, али су се у изложби нашли и предмети који су сведочили о злочинима над њима, а који су били део и претходне поставке, као и рељеф Сретена Стојановића „Јама“ на ком је приказано како усташе бацају децу и њихове мајке у јаме. Међутим, на изложби није експлицитно споменуто да су усташе убијале Србе - иако се приказују усташки злочини над њима, не наводи се народност жртава. Није споменуто ни страдање других народности од стране четника, а нема помена ни савезничких бомбардовања 1943-1945. године.¹⁰⁶¹

Значај војног музеја у односу на друге музеје који су у својим поставкама третирали НОБ и револуцију је био у посетама страних политичких делегација. Међу многобројним лицима налазили су се етиопски цар Хајле Селасије, председник Египта

¹⁰⁶¹ *Vodič. Vojni muzej Beograd*, Vojni muzej Beograd, Beograd s.a, 81-141; В. Милосављевић, *Četrdeset godina rada Vojnog muzeja*, Vesnik 30 (1984), 180-181; П. Лажетић, А. Радовић, *нав. дело*, 80-82; П. Лажетић, *нав. дело*, 280, 291- 293.

Гамал Абдел Насер, председник Индонезије Сукарно, председник ДР Вијетнам Хо Ши Мин, премијер Бурме У Ну, генерални секретар КП Италије Палмир Тољати, кубански опуномоћени амбасадор (и револуционар) Ернесто Че Гевара, енглеска краљица Елизабета II, итд.¹⁰⁶² Приликом посете високе званице су могле да виде југословенску борбу и њене жртве, као и информације о страдању цивила, па је Југославија и на тај начин ојачавала свој углед у свету.

* * *

Кикинда и њена околина, у поређењу са неким другим местима у Југославији, није много пострадала током Другог светског рата. Укупни губици су били око 650 страдалих људи, али то није значило да је приказ НОБ био битно другачији него у другим музејима.

У Кикинди је 1946. године основан Народни музеј. Према расположивим подацима, прва стална поставка отворена је 1952. године. Следеће године, употпуњена је Одељењем Народно ослободилачке борбе. С обзиром да је стална поставка већ била конципирана у пет постојећих просторија, изложбени део о НОБ-у је постављен у ходник. Били су изложени портрети првобораца, тачније снимци немачке војске на којима су мртва тела партизана страдалих 4. августа 1941. године¹⁰⁶³, илегални материјали и партизанска опрема коришћена током рата на том простору и фотографије о терору окупатора од 1941. до 1944. године.¹⁰⁶⁴ Према Водичу кроз комплексну изложбу, није приказана ни једна друга акција партизанског одреда из те 1941, или каснијих година. Приказани снимци борачких и цивилних жртава су висили једни наспрам других на зиду у ходнику, али су у Водичу изложбе прво презентовани страдање бораца, илегални материјали и партизанска опрема, па тек онда и злочини окупатора.¹⁰⁶⁵ То нам показује да су жртве биле битне у локалној историји и локалном сећању на рат. Чињеница да је предност у приказивању прво дата палим борцима, па

¹⁰⁶² П. Лажетић, А. Радовић, *нав. дело*, 72, 82-83; П. Лажетић, *нав. дело*, 259, 341-342; Н. Томић, *Посете познатих личности Војном музеју*, Војни музеј, Београд 2013, 14-50.

¹⁰⁶³ Немачка војска је тог дана напала салаш у ком се скривао Кикиндски партизански одред. Укупно је страдало 19 људи. Неки су погинули у директном окршају као борци, а неке су немачки војници стрељали или убили мучењем. У каснијем наративу о том догађају сви су проглашавани за борце.

¹⁰⁶⁴ Народни музеј Кикинда (даље НМК) - *Vodič kroz kompleksnu izložbu jesen 1953 - proleće 1954*, Kikinda 1953, 27.

¹⁰⁶⁵ исто.

онда осталим жртвама говори у прилог већ неколико пута помињаној тези да су борци били доминантнији део државног сећања над цивилним жртвама.

Слика 17 - Део сталне изложбене поставке у Народном музеју Кикинда посвећен НОБ, 21. 11. 1953. године. Виде се снимци страдалих 4. августа 1941. године (извор: Народни музеј Кикинда)

У свакој следећој реконструкцији сталне поставке Народног музеја Кикинда, насталој или услед потребе за променом и проширивањем садржаја или пресељењем музеја у друге објекте, НОБ је имао своје место. У оквиру сталне поставке 1970. године отворено је и Историјско одељење у две просторије. У првој просторији је на шест паноа, у две витрине и са једним експонатом у простору приказан развој социјалистичке мисли у Југославији и историјат КПЈ до Другог светског рата, уз пар детаља из историје Кикинде, углавном повезаних са социјалистичким и радничким покретом.¹⁰⁶⁶

Друга просторија се састојала од седам паноа, три витрине и једног експоната у простору и била је посвећена самом Другом светском рату. У презентацији рата је праћена уобичајена матрица: потписивање тројног пакта, демонстрација против тога, напад на Југославију, подизање устанка, акције и борбе против окупатора, ангажман

¹⁰⁶⁶ НМК - документација о ранијим изложбама музеја - Istorijско odeljenje – stalna postavka, 1970, plan izložbe.

партије, страдање цивилног становништва, ослобођење и обнова, изградња и друге активности нових власти. Овај део изложбе је у већој мери био посвећен и догађајима у самој Кикинди и њеној широј околини. Приказано је рушење авиона Југословенске војске код Српског Крстура у Априлском рату од стране мађарске војске; формирање, акције и страдање Кикиндског партизанског одреда; активности осталих партизанских одреда и Покрајинског комитета КПЈ на том терену; страдање становништва (при чему су страдали означавани као родољуби); ослобођење од стране НОВЈ и Црвене армије и обнова и изградња након рата. На више места и паноа налазила су се имена и фотографије учесника отпора против окупатора. Међу њима се налазе и они који су погинули током рата. Страдању цивила посвећен је само један пано. На њему су приказана хапшења, логори, стрељања и вешања. Не помиње се страдање кикиндских Јевреја. Једина разлика која постоји у односу на већину изложби других музеја је приказ гробнице пилота страдалих током Априлског рата у Српском Крстуру, остало је уклопљено у више пута поменути матрицу сећања на рат и његове жртве – више простора активном отпору и жртвама из његових редова, него цивилним жртвама.¹⁰⁶⁷

Поред сталних изложби, страдање у Кикинди и околини је приказивано и на читавом низу повремених изложби у Народном музеју у Кикинди. Неке од њих је Музеј сам организовао (нпр. „Кикиндски партизански одред 1941“ 1961. године), неке у сарадњи са другим музејима (нпр. „Банат 1941. године“ у сарадњи са музејима из Вршца, Панчева и Зрењанина), а неке су биле гостујуће изложбе других музеја (Музеја револуције Војводине, Војног музеја у Београду...). Представа жртве на већини тих изложби је била слична, уз приметно повећање приказа цивилних жртава од почетка 60-тих година. На неким изложбама се приказивао и боравак у нацистичким логорима, као и страдање Јевреја. Један од примера је изложба „Банат 1941. године“ на којој је приказано и страдање Јевреја у Зрењанину, Клеку и другим банатским местима.¹⁰⁶⁸

Поводом обележавања тридесетогодишњице устанка против окупатора Народни музеј у Кикинди је припремио покретну изложбу „Северни Банат у рату и револуцији“ са намером да поред Кикинде она буде приказана и у другим местима северног Баната – Новом Кнежевцу, Чоки, Крстуру итд. С обзиром да су у сваком месту услови за

¹⁰⁶⁷ исто.

¹⁰⁶⁸ НМК - документација о ранијим изложбама музеја - Изложба „Банат 1941. године“, III.

постављање изложбе били другачији, морале су да се раде модификације изложбене поставке, углавном смањујући број паноа и експоната. Поред тих, техничких промена, изложба је доживљавала и тематско прилагођавање месту у ком је била изложена. То је подразумевало да се на паноима нађе више текста и фотографија (уколико их има) које говоре о историјату места у ком се постављала изложба. У оквиру изложбе прилаган је и списак свих партизанских бораца из тог места, или више места у околини, страдалих током Другог светског рата. У оквиру ове изложбе дат је већи простор страдању цивилног становништва него раније, а помиње се и страдање Јевреја.¹⁰⁶⁹

Поред тематски јасно одређених изложби повезаних са Другим светским ратом, догађаји и страдања током самог рата су приказивани и у оквиру изложби посвећених годишњицама КПЈ, Јосипу Броз у Титу, одређеним крајевима или градовима, и слично.

* * *

Југословенска држава је своју народноослободилачку борбу приказала и путем изложби и музејских поставки. У оквиру њих она је, пре свега, представила револуционарни пут КПЈ и Други светски рат, као оружани део спроведене револуције. Жртве рата су биле пропратни део тих презентација. Свакако да се радило о делу историје који се није могао избећи, али је он био део калупа у оквиру кога је приказивана револуција. Изузеци су били музеји, музејске збирке или спомен собе на местима стратишта или објектима повезаним за живот неког погинулог борца. У њима је сама жртва рата била највише представљена. Међутим и у том случају је постојао калуп, тачније оквир који је говорио о спроведеној револуцији.

¹⁰⁶⁹ НМК - документација о ранијим изложбама музеја - фасцикла Plan pokretnih izložbi posvećene 30-godišnjici ustanka naroda Jugoslavije, 1971.

СТВАРАЛАШТВО И ЖРТВЕ РАТА

Ликовне уметности у улози државног сећања

У завршници рата, а посебно са његовим окончањем, партија и држава су очекивале од уметника да овековече кроз своја дела борбу за ослобођење и напоре у изградњи земље. Наметајући пожељну тему уметности, наметали су и стил у ком то треба урадити. С обзиром на то да КПЈ непосредно после рата угледа у свему налази у Совјетском Савезу, тако је и као главни уметнички правац одређен социјалистички реализам (скраћено: соцреализам).

Социјалистички реализам се развијао у Совјетском Савезу од тридесетих година (иако корене има и у двадесетим), а главне одлике су му биле потреба за ангажованошћу и тенденциозним приказивањем развоја социјалистичког друштва, његових вредности и стварности. Кроз уметничка дела је требало представити комунистичке и социјалистичке идеје и славити их, уз величање и власти која их спроводи. Уметност је требала да буде активан чинилац друштвено-политичке борбе за остваривање циљева социјализма и да садржајем дела прати програмске теме социјалистичког развоја. Теме ликовних уметности су били: хероји социјализма, пре свега вође, а затим и други креатори револуције и социјалистичких промена; радници и сељаци, које је требало приказати са озареним и сретним лицима; призори рада индустријских постројења и рада на пољу; грађевине настале индустријализацијом, као што су мостови, фабрике и пруге са железничким композицијама; идилични призори живота на селу и у граду... Ликовни израз је требало што верније да прикаже објекте, посебно грађевине, као и људске фигуре, при чему су оне требале да буду у својој пуној снази. Иако назван реализам, он је требало да прикаже не реалну, него побољшану слику друштва и човека у њему. Доктрином социјалистичког реализма, комунистичка партија је желела да уметност буде средство за постизање политичких циљева, а у оквиру тога и масовно васпитно средство. Требало је да уметност буде доступна свим народним масама и да одражава њихове преокупације, али и утиче на њих.

Отпочињањем Другог светског рата, садржај тема се употпуњује и приказима борби против освајача.¹⁰⁷⁰

У Југославији се, непосредно по окончању рата, кроз доктрину социјалистичког реализма тражи исто што и од уметника у Совјетском савезу, с тим да се захтеви употпуњују потребом идеолошког стављања у службу братства и јединства, уклањању реакционарних схватања и превазилажењу класних и националних супротности. Југословенски уметници су требали да теме прошире и на НОБ и обнову и изградњу земље.¹⁰⁷¹ Ипак, социјалистички реализам није био само преузет од Совјетског Савеза, он је полазиште имао и у предратном југословенском сликарству, пре свега у оквиру социјалног реализма, а затим и у уметности која је настала током НОБ, када уметници сами осликавају стварност која их окружује и на тај начин стварају дела са тематиком која се након рата захтевала.

Да би обезбедила да уметници прате зацртани ток соцреализма и партијске директиве, држава је младе уметнике образовала у том смеру, а старе организовала у оквиру републичких уметничких удружења која се формирају од 1944. до 1946. године. Крајем 1947. године основан је и Савез ликовних уметника Југославије.¹⁰⁷² На Конгресу ликовних уметника Југославије, децембра 1947. године у Загребу, донет је и Статут Савеза ликовних уметника Југославије. Њиме је дефинисано да су задаци Савеза да у свим народним републикама развија и помаже ликовну уметност која је по форми национална, а по садржају југословенска и која има садржаје из народне борбе и изградње.¹⁰⁷³

Многа дела на тему НОБ настају 1945. године, међутим, тешко је закључити колико њих је настало у ратном делу године, или бар започето тада, а колико по

¹⁰⁷⁰ 1929-1950: *Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1969, 68-69; Г. Милорадовић, *Ленона под надзором*, 80-83; N. Dedić, *Socijalistički realizam: optimalne projekcije novog društva u Istorija umetnosti u Srbiji. XX vek. Drugi tom. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* (ur. Miško Šuvaković), Orion art, Beograd 2012, 222-223.

¹⁰⁷¹ 1929-1950: *Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, 69; M. B. Protić, *Jugoslovensko slikarstvo 1900-1950 sa 100 reprodukcija u boji*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1973, 148; N. Dedić, *nav. delo*, 234; L. Merenik, *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945-1968*, Vujičić kolekcija, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet, Beograd 2010, 26-36; Л. Мереник, *Политички простори уметности 1929-1950: Борбени реализам и социјалистички реализам*, Галерија ликовне уметности поклон збирка Рајка Мамузића, Нови Сад 2013, 4.

¹⁰⁷² 1929-1950: *Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, 69-70; M. B. Protić, *nav. delo*, 148.

¹⁰⁷³ АЈ – 317 (Комитет за науку и културу Владе ФНРЈ) – 80 – 113 - л. 123.

престанку рата и наступању мира. У сваком случају, приметно је да је број насликаних дела на тему НОБ мањи у наредним годинама, а да су сцене везане за обнову и изградњу преовладале. До 1947. године, на изложбама доминирају слике са ратним тематикама, а након тога на теме обнове и изградње.¹⁰⁷⁴

Ликовна дела на првим изложбама ликовних уметности у новој Југославији су тематски била окренута ка НОБ, обнови и изградњи, уз портрете бораца, омладинаца и градитеља.¹⁰⁷⁵ Међутим, продукција на те теме је у првим годинама ипак била мала, као да уметници нису желели да се повинују тражењу да сликају НОБ и обнову, у соцреалистичном маниру. У стварности, соцреализам је више постојао у теорији, него у пракси.¹⁰⁷⁶

Сликари су пре тежили да стварају на друге теме, а ни ликовни израз није увек био соцреалистичан. Тадашњи критичари су у томе видели враћање формализму, тумачили то недовољном идејношћу, погрешним избором колорита, употребе сенки, сликања људског израза и слично.¹⁰⁷⁷

Да ли је уметницима сметао диктат државе, или нису били спремни да се у тек насталом миру враћају на рат и његове тешкоће, море и ужасе? Вероватно има и једног и другог. Петар Лубарда је касније рекао: „Чак ни у време социјалистичког реализма нисам сликао вагонете и пруге зато што ми је то неко рекао или наредио, јер би то било монструозно – нико никоме нема шта наређивати у уметности – већ због тога што ме је импресионирао тај циновски спектакл, који су људи сами себи приредили: те експлозије, померања брда и бљештави сјај размрвљеног камења.“¹⁰⁷⁸

Соцреализам се у Југославији највише исказао у скулптури, а мање у сликарству. Скулпторска дела су била погодна за стварање репрезентативних дела преко којих се исказују власт и моћ (те су отуда и коришћена највише за споменике). Графика је, као

¹⁰⁷⁴ 1929-1950: *Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, 71, 77.

¹⁰⁷⁵ М. В. Protić, *nav. delo*, 150; Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kuturne politike u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd 1988, 207.

¹⁰⁷⁶ М. В. Protić, *nav. delo*, 148-149; Lj. Dimić, *nav. delo*, 209; J. Denegri, *Srpska umetnost 1950-2000. Pedesete*, Orion art, Topu, Beograd 2013, 24; N. Dedić, *nav. delo*, 235.

¹⁰⁷⁷ 1929-1950: *Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, 73-78; М. В. Protić, *nav. delo*, 151; L. Merenik, *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945-1968*, 48-50.

¹⁰⁷⁸ Д. Павић, *Петар Лубарда и културна политика након 1945. године – једно читање архиве Куће легата у Ј. Јованов (ур.) „Лубарда 1907-1974-2017“*, Спомен збирка Павла Бељанског, Нови Сад, 2017, 49.

медиј који се лако репродуковао, била масовно заступљена у агитационо-пропагандној и политичко-образовној улози соцреализма.¹⁰⁷⁹

Међу најзначајнијим скулпторским делима соцреализма је *Споменик борцима Црвене армије* на Батини (1945-1947) Антуна Аугустинчића, који је истовремено и костурница бораца Црвене армије. Поред приказа фигура бораца, на рељефима на споменику су приказани и борци у тренуцима смрти.

У време владања доктрине соцреализма ликовна дела која представљају НОБ најчешће приказују борце, пре свега у неком борбеном положају (на пример: *У борби за слободу* Петра Лубарде из 1948. године), а затим у неборбеном (на пример *Партизанска колона* из 1948. Франце Михалича). Рањеници се виде на више слика, или су главна тема, на пример у слици *Рањеници* (1950) Младена Јосића на којој аутор приказује колону рањеника како прелази завејану планину. Једна од најбољих слика овог период је *Сведоци ужаса* (1948) Ђорђа Андрејевића Куна, али у њој не видимо сам злочин, него згрожена лица људи која су га посматрала. Слично је и у слици Ивана Радовића *И овуда су прошли Немци* (1945) на којој видимо жену у стању одређене агоније док иза ње село гори. Међу делима са цивилним жртвама издваја се слика *Вјазма* (1948) Боже Илића, која се сматра једним од бољих дела соцреализма, а на којој видимо мртва људска тела окружена партизанима који тугују. Мило Милуновић је насликао мртву мајку са дететом и даје име слици *Окупатор одлази* (1946). Ризах Штетић је насликао слику *Усташе у селу* (1946) у којој се виде обешени људи и како се војник спрема ножем да убије везану девојку. Златко Прица ствара слику *Стрељање*, а истоимено дело (око 1948) ствара и Ђорђе Андрејевић Кун. Тема ратних патњи која је привукла пажњу више сликара су били и збегови (на пример: графика *Збег* Пива Караматијевића из 1946. године, слике *Збијег* Марјана Детонија из 1950. и *Збег* Николе Бешевића из 1949).

Од дела, која се изразом опиру доктрини соцреализма и сцене из рата стварају на свој начин, можемо поменути модернистичку скулптуру у теракоти *Жена из збјега* (1949) Желимира Јанеша. На њој је фигура приказана крајње сведено и тек се назире да је жена обавијена у ћебе. Женина несрећа се одражава на њеном лицу, чији израз је

¹⁰⁷⁹ N. Dedić, *nav. delo*, 231; Ј. Мереник, *Политички простори уметности 1929-1950: Борбени реализам и социјалистички реализам*, 4.

такође сведен, али ефектан у приказу патње. Поред тога, ту су и дела Милоша Бајића, који и по повратку из логора слика сцене патњи у њему, приказујући људска тела само основним обрисима, али у довољној мери да се види део њихових мука.

Прекретницом у југословенском сликарству се сматра отварање изложбе Петра Лубарде у Галерији Удружења ликовних уметника Србије у Београду у мају 1951. године.¹⁰⁸⁰ Иако је наметање соцреализма ослабило отпочињањем сукоба са Информбироом 1948. године, након ове изложбе соцреализам дефинитивно више није био главни правац у сликарству.

Кад је дошло до отпуштања стега партије и када је дозвољено да се у ликовној уметности испољи индивидуалност, ликовна сцена је „живнула“ и број отворених изложби се повећао.¹⁰⁸¹ У наредним деценијама, појавиће се нови уметници и нови уметнички правци. НОБ никад више није била главна тема, али није ни потпуно нестала. Дошло је и до својеврсног потискивања тих тема, пошто су биле повезане са догматички наметнутим соцреализмом, па су и уметници и критика „бежали“ од њих.¹⁰⁸² Ипак, многи уметници ће наставити да стварају дела инспирисани НОБ-ом и страдањима током рата. Нека од њих је наручивала и држава, преко својих организација или предузећа, а нека су настајала из потребе самих уметника да искажу своја осећања.

У делима са темама из НОБ су приказивани мртви, рањени и измучени борци, на пример: *Сутјеска Ђурђа Теодоровића* (1953), *Погинули борац* Војислава Станића (1956), *Ношење рањеника* Исмета Мујезиновића (1961), *Рањеник са Сутјеске* Боже Продановића (1956), *Игмански мариш Ђурђа Теодоровића* (1979), *Тифусар*, Марија Микулића (1960), као и цивилне жртве: *Пролеће 1941* Ђорђа Илића, на ком је приказано неколико обешених лица; *Мртве воде* (1956) Крсте Хегедушића на којој видимо мртва тела у плићак; *Маутхаузен - за време ручка* (1952) Милоша Бајића која приказује испијена тела логораша; и многа друга. Петар Лубарда је трагику рата обележио серијом од 27 слика, насликаних средином шездесетих година, на тему стрељања

¹⁰⁸⁰ 1929-1950: *Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, 80.

¹⁰⁸¹ Lj. Dimić, *nav. delo*, 259.

¹⁰⁸² М. Васиљевић, *Споменица која боли*, у: Уметност као отпор фашизму. Публикација поводом седамдесетогодишњице победе над фашизмом. 9. мај 1945-2015, Музеј историје Југославије, Београд 2015, 50-54.

грађана Крагујевца у октобру 1941. године. Све слике је поклонио музеју у оквиру Спомен парка Крагујевачки октобар у Шумарицама.¹⁰⁸³

Слика 18 – део једне слике Петра Лубарде у Спомен музеју 21. октобар у Крагујевцу
(аутор фотографије: Ненад Лајбеншпергер, 16.8.2017)

Скулптура на тему Другог светског рата је највише била изражена кроз дела намењена за спомен обележја, али су настајала и мања дела, делом као припреме за веће споменичке композиције, а делом и као самостална дела. Најизраженији опис са приказом жртава рата направио је Нандор Глид, који је скоро целу породицу изгубио у немачким логорима. Део његових дела на тему страдања је конципиран тако да их чине испреплетена тела људи костура који су у самртном ропцу. Поред монументалних споменичких скулптура која су постављена у оквиру некадашњих логора Маутхаузен и Дахау, Глид је оставио и више скулптура које су биле припрема за ове велике пројекте. Поред тога, ту су и друге скулптуре, као на пример више њих из циклуса *Јама*, рађене са намером да се скину слојеви заборавља са јама-гробова.¹⁰⁸⁴ Сцене Аушвица, преко

¹⁰⁸³ Ј. Давидовић, *Изградња и уређење меморијалног простора Спомен-парка*, у: Споменица. Спомен парк „Крагујевачки октобар“ (1953-2016), З. Петровић (ур), Спомен музеј „21. октобар“ (1976-2016), Спомен парк Крагујевачки октобар, Крагујевац 2016, 64-71.

¹⁰⁸⁴ I. Subotić, *Nandor Glid*, Fondacija Vujičić kolekcija. Beograd 2012, 94-131.

портрета и фигура ствара и вајарка Вида Јоцић, преносећи тако своја сећања из логора.¹⁰⁸⁵

Многа дела са тематиком НОБ су нашла места у просторијама разних друштвених организација, предузећа и фабрика широм земље. Тако је слика *Ношење Рањеника* (око 1954) Исмета Мујезиновића била у просторијама Републичког завода за социјално осигурање у Сарајеву, а слика *Рањеници* (1961) истог аутора у фабрици Натрон у Маглају.¹⁰⁸⁶ Монументално дело *Фреска о народноослободилачкој борби* (1951-1956) Борка Лазевског се налазила у шалтер сали Железничке станице у Скопљу. Поред сцена борби, на њој видимо рањенике, цивиле у збегу и стрељање цивила. Намена постављања ових слика је била пропагандна: требало је преко њих да се радници и посетиоци тих простора подсети на НОБ и жртве које су тада дате. Посредно, подсећањем на борбу и немиле догађаје, будила би се и свест људи да су за слободу заслужни комунисти који и у том тренутку воде земљу.

Када се почетком шездесетих година приступило завршетку радова на изградњи зграде Савезног извршног већа на Новом Београду, расписан је конкурс за дела која су требала да се нађу на најрепрезентативнијим местима у оквиру те зграде и која би требало да представе и југословенску уметност. Конкурсом су тражена четири дела. Једно на историјску тему, с тим да је одређено да се у оквиру тога обради битка на Сутјесци, друго на тему стварања нове Југославије и друга два на слободну тему. Одређујући конкурсом да само четвртина тражених материјала има везе са НОБ, и то само са једном, али најзначајнијом, битком, говори да власти своје упориште проналазе у НОБ и да им је тај период био важан, али не и најважнији, или бар не важнији од развоја Југославије. Након конкурса, избор за дело које је украсило централно степениште је пало на мозаик *Сутјеска, ношење рањеника* Марија Прегеља. На овој, 90 метара квадратној композицији Прегељ је приказао велики број бораца и рањеника. Задата тема Битке на Сутјесци је условила да се откупи још неколико радова, па је слика *Сутјеска* Лазара Возаревића била смештена у Хрватски салон, а још два

¹⁰⁸⁵ поред репродукција и описа уметничких дела у раније цитираним радовима, за преглед дела са тематиком из НОБ послужила је и књига *Народноослободилачка борба у делима ликовних уметника Југославије*, Инвалидски лист, Београд 1958.

¹⁰⁸⁶ I. Krzović, *Ismet Mujzinović. Retrospektiva 1976*, Umjetnička galerija BiH, Sarajevo 1976, bez paginacije.

истоимена дела, једно Еда Мутића, друго Воја Димитријевића у централни анекс. Међу делима која су украсила салоне осталих република било је мало дела из НОБ. У Српском салону се нашла скулптура Мире Сандић *Споменик ђацима стрељаним 1941.* а у Босанско-херцеговачком салону скулптура *Заточеница* исте ауторке. Поред тога, слика Петра Лубарде *У борби за слободу* је украсила салу за радне састанке „Београд“, а друге канцеларије још нека дела на теме из НОБ. Међутим, проценат дела на наведене теме је чинио мање од 10% уметничких дела које су украшавале просторе зграде Савезног извршног већа.¹⁰⁸⁷

* * *

Сам чин отварања разних изложби, на којима је било дела са тематиком из Другог светског рата био је додатно место на којем су политичари могли поново да кажу како је југословенска борба била велика, како је остварена захваљујући вођству комунистичке партије, и како је за њу дато много жртава. Тако, у свом говору на отварању Изложбе поводом 50-годишњице прославе оснивања СКЈ, Вељко Мићуновић, југословенски амбасадор у Москви, није заобишао да помене и период рата, 1,7 милиона југословенских жртава и губитак три четвртине чланства КПЈ на бојном пољу током рата.¹⁰⁸⁸

Књижевност

Вероватно три најзначајнија и најпомињанија књижевна дела о Другом светском рату у социјалистичкој Југославији су настала током рата, и сва три су поеме: *Крвава бајка* Десанке Максимовић, *Јама* Ивана Горана Ковачића и *Стојанка мајка Кнежополка* Скендера Куленовића. То свакако не значи да се након рата нису појављивала значајна, снажна и популарна дела, већ да је снага трагедије ових поема била превелика. За једну од њих је написано, а то се може односити и на друге две: „Kulenovićevu poemu *Stojanka majka Knežopoljka* ispjevala je smrt, kao što je ispjevala onu narodnu da je na Kozari, da je na Kordunu, da je širom ove zemlje mučenice grob do groba,

¹⁰⁸⁷ Б. Мишић, *Палата Савезног извршног већа у Новом Београду. Историја грађења од Председништва владе ФНРЈ до Палате „Србија“*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2011, 99-167.

¹⁰⁸⁸ V. Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, 161.

da na zemlji našoj, pod dalekim i hladnim zvijezdama, majke vječno na razbojištima traže muževe i djecu, da znane i neznane stradalnike osjećaju ne svojtom, nego djecom rođenom.“¹⁰⁸⁹

И за књижевна дела о Другом светском рату настала током социјалистичке Југославије можемо рећи да их је испевала/написала смрт, фигуративно мислећи да су настали из потребе да се кроз писану реч аутори суоче са ужасима смрти које је донео Други светски рат, да их опишу, отргну од заборав на још један начин, још један пут, да им дају додатно обличје, да се кроз низ повезаних речи сете оних које су изгубили (иако не изговарају њихова имена) да се некако одуже што су они преживели, итд. Поред тих порива и тог „смртог“ мотива, књижевна дела је испевао и написао понос, понос победника. Та дела настају из пера бивших бораца, или њихових истомишљеника, у њима се велича партизанска борба и партизанска жртва. У њима се приказује и цивилна жртва, али као део отпора против окупатора и њихових помагача, па и та жртва добија херојски ореол, иако херојство није тражила нити увек покушавала да изведе. Наравно, има и дела која не почивају искључиво на једном од датих мотива, већ су негде између њих и употпуњени и неким другим, личним, мотивом.

Број књижевних дела која су од краја рата, па до почетка девете деценије двадесетог века писала о Другом светском рату тешко је одредити, али је сигурно да се о њему писало у свим књижевним облицима: песмама, поемама, приповеткама, романима, драмама, анегдотама...¹⁰⁹⁰. Други светски рат је био појединачни догађај који је највише инспирисао књижевнике, односно на који је написано највише књижевних дела.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁹ В. Милачић, *Polje Nevolje*, predgovor izdanju S. Kulenović, *Stojanka majka Knežopoljka*, Svjetlost, Sarajevo 1967, 7.

¹⁰⁹⁰ Према Фабијану Тргу, од 1945 до 1965. године у Југославији је штампано око 3.500 књига неисториографског карактера, односно књижевних дела и дела из других наука на теме из НОБ,), а према Боривоју Пајовићу и Милораду Радевићу, у истом периоду штампано је најмање 2.443 књижевних дела о рату и револуцији. Ф. Трго, *Izvori i literatura za historiju narodnooslobodilačkog rata*, Vojnoistorijski glasnik, god. XVIII, broj 2 (1967), 61; В. Пајовић, М. Радевић, *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji. Posebna izdanja 1945-1965*, Savezni odbor SUBNOR Jugoslavije, Beograd 1969, 9-11, 369-650, 687-688.

¹⁰⁹¹ Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1972, 4.

Као и у другим областима стваралаштва и у књижевности је партија интервенисала одмах по завршетку рата захтевајући да књижевници дају свој допринос изградњи новог друштва тако што ће опевати величину НОБ.¹⁰⁹²

„Обавеза“ књижевности да говори о НОБ је трајала током целог постојања социјалистичке Југославије. Иван Потрч, председник Друштва словеначких књижевника, 1971. године је изјавио: „А ми, књижевници, имамо обавезу и тежак дуг да кажемо како се гинуло и зашто су гинули наши људи. На нама је да кажемо, какве су биле животне радости и патње наших бораца када су гинули. Треба рећи, и за данас и за сутра, каква је то била нада у њима када су као борци гинули. Првенствено ми, књижевници, имамо ту част и дужност да пренесемо живи спомен на те људе, како би живели са нама савременицима, и са генерацијама које долазе.“¹⁰⁹³

Као и у другим гранама уметности и у књижевности је у првим послератним годинама соцреализам био наметнут као водећи метод. У том периоду поезија и проза су романтичне, оптимистичне, декларативно родољубиве, васпитно-поучне и требало је да славе борбу и нову власт. Од првих година педесетих, одбацује се соцреализам и књижевност на тему НОБ постаје више аналитична, комплекснија, али и критичнија према прошлости Другог светског рата. У романима се појављује и друга страна рата, виде се и муке кроз које пролазе партизани и јунаци који нису глорификовани, него приказани као комплексна бића, са грешкама, сумњама и слично.¹⁰⁹⁴

На популаризацији НОБ преко књижевности партија и држава су стално радиле. Посебно у првим послератним годинама. У ту сврху су организоване и књижевне вечери са тематиком из НОБ.¹⁰⁹⁵

Држава је књижевност на тему НОБ подупирала и разним литерарним конкурсима на којима су награђивана најбоља дела на те теме. Један од најзначајнијих југословенских књижевних фестивала је био Курирчек. Он је био посвећен уметничком стваралаштву за децу и омладину, с тим да је окосница била на темама из НОБ-а, о чему

¹⁰⁹² Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kuturne politike u Srbiji 1945-1952*, 193-207.

¹⁰⁹³ И. Потрч, *Наша је дужност да сачувамо живи спомен на изгинуле борце* у Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије*, Београд 1972, 11-12.

¹⁰⁹⁴ М. И. Бандић, *Цвет и стег: Револуција и књижевно мишљење нашег времена* у Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије*, Београд 1972, 20, 29, 36-37; Lj. Dimić, *nav. delo*, 198-199, 258.

¹⁰⁹⁵ АС – Ћ-115 – 31 – VII – План рада земаљског одбора Савеза бораца за III тромесечје 1949. г.

говори и назив фестивала добијен по словеначкој речи за курира, подразумевајући под тиме партизанског курира дечјег узраста.

У књижевним делима чињенице најчешће служе само као основа за развијање идеја. У књижевности о НОБ често се ради о догађајима који су се десили, али се измишљају ликови или секвенце догађаја. Догађаји се не описују онако како су се десили, него им се додају нијансе, мењају се, измишљају се и нови, а све у сврху приказа неког дешавања и у оквиру тога људског стања и емоције. Понекад су у књижевним делима о НОБ једине чињенице да се рат десио и да је партизански покрет у њему победио. Уметник је углавном сам стварао размишљања својих јунака. Дешавања током рата књижевнику дају широке могућности приказивања људске драме, портретисања ликова и уопште размишљања о судбини човека и његовом (не)прихватању те судбине. Рат је тако у неким делима само декор. Са друге стране, нека дела су настала баш да би описала рат – било величину победе, било трагедију губитка људских живота.

Оно што је сигурно је да је рат оставио трага на људима и да је књижевност била део начина да искажу то што су носили у себи. О својим разлозима за писање поеме *Кадињача*, о погибији скоро целог Радничког батаљона у близини Ужица, на превоју Кадињача 1941. године, њен аутор Славко Вукосављевић је рекао: „На Кадињачи је погинуло више људи које сам познавао. Већ сутрадан после погибије о читавом току битке испричао ми је један од преживелих – пекар из села Криве реке. Имао сам тада само четрнаест година, а његова је прича била чудна, ужасна, неповезана... С много детаља који су стварали код мене визију равну оним ужасима с Гојиних слика. Од тога сам тренутка почео да повезујем све те чудновате детаље, да стварам своју визију, да је доживљавам и да тај доживљај живо носим у себи. ... Видите, читаву сам поему написао 1949. године за само девет дана. Није ми било тешко да је напишем тако брзо. Чинило ми се да сам само преписивао. Преписао своју слику, своју визију, свој осмогодишњи доживљај. А тај доживљај није био само ратни, само историјски. Познавао сам неке људе из Радничког батаљона. Познавао сам исто тако читаву генерацију ужичких матураната из 1941. године. То су за мене били људи на које сам увек желео да се угледам, да будем као они. И када сам мислио о девојци, у каснијим годинама, увек је

то била девојка која је по својим особинама била налик на неку девојку из те генерације. Због тога поема није само резултат херојске погибије Радничког батаљона. Она је посвећена свим мртвима, изгинулима кроз које сам стварао будућност. Вероватно је да сам желео да их оживим. Да се на тај начин некако побуним против смрти.“¹⁰⁹⁶ У том, како Вукосављевић каже „преписивању“ своје импресије настао је и један од најснажнијих и најчувенијих стихова југословенске послератне поезије на тему Другог светског рата:

„Рођена земљо јеси ли знала?
Ту је погинуо батаљон цео...
Црвена крв је процветала
Кроз снежни покров хладан и бео.
Ноћу је и то завејао ветар.
Ипак на југу... војска корача...
Пао је четрнаести километар,
Али никад неће

Кадињача.“¹⁰⁹⁷

И у другим књижевним делима читамо о смрти партизана у борби (Ђурица Labović, *Osmorica*, из 1963, о осморици скојеваца који су јуначки изгинули), али и о различитим мукама кроз које су пролазили партизани (приповетка *Brigada* Вјекослава Калеба, из 1961, о повлачењу изгладнелих и промрзлих бораца пред непријатељем), злочинима окупатора (Ерић Кош, *Novosadski pokolj*, из 1961, о масовном покољу Срба и Јевреја у Бачкој 1942. године; Анђелко Vuletić, *Gorko sunce*, из 1958. о силовању девојке од стране италијанских војника, песме из збирке *Пркосни јауци у октобру* Драгана Биогорца, из 1961, о стрељању у Крагујевцу), терору сарадника окупатора (Војин Jelić, *Анђели лијеро рјевају*, из 1953, о усташком и четничком терору у селу Самарнику код Книна), патњама и смртима у затворима и логорима (Ото Бихаљи Мерин, *До виђења у октобру*, из 1947, о животу и патњама официра бивше југословенске војске у заробљеничким логорима у Немачкој; Коле Чашуле, *Првите дни*, из 1950, са

¹⁰⁹⁶ М. Р. Блечић, *Како се рађала Југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, 46.

¹⁰⁹⁷ исто, 48

приповеткама о животу затвореника у бугарским затворима у Македонији), о жртвама савезничког бомбардовања (поема *Забележено после бомбардовања Београда на Ускрс 1944*); о судбини избеглица (Nada Gaborović, *Jesen brez poletja*, из 1961, о животу Словенаца депортованих у Србију), о страдању људи који су скривали партизане или Јевреје (драма *Ljudi* Велимира Суботића, из 1956, о бачком сељаку који пре иде добровољно у смрт него што одаје где је скривена једна Јеврејка)...¹⁰⁹⁸ У књижевности су поменуте жртве свих народности, рачунајући и Роме.¹⁰⁹⁹

Као још једну илустрацију писања о жртвама рата, кратко ћемо дати приказ страдања у једном роману.

Бранко Ћопић је био један од најзначајнијих југословенских књижевника. Понеко га назива режимским писцем због популарности његових дела, посебно оних на тему НОБ, али чињенице су другачије, пошто нису сва његова дела била величање партизанске борбе. Међу многобројним његовим делима са тематиком Другог светског рата, од којих су нека била можда и најпопуларнија у Југославији, овом приликом издвајамо роман „Пролом“ (штампан први пут 1952. године) у ком видимо сву несрећу грађанског и братоубилачког рата у националном троуглу Срби-Хрвати-Муслимани, идеолошком троуглу усташе-четници-партизани (или фашисти-националистички комунисти) и људском троуглу човек-жртва-убица на простору Босанске Крајине.

У првом делу књиге писац нам приказује како усташе, међу којима има и Хрвата и Муслимана, на превару хватају и затварају Србе и затим их свирепо убијају. Једно од погубљења Ћопић описује на следећи начин: „Двојица усташа емиграната, прописно униформисани и опасани, одвојише из реда предњи пар сељака и гурајући их бајонетима потјераше према понору. Кад их изгураше на саму обраслу ивицу, она двојица засуканих рукава брзо измахнуше чекићима и пуном снагом звизнуше сељаке

¹⁰⁹⁸ Видети: В. Рајовић, М. Радевић, *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji. Posebna izdanja 1945-1965*, 369-650; *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*, Savez organizacija i ustanova za širenje knjige NR Srbije, Savez knjižnica i čitaonica NR Hrvatske, Beograd- Zagreb 1962, 121-205; Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Seznam book, Београд 2011, 1147-1181; М. Р. Блечић, *Како се рађала Југословенска револуционарна поезија*, 1973; Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*; Т. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 62-67, 117-121.

¹⁰⁹⁹ Роме помиње Бошко Петровић у својој приповетци *Циганска песма*, објављеној у збирци *Лагано промичу облаци* 1955. године. Ж. Милисавец, *Народноослободилачка борба и револуција у делима српских писаца из САП Војводине* у Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1972, 50.

по главама. Необичан звук ударца што ломи лубању, звук који до тад није слушало човјеково уво, потресе и следи све људе у колони. Двојица ударених исчезоше у скривеној рупи брзо као привиђење. У муклој тишини чуло се за њима само суљање и све слабије лупкање ситног камења.“¹¹⁰⁰ У овом делу, роман је потпуно отворено приказивао усташка злодела. Оно што је још одлика овог Ћопићевог дела је да усташе нису приказане црно-бело, као непоколебљиви злочинци, већ напротив, као људи који су и те како свесни да су се препустили неким дивљачким нагонима и који поводом тога осећају последице на својој психи. У њима је непоколебљивост спољна, али унутрашњост је пуна дилема.

У другом и трећем делу књиге видимо дешавања по отпочињању устанка и стварања слободне територије, видимо сукобе који се јављају међу Србима и поделу међу њима на четнике и партизане, услед чега ће доћи и до братоубилачког рата и новог бацања у јаме, али овај пут Срба од стране Срба. Такође, у овом делу нам је приказано и како су Муслимани страдали од стране Срба. Међутим, прикази тих смрти нису били описани на драматичан начин као усташки масовни покољ. У првом плану је био рад на стварању братства и јединства и формирању партизанских одреда.¹¹⁰¹

Ранији тумачи овог дела кажу да су други и трећи део књиге у ствари баланс за први део – да се не би писало само о усташким злочинима и кривица ратних злодела свалила само на једне, требало је приказати и злодела која су постојала на другој страни, српској, па отуда и приказ четника и њихових злодела.¹¹⁰²

* * *

Многи борци су током рата водили дневнике, а још више их је након рата написало мемоаре. Поред тога, објављивани су и зборници са сећањима из рата.¹¹⁰³

¹¹⁰⁰ Б. Ћопић, *Пролом*, Просвета, Београд 1952, 164.

¹¹⁰¹ Т. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 66-67.

¹¹⁰² Д. Ј. Костић, *Кад народ проговори (роман Пролом Бранка Ћопића)*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, година 47, број 4 (2017), 195.

¹¹⁰³ Ф. Trgo, *nav. delo*, 55-57, 81-84; В. Рајковић, М. Радевић, *nav. delo*, 58-139; *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*, 53-78; З. Панајотовић, *Библиографија о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941-1944. године. (Књиге, брошуре и чланци 1944-1985)*, Републички одбор Савеза удружења бораца НОР Србије, Београд 1989², 115-143; М. Бодрожич, *Осврт на изворе и литературу о геноциду над Србима у Другом светском рату* у *Геноцид над*

Неки од познатијих таквих дела су дневник *Дневник* Владимира Дедијера, мемоари *Револуција која тече I* Светозара Вукомановића Темпа, књига *Записи из ослободилачког рата (I-III)* Родољуба Чолаковића и едиција *Устанак народа Југославије* (у шест књига) са сећањима бораца. Дедијер и Чолаковић, особе које су непосредно после рата заузимале високе функције у партијском и државном апарату, поред помињања партизанских жртава, у својим делима отворено пишу о усташким злочинима.¹¹⁰⁴ У многим од објављених дневника, мемоара и зборника прикупљених сећања може се читати о погибијама бораца и страдању неборачког становништва, као и о страдању затвореника и логораша, односно официра југословенске армије у војним заробљеничким логорима, припадника комунистичког отпора и „обичних“ цивила у затворима, радним, пролазним и концентрационим логорима. Издвојићемо само четири дела, као илустрацију: Драго Х. Чолаковић у књизи *Јасеновац. 21. VII 1941 / 31. III 1942* даје своја сећања на злочине усташа у овом логору; Душан Лалевић је своја сећања на логорске дане и масовно умирање које га је окруживало описао у књизи *Дахау*, штампаној 1955. године; Магда Симин је у књизи *Док вишње процветају*, дала своја сећања на тамновање у затворима и логорима у Бачкој, Мађарској и Немачкој; у збирци *Одмазда*, штампаној 1951. године, била су сакупљена сећања преживелих сељана места Скела код Обреновца, о спаљивању тог села и његових становника 1941. године од стране Немаца.¹¹⁰⁵

Многим књижевним ствараоцима књижевност је обележила радни век – или су углавном писали дела на тему НОБ, или су им дела на теме из Другог светског рата била међу најзначајнијима или најпопуларнијима. Десанка Максимовић је била велика песникиња због целокупног свог стваралаштва, али јој је живот обележила поема *Крвава бајка*. По томе је најчешће помињана, та песма је најчешће извођена, штампана и слично. Када је, почетком шездесетих година, Радио телевизија Београд снимала

Србима у II светском рату, приредио М. Булајић, Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, 1995, 504-516; Т. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 57-60.

¹¹⁰⁴ Т. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 58-60.

¹¹⁰⁵ *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*, 60, 102, 104, 107.

емисију о Десанки Максимовић, главна тема је била управо *Крвава бајка*. Десанка је говорила о њој, док је стихове говорила глумица Љиљана Крстић.¹¹⁰⁶

Књижевна дела на тему НОБ Југославија је слала и у иностранство у оквиру свог пропагандног деловања. Међутим, оне су биле мали део у укупном броју послатих публикација. Много више публикација се односило на савремени развој земље.

ФИЛМ

Филмска трака је у Југославији, у завршници рата и одмах по његовом завршетку, постала значајан медиј преко кога су нове власти обавештавале друштво о напретку у обнови, изградњи и развоју социјалистичког друштва, али и преносили своје виђење прошлости, пре свега оних дешавања током Другог светског рата, а у оквиру тога НОБ и улоге КПЈ у њему.

Филм је брзо постао и остао једно од најважнијих средстава државане пропаганде. Власти су кроз филмске журнале, репортаже, документарне и играле филмове, презентовале своје виђење данашњице и прошлости, и приказивале своје успехе. Играни (уметнички) филм је постао главно средство пропаганде у уметности, пошто је имао могућност да више но друге уметности или средства пропаганде утиче на психологију и свест маса. Његови пропагандни и/или васпитни ефекти су могли да буду већи од литературе, музике и сликарства заједно. Заводљивост филма је омогућавала да се разне визије, идеје, па и погледи на прошлост, презентују највећем броју људи – од биоскопских дворана, преко фабричких хала, школа, сеоских домова културе до телевизора у кући.¹¹⁰⁷ Филм има ту способност да натера публику да поверује како су филмски прикази прошлости истинити.¹¹⁰⁸ Отуда су кроз филм често приказиване

¹¹⁰⁶ Емисија *Десанка Максимовић* (1962, ур. Василије Поповић) документарног серијала *Сећања*. М. Кечина, *Видеографија документарних програма Телевизије Београд (1958-1991)*, РТС, Телевизија Београд, 1998, 512.

¹¹⁰⁷ М. Čović, *Jugoslovenski ratni film. Knjiga prva*, Institut za film, Beograd, Vesti, Titovo Užice, 1984, 16; Lj. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kuturne politik u Srbiji 1945-1952*, 213-214.

¹¹⁰⁸ М. J. Stoil, *Balkan Cinema. Evolution after Revolution*, UMI Research Press, Ann Arbor 1982, 59.

историјске чињенице које могу да користе садашњости, или су историјске чињенице извртане зарад тренутних циљева. Тако је у целом свету, па и у Југославији.¹¹⁰⁹

Крајем 1946. године, Милован Ђилас, идеолог КПЈ задужен за културу, агитацију и пропаганду, наложио је партијским организацијама: „Филмовима оперисати као оружјем: примењивати их вјешто, хитро, онамо гдје је то најпотребније, гдје је наш политички утицај најслабији, итд. Свим добрим и бољим филмовима организовати најширу рекламу.“¹¹¹⁰ Неколико месеци касније, о намени филма у новом друштву, Александар Вучо, директор Комитета за кинематографију, написао је: „*Naša filmska umjetnost ne može i ne smije sebi dopustiti da ima ikakve druge interese osim interesa naših narodnih vlasti, nikakav drugi zadatak osim zadatka obrazovanja širokih masa gledatelja u duhu naše narodne i kulturne revolucije*“ и да сваки гледалац „*na filmskom ekranu može vidjeti i ima pravo vidjeti sve stadijume naše junačke i kulturne prošlosti, sve faze našeg Narodnoodbodilačkog rata u cijeloj zemlji, uključujući sve njezine narode, u borbi da stvore nove materijalne, kulturne i ljudske vrijednosti*“.¹¹¹¹ Ови постулати употребе филма у државне сврхе остали су на снази до краја постојања социјалистичке Југославије. Међутим, били су ублажени и занемаривани, па је филм само делимично служио за пропаганду, а више, или понекад само, за забаву. У задњим годинама живота, Тито је на тему утицаја политике на филм, у једном интервјуу, рекао: „*Film je jedno od najuticajnijih sredstava moderne komunikacije i, prema tome, njegova društvena, vaspitna i obrazovna uloga neosporno je velika. Ako je umjetnički dobro realiziran i idejno pravilno usmjeren, film može dati značajan doprinos našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici*.“¹¹¹²

Међутим, иако је филм могао да замени хиљаде речи, његов утицај на одржавању сећања на НОБ и пале борце свакако није био пресудан. Снажан и

¹¹⁰⁹ О различитим примерима употребе историје кроз филм у политичке сврхе видети у: М. Ћовић, *nav. delo*, 33-36; А. Врањеш, *Партизански филмови и пропаганда. Југословенски ратни филм у свјетлу народноослободилачке борбе као средство идеолошко-политичке пропаганде*, Глас Српски, Графика, Бања Лука, 2008; Н. Звијер, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакнеbeskila*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2011; А. S. Janković, *Redefinisanje identiteta (Istorija, zablude, ideologije u srpskom filmu)*, Filmski centar Srbije, Fakultet dramskih umetnosti Beograd, Beograd 2017.

¹¹¹⁰ АЈ – 507 – П-К-1/15, СК КПЈ бр. 211, 18.11.1945, Смернице Милована Ђиласа партијским организацијама; Лј. Димић, *nav. delo*, 177, 214; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославију 1945-1955*, 133.

¹¹¹¹ D. J. Goulding, *Jugoslovensko filmsko iskustvo 1945.-2001. – oslobođeni film*, V.B.Z. Zagreb, 2004, 9.

¹¹¹² P. Ljubojev, *Evropski film i društveno nasilje (svet minulog kolektivizma)*, Matica srpska, Yu film danas, Prosveta, Beograd 1995, 6.

дуготрајан утицај филма (захваљујући чињеници да се могао пуштати, и пуштао се, више пута), био је само део онога што се у Југославији звало неговање револуционарних традиција, а што је укључивало већи број активности - приредбе, предавања, писање у дневној и недељној штампи, разним публикацијама, позоришне представе, радио емисије... Неке од тих активности су биле повремене, а неке сталне. Питање је да ли би партизански филм имао толико успеха и утицаја, да није било тих других активности, које су практично припремале људе да то виде и у покретним сликама, скоро уживо.

Ипак, при анализи садржаја и језика филма, понекад је тешко разлучити шта је уметност, а шта пропаганда. Посебно у југословенском играном ратном филму. Не можемо тврдити да је држава преко својих органа интервенисала у сваком филму, сцени и слично, али је сигурно да је имала контролу над филмском продукцијом и да је подупирала рад на филмовима са темама из времена НОБ. О томе говоре количина снимљеног филмског материјала и избори тема (о чему пишемо касније), али и постојање политичке подршке, помоћи војске и других друштвених организација при снимању тих филмова, велики буџети за неке од њих и слично. Оно што је сигурно је да је држава преко филма тежила да прикаже начин на који су снаге предвођене КПЈ ослободиле земљу од окупатора тиме омогућивши да се формира једно ново друштво, које је без изузетка представљано као боље од оног које је постојало пре окупације, а посебно током окупације. Држави није било битно да покаже само успешност те борбе, него и која је цена плаћена у тој борби – цена у људским животима.

Као и многе друге институције у новој Југославији, прва установа која се бавила прометом, приказивањем и производњом филмова створена је док је рат још трајао. Државно филмско предузеће ДФЈ основано је 22. новембра 1944. године Одлуком Повереништва за трговину и индустрију, да би 3. јула 1945. године, била донета и Уредба о његовом оснивању. Већ 1946. године, њега мења Комитет за кинематографију.¹¹¹³ Убрзо по формирању Државног филмског предузећа ДФЈ основане су и републичке дирекције за филм, а у наредним годинама и републичка филмска предузећа - Авала филм са седиштем у Београду, Јадран филм у Загребу,

¹¹¹³ P. Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Partizanska knjiga, Beograd 1986, 127; M. Čović, *nav. delo*, 165; D. J. Goulding, *nav. delo*, 2004, 3-4.

Триглав филм у Љубљани, Босна филм у Сарајеву, Вардар филм у Скопљу и Ловћен филм на Цетињу. Војска је основала свој филмски центар 1947. године, који је касније прерастао у Застава филм.¹¹¹⁴

* * *

Од снимака који су настајали у коначно ослобођеним местима и борбама за коначно ослобођење настали су и први документарни филмови нове Југославије – *Кинохронике* (*Кинохроника бр. 1; Хроника бр.2; Хроника бр.3*. Негде су навођене као *Хроника* или *Наша хроника*). У њима су се нашли и снимци жртава рата.¹¹¹⁵

Након завршетка рата, наставља се са снимањем документарних филмова који за тему имају рат (и у оквиру њега и његове жртве). То је био први тематски правац који су тада пратили творци ових филмова. Први дугометражни документарни филмови били су *Београд* (1945, сц. и р. Н. Поповић) и *Кораџи слободе* (1945, сц. и р. Р. Новаковић).¹¹¹⁶ У *Кораџима слободе* је почетак и другог правца који је карактерисао југословенски документарни филм после рата - обнова и изградња земље. Овај правац је веома брзо превазишао рат као тему и постао главна тема документарних филмова и филмских журнала у првим послератним годинама.

У првим месецима по ослобођењу, Филмско предузећеДФЈ и њена Дирекција за НР Хрватску су снимили и први документарни филм који се бавио ратним злочинима и њиховим жртвама - *Јасеновац* (1945, сц. и р. Г. Гаврин, К. Хлавати [Kosta Hlavaty]). Овај кратки, петнаестоминутни, документарцац почиње телопом на ком пише: „Još su svježe rane na žrtvama, koje su pale pod teretom njemačkih fašističkih razbojnika i njihovih slugu, ustaško-četničkih koljača. Širom domovine vršeni su najsvirepiji zločini i masovno istrebljenje našeg naroda.“ Овде видимо да су у исту раван стављени злочини почињени од Немаца, Усташа и Четника. Затим следе телопи на којима се ређају називи стратишта: Лепоглава, Глинска црква, Раб, Лобор град, Ђаково, Паг, Јадовно, Госпић и Стара Градишка. Сваки телоп прати глас који говори шта се ту дешавало, а за неке даје и бројке страдалих. Код већине наведених места се уопштено говори о жртвама (људима, женама и деци), а за Глинску цркву се каже „Ту је побијено хиљаде Срба“,

¹¹¹⁴ P. Volk, *nav. delo*, 128, 131-132; *20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965*, Savez filmskih radnika Jugoslavije, Festival jugoslovenskog filma, Beograd 1965, 88-91, 96-99, 102-103, 106-107, 110; D. J. Goulding, *nav. delo*, 5-6.

¹¹¹⁵ P. Volk, *nav. delo*, 125; M. Čović, *nav. delo*, 16, 165.

¹¹¹⁶ P. Volk, *nav. delo*, 129; M. Čović, *nav. delo*, 165.

што је једина поменућа национална одредница. Занимљиво је да се почиње од логора Лепоглава, који је пре рата био затвор у ком су затварни комунисти. Потом се појављује и име „Јасеновац“, што је уједно и почетак шпице филма. У самом филму су приказани снимци села и логора Јасеновац, стратишта у Доњој Градини и обале реке Саве после ослобођења, мртва, искасапљена и полураспаднута тела, али и раније снимљени усташки снимци логора. У приказу логора се помиње да су у њему страдали српски сељаци, хрватски радници и интелектуалци, сви друштвени слојеви, уметници, књижевници, студенти, радници, сељаци, Јевреји, Цигани, борци, присташе народноослободилачког покрета и други, а да је укупан број жртава овог логора био 840.000 људи. У филму се представљају (објашњавају) злочини и зверства које су чиниле Усташе, градирајући их као највеће злочине које је човечанство видело („У историји нема примјера који би донекле био сличан усташким злочинима у Јасеновцу“). Повремено се цитирају и сведочанства логораша. Помиње се и да су затвореници у логор довођени под немачком командом, а да Усташе нису поштеделе ни само село Јасеновац, при чему се приказују рушевине кућа. Задњи део филма приказује послератну комеморацију и снимке јасеновачких злочинаца (са суђења) уз поруку да ће сви злочинци бити ухваћени и осуђени. Овај документарцац је јасно изнео чињенице о жртвама и починиоцима, уз изношење податка о броју жртава који се тада претпостављао.¹¹¹⁷

Следећи филм о Јасеновцу, са истоименим називом снимљен је тек 1966, док је трећи и последњи у посматраном периоду направио 1973. године Ђорђе Кастратовић – *Еванђеље зла* (1973). У тринаестоминутном документарном филму *Јасеновац* (1966, р. Б. Жижић) приказани су постојећи документарни снимци из Јасеновца, рачунајући и оне из првопоменутог документарног филма, затим снимци са откривања монументалног споменика 1966. године и тадашњи простор некадашњег логора у Јасеновцу и губилишта са друге стране Саве, у Доњој Градини. Већина ових снимака је покривена тоном који су сећања људи који су преживели овај логор, уз поврмени звук

¹¹¹⁷ P. Volk, *nav. delo*, 129; A. Milovanović, *Images of Jasenovac: Rethinking Use of Archive Footage and Voice Over Narration in Documentary Films*, in: *Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media*, ed. N. Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 73-74; A. Kršinić – Lozica, *Jasenovac na filmu: manipulacije identitetima i izvedbama pamćenja*, u: *Jasenovac: manipulacije, kontorverze i povijesni revizionizam*, ur. A. Benčić, S. Odak, D. Lucić, Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 2018, 147-149.

женског крика. У поменутиим сећањима се чуло о тортури и убиствима у логору, као и покушају пробоја заточеника.¹¹¹⁸

Као сведочанство о почињеним злочинима окупатора и њихових помагача Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је снимила посебан филм, састављен од фотографија, и послала га, са осталим доказним материјалима, тужиоцима у Нирнбершком процесу, где је и приказан. Поред тога, пројектован је и у Бриселу, пред научним и правничким круговима, као и у Југославији.¹¹¹⁹

Документарни филмови о жртвама рата, злочинима и злочинцима настављени су да се снимају током целог постојања социјалистичке Југославије, баш као и они у којима се делимично говорило о злочинима и жртвама, али и о погинулим ратницима. Неки од њих су: *Vojni zločinci bodo kaznovani* (1946, р. Ф. Штиглиц) о потреби за кажњавањем ратних злочинаца; *Светли гробови* (1958, р. М. Јовановић) о страдању Југословена у нацистичким логорима у Норвешкој; *Црне мараме* (1958, р. Б. Бастаћ) о седам жена и једном дечаку који су једини житељи словеначког села Стрмец у ком су октобра 1943. године стрељани сви мушкарци; *Поруке* (1960, р. С. Заниновић) у ком су повезане последње поруке бораца пред смрт са приказом њихове деце у слободи (уз снимке и фотографије жртва рата, вешања на Теразијама, логора и слично); *Он* (1961, р. П. Ђорђевић) о каменој бисти погинулог борца која разговара са рођацима, друговима и комшијама; *Мајка, син, унук, унука* (1965, р. П. Ђорђевић) у којој се прича о погинулом народном хероју Ратку Митровићу; *Устанак у Јаску* (1973, р. Ж. Жилник) о догађајима током окупације у једном селу (рањеницима, мучењу, стрељањима, паљењу живих људи, логорима, али и стрељању народног издајника); *Издајнице и ратни злочинци* (1976, сц. и р. С. Јанковић) о судским процесима издајцима и ратним злочинцима у Југославији и *Битка на Сутјесци* (1980, сц. и р. В. Слијепчевић).¹¹²⁰

¹¹¹⁸ А. Kršinić – Lozica, *nav. delo*, 151-152.

¹¹¹⁹ М. Zečević, Ј. Р. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, 64-65, 68; *Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd 1947, 1-2.

¹¹²⁰ АЈ – 142– 48 – 169 – Документарни филмови са тематиком из НОБ са кратким садржјем; Ј. Stojančić, *Mladimir Puriša Đorđević. Između prošlosti i budućnosti*, u: Dokumentarni film. Studije, polemike, ogledi, razgovori, ur. R. Munitić, Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, Beograd 1998, 163; R. Munitić, *Dobačena stvarnost*, u: Dokumentarni film. Studije, polemike, ogledi, razgovori, ur. R. Munitić, Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, Beograd 1998, 14-15; R. Munitić, *Adio, Jugos-*

На ратне теме снимљено је и много краткометражних играних филмова. И у њима су приказане жртве рата. Неки од филмова у ком су жртве рата главна тема су: *Смрт наора Ђурице* (1971, р. П. Голубовић) о стрељању цивила и сељаку који је сам изабрао начин своје смрти, не дозвољавајући да га убију Немци; *Манифест за слободу* (1974, сц. и р. П. Голубовић) у ком се радња одвија у концентрационом логору.¹¹²¹ Посебно треба издвојити кратки филм *Споменик* (1967, сц. и р. М. Антић) у ком се помиње Новосадска рација 1942. године.¹¹²² Ово је једини снимљени уметнички филм у ком се говори о мађарским злочинима почињеним у Југославији током Другог светског рата.

* * *

Са развојем телевизије, почеле су да се снимају и документарне емисије, репортаже и прилози који су говорили о жртвама рата и почињеним злочинима током Другог светског рата.

Радио телевизија Београд прва је кренула са емитовањем експерименталног телевизијског сигнала 1958. године. Годинама се програмска шема ширила, а 1972. године почео је са радом и њен Други програм. На ова два канала су током периода који посматрамо емитоване и документарне емисије о НОБ, револуцији и ратним жртвама. Оне нису биле толико бројне у односу на документарне емисије са другим темама, али их је било више него о другим историјским периодима. У емисијама о НОБ најчешће се радило о сећањима бораца, о њиховом одласку у партизане и ситуацијама у којима су се налазили, или документарним снимцима из самог рата, уз описе ратних операција и дешавања. Засебних емисија о ратним жртвама је било мање од оних о партизанима и њиховој борби. Поменућемо неколико документарних емисија у којима су се помињале

film, Srpski kulturni centar, Beograd, Centar film, Beograd, Prizma, Kragujevac, 2005, 96, R. Munitić, *Do pobjede i dalje. Jugoslovenski dokumentarni i kratkometražni film inspirisan revolucijom*, u: Rat, revolucija, ekran, Spektar, Zagreb 1977, 37-39; <http://www.zastavafilm.mod.gov.rs/katalog.php?id=465> (последњи приступ 11.8.2018); <http://www.zastavafilm.mod.gov.rs/katalog.php?id=556> (последњи приступ 11.8.2018).

¹¹²¹ V. Milovanović, *Zastave u Zastavi. Kratki filmovi Predraga Golubovića i Stjepana Zaninovića*, u: Dokumentarni film. Studije, polemike, ogledi, razgovori, ur. R. Munitić, Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, Beograd 1998, 175-177; R. Munitić, *Do pobjede i dalje. Jugoslovenski dokumentarni i kratkometražni film inspirisan revolucijom*, 39; <http://www.zastavafilm.mod.gov.rs/katalog.php?id=586> (последњи приступ 11.8.2018).

¹¹²² О овом филму видети више у: N. Delač, *Remembering the Novi Sad Raid: Film „The Monument“ by Miroslav Antić. Remembrance of Novi Sad Raid*, u: Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media, ed. N. Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 96-102.

или виделе жртве рата. У документарном серијалу *Београд* (1974, ур. З. Кораћ, р. М. Ђукановић) у две емисије *Битка за Београд* и *Пут до слободе* виде се документарне сцене бомбардованог Београда априла 1941. године и повређени и обешени људи на улицама. У ове две емисије се виде и борци Црвене Армије, а њима је био посвећен и цео део документарни серијал од четири епизоде *Војници отаџбине* (1968, ур. С. Митић) у којима је приказан цео њен ратни пут. У више емисија документарног серијала *Временлов* (1963-1972, ур.-и С. Митић, А. Баљковић, Ф. Космач) могле су се видети приче о светским ратиштима, рањеницима, ратним заробљеницима, логорима, почињеним злочинима током рата, суђењима ратним злочинцима, у свету и Југославији. У емисији овог серијала *Догађаји од 1941 до 1946 у Југославији* (1964, ур. С. Митић) виде се усташки злочини, Јасеновац и суђења ратним злочинцима. О партизанском збегу причали су становници Јабланице код Босанског Новог у емисији *Партизански збег* (1967, ур. Ж. Михаиловић), а о погинулом народном хероју Сими Шолаји, његови саборци, жена и ћерка у емисији *Пали на ноге* (1968, ур. Ж. Михаиловић). Обе емисије су део документарног серијала *Двадесет милиона*. Сећању на бивше револуционаре и борце је био посвећен цео документарни серијал *Ликови револуције* (1974-1979, ур.-и М. Станишић, М. Кнежевић, Д. Митевић, М. Стефановић). Међу описаним ликовима су се нашли Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар, Жарко Зрењанин, Тоза Марковић, Драгојло Дудић, Драгиша Мишовић, Вукица Митровић и други. О партизанској болници се говорило у емисији *Петрова гора* (1966, ур. Ж. Михаиловић) у оквиру серијала *Документи и време*. Стрељања становништва у знак одмазде су приказана у емисијама *Прича о једној младости* (1966, ур. Ж. Михаиловић, о стрељању у Крагујевцу) у оквиру серијала *Документи и време*, и појединачној емисији *Преживели* (1975, ур. П. Пејатовић, о стрељању у Краљеву). О затворима и логорима су снимљене појединачне емисије *Бањица* (1970, сниматељ П. Поповић) са сећањима бивших заточеника тог београдског логора, *Број 60719* (1966, ур. С. Митић) о немачким концентрационим логорима, *Име им је било само број* (1965, ур. А. Баљковић, р. З. Симоновић) о југословенским интернирцима у Норвешкој и *Нишки логор смрти* (1977, сц. и р. Д. Косановић) о животу у овом логору и пробоју логораша.¹¹²³

¹¹²³ М. Кечина, *Видеографија документарних програма Телевизије Београд (1958-1991)*, РТС, Телевизија Београд, 1998, 10-11, 19-20, 30-54, 69, 80, 84, 93, 220-228, 647, 650, 665-667, 690.

* * *

У свету је био познат и признат југословенски цртани филм, посебно Загребачка школа. У друштву у ком је неговање сећања на НОБ било свеприсутно, ни цртани филм није могао да избегне теме из рата. Тако је, на пример, за прославу 20 година устанка у Словенији направљен анимирани филм *Курир Нејчек* (1961, р. М. Мустер). У њему се говори о дечаку који је партизанима јављао информације о томе да италијански војници уз пут подижу бункер. Након што су партизани напали и уништили бункер, италијански војници су тражили кривце и при томе пуцали на дечака. Рањеног га мајка односи до партизана, где умире. Партизани затим нападају Италијане, и убијајући део њих свете и смрт дечака. Ова кратка, осмоминутна, сторија је на сажет начин приказала како је живот током рата изгубило једно храбро дете. Ватрослав Мимица је направио анимирани филм (експерименталну сликовницу) *Тифусари* (1963) према мотивима истоимене поеме Јуре Каштелана. Овде су приказани партизани који су заражени тифусом и који од њега умиру.¹¹²⁴

* * *

Од 1947. до краја 1980. године у Југославији је снимљено око 550 дугометражних играних филмова. Тешко је тачно одредити колико њих се може сврстати у популарно зване „партизанске филмове“, пошто су се жанрови мешали, а још теже колико од њих третира дешавања из Другог светског рата, пошто има и оних чије главне теме су дешавања после рата, али имају секвенце или читаве делове који се дешавају током рата. Ако би критеријум био да се главни део радње дешава током Другог светског рата, онда се може рећи да је у посматраном периоду снимљено нешто више од 200 партизанских филмова. Имајући у виду оквирни број снимљених филмова, видимо да је то око 40% продукције, што означава велики постотак филмова на једну тему.

Поред чисто партизанског филма у ком се виде сцене борби, постојали су и филмови у којима се радња, или један њен део, одвија током Другог светског рата, али се у њима не види партизанска борба (додуше у неким се види организовани отпор,

¹¹²⁴ R. Munitić, *nav. delo*, 38-39.

илегалци...), већ само страдање становништва. У филмовима *Узрок смрти не спомињати* (1968, р. Ј. Живановић) и *Звезде су очи ратника* (1972, р. Б. Тори Јанковић) види се одмазда коју немачке оружане снаге спроводе над цивилима, али не и сам рат. Поред њих, постојали су и филмови без рата, али о рату. У њима се не виде ратни сукоби и/или се не догађају током рата, али се у њима осећају последице рата, односно психолошки и животни траг који са собом носе актери филма.¹¹²⁵ Такви филмови су, на пример: *Три четвртине сунца* (*Tri četvrtine Sonca*, 1959, р. Ј. Бабич); *Понедељак или уторак* (1966, р. В. Мимица), *Дим* (1967, р. С. Косовалић), *Горке траве* (1966, р. Ж. Митровић) – у којима се говори о (не)животу после Холокауста, или *Мали војници* (1967, р. Б. Бато Ченгић) о деци која расту у дому за ратну сирочад, али се рат осликава на њихове односе.

Први играни филм снимљен у Југославији, и о југословенској борби током Другог светског рата, био је *У планинама Југославије* (*В горах Југославији*, 1946, р. А. Ром; радни назив филм је био *Бура на Балкану*). Овај филм направила је филмска екипа из СССР-а, која је као сараднице имала и Југословене. У њему главне улоге глуме руски глумци, а цео је, па чак и песме (осим једне) на руском језику. У филму је приказан цео ток рата и партизанског устанка - од окупације, подизања устанка, преко борби до ослобођења (од стране Црвене армије). Све је приказано шематски, са разговорима који делују као изговарање парола и уз црно беле ликове – непријатељ који је лош и зао, а партизани који су храбри и позитивни. Међутим, он није наишао на очекивани пријем. Југословенима није пријало толико истицање значаја Совјетског Савеза, Стаљина и Црвене армије, посебно након отпочињања сукоба са Информбироом пар година касније. Услед тога, ускоро је био намерно заборављен.¹¹²⁶

Први југословенски играни филм сниман је током 1946. и премијерно приказан 1947. године. Био је то филм *Славица* (р. В. Афрић). У овом филму је приказан устанак у Далмацији и борба против италијанске окупације. Такође, као у филму *У планинама Југославије*, и у овом радња иде од окупације до ослобођења. Своје побуде за стварање

¹¹²⁵ М. Ћовић, *nav. delo*, 23.

¹¹²⁶ Г. Милорадовић, *Стаљинови поклони* (*Тематика југословенског играног филма 1945-1955*), *Историја 20. Века* 1/2002, 100-101, 104; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославију 1945-1955*, 187-188, 252-255; Лј. Димић, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kuturne politik u Srbiji 1945-1952*, 181.

овог филма Вјекослав Афрић објаснио је касније незадовољством начина интерпретације НОБ у филму *У планинама Југославије*, и да је стаљинистички метод у изношењу југословенске стварности вређао југословенски део екипе током снимања. У *Славици* нам је, такође, приказан шематски приказ борбе – идеалистични партизани, карикирани непријатељи, патетика кроз жртвовање појединца за колектив и отворени приказ идеологија и величање КПЈ и Тита.¹¹²⁷ Исте године, премијеру је имао и други југословенски филм *Живјеће овај народ* (1947, р. Н. Поповић) о устанку и победи народа Југославије. Трећи југословенски филм био је *Бесмртна младост* (1948, сц. и р. В. Нановић) о илегалцима у Београду. Тек четврти снимљени филм није за тему имао НОБ, него савремену тематику из обнове земље.

У том почетном периоду југословенског играног филма, названог *Административно раздобље*, који је трајао до првих година шесте деценије двадесетог века (неки као границу одређују 1952. годину), прављење филмова је било под строгом партијском контролом и сматрало се да он треба да служи пропагандној сврси. Под тим се подразумевало и идеалистичко слављење НОБ и њених протагониста. Ови филмови нису имали велике уметничке домете. Радило се о зачетку кинематографије, времену у ком је недостајало техничких средстава, али и о времену у ком је идеологија соцреализма владала у свим областима културе, па и филму. Тако су ови, први, југословенски филмови садржали шаблониране приказе борбе (херојске) и војничке погибије (такође храбре), патетику, национални понос и полет, као и јасно раздвајање добра и зла. Ликови у њима су типолошки карактеризирани, имају дефинисану мотивацију и чврсте моралне особине, па и јасну идеологију. Дијалози су им повремено укалупљени у идеолошке потребе објашњавања сврхе и исправности борбе. Партизански борци, илегалци и људи који им помажу су безпоговорно позитивни (храбри, поштени, поносни, полетни...), док су непријатељи безпоговорно негативни (зли, груби, безосећајни...). Смрт главних ликова у њима пропраћена је поносом и/или пркосом преживелих. Све то је приказивано театралном глумом. Радња и расплети тих

¹¹²⁷ М. Ћовић, *nav. delo*, 170-171; Г. Милорадовић, *Стаљинови поклони...*, 103-104; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором...*, 188.

филмова, као и понашање њихових актера, често су предвидиви, пошто прате шаблоне у оквиру којих морају да прикажу величину НОБ и жртве дате у тој борби.¹¹²⁸

Од *Славице* па до краја 1950. године, премијерно је приказано 13 филмова. Њих седам (54%) бавило се НОБ-ом, четири (31%) савременом изградњом земље и два (15%) другим темама, у ранијим историјским периодима.¹¹²⁹ Видимо да су преовлађивале теме битне за владајући поредак (НОБ и изградња) и да је тематика Другог светског рата заузимала нешто више од половине продукције у том периоду. У првој послератној деценији (1945-1955), снимљено је било 56 играних филмова (рачунајући и *У планинама Југославије*). Од тога, њих 21 (37,5%) је било о Другом светском рату, а остали на друге теме.¹¹³⁰ Из овога видимо да се проценат снимљених филмова на тему Другог светског рата смањило, али је и даље та тематика била доминантна. У наредним годинама и деценијама, број филмова снимљених на тему Другог светског рата је осцилирао у односу на укупан број, али је остао појединачна тема са највише снимљених филмова у Југославији.

Као и у другим гранама уметности, и у играном филму прелом се десио почетком педесетих година. Након ослобађања стега партије и државе у култури и одбацивање соцреализма као форме коју треба обавезно следити, ослободио се и филм, па је југословенска кинематографија била проширена новим жанровима и добила значајна уметничка остварења, а уз то и другачији ратни филм. У новим филмовима на теме Другог светског рата дошло је до промене филмског приступа, теме су се трансформисале и повећала се њихова комплексност, рат је приказан реалистичније, присутни су развој и нијансирање ликова, њихова психолошка индивидуализација, приказивање људске драме, мање је идеологије, извештачених говора и бомбастичних фразе.¹¹³¹

¹¹²⁸ D. J. Goulding, *nav. delo*, X-XI; 3, 8, 17; M. Ranković, *Za produbljeno filmsko viđenje revolucije. Trideset godina igranih filmova o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji (1947-1977)*, u: *Rat, revolucija, ekran, Spektar*, Zagreb 1977, 65; Г. Милорадовић, *Стаљинови поклони...*, 104-105; Г. Милорадовић, *Лепота под надзором...*, 315.

¹¹²⁹ Поред поменутих *Славице*, *Живјеће овај народ* и *Бесмртна младост*, на ратне теме снимљени су и *На својој земљи* (1948, р. Ф. Штиглић), *Барба Жване* (1949, р. В. Афрић), *Застава* и *Црвени цвет* (1950, р. Г. Гаврин), док су о савременом тренутку говорили *Живот је наш*, *Прича о фабрици*, *Језеро* и *Плави 9*, а једини који не говоре о Другом светском рату и социјализму су филмови *Софка* и *Чудотворни мач*. *20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965*, 43.

¹¹³⁰ Г. Милорадовић, *Стаљинови поклони...*, 101-102.

¹¹³¹ D. J. Goulding, *nav. delo*, XI, 45, 49; M. Ranković, *nav. delo*, 65-66.

Промена у приказу рата се прво десила у филму *Далеко је сунце* (1953, р. Р. Новаковић). У њему је пробијена баријера шематизованог приказа партизанске борбе. Први пут су гледаоци могли да виде и да партизани имају несугласице међу собом, да сумњају и греше, као и да су и њихови поступци могли да буду трагични и негативни. У њему је први пут могла да се види људска драма која доноси преиспитивање њених актера. У филму је приказан један партизански одред, а окосница радње је суђење заменику команданта тог одреда због супротстављања надређенима око плана даљег кретања јединице, његова осуда на смрт стрељањем, спровођење осуде и последице које то изазива на дешавања са одредом и на његовим члановима.¹¹³² Од значаја у том прелому су и две копродукције из наредних година. Први је филм *Последњи мост* (*Die letzte Brücke*, 1954, р. Н. Којтнер [Helmut Käutner], копродукција са Аустријом) у ком видимо и слику другачијег непријатеља, немачку лекарку коју су заробили партизани и која им помаже - прво присиљена на то, а затим добровољно. Посебну снагу имају завршне сцене филма када лекарка прелази мост док се воде борбе око њега. Када је погоди метак, обе стране престају са борбом показујући људску страну у присуству трагедије једне личности. Лекарка односи потребне лекове партизанима, али убрзо и умире, а две војске настављају борбу.¹¹³³ Други је филм *Крвави пут* (1955, р. Р. Новаковић, К. Бергстром [Kaare Bergström], копродукција са Норвешком) који је приказао отпор заробљених Југословена у логорима у Норвешкој, као и помоћ коју су им пружали Норвежани. Овде је разбијен још један стереотип, пошто је показао и да је партизан могао да буде заробљен.¹¹³⁴ Дефинитиван пробој је учинио филм *Сам* (1959, р. В. Погачић) у ком је приказан опкољени партизански одред и један његов припадник који преиспитује одлуке вођства јединице које су их довеле у ту ситуацију. У филму и даље има нереалних сцена борби партизана и немачких војника, али је карактеризација ликова дубља и уверљивија, док су патње опкољених, неспоразуми у партизанском

¹¹³² М. Boglić, *Dve decenije naše filma*, u: 20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965, Savez filmskih radnika Jugoslavije, Festival jugoslovenskog filma, Beograd 1965, 6; М. Ranković, *nav. delo*, 64; D. J. Goulding, *nav. delo*, 50; Г. Милорадовић, *Стаљинови поклони...*, 103; Р. Ljubojev, *nav. delo*, 251-253; М. Čović, *nav. delo*, 1984, 182.

¹¹³³ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором...*, 356.

¹¹³⁴ М. J. Stoil, *nav. delo*, 91.

одреду, моралне дилеме и приказ окрутности ситуације заробљених партизана приказани реалистично.¹¹³⁵

У овом периоду су се појавили и акциони филмови чије радње су се дешавале током НОБ. У њима је акценат био на обрачунима добрих и лоших, с тим да су обрачуни постављени у околности Другог светског рата и борбу партизана против окупатора (при чему су, наравно, партизани били добра страна). Неки од њих неодољиво подсећају на америчке вестерн филмове (напади коњице, трке колима, заседе, борбе у теснацима, појединачни окршаји и слично), неки су класични акциони филмови (са појединачним и групним окршајима, великим експлозијама, вратоломним сценама...), а неки и са елементима трилера - превратима у току радње, издајама, шпијунима и слично.¹¹³⁶

Крајем педесетих све више почиње да се мења и слика непријатеља, који више неће стално бити оличење зла, а од шездесетих се уноси и мало ведрине у филм.¹¹³⁷ Прикази људских напора и несреће неће више једини красити кадрове филма, у њима ће се наћи и припадници отпора и цивили који се у рату смеју, збијају шале једни с другима, а појавиће се и комедије којима ће Други светски рат и НОБ бити само „кулисе“.

Ослобођење од стега државног апарата је омогућило и да током шездесетих година дође до појаве другачије врсте филма, филма у ком ће стварност, али и прошлост, бити приказане другачијим очима, у ком ће се приказати и негативне стране савременог друштва, где ће се критиковати комунистички поредак, али и комунистичка прошлост, односно улога комуниста (и партизана) у Другом светском рату. Овај филмски правац је добио назив „Нови (југословенски) филм“, а у оквиру њега је постојао и правац који је остао упамћен као „Црни талас“. Међу тим филмовима који су говорили и о Другом светском рату, рат и партизанска борба нису били приказани херојски, а још мање епопејично, борбе нису биле догађаји око којих се вртела радња,

¹¹³⁵ D. J. Goulding, *nav. delo*, 50-51; M. Ranković, *nav. delo*, 66.

¹¹³⁶ Више о томе у: D. J. Goulding, *nav. delo*, 48; M. Ranković, *nav. delo*, 65; N. Daković, *Partizanski film/crveni vesterni*, у: *Istorija umetnosti u Srbiji. XX vek. Drugi tom. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, ur. M. Šuvaković, Orino art, Beograd, 2012, 333.

¹¹³⁷ На пример у *Бици на Неретви* ће се појавити лик италијанског официра који ће се питати да ли је италијанској војсци уопште место у Југославији, а затим ће прећи на партизанску страну и погинути. Н. Звијер, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакла*, 71-74; M. J. Stoil, *nav. delo*, 93.

већ су се приказивале неке друге стране рата и њихових бораца, донекле тамније, али у сваком случају до тог тренутка неприказане на филму.¹¹³⁸ Најзначајнији филмови овог правца на тему рата су *Три* (1965, р. А. Петровић), *Девојка* (1965, р. П. Ђорђевић), *Сан* (1966, р. П. Ђорђевић), *Јутро* (1967, р. П. Ђорђевић), *Заседа* (1969, р. Ж. Павловић) и *Каја, убит ћу те* (1967, р. В. Мимица).

По некима, један од најбољих филмова социјалистичке Југославије, или најснажнији партизански филм, био је филм *Три*, представник таласа Новог филма (номинован и за америчку награду Оскар за најбољи филм на страном језику 1967. године). Овај филм, не само да говори о догађајима током Другог светског рата, него му је главна тема смрт. Кроз три приче присуствујемо трима различитим периодима рата и трима различитим околностима, али у све три присутан је један исти протагониста. У првој причи, која се одиграва током Априлског рата, главни јунак присуствује убијању човека кога припадници Југословенске војске и окупљена маса прогласе за шпијуна. Иако се побунио против намере војника да убију човека, није могао да учини и нешто више против три наоружана војника и масе која је такође веровала да је човек шпијун, па присуствује неправедном стрељању. У другој причи, смештеној отприлике негде у средину рата, видимо га како бежи од немачке хајке, при чему је неколико пута смрт веома близу. При бежању наилази на другог партизана који се такође крије од потере. Њих двојица даље беже заједно, али се у једном тренутку раздвајају. Немачки војници успевају да сустигну другог бегунца и убијају га на непотребно бестијалан начин, спаливши га у колиби од прућа. У овом делу филма главни јунак се лично сусрео са директном претњом смрћу, претњом која није била тренутна, него је трајала неко време док коначно није успео да побегне, при чему је био свестан начина на који је могао и сам да заврши. У трећем делу, смештеном на крај рата, главни протагониста је особа која одлучује о животу и смрти. Видимо га као особу која је на неком командном положају, у неком селу, када у село доводе групу заробљеника, међу којима је и једна жена. Жена погледом успоставља невербалну комуникацију са њим, и ми његовим држањем, погледом, мимиком, речима, видимо да има моралну дилему да ли да спречи њено неминовно погубљење пошто је доказано оптужена да је била у вези са немачким официром. Поред тога, постоје и захтеви да спречи њено кажњавање. На крају не

¹¹³⁸ D. J. Goulding, *nav. delo*, 68-75; N. Daković, *nav. delo*, 332.

реагује и она бива погубљена заједно са осталима. У овом делу смо видели човека који је доживео преображај током рата – од неког ко је покушао да се супротстави погубљењу до особе која не спречава погубљење за које има осећај да можда није праведно. Филм је кроз три ситуације, три улоге једног човека у њима (посматрач, објекат и субјекат смрти) и три наведена убијања приказао бесмисленост рата и смрти у њему.¹¹³⁹

Они филмови црног таласа у којима се приказала и тамна страна партизанског покрета и жртве међу народом које су изазвали партизани су били бункерисани, односно нису били приказани без праве забране, углавном до распада социјалистичке Југославије. То су филмови: *Заседа* у ком се види убијање једног скојевца ког је Одељење за заштиту народа (ОЗНА) помешала са одметнутим бандитима (односно четницима); *Улога моје породице у свјетској револуцији* (1971, р. Б. Бата Ченгић) у којој се види како у тек ослобођеном граду комесар силује буржујку, а ОЗНА мучи човека при испитивању и после га убија у неком каменолому. Наведене сцене су биле само део репертоара који је утицао да се филмови „бункеришу“.¹¹⁴⁰

Током шездесетих настављени су да се снимају и филмови о партизанској херојској борби, а ову деценију су обележиле две филмске епопеје: *Козара* (1962, р. В. Булајић) и *Битка на Неретви* (1969, р. В. Булајић). Иако превасходно створене да прикажу херојску и тешку борбу, ни у њима слика рата није више била црно-бела. И у њима су могле да се виде нијансе у ликовима, у њиховим моралним опредељењима и слично.

Пошто је држава почетком седамдесетих низом мера (административним и неадминистративним) успела да заустави Црни талас,¹¹⁴¹ о Другом светском рату су наставили да се снимају само филмови у којима су приказиване идеолошки и пропагандно подобне слике Другог светског рата. Међутим, крајем седамдесетих, филм је поново успео да се ослободи стега и да приказује донекле другачију слику Другог

¹¹³⁹ D. J. Goulding, *nav. delo*, 88-94; P. Ljubojev, *nav. delo*, 257-258.

¹¹⁴⁰ B. Tirnanić, *Crni talas*, Filmski centar Srbije, Beograd, 2008, 136-137; D. J. Goulding, *nav. delo*, 2004, 77.

¹¹⁴¹ Филмови нису дистрибуирани нити приказивани, иако није постојала судска забрана, али су постојале неке неформалне одлуке да се не приказују. Лазар Стојановић је био осуђен на затворску казну, Александар Петровић и Живојни Павловић су збачени са посла на Филмској академији у Београду, а део аутора је отишао у иностранство, не би ли и сам био шиканиран (или наставио да трпи шиканирање). D. J. Goulding, *nav. delo*, 82-87.

светског рата, али неће до краја постојања Југославије отићи толико далеко као нека од остварења Црног таласа.

Нову промену у приказу рата донео је филм *Окупација у 26 слика* (1978, р. Л. Зафрановић). Ово није био партизански филм, већ филм о једном граду (Дубровнику) током Другог светског рата, људским страдањима и противуречностима које је рат донео са собом. У филму нема борби партизана или приказа оружаног отпора, у њему постоје само два пуцња у једној сцени (када скојевац, иначе Хрват, убија свог предратног најбољег друга који је италијански фашиста), али зато садржи можда највећи масакр приказан на југословенском филму – када усташе убијају Србе и Јевреје у аутобусу. И сама тематика, и сам филмски језик су одударали од до тада виђеног.¹¹⁴²

Највеће партизанске борбе су приказане у највећим југословенским ратним филмовима: *Козара*, *Битка на Неретви* и *Сутјеска* (1973, р. С. Делић). Сва три филма су имала велики успех код југословенске публике, а *Битка на Неретви* и у иностранству. Међутим, оно што је у ствари била највећа партизанска ратна операција, која је однела и највише живота војника, није добила филмски приказ – Сремски фронт. Вероватно нико није желео да отвара то питање, јер без обзира на победу, ова битка је била „кланица“ у којој је погинуо велики број младих, тек мобилизованих, војника. Било да је реч о цензури или аутоцензури, верујемо да је постојало прибојавање да би отварање теме тих борби отворило и питање могуће узалудности смрти великог броја младих људи, а тиме и одговорности војног и политичког врха земље за то.

Пропаганда и идеологија су биле важне у југословенском филму. Већина филмова на тему Другог светског рата на позитиван начин је приказивала отпор који је предводила комунистичка партија.¹¹⁴³ Међутим, комунистичка идеологија није свуда била видљива.¹¹⁴⁴

Употреба филма у пропагандне сврхе лако се види филму *Шолаја* (1955, р. В. Нановић) који говори о народном хероју Симели (Симу) Шолаји који је водио борбу српског народа у западној Босни. Филм је направљен у две верзије – једна за југословенску, а друга за босанско-херцеговачку публику. У „југословенској“ верзији је

¹¹⁴² D. J. Goulding, *nav. delo*, 156-161.

¹¹⁴³ О отме више у: Н. Звијер, *нав. дело*; А. Врањеш, *Партизански филмови и пропаганда. Југословенски ратни филм у светлу народноослободилачке борбе као средство идеолошко-политичке пропаганде*.

¹¹⁴⁴ Н. Звијер, *нав. дело*, 90, 100-103.

наглашен утицај партије на сељаке и њено вођење устанка, а у „босанскохерцеговачкој“ Шолаја води народ у устанак због усташког терора, и нема комунистичке идеологије. Прва верзија није приказивана у Босни и Херцеговини, само друга, која је била ближа историјској истини. Првопоменутом верзијом филма је приказана слика која је одговарала партији и државним органима приказујући како партија предводи отпор, док је друга верзија била потреба да се не изазове револт Шолајиних сабораца и земљака услед измењених околности у филму.¹¹⁴⁵

Колико је партизански филм држави био важан говори и податак да су за неке филмове довођене и глумачке звезде светског реномеа. У *Бици на Неретви* глумили су Франко Неро (Franco Nero), Сергеј Бондрачук (Сергій Фёдорович Бондрачук), Орсон Велс (Orson Welles) и Јул Бринер (Yul Brynner), у *Сутјесци* Ричард Бартон (Richard Burton) и Ирена Папас (Irena Papas), у *Врховима Зеленгоре* Џералдина Чаплин (Geraldina Chaplin), итд. За *Битку на Неретви* плакат је урадио можда највећи и најчувенији светски сликар двадесетог века Пабло Пикасо. Музику су за неке филмове, такође, радила велика светска имена, као Микис Теодоракис (Μίκης Θεοδωράκης, творац чувене музике за филм *Грк Зорба*) за филмове *Сутјеска* и *Партизани*. Држава је била спремна да издвоји велики новац који су тражили неки страни глумци, што је било у суштој супротности са идеологијом комунизма која је пропагирала једнакост и иступала против расипништва. Међутим, у изношењу оваквих закључака треба бити и опрезан - поједини глумци су желели да глуме у неком партизанском филму, до Пикаса се није дошло државном линијом, него приватно, тако да се понегде не ради директно о државном утицају. О значају партизанског филма за државу говори и чињеница да је у многим филмовима коришћено наоружање Југословенске народне армије, а да су многи војници на одслужењу војног рока били статисти у партизанским филмовима.¹¹⁴⁶

Први југословенски дугометражни играни филм *Славица* имао је огроман успех код југословенске публике. У првих годину дана приказивања видело га је 2 милиона гледалаца. Следећи филмови су, такође, били гледани, али је *Славица* неколико година остала најгледанији југословенски филм.¹¹⁴⁷ Велику гледаност су имали и филмови који

¹¹⁴⁵ Г. Милорадовић, *Стаљинови поклони...*, 108-109.

¹¹⁴⁶ Н. Звијер, *нав. дело*, 152-153; D. Kosanović, D. Tucaković, *Stranci u raju*, Stubovi kulture, Jugoslovenska kinoteka, Beograd 1998, 145-148.

¹¹⁴⁷ D. J. Goulding, *нав. дело*, 21.

су следили у наредним годинама и деценијама, посебно *Козара* и *Битка на Неретви*. Велики успех међу домаћом публиком, од шест милиона гледалаца у првих годину дана, имао је и један од последњих филмова снимљених на тему НОБ у периоду који истражујемо - *Окупација у 26 слика*.¹¹⁴⁸

У скоро свим филмовима на тему Другог светског рата постоје различите жртве рата, и у толиком броју да би се могло рећи да југословенски ратни филм на тему Другог светског рата (партизански филм) обилује смрћу, страдањима и жртвама. Просто, без тога се није могло, јер су жртве у рату и настајале скоро свакодневно. Међутим, било је и филмова у којима није било жртава, као на пример *Капетан Микула Мали* (1974, р и сц. О. Глушчевић) који је дечји филм и приказује како су деца помагала партизанима током рата.

Најчешћа жртва која се види у ратном филму су војници, и то војници свих зараћених страна, осим Мађарске, чијих војника нема у југословенском дугометражном играном филму у посматраном периоду. Највише страдају припадници разних оружаних формација нацистичке Немачке (војници Вермахта и СС дивизија), а затим италијански и војници разних квинслиншких формација. Међутим, непријатељски војници су ту само као филмски декор, као потреба да се прикаже велика борба њихових непријатеља – партизана. Партизанска жртва је она која је у филму најчешће најважнија, јер је сама тема филма НОБ чији су партизани основни протагонисти. Партизани најчешће гину у борби или обрачунима. Њихова смрт је углавном херојска. Сцене смрти главних јунака доста често су пратили дуги кадрови и одговарајућа музичка подлога која је требала код гледалаца да изазове тугу због смрти или понос због околности у којима се погибија десила. Понекад би партизани на самрти изговарали последње речи упућене својим саборцима. У њима су се налазиле помпезне и патетичне реченице о неопходности наставка борбе, поздраве за драге особе са порукама охрабрења и слично. Њихова сврха је била објашњење потребе и циљева умируће особе, а у циљу објашњења саме борбе и мотивације гледаоца да можда учини исто ако дође тренутак за то.¹¹⁴⁹ Слична партизанској, била је и жртва припадника

¹¹⁴⁸ D. J. Goulding, *nav. delo*, 161.

¹¹⁴⁹ Н. Звијер, *нав. дело*, 112.

илегалног покрета у градовима.¹¹⁵⁰ Већ зависно од избора редитеља, смрт је некад приказивана театрално (посебно у првим деценијама), а некад веродостојније.

Међутим, није свака смрт била у херојској борби, имамо прегршт случајева у ком су партизани умирали на другачије начине: као жртве хајке која их прогони – на пример: *Хајка*; смрзавали се: *Далеко је сунце*; растргнути од немачких паса гонича: *Сутјеска*, или су убијани након заробљавања: *Врхови Зеленгоре* (1976, р. З. Велимировић) и слично. Неки партизани су извршавали и самоубиства, најчешће како не би пали у руке непријатеља. Те сцене видимо у филмовима *Хајка*, *Десант на Дрвар...* Било је партизана стрељаних од стране својих сабораца, због прекршаја који су починили: *Далеко је сунце*, прича *Црвени шал* у филму *Партизанске приче* (1960, р. С. Јанковић),¹¹⁵¹ али и приказа кукавичлука и смрти услед тога. У неким филмовима се није бежало од тога и да су партизани масовно гинули, па имамо прегршт филмова у којима током њиховог трајања гину скоро цели одреди (односно скоро сви партизани у филму). Најдрастичнији је случај филма *Први сплитски одред* (1972, р. В. Берчић), у ком су, следећи историјске чињенице, изгинули сви борци тог партизанског одреда.

Савезничких војника који гину нема много. Видимо два разлога за то. Један је да осим Црвене Армије и БНА није било других војски које су се бориле на југословенској територији. Представници западних савезника су били у посматрачким мисијама, али се нису борили, иако су гинули (смрт британског капетана Била Стјуарта видимо у *Сутјесци*). Како су над Југославијом обарани савезнички авиони на филму видимо и њихову смрт (*Долина Мира / Dolina miru*, 1956, р. Ф. Штиглиц). Други разлог је југословенска потреба да прикаже да су револуцију извели њени народи, без много помоћи са стране. Улоге Црвене армије и БНА, али и читавог низа одреда састављених од других народа, као чешки или словачки одреди, или италијански пребези, или нису добили уопште своје место у југословенском играном филму у посматраном периоду, или нису добили значајна места у њему. За смрт војника Црвене армије сазнајемо из

¹¹⁵⁰ У задњим сценама филма *Бесмртна младост* један илегалца теши своју другарицу, након што је током филма већи део илегалаца ухваћен и погубљен или убијен у окршајима: „Јесте, изгубили смо много другова, али сваком даном смо све јачи... на примеру наших палих другова сви ми учимо да се боримо, живимо и волимо. И на тим примерима учиће се и хиљаде оних који долазе после нас“. Затим је нарјајајући име палих илегалаца додао да због њих њеће бити силе која може да уништи њихову земљу.

¹¹⁵¹ М. Ranković, *nav. delo*, 66; Р. Ljubojević, *nav. delo*, 262-264.

филма *Подне* (1968, р. П. Ђорђевић) где видимо њихова гробна места на гробљу ослободилаца Београда.

Важно место у филмовима имају и рањеници. Њихова појава у филму је често имала пропагандну улогу да прикаже како су партизани бринули о својим рањеницима, и како их нису остављали за собом, него су се жртвовали и преносили рањенике по свим временским условима, па чак и када су знали да их то може коштати живота. Посебно битни у том смислу су *Битка на Неретви* и *Сутјеска* у којима је судбина рањеника потенцирана.¹¹⁵² Неки други филмови у којима је то приказано су: *На својој земљи*, *Ешалон доктора М* (1955, р. Ж. Жика Митровић), *Кроз грање небо* (1958, р. В. С. Јанковић) и *Диверзанти* (1967, р. Х. Крвавац).

У филмовима има и рањеника које је скривало становништво, а које се тиме излагало могућим одмаздама. Страдање откривених јатака видимо у филмовима: *Партизанске приче*, прича *Повратак* (1960, р. С. Јанковић)¹¹⁵³, *Балада о труби и облаку* (1961, р. Ф. Штиглиц),¹¹⁵⁴ и многим другим.

Посебно место у филмовима имају и војници и санитетско особље оболело од тифуса. Главни су протагонисти у филму *Поглед у зјеницу сунца* (1966, р. В. Булајић),¹¹⁵⁵ запажено место имају у *Бици на Неретви* и у *Кроз грање небо* (1958, р. В. С. Јанковић), а појављују се и у многим другим филмовима.

Прикази страдања и патњи партизана су имали за циљ да покажу да је вера тих партизана у идеје за које су се борили била већа од њиховог бола и страха од смрти, да су били спремни да себе подреде колективу ради вишег циља, и да их у томе нису могли спречити ни надмоћни непријатељ, ни разарање, мраз, глад, болести... Прихватање смрти као дела задатка је можда најбоље описана у једној сцени из филма *Сутјеска* када курир доноси Титу поруку у којој му један одред, који се бори на стратешки важном положају, саопштава: „Докле год будете чули пуцњаву на Љубином гробу, Нијемци неће проћи. А кад тога више не буде било, онда значи да више нема комуниста на Љубином гробу.” У остварењу задатих циљева (спољног – ослобођење од окупатора; унутрашњег – стварање новог друштва и братства и јединства

¹¹⁵² Н. Звијер, *нав. дело*, 87, 108-109; S. Musabegović, *Totalitarizam i jugoslovensko socijalističko iskustvo. Primer Sutjeske Stipe Delića*, Hrvatski filmski ljetopis, 57-58 (2009), 48-54.

¹¹⁵³ D. J. Goulding, *нав. дело*, 54-55.

¹¹⁵⁴ M. Ranković, *нав. дело*, 66.

¹¹⁵⁵ Исто, 67.

југословенских народа и народности) та жртва је филмским језиком приказивана као оправдана, иако истовремено и трагична.¹¹⁵⁶

У великом броју филмова на тему Другог светског рата су присутне цивилне жртве, али, ипак, у мањем броју филмова него партизанске жртве.

Злочини према цивилима су приказани већ у првом југословенском филму после Другог светског рата *Славица*. У њему се види како Италијани стрељају цивиле. У другом снимљеном филму са ратном тематиком *Живјеће овај народ* приказани су и злочини усташа и четника, при чему је јасно приказано да усташе извршавају злочине према Србима. Радња филма је смештана на простор Босанске Крајине (Козаре) и приказује ситуацију од окупације до краја офанзиве на Козару. При томе се приказује и на који начин је, кроз заједничку борбу, грађено братство и јединство Срба и Хрвата.

У филмовима о великим ратним епопејама: *Козара*, *Битка на Неретви* и *Сутјеска* цивилна жртва је веома присутна. Посебно потресне сцене су оне из *Козаре* у којој дете од неколико година лишћем прекрива тело своје преминуле мајке.

Цивилна жртва је приказана на различите начине. Навешћемо неке од њих, кроз неколико филмова: стрељања од стране Немаца видимо у *До победе и даље* (1966, р. Ж. Митровић), *Војник* (1966, р. Џ. Брејкстон), *Хитлер из нашег сокака* (1975, р. В. Тадеј)...; од Италијана у: *На својој земљи*; од усташа у *Козари*; вешања која обављају Немци видимо у *Ужичкој Републици*, *Сан* (1966, р. П. Ђорђевић), *Валтер брани Сарајево* (1972, р. Х. Крвавац); убијања од стране Италијана се виде у филму *Хајка*; од Усташа: *Доктор Младен* (1975, р. М. Мутапцић); од четника у *Звезде су очи ратника* (1972, р. Б. Т. Јанковић); од других српских колаборациониста у *Била сам јача* (1953, р. Г. Гаврин), *Отписани* (1974, р. А. Ђорђевић), од балија у *Ешалон Доктора М* (1955, р. Ж. Митровић) и *Вука са проклетија* (*Ука i bjeshkëve të namura*, 1968, р. М. Стаменковић); бестијална мучења и убијања хладним оружјем које врше усташе приказана су у: *Окупација у 26 слика*; а која врше четници у *Ужичкој Републици*; Усташко бацање цивила у јаме се види у филму *Коњух планином* (1966, р. Ф. Хоцић). Спаљивање људи у цркви, од стране немачких војника, видимо у *Ужичкој Републици*, а од четника у кући у: *Рафал у небо* (1958, р. В. Бјењаш). Страдање цивила при нападу немачке авијације

¹¹⁵⁶ S. Musabegović, *nav. delo*, 54-57.

видимо у *Козари, Бици на Неретви, Десанту на Дрвар...* Бугарске злочине и рад на однарођавању Македонаца видимо у филму *Пуцањ (Истрел, 1972, р. Б. Капо)* и *Македонски део пакла (Македонски дел од неколот, 1971, р. В. Мимица)*. Сцене Крвавог марша од Шапца до села Јарак из 1941. године су нам приказане у филму *Партизани* (1974, р. С. Јанковић)¹¹⁵⁷. Поред свега тога, у филмовима има доста појединачних убистава ватреним оружјем. Силовања и сексуална напастовања окупатора и квинслинга видимо у филмовима: *Окупација у 26 слика, Хајка, Узрок смрти не помињати* (1968, р. Ј. Живановић). Многи филмови приказују збегове становништва (нпр: *Орлови рано лете, 1966, р. С. Јовановић*) или губитке материјалне имовине (најчешће спаљивањем кућа од стране окупатора, али и од стране домаћих фашистичких снага).

Вероватно најбруталнија снимљена сцена у југословенском филму је масакр у филму *Окупација у 26 слика*, када усташе масакрирају људе у аутобусу. Док слепи просјак на хармоници свира, усташе муче, сакате, силују и убијају заточене Јевреје, Србе и друге. Приказане су сцене забијања ексера у главу, одсецања језика и груди, одрубљивање главе, копање очију и силовања.¹¹⁵⁸

Слика 19 – сцена из филма *Окупација у 26 слика* - забијање ексера у главу приликом масакра у аутобусу,

¹¹⁵⁷ М. Ranković, *nav. delo*, 69.

¹¹⁵⁸ D. J. Goulding, *nav. delo*, 159.

Део изразито емотивних сцена смрти су кадрови у којима деца страдају пред очима родитеља.¹¹⁵⁹ Посебно потресан је приказ у омнибусу *Вртлог* (1964) у чијој причи *Отац* (р. Х. Крвавац, Г. Шиповац) Немци купе сељане са поља да их воде на стрељање. Једном оцу одводе двојицу синова, а немачки официр му даје да бира ког сина ће спасити. Он не може да изабере и Немци му стрељају оба сина.

Оно што је представљано као једна од највећих трагедија током Другог светског рата – стрељање у Крагујевцу у октобру 1941. године, приказује се у два играна филма: *Прозван је V3* (1963, р. М. Штрбац) и *Крвава бајка* (1969, р. Б. Тори Јанковић). Први је посвећен свим местима у којима се десило стрељање ђака. У филму се каже да је настао на основу истинитог догађаја, при чему се нигде у њему не говори директно да је реч о крагујевачком страдању, али је јасно по самим догађајима у филму која трагедија је њен основ.

Ова трагедија је требала да буде приказана у још једном играном филму – *Крагујевац 1941*, чије припреме за снимање су започете крајем четрдесетих година, а само снимање 1950. године. После неколико недеља снимања, рад је прекинут и интерно забрањен, а скоро сав до тада снимљени материјал је нестао. Претпоставка Жоржа Скргина, који је био режисер овог започетог филма, била је да је забрањен пошто је у сценарију приказивана одговорност партизана за масовно стрељање. С обзиром на то да је филм сниман у време сукоба са ИБ-ом, и да су ратне године још увек биле близу, а ратне ране свеже, вероватно власти нису желеле да се компромитују одговорношћу за невине крагујевачке жртве, па је филм сасечен у раној фази снимања.¹¹⁶⁰

У југословенском играном филму до 1980. године нема посебног приказа цивилних жртава насталих немачким бомбардовањем 1941. године, иако неколико филмова почиње са документарним сценама бомбардовања и разрушеног града. На тај начин жртве су се могле наслутити, баш као и на крају филма *Ко то тамо пева* (1980, р. С. Шијан) када већина главних протагониста филма не излази из аутобуса који се нашао у Београду 6. априла 1941. године и који се преврнуо услед дејства бомби. Са друге

¹¹⁵⁹ N. Daković, *nav. delo*, 333.

¹¹⁶⁰ B. Tirnanić, *nav. delo*, 15-16; Г. Милорадовић, *Стаљинови поклони...*, 106-107.

стране, приказа цивилних жртава насталих након савезничких бомбардовања 1943-1945. године нема уопште.

Приказа националности цивилне жртве има, али не увек. У највећем броју филмова није посебно истицана националност жртве, већ се радило генерално о жртви југословенских народа. Боље упућени су могли да препознају (по околностима, одећи, говору...) да ли се ради о некој посебној народности или не, али то није и вербално наглашавано увек. На пример у *Козари* није јасно истакнуто да се ради о страдању српског народа, иако су приказана убијања цивила и њихово одвођење у логоре. Постоје претпоставке да је то урађено ради одржавања братства и јединства, али и прикривања одговорности комуниста који нису предузели све што је било могуће да сачувају цивилно становништво од одмазди.¹¹⁶¹

О Холокаусту се говори у петнаестак филмова. Неки од њих су: *Небески одред* (1961, Р. Б. Бошковић и И. Николић), *Храњеника* (1970, р. В. Мимица), *Девети круг* (1960, р. Ф. Штиглиц), *Акција Стадион* (1977, р. Д. Вукотић), *Пет минута раја*, *Партизани* (1974, р. С. Јанковић), *Не окрећи се сине* (1956, р. Б. Бауер), *Црне птице* (1967, р. Е. Галић), *Три четвртине сунца*; *Понедељак или уторак* (1966, р. В. Мимица), *Дим* (1967, р. С. Косовалић), *Горке траве* (1966, р. Ж. Митровић) и *Окупација у 26 слика*.

Најмање на филму видимо страдање Рома. Њихову смрт видимо у филмовима *Прозван је V3*, *Крвава бајка* и *Осам кила среће* (1980, р. П. Ђорђевић). Међутим, они су у овим филмовима само део страдалих у одмазди окупатора због акција устаника, не постоји ни једно уметничко филмско дело у истраживаном периоду које се бавило само геноцидом над Ромима.

Први филм који говори о логорима за ратне заробљенике снимљен је већ 1950. године. Био је то *Црвени цвет* (1950, р. Г. Гаврин), али му основна намера није била да прикаже заробљенике, већ партијску борбу заробљеника. У њему се говори о припадницима бивше југословенске војске, који су заробљени у априлском рату и после капитулације земље. Акценат је на покушајима организовања отпора у логору.¹¹⁶²

¹¹⁶¹ Н. Звијер, *нав. дело*, 110.

¹¹⁶² М. Čović, *нав. дело*, 170-176.

О заточеницима у концентрационим логорима је снимљено више филмова. Најзначајнији је вероватно *Девети круг* (1960, р. Ф. Штиглиц) иако му се већи део радње одвија ван логора. У њему видимо једну загребачку породицу која спасава једну јеврејску девојку од одвођења у логор тако што је венчава за свог деветнаестогодишњег сина. Међутим, стицајем околности, и девојку одводе у логор. Младић одлази да је тражи, не би ли је избавио. Уз помоћ свог школског друга улази у логор. Тада нам се приказују суморни призори логора, уз усташе који малтретирају заробљене девојке. Пронашавши девојку, младић покушава да је одведе. Међутим, њихово бекство је заустављено на бодљикавој жици, у истовремено дирљивој и потресној ситуацији, где он успева да прескочи жицу, али она не, због босих стопала. Он се враћа по њу и ту, на жици, додирнути рукама, заједно умиру од метака стражара. Реализам приказа концентрационог логора и визуелне игре сунчевог светла и таме су биле основне одлике приказа грозоте логора у овом филму.¹¹⁶³ Колико је био успешан говори и чињеница да је 1961. године био у ужем избору за награду Оскар за најбољи филм ван енглеског говорног подручја.

О самом животу и страдању у логорима снимљени су филмови: *Пет минута раја* (1959, р. И. Претнар) о логорашима који демантирају неексплодирану авионску бомбу у вили немачког генерала и при томе осећају дашке слободе,¹¹⁶⁴ *Небески одред* (1961. р. Б. Бошковић, И. Николић) о припадницима Сондеркоманде - затвореницима који су учествовали у убијању других затвореника, да би на крају и сами били убијени,¹¹⁶⁵ *Храњеник* (1971, р. В. Мимица) о покушају затвореника да издејствују да капоа замени један од њих, како би им положај био лакши, али када то успеју, схватају да је труд био узалудан пошто је и нови капо подједнако лош према њима.¹¹⁶⁶ Уз то, бивше логораше видимо у филмовима *Три четвртине сунца* - о групи преживелих

¹¹⁶³ D. J. Goulding, *nav. delo*, 51-53.

¹¹⁶⁴ M. Ranković, *nav. delo*, 66.

¹¹⁶⁵ N. Daković, *(Im)possible Witness: The Revelation of the Himmelcomando*, u: Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media, ed. N. Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 1-7.

¹¹⁶⁶ B. Petrović, *The Anthropological and Ideological Reading of Holocaust in „Hranjenik“ (The Fed one)*, u: Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media, ed. N. Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 83-88.

логораша која се враћа кући¹¹⁶⁷ и *Горке траве* (1966, р. Ж. Митровић) - о немогућности нормалног живота преживелих.

Занимљива је чињеница да у неколико филмова који приказују логоре нема помена о ком логору се ради – као да је важније било само приказати људску драму и трагедију, него неку историјску чињеницу. Само један дугометражни играни филм је снимљен о комплексу Јасеновачког логора – *Црне птице*, који говори о подлогору у Старој Градишци.

У посматраном периоду нема филма о страдању у Топовским шупама, на Старом Сајмишту, Јајинцима и Бањици у Београду, нема филма о Холокаусту у Македонији, логору Јадовно и јамама на Велебиту, нема филма о злочинима над муслиманима, о злочинима Мађара у Југославији, и за многа друга стратишта, или злочине. За неке од датих стратишта или страдања не да нема филма, него нема ни помена, као на пример о мађарским злочинима, логору Топовске шупе, логору Јадовно или Холокаусту у Македонији.

Бекство затвореника из затвора у Сремској Митровици, августа 1941. године, добило је два играна филма: *Бекства* (1968, р. Р. Новаковић) и *Стићи пре свитања* (1978, р. А. Ђорђевић). Први филм је био посвећен педесетогодишњици Комунистичке партије, па је више говорио о држању комуниста у затвору, њиховим међусобним односима и издаји, пре и током рата (и копања тунела за то време). Но, овде се више ради о комунистима, заточеницима ове казнионе још пре почетка рата, него о самом рату и његовим жртвама.

Појединачне судбине и страдање у рату се виде у скоро свим филмовима са темом Другог светског рата, али има и филмова у којима је страдање током рата тек део филмске теме чија главна прича није рат. Тако у филму *Петријин венац* (1980, р. С. Карановић) видимо тежак живот једне жене пре, током и после Другог светског рата. Њена судбина током Другог светског рата приказана је и кроз смрт њене ћерке која је умрла од дифтерије, пошто нико није могао да јој помогне и излечи је.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁷ М. Ranković, *nav. delo*, 66.

¹¹⁶⁸ D. J. Goulding, *nav. delo*, 161-162.

Практично, филмски приказ жртве у рату, било војничке, било цивилне, био је својеврсно оличење агоније кроз коју је прошао народ у рату и борби за слободу.¹¹⁶⁹ Та агонија је омогућила пропагандно деловање државе која представљањем жртве добија могућност да прикаже колико је тешка, али и узвишена, била борба која је вођена под вођством КПЈ, колике су и какве биле жртве, али и шта би наставило да се дешава да није било победе у рату. Са друге стране, те жртве су омогућиле и сценаристима и редитељима да имају широк избор тема и да врше дубљу карактеризацију ликова. Самим тим су обезбеђивали и глумцима да се више, и боље, уметнички изразе, глумећи страдалнике у различитим облицима.

Било да су југословенске жртве, чија је смрт била приказана, борци или цивили, та смрт је више приказана индивидуално него колективно. Има доста приказа колективних смрти током бојева, али их је више појединачних. Разлог томе је могућност, и пропагандна и уметничка, бољег коришћења појединачне смрти, пошто она има већи ефекат, односно више погађа гледаоца, посебно уколико се ради о јунацима који се упознају кроз претходни део филма и са којима се на неки начин идентификује. Са друге стране, смрт непријатеља је углавном била колективна, а тек изузетно појединачна.¹¹⁷⁰

Непријатељи у филму, и у оквиру тога они који су „стварали“ југословенске жртве и/или чинили злочине, углавном су немачки војници. У мањој мери од њих су то били италијански војници, Усташе, Четници и други српски и хрватски квинслинзи, а у још мањој албански балисти, бугарски војници и словеначки квинслинзи. Мађарских војника и њихових злочина нема у југословенском дугометражном играном филму. Сигурно да је сама ратна ситуација у којој је Немачка била највећи непријатељ, а затим друге војске, условила да њени војници буду и највећи непријатељи, али остаје отворено питање колико је било директива (или препорука) и аутоцензуре у приказивању осталих непријатеља и њихових злочина, имајући у виду сложену југословенску спољнополитичку и унутарполитичку ситуацију. При томе мислимо на послератна створена пријатељства са суседним земљама Бугарском, Мађарском,

¹¹⁶⁹ Н. Звијер, *нав. дело*, 109.

¹¹⁷⁰ Н. Звијер, *нав. дело*, 109, 112.

Албанијом и Италијом, која су често била и на ивицама непријатељства, затим на међунационалне односе у Југославији (имајући у виду међунационалне злочине током рата), али и присуство националних (нејугословенских) мањина. Можда је потреба за нераспиравањем сећања на међунационалне злочине условила да њих има мање у филму. Од величине усташких злочина се није могло побећи, па су се они најмање крили. Четничка злодела су делимично прикривена и они се приказују углавном као противници комуниста и ретко чине злочине према цивилима, а кад их и чине то је углавном према српском народу, али не и према муслиманима. Вероватно је и потреба за међунационалним миром између словенског и мађарског живља у Војводини и деловима Хрватске условила да се не приказују и злочини мађарске војске, пре свега у Војводини у чијим су неким деловима Мађари и после рата чинили већину.¹¹⁷¹

У неколико филмова је представљена жртва са самог краја рата и она настала одмах после рата, а која је настала као део учвршћивања комунистичке власти на ослобођеним подручјима, односно у послератном обрачуна са идеолошким противницима. Међутим, неки од ових филмова, као део црног таласа, били су бункерисани и југословенска публика углавном није могла да их види све до распада земље. Тако се у филму *Заседа* (1969, р. Ж. Павловић) види убијање без суда, када ОЗНА убија једног скојевца који је помешан са одметнутим бандитима (односно четницима). Филм је био приказан на Филмском фестивалу у Пули, али у посебној сали, и одмах после тога бункерисан.¹¹⁷² Партизанске одмазде и брза погубљења на крају рата се виде и у филму *Јутро* (1967, р. П. Ђорђевић),¹¹⁷³ који је такође био бункерисан.

О жртвама које су настале као последица рата и њиховој судбини после рата говорило се у неколико филмова. Неки од њих су: *Радопоље* (1963, р. С. Јанковић) о селу које је остало без мушкараца, и у којем жене са децом покушавају да организују живот и да обнове село,¹¹⁷⁴ или *Обрачун* (1962, р. Ж. Митровић) - о обрачунима балсита и нових власти непосредно по завршетку рата.

* * *

¹¹⁷¹ О приказу непријатеља у филму, и начина на који су приказан његове жртве, видети и у: Н. Звијер, *нав. дело*, 65-85.

¹¹⁷² D. J. Goulding, *нав. дело*, 105-106;

¹¹⁷³ Исто, 94-97; М. Ranković, *нав. дело*, 68.

¹¹⁷⁴ М. Ranković, *нав. дело*, 66.

Отпор који је против окупатора предводила КПЈ приказан је и у десетак југословенских играних серија. Највећи успех су доживеле серије *Отписани* (1974, р. А. Ђорђевић) и *Повратак отписаних* (1978, р. А. Ђорђевић) о раду илегалца у Окупираном Београду – у првом серијалу 1941, а у другом 1944. године. Поред њих, треба поменути још неколико: *Сумарна јесен* (1969, р. З. Бајсић), прва серија о Другом светском рату, а која говори о илегалцима у Загребу; *Капелски кресови* (1975-1976, р. И. Хетрих) о борби партизана у Горском Котару и Хрватском приморју, *Марија* (1976, р. С. Делић) која прати судбину жене која је успела да побегне из логора и покушава да стигне кући.

Серија *Отписани* прати диверзантске и друге акције илегалца-скојеваца у окупираном Београду 1941. године. Кроз 13 епизода пратимо акције главних актера серијала. У почетку их је неколико, али се временом осипају пошто из епизоде у епизоду неко од њих гине. На крају остају само двојица – Прле и Тихи који су у последњој епизоди рањени и напуштају Београд. Пале жртве у борби против окупатора и Специјалне полиције се виде у свакој епизоди. То су углавном илегалци, али и други антифашисти који се затичу на местима акције или су некако умешани у антифашистички отпор. Неки од њих гину у свом првом сусрету са неком акцијом (диверзијом). Такође, у свакој епизоди има погинулих Немаца или припадника сарадника окупатора – специјалне полиције, жандара и других. Осим смрти једног шверцера на прузи, нема страдалих случајних пролазника или цивила приликом оружаних обрачуна. У почетним епизодама су приказани и Јевреји са жутим тракама, али без детаљног приказа њиховог страдања. Исто тако, у једној епизоди се спасавају илегалци из логора на Бањици, али се веће страдање њених затвореника не проблематизује. Као и у већини других филмованих приказа Другог светског рата и овде је главна тема борба против окупатора коју је водила комунистичка партија преко својих чланова. Приказ те борбе ни овде није био изведен само кроз акције. У свакој епизоди обрачуни са Немцима су углавном у задњој четвртини епизоде, док пре тога пратимо припреме за акцију, али и епизоде из живота актера те епизоде. Поред урбаних главних ликова, видимо и сцене из живота београдских породица током окупације. Приказана су и разна преиспитивања и размишљања ликова око ситуације у којој се налазе. Најзначајнија размишљања која се провлаче кроз неколико епизода су она о

смрти осталих илегалца која кулминирају у последњој епизоди у неколико сцена - у разговорима Ристића и Тихог, као и Тихог и Прлета.

Иако је на крају свих епизода писало „Лица и догађаји су измишљени. Свака сличност је случајна“, приказане су стварне жртве које су страдале у Београду током окупације. Постојање Бањичког логора, сталне провале илегалца и њихово уништење, епизода са смрћу штампара у илегалној штампарији и слично имају историјску позадину у стварним догађајима.

Серија је била изузетно популарна, што је условило и прављење њеног наставка од 13 епизода под називом *Повратак отписаних*. Приказивање ове серије је започето 1. јануара 1978. године. О популарности првог серијала и очекиване популарности другог говори чињеница да је премијерно приказан првог дана нове године. Тај дан је био најзначајнији датум у целом југословенском друштву невезан за обележавање догађаја значајних за НОБ, партију или Тита. Својеврсни одговор на ова два серијала је била серија *Непокорени град*, снимљена у Загребу 1981. године, о покрету отпора у Загребу под окупацијом.

Седмоепизодна серија *Марија* прати судбину сељанке и илегалке Марије у завршници Другог светског рата. Она је заједно са другим женама из свог села одведена у радни логор у Немачку. Тамо су жене натеране да раде тешке послове у фабрици. Поред тога, изложене су и тортури чувара, од које неке и умиру (што се не види директно, али се чује у разговору чуварске службе). Део логорашица, међу којима је и Марија, успева да побегне захваљујући савезничком бомбардовању фабрике и логора (у ком део логорашица гине). У бекству остале жене умиру или бивају ухваћене, па Марија сама наставља пут ка кући, представљајући се да је глувонема. Општи хаос који влада у Немачкој која у тим тренуцима губи рат (и у ком се немачко становништво бори са недостатком хране и савезничким бомбардовањима) омогућава јој да користи ситуацију и успешно иде ка свом циљу, при чему јој помаже и немачко становништво, чак и у тренуцима кад схвате да је бегунац из логора. Њен додатни мотив за повратак кући је потреба да скине љагу са свог имена, пошто је од нових заробљеница у логору чула да је у селу неправедно криве за сарадњу са Немцима. По повратку у своје село, непосредно по одласку Немаца из њега, затиче суседе који не желе да јој се обрате и спаљену кућу. Кућу је спалио њен син, партизан, када је, након њеног одвођења у

логор, чуо оптужбе против ње. У селу Марија скида љагу са свог имена и среће своју ћерку, на тај начин делимично успешно завршавајући свој пут, пошто је по доласку сазнала и да јој је син мртав.

* * *

Улога југословенског ратног филма у спољној политици је такође била пропагандна. У оквиру културне сарадње са другим земљама, Југославија је дистрибуирала своје филмове, па и оне на тему ДСР. Слањем филмова на тему партизанске борбе, она није само представљала своја уметничка достигнућа, него и пропагандно приказивала своју борбу током рата. Представљање југословенског филма у иностранству је ишло на два паралелна колосека. Први је био комерцијални пласман филма, а други афирмација филма као уметности. Зависно од периода, понекад би један од ова два колосека преовлађивао, а наравно, међусобно су се допуњавали.

Међу првим југословенским филмовима који су понуђени за културну размену су документарни филмови *Трагом IV и V офанзиве*, *Јулијска крајина* и *У име народа*.¹¹⁷⁵ Играни филм *Живеће овај народ* је приказиван на неколико фестивала у Чехословачкој 1948. године.¹¹⁷⁶ Поред њега, за приказивање у Чехословачким биоскопима је, од стране чехословачке цензуре, био одобрен и филм *Бесмртна младост*.¹¹⁷⁷

Први играни филм који је комерцијално продат у иностранство имао је ратну тему. Био је то филм *Застава* (1949, р. Б. Марјановић), који је 1951. године извезен у Израел.¹¹⁷⁸ За њим су следили и други. Многи од њих ће доживети успех у иностранству. Највећи *Битка на Неретви*, која је извезена у преко 80 земаља,¹¹⁷⁹ а затим *Козара*, и *Валтер брани Сарајево* (1972, р. Х. Крвавац). Очекивани успех *Сутјеске* је изостао.

Жртве рата, односно догађаји који су изазивали жртве, приказани у југословенском филму су изазивали и дипломатске сукобе између Југославије и неких земаља. Тако је због филма *Крвави пут* СР Немачка протествовала због лошег приказа

¹¹⁷⁵ М. Sovilj, *U potrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945-1949*, 87.

¹¹⁷⁶ Исто, 92-93

¹¹⁷⁷ Исто, 85

¹¹⁷⁸ S. Levi, *Jugoslovenski film na svetskom filmskom tržištu*, u: 20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965, Savez filmskih radnika Jugoslavije, Festival jugoslovenskog filma, Beograd 1965, 18.

¹¹⁷⁹ Н. Звијер, *нав. дело*, 154.

војника Вермахта у њему. Чак је успела да издејствује да се не прикаже у главном програму канског филмског фестивала.¹¹⁸⁰

Бугарски филм *Одблесак на Драви* (*Зарево над Драва*, у два дела, 1972, р. 3. Хеския) изазвао је негодовање југословенске. Наиме, у овом филму је приказано како бугарске јединице учествују у ослобађању Југославије, при чему је улога Југословенске армије у томе приказана као минорна. То је са југословенске стране сматрано фалсификовањем историје.¹¹⁸¹

Једна од одлика партизанских филмова је масовно убијање непријатељских војника, међутим, то није било својствено само овим филмовима, то је одлика многих акционих филмова у разним кинематографијама света. У вестерн филмовима, било да су они снимани у САД, Италији, или ДР Немачкој, далеко више индијанаца је пало убијених из револера или винчестерке у рукама белаца него „бледоликих“ које су убиле индијанске стреле или томаховци. И у америчким филмовима из вијетнамског рата, амерички војници косе без икаквих проблема гомиле вијетнамаца. То је чак добило и жаргонски израз „тамањење конговаца“.¹¹⁸² Слично је и у савременој акционој кинематографији широм света.

Теме које се појављују у југословенским ратним филмовима су присутне и у другим кинематографијама света.

Сличност друштвеног уређења у земљама источне и средње Европе, онима које су биле источно од гвоздене завесе, као и сличност страдања у неким од тих земаља, условиле су да се сличне теме нађу у филмовима ових земаља. У Југославији, Пољској и СССР-у, главна тематика снимљених филмова била је антифашистичка борба, а слично је било и у другим земљама источне Европе. И земље које су већи део рата биле на страни Немачке, снимале су филмове о свом антифашистичком отпору.¹¹⁸³

Поред Југославије, највећу инспирацију за филм у трагедији Другог светског рата налазила је Пољска. Њени филмови су се стално враћали овом периоду, испитујући га болно и пажљиво, а све у оквиру пољске опседнутости прошлости.¹¹⁸⁴ Неки од њих

¹¹⁸⁰ ДА МСП, ПА – 1955 – Ф 19 – д.18, д.19.

¹¹⁸¹ ДА МСП, ПА – 1974 – Ф 22 – Рд.4 – 460505; исто– Рд.18.

¹¹⁸² Д. А. Kuk, *Istorija filma III*, Clio, Beograd 20017, 219 – напомена 10.

¹¹⁸³ М. Lim, А. Lim, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Clio, Beograd 2006, 200, 216, 224, 329, 340-341.

¹¹⁸⁴ Исто, 115, 179.

су: *Забрањене песме* (*Zakazane pieśeńki*, 1947), *Гранична улица* (*Ulica Graniczna*, 1949), *Поколење* (*Pokolenie*, 1955), *Ероика* (*Eroika*, 1957), *Ноћас ће умрети град* (*Dzis v posy umrze miasto*, 1961), *Предео после битке* (*Krajobraz po bitwie*, 1970).¹¹⁸⁵ Совјетски савез је био трећа земља у којој су ратне теме преовлађивале, с тим да су поред филмова са темама из Другог светског рата снимани и филмови о Октобарској револуцији и грађанском рату након ње. Међу значајнијим о Другом светском рату су: *Стањинградска битка* (*Сталинградская битва*, 1949), *Лете Ждралови* (*Летят журавли*, 1957), *Ослобођење* (*Освобождение*, у пет делова 1967-1971) и *Они су се борили за домовину* (*Они сражались за родину*, 1975)¹¹⁸⁶. Од источноевропских за маља навешћемо још само мађарски *Хладни дани* (*Hideg Napok*, 1966) који је проблематизовао мађарске злочине у Југославији 1942. године,¹¹⁸⁷ иако су и друге кинематографије имале више филмова на те теме.

И западне савезнице из рата су приказивале своје ратовање против Немачке, Италије и Јапана. Неки од најбољих филмова снимљених у САД о Другом светском рату су *Најдужи дан* (*The Longest Day*, 1962) и *Патон* (*Patton*, 1970). Међу британским ратним филмовима се издвајају *Мост на реци Квај* (*The Bridge on the river Kwai*, 1957), у ком су приказане активности енглеских војника у јапанском ратном заробљеништву, и *Топови са Наварона* (*The Guns of Navarone*, 1961).¹¹⁸⁸ Француска кинематографија је, слично источноевропским, приказивала свој отпор окупаторима, али и приказивала колаборацију Француза или њихов однос према окупацији и злочинима, о чему је најбоље говорио филм *Ноћ над Паризом* (*La Traversée de Paris*, 1956).¹¹⁸⁹

Страдања Јевреја и других нација у концентрационим логорима (и гету) били су тема многих иностраних филмова. Кроз њих су се најбоље виделе жртве рата - преко приказа натчовечних патњи, смрти и нељудскости. Неки од тих филмова су: пољски *Последња етапа* (*Ostatni etap*, 1948) и *Путница* (*Pasażerka*, 1961), чехословачки *Преживео сам сигурну смрт* (*Přežil jsem svou smrt*, 1960) и *Боксер и смрт* (*Boxer a smrt*, 1962), источнонемачки *Лажљивац Јакоб* (*Jakob der Lügner*, 1975) и француски *Ноћ и*

¹¹⁸⁵ Исто, 116, 122, 169-170, 183, 374; М. Ћовић, *нав, дело*, 116.

¹¹⁸⁶ М. Lim, А. Lim, *нав, дело*, 72, 190-191, 290; М. Ћовић, *нав, дело*, 98-100.

¹¹⁸⁷ М. Lim, А. Lim, *нав, дело*, 392; М. Ћовић, *нав, дело*, 125.

¹¹⁸⁸ М. Ћовић, *нав, дело*, 70.

¹¹⁸⁹ Исто, 62-66.

Магла (*Nuit et Brouillard*, 1956).¹¹⁹⁰ Вероватно најбољи филм о логорима за ратне заробљенике је амерички *Велико Бекство* (*The Great Escape*, 1963). О масовном страдању становништва снимљен је совјетски филм *Чињеница* (руски: *Факт*, литвански: *Faktas*, 1980, о масакру у једном литванском селу 1944. године)¹¹⁹¹. Са становишта приказа жртава рата занимљив је и амерички филм *Кланица бр. 5* (*Slaughterhouse – Five*, 1971 о разарању Дрездена у војно-стратегички непотребном бомбардовању Дрездена у фебруару 1945. године, када је овај немачки град скоро у потпуности уништен уз огромне жртве од преко двадесет хиљада убијених).¹¹⁹²

Слично југословенској кинематографији у посматраном периоду, у СССР-у филм са ратним темама је масовно и отворено коришћен у пропагандне сврхе. Такав је случај био са филмовима *Сусрет на Елби* (*Встреча на Эльбе*, 1949) и *Пад Берлина* (*Падание Берлина*, 1949) у којима је приказана слика рата коју је у то време стварала совјетска пропагандна машинерија, са совјетском армијом као херојском, али и негативном сликом не само нациста, него и западних савезника.¹¹⁹³ Негативног приказа западних савезника је било и у филмовима са темама из рата и у другим кинематографијама тадашње Источне Европе. Тако је у ДРН снимљен филм *Савет богова* (*Der Rat der Götter*, 1950).¹¹⁹⁴

Међутим, суочавање са сопственом негативном прошлошћу није увек пролазило. Тако је у источном делу окупиране Немачке био забрањен филм *Секира из Вандсбека* (*Das Beil von Wandsbeck*, 1950) о хамбуршком касипину који је постао целат за време успона нациста.¹¹⁹⁵

Суочавање Јапана са својом улогом у рату је видљиво у више филмова. Један од њих је *Људски услови* (*Ningen no joken*, *人間の條件*, 1959-1961) у ком је приказана јапанска окупација Манџурије.¹¹⁹⁶ У западној Немачкој је снимљено неколико филмова који су се суочавали са мрачном улогом Немаца у рату, али углавном уз покушаје проналажења алибија за то.¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁰ M. Lim, A. Lim, *nav, delo*, 116-117, 181-182, 217, 352; M. Čović, *nav, delo*, 64.

¹¹⁹¹ Исто, 322.

¹¹⁹² M. Čović, *nav, delo*, 86.

¹¹⁹³ M. Lim, A. Lim, *nav, delo*, 71-72; M. Čović, *nav, delo*, 98.

¹¹⁹⁴ M. Lim, A. Lim, *nav, delo*, 94.

¹¹⁹⁵ Исто, 97.

¹¹⁹⁶ D. A. Kuk, *Istorija filma III*, Clio, Beograd 20017, 106.; M. Čović, *nav, delo*, 136.

¹¹⁹⁷ M. Čović, *nav, delo*, 26, 108.

Писати историју Другог светског рата и његових жртава – хронике и историографија

О историји Другог светског рата на простору Југославије је написано много дела – од текстова на зидним новинама, преко новинских чланака и репортажа, објављених сећања у новинама, часописима и књигама, хроника до историографских чланака, монографија и студија. У највећем броју тих текстова се радило о борби партизана, а затим партијском раду током НОБ. У текстовима који су доносили информације о борбама било је и делова који говоре о жртвама рата, али засебних текстова о жртвама рата је било далеко мање.

Партија и држава су од почетка нове југословенске државе наметале контролисано писање о Другом светском рату. Оно је умногоме одређено новим друштвеним условима. КПЈ, односно њено руководство, постали су главни тумачи прошлости. У марксистичко-лењинистичкој перспективи посматрања историјских дешавања, комунисти (као и социјалисти) постају и главни протагонисти у писменим и усменим тумачењима и приказивањима догађаја из ближе прошлости. Историја радничког покрета и Други светски рат постали су главне теме интересовања и публикавања. О њима се писало често без извора, на основу субјективних сећања и ставова КПЈ и њених вођа, који су тумачење и виђење прошлости прилагођавали тренутној потреби. Партизанска борба била је митологизована. На историографију се гледало с позиције практичне политике и схватања да се преко одговарајуће слике прошлости може утицати на друштвену свест, а у конкретном случају Југославије то је значило стварање потпуно нове друштвене свести. Надзор над писањем историје је значио и контролу рада историчара, праћену гушењем критичког мишљења. Историчарска струка покушава да остане ван наведеног тренда, али зато остаје затворена у својим оквирима. Партија, а самим тим и држава, нису у старту имали поверење у историчаре, као у интелигенцију насталу у претходној држави. Иако је један део њих наставио рад и у новим околностима, партија је већи део одстранила из културног и научног живота 1945. године. Држава је новим системом рада и образовања кренула да васпитава и ствара своју интелигенцију и своје историчаре. Ти историчари су, пре свега, били партијски кадар, задужен да пише историју која одговара партији и

коју партија тражи. У почетку, биран по систему оданости, кадар је касније употпуњаван и историчарима од струке.¹¹⁹⁸

Да би о историји уопште могло да се пише, било је битно сачувати и прикупити архивски материјал. У последњим данима рата Генералштаб Југословенске армије је оформио Одељење историјско за ратне опите у оквиру ког је требало да се чува материјал о народноослободилачкој борби и на основу ког би се писала ратна историја. Међу подацима које је требало сакупити били су и они о губицима. Поред архивалија јединица Југословенске армије, требало је прикупити и сачувати и архивску грађу непријатељских војних формација. Тај посао није био у потпуности успешан, али је настао значајан архивски фонд из чије грађе су написана многобројна дела на тему НОБ. Међутим, дуги низ година ту грађу су могли да користе само запослени у Војноисторијском институту, чиме су органи власти задржали у својим рукама начин и теме о којима се могло писати.¹¹⁹⁹

Паралелно са наведеним, архивска грађа о деловању комунистичке партије је такође скупљана, али у оквиру саме КПЈ. Одлукама Петог конгреса КПЈ, у октобру 1948. године је основано Историјско одељење при Централном комитету КПЈ. Убрзо су основана и републичка одељења. Задатак им је био да изучавају историју комунистичке партије, па тако и њему улогу у НОБ. Основни разлог за оснивање Историјског одељења је био сукоб са Информбироом и потреба да се на историјски утемељен начин оповргну оптужбе Совјетског савеза и других земаља Информбироа.¹²⁰⁰ Партија је далеко већи значај дала изучавању своје историје, него изучавању других тема из историје.

Сакупљање архивске грађе из народноослободилачке борбе организовао је и Савез бораца.¹²⁰¹

Немајући поверења у професионалне историчаре, а не желећи да чека стварање професионалног кадра који би следио њена упутства, партија, а са њом и држава, одлучила је да приступи писању историје НОБ на други начин, преко хроника.

¹¹⁹⁸ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 199-349; Љ. Димић, *Југославија и hladni rat. Oгледи o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, 7-10.

¹¹⁹⁹ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *нав. дело*, 172-191. Та грађа се и данас чува у Војном архиву при Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије.

¹²⁰⁰ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *нав. дело*, 183-185.

¹²⁰¹ О тим активностима смо писали раније. Видети стране 347-351.

Хронике су замишљене као одељци из историје НОБ, у којима би се стварале публикације које би биле територијално или предметно ограничене на једно место, подручје или јединицу. Хронике је требало да пишу просветни радници – учитељи, наставници и професори, али и други заинтересовани службеници, на основу сећања бораца и становништва, као и доступног материјала. У упутствима за писање хроника је навођено да треба приказати формирање партијских ћелија и народноослободилачких одреда, припрему и почетак устанка, ко је отишао у партизанине, њихове позадинске акције и борбе против окупатора и њихових помагача, али и о бомбардовању места од 6. априла до окупације, стрељања по окупацији места; мучења и стрељања од стране непријатеља; ко је, када и како погинуо или био убијен, ухапшен или заробљен, колико је људи умрло у затворима или логорима, која је материјална штета начињена и слично. Хронике места су требале да садрже и спискове погинулих бораца из тог места.¹²⁰²

Међутим, иако је написан велики број хроника,¹²⁰³ резултат њиховог квалитета није увек био задовољавајући. Некад би хронику добило село које није имало неку значајну улогу у НОБ, док би значајнија места била заобиђена, било је претеривања у истицању заслуга, понекад се сувише ишло у ширину, или писало уопштено, а давало мало вредних података. Проблеми са писањем хроника су били и у незаинтересованости у неким срединама – или није могла да се пронађе квалитетна особа која би писала хронику, или бивши борци нису желели да разговарају на те теме.¹²⁰⁴ Један од коментара Главног одобра Савеза Бораца НОР-а Србије је био и: „Један од највећих недостатака лошијих хроника је у томе што се у њима о догађајима често пише уопштено - нпр. »четници су вршили страховити терор над симпатизерима НОБ и осталим мирним становништвом«, а нема конкретних података из којих би се видело да је то било тако итд.“¹²⁰⁵

¹²⁰² АС – Ђ 115 – 65; исто, Ф 66;

¹²⁰³ Захваљујући акцији СБНОРА на територији СР Србије је до 1967. године било је написано око 400 хроника из НОБ, заснованих на казивањима самих учесника рата. Већина њих је била у рукопису и чувала се у Институту за историју радничког покрета Србије. До те године их је само 30 било објављено. *F. Trgo, nav. delo, 57*, напомена 56.

¹²⁰⁴ АС – Ђ 115 – 33; исто, Ф 36.

¹²⁰⁵ АС – Ђ 115 – 66 - 1948-1955 hronike - СБНОР Гл одбор бр.2610, 31.12.1952 Свим среским и градским одборима СБНОР.

Поред тих публикација, које су се ослањале углавном на сећања, и доста често садржале слободне интерпретације догађаја, а посебно дијалога, издаване су и публикације утемељене на озбиљнијим истраживањима.

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је, током свог рада од 1944. до 1948. године, кроз недељну и дневну штампу издала своја Саопштења, а затим их и накнадно штампала обједињене. У њима је давала резултате свог рада, односно приказе и доказе почињених злочина. Укупно 93 Саопштења су била прештампана у четири књиге, док су два Саопштења самостално објављена у форми књиге (о италијанским злочинима - 188 страна, и о аустријским злочинима – 151 страна).¹²⁰⁶ Свакако да је обједињавање италијанских и аустријских злочина, и превођење ових књига на руски, енглески и француски, било у функцији напора које је Југославија у тим тренуцима улагала не би ли добила проширење у Корушкој и Јулијској крајини. Из политичких разлога, да би се пред домаћом и светском јавношћу показао ниво колаборације Драже Михаиловића и злочини које је његов покрет починио, Државна комисија је штампала и књигу *Документи о издајству Драже Михаиловића*,¹²⁰⁷ где је на укупно 735 страница објављено и коментарисано 760 докумената. Преко 1.000 примерака превода на енглески језик ове књиге је пласирано у иностранству међу југословенском емиграцијом. Поред свега тога, Државна комисија је објавила и *Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*,¹²⁰⁸ са материјалом о почињеним злочинима. На енглеском језику у Лондону су биле објављене и три кратке брошуре: извод из првих шест Саопштења, извод из *Документа о издајству Драже Михаиловића* и извод из више Саопштења о италијанском понашању у Јулијској крајини.¹²⁰⁹ Разне публикације су штампале и земаљске комисије. Тако је Земаљска

¹²⁰⁶ *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946; *Saopštenja o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1947.

¹²⁰⁷ *Документи о издајству Драже Михаиловића, Књ. 1*, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд 19475.

¹²⁰⁸ *Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd 1947.

¹²⁰⁹ М. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, 67.

комисија Хрватске штампала брошуру *Злочини у логору Јасеновац*,¹²¹⁰ а Покрајинска комисија Војводине *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини год. 1941-1944*,¹²¹¹ итд.¹²¹² Међутим, у *Саопштењима* Државне комисије нису објављивани злочини које су починили Бугари и балисти.¹²¹³ Можемо са правом закључити да је то урађено због присних веза које су тада имали југословенски комунисти и са бугарским и са албанским комунистима, односно присним везама између ових земаља, а како би се те везе још више учврстиле и како не би биле угрожене изношењем негативних ствари из прошлости.

Паралелно са штампањем наведених Саопштења, издаване су и друге публикације, а у штампи се писало о злочинима, логорима и стратиштима. Након те послератне епизоде, ствари су се мало стишале, али дати суд о писању о злочинима у следеће три деценије није лако. Има публикација које су издате током педесетих година са тематиком жртава Другог светског рата, али су малобројне. Током шездесетих година њихов број је почео да се повећава, да би тек у осамдесетим постао значајнији.

Веома је тешко одредити колико је историографских монографија написано на тему Другог светског рата у Југославији.¹²¹⁴ Самом природом теме у њима се помињу и жртве рата. Такође, тешко је одредити и колико је књига написано које су фокусиране само на жртве рата. Оне су издаване у целом периоду који истражујемо и када се погледа део тих књига можемо закључити да се писало о свим жртвама рата, осим о жртвама које су настале у комунистичкој репресији на крају рата. О непријатељским жртвама се писало само успутно, како би се приказали успеси партизана. Само летимичан поглед на наслове објављених књига говори да су публикације у којима се

¹²¹⁰ *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946.

¹²¹¹ *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини год. 1941-1944. Књ. 1, Бачка и Барања*, Председништво Народне скупштине Аутономне покрајине Војводине, Нови Сад 1946; *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини год. 1941-1944. Књ. 2, Срем, свеска 1*, Покрајинска комисија за утврђивање злочина и њихових помагача, Нови Сад 1946;

¹²¹² М. Зећевић, Ј. Р. Поповић, *nav. delo*, 68-69.

¹²¹³ Мiodrag Ђ. Зећевић, Јован Р. Поповић, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, III tom*, Arhiv Jugoslavije, Print komerc, Beograd 1999, 29-30.

¹²¹⁴ Према Фабијану Тргу, од 1945. до 1965. године у Југославији је штампано 1200 књига историографског значаја (библиографије, објављени документи, дневници, мемоари и различите монографије), а према Боривоју Пајовићу и Милораду Радевићу, у истом периоду штампано је најмање 2.740 посебних публикација (зборника грађе, научних и публицистичких дела) који пишу о рату и револуцији. F. Trgo, *nav. delo*, 61; B. Pajović, M. Radević, *nav. delo*, 9-11, 25-365, 687-688;

причало о жртвама или злочинима биле далеко малобројније него оне у којима се говорило о ратним активностима.

Тешко је на малом простору приказати примере свих дела која приказују ратне жртве, ратне злочине и места на којима су се они одигравали, па ћемо само дати оквирне тематске приказе и уз њих неколико примера.

Најраспрострањенија врста дела уопште о Другом светском рату су она са приказима ратних дешавања (борбених дејстава и других активности) на неком простору, или неке јединице, употпуњени приказима револуционарног рада.¹²¹⁵ Иако им је главна тема било објашњавање ратних операција, било је неизбежно да се у њима нађу подаци о палим борцима, или страдалим цивилима. Понекад су у оквиру ових дела, на крају углавном, давана и имена погинулих бораца неке јединице, приликом неког боја, или са неке територије. У књигама које су писале о месној историји, поред бораца, давана су и имена страдалих цивила, под формом „жртве фашистичког терора“.

Следећа по бројности врста дела која су писала о жрвама рата су биографије учесника НОБ. Међу њима има дела која су доносила биографије по више лица (и по неколико десетина), као и оних које су биле посвећене једној личности. Највише биографија су добили народни хероји. Погинули борци су имали и неколико едисија у којима су штампане њихове биографије – *Ликови револуције* (издавач београдска Просвета), *У ватри револуције* (Завод за историју Косова), *Живе легенде* (Партизанска књига, Љубљана), итд.¹²¹⁶

Војне и цивилне жртве рата су биле видљиве у књигама о логорима и затворима Југославије и широм Европе.¹²¹⁷ У њима се писало о тешком положају затвореника, мучењима, убијањима, али и о активностима покрета отпора у њима, при чему су у фокусу били припадници и симпатизери КПЈ. Ова дела су углавном била сећања и

¹²¹⁵ F. Trgo, *nav. delo*, 61-67; V. Rajović, M. Radević, *nav. delo*; P. Радоњић, И. Јурјева, *Библиографија радова о народноослободилачком рату и револуцији у Југославији (1941-1945). 1945-1980*, Народна библиотека Србије, Београд, Вsesоюзная государственная библиотека иностранной литературы, Москва, Београд 1987, 348-376; *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*; З. Панајотовић, *Библиографија о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941-1944. године. (Књиге, брошуре и чланци 1944-1985)*, 7-158; М. Инадески, Библиографија на књиги, статии и други публикувани материјали за НОБ на Скопје, Историјски архив – Скопје, Скопје 1973, 5-11.

¹²¹⁶ V. Rajović, M. Radević, *nav. delo* (видети и регистар на странама 697-698); P. Радоњић, И. Јурјева, *nav. delo*, 348-376; *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*, 79-88; З. Панајотовић, *nav. delo*, 144-158.

¹²¹⁷ V. Rajović, M. Radević, *nav. delo* (видети и регистар на странама 706-707); P. Радоњић, И. Јурјева, *nav. delo*, 335-348; *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*, 101-108.

хронике. Неке од тих књига су: Jenaz Gerčar, *Мишеничо Бегунје*, из 1961, о страдању заточеника у немачком логору Бегунје у Горењској; *Бањица* (ур. Ж. Атанацковић) коју је издао Историјски архив Београда 1967. године, са подацима о том београдском затвору и *Front u žicama*, Николе Вујиновића о логору Оснабрик у Немачкој и активностима ратних заробљеника у њему и другим логорима.

Међу делима која су писала само о цивилним жртвама рата, имамо књиге које обрађују злочине окупатора и њихових помагача са погледом на цео југословенски простор (на пример: Воја Јовановић, *Крв невиних* о расељавању Словенаца, злочинима Мађара у Војводини, стрељању у Крагујевцу) или неки њен део (Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*; Станоје Филиповић, *Подриње у крви и пламену*, о немачким злочинима 1941. године), а имамо и оне које третирају појединачне злочине (на пример: Симић Сима, *Прекрштавање Срба за време другог светског рата*), или злочине само неких окупатора и његових сарадника (на пример: *Magnum Crimen* Виктора Новака о злочиначком деловању католичке цркве и *Крвави фебруар [13-18. II 1942]* Николе Илића о бугарском масовном злочину у Бојнику). При томе ниједан од окупатора није заобиђен, као ни једна од домаћих непријатељских војски народноослободилачком покрету.¹²¹⁸

Посебна тематска целина која обрађује жртве рата би били текстови о ратном санитету, у којима су приказане болнице и лечења рањеника и болесника.¹²¹⁹ Као илустрацију навешћемо књигу Виктора Волчјака *Partizanska bolnica „Franja“* - о раду ове болнице од децембра 1943. године до ослобођења.¹²²⁰

Најмање се писало о жртвама савезничког бомбардовања 1943-1945. године.¹²²¹

¹²¹⁸ В. Рајовић, М. Радевић, *nav. delo*, 706-707; Р. Радоњић, И. Јурјева, *nav. дело*, 335-348; *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*, 109-113; М. Бодрожић, *Осврт на изворе и литературу о геноциду над Србима у Другом светском рату*, у Геноцид над Србима у II светском рату, приредио М. Булајић, Музеј жртва геноцида, Српска књижевна задруга, 1995, 501-518; Ј. Ђулибрк, *Историографија Холокауста у Југославији*, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Факултет безбедности, Београд 2011; Т. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 78-86, 93-106.

¹²¹⁹ В. Рајовић, М. Радевић, *nav. delo*, 702.

¹²²⁰ Исто.

¹²²¹ Неки од њих су: кратки текст Јована Марјановића *Англо-америчко бомбардовање* објављен у каталогу изложбе „Бомбардовања Београда у Другом светском рату“ коју су 1975. године организовали Историјски архив Београда и Музеј ваздухопловства у Историјском архиву Београда, *Бомбардовања Београда у Другом светском рату*, Историјски архив Београда, Београд 1975, 47-49; Д. Дејановић, Д. Живковић, М. Миловановић, Ђ. Стаменковић, *Ниш у вихору Ослободилачког рата (1941-1945)*, Дневник,

Не рачунајући објављивање *Саопштења* Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, и биографије револуционара (и међу њима погинулих бораца), у овом периоду немамо ни једну едицију која се бавила искључиво жртвама рата или ратним злочинима. Крајем седамдесетих година двадесетог века Институт за савремену историју је започео са радом на припреми једне такве едиције, под називом *Страдања и отпори*, али прве књиге су изашле тек деценију касније.

Према југословенској влади у избеглиштву, историографија и публицистика социјалистичке Југославије углавном нису имали милости. Приказивана је као издајничка, без икаквог улажења у то да ли се и на који начин она уствари заиста борила за народ који је остао у земљи. Тако је, између осталих, у многобројним књигама и чланцима у којима се она помиње, била изостављена и чињеница да је влада у Лондону била основала и комисију која је евидентирала ратне злочине и која је Комисији Уједињених Нација за ратне злочине, пријавила одређен број ратних злочинаца.¹²²²

Увидом у постојећу литературу види се да се писало о злочинима свих непријатељских војски – и окупаторских и домаћих. Утисак је да се највише писало о немачким злочинима, затим усташким, па италијанским, па четничким, док је тешко проценити приближну заступљеност бугарских, мађарских и злочина других војски. Кад је о стратиштима, логорима и злочинима реч наш утисак је да се највише писало о логору у Јасеновцу.

Историчар Јован Мирковић пронашао је најмање 1420 писаних радова (644 књиге и 776 чланака) у којима се писало о логору Јасеновац, а који су настали од 1942. године па до краја 1980. године. Од тог броја, у 58 случајева реч је о објављеним документима која говоре о логору, у 512 о мемоарској грађи (од чега су 333 сећања самих логораша [103 објављена у штампи], а осталих 179 сећања других особа), док је 96 историографских дела или разних других текстова (прилога) посвећено самом логору. Остатак од 836 отпада на разне текстове (прилоге) који говоре о другим темама, па помињу и Јасеновац, публицистику, белетристику и остала дела. У наведеном

Нови Сад 1968, 458-463; *Историја Београда 3. Двадесети век*, ур. В. Чубриловић, Српска академија наука и уметности, Просвета, Београд 1974, 548.

¹²²² М. Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, *Istorija 20. veka*, god XVI, sv. 2 (1998), 88-89

периоду није објављено ниједно право квалитетно историографско (или научно монографско) дело о логору Јасеновац (или систему логора Јасеновац).¹²²³ Број објављених радова у периоду који истражујемо говори нам да се о логору Јасеновац писало и да је постојало довољно литературе из које је сваки грађанин Југославије могао да се упозна са историјатом овог логора и злочинима који су се дешавали у њему. Преглед објављених радова по деценијама, доносимо у табелама бр. 2 и 3. На основу њих видимо и да се годинама број радова повећавао.

Табела број 2 – преглед објављених текстова од 1942. до 1980. који су писали о логору Јасеновац (према подацима које је сакупио Јован Мирковић. Анализу урадио Ненад Лајбеншпергер)

године објављивања	књиге	чланци	укупно
1942 - 1950	83	74	157
1951 - 1960	124	82	206
1961 - 1970	189	196	385
1971 - 1980	248	424	672
укупно	644	776	1420

¹²²³ Ј. Мирковић, *Квантитативно квалитативна анализа употребљивости литературе за изучавање јасеновачког логора*, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља. Зброник радова са научног скупа*. Београд 22-23. април 2003, Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 497-502; Ј. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Grafo Mark, Laktaši, Besjeda, Banja Luka, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2000.

Табела број 3 – преглед објављених изворних докумената и текстова од 1942. до 1980. године о логору Јасеновац (према подацима које је сакупио Јован Мирковић. Анализу урадио Ненад Лајбеншпергер)

године објављивања	документа	Сећања логораша		Сећања других		укупно
		посебне публикације	чланци (од тога у штампи)	посебне публикације	чланци	
1942 - 1950	20	7	18 (10)	4	/	49
1951 - 1960	14	2	34 (27)	13	3	66
1961 - 1970	15	10	62 (21)	16	20	123
1971 - 1980	9	20	180 (45)	10	113	332
<i>Међузбир: укупно сећања</i>		333 (103)		179		512
укупно	58	39	294 (103)	43	136	570

У својој анализи текстова о Јасеновцу, Мирковић је урадио и њихову квалитативну анализу по њиховој употребљивости за изучавање самог историјата логора. Од 1420 радова насталих између 1942. и 1980. године њих 437 (30,77%) сврстао је у примарну литературу (извори, мемоари логораша и прилози теми – дела која директно говоре о логору Јасеновац), 779 (54,86%) у секундарну (општа сећања, општа и локална историографија и прилози другим темама) и 204 (14,37%) у осталу литературу (публицистика, белетристика и остала дела).¹²²⁴

У многобројној литератури (пре свега публицистичкој, али и историографској) насталој по распаду Југославије, говори се о забрањивању писања о међуетничким злочинима, али смо приказали да су радови о њима ипак излазили у периоду који истражујемо. Ипак, без обзира на то, постоји више сведочанстава историчара и људи који нису били по професији историчари, али су писали историјска дела, да им је „неко“

¹²²⁴ Ј. Мирковић, *Квантитативно квалитативна анализа употребљивости литературе за изучавање јасеновачког логора*, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља. Зброник радова са научног скупа*. Београд 22-23. април 2003, Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 497-502;

бранио да се баве одређеном темом – било да им је речено или препоручено да се не баве тиме, било да им је сам рад на томе на различите начине онемогућаван. Основни разлози тих забрана су били потреба за нераспиривањем међунационалне мржње и одржавањем братства и јединства међу народима у којима су се налазили и злочинци и жртве.

Миодраг Бјелић наводи да је, током шездесетих година, за истраживање и писање чланка о логору у Славонској Пожеги имао подршку Хисторијског института Славоније у Славонском Броду, одакле су га и подстакли на истраживање, и помоћ приликом истраживања од СУБНОР-а Дервенте и Босанског Брода. Ипак, и поред тога, у раду објављеном 1967. године у часопису Зборник Хисторијског института Славоније, нису наведена имена жртава, а није указано ни на организаторе и извршиоце злочина.¹²²⁵ Бјелић у књизи о логору у Славонској Пожези, издатај 2008. године, тврди да се након објављивања тог рада, на „сугестију утицајних особа“, одустало од намере да се пише једна монографија о сабирним логорима у Славонској Пожеги, Бјеловару и Цапрагу. Бјелић не наводи више информација о овоме.¹²²⁶ У разговору са аутором ових редова је потврдио ту информацију, при томе рекавши да је особа која му је рекла да не пише књигу била високи функционер Савеза комуниста Хрватске у том тренутку.¹²²⁷

Венцеслав Глишић је посведочио да је почетком седамдесетих година књизи *Бугарска војска у Југославији* (коју је он урадио у коауторству са Бором Митровским и Томом Ристовским) била две године прећутно забрањена дистрибуција, пошто је Југославија тада водила разговоре о сарадњи са Бугарском, а књига је представљала потенцијалну претњу тим разговорима.¹²²⁸

Са друге стране, поред постојећих забрана, изгледа да је било и аутоцензура међу самим ауторима да се не пише на неке теме. При томе, ипак морамо имати на уму да аутоцензура не долази сама, него има извориште у страху. У овом случају би то можда био страх од последица уколико би се писало о нечему што је сматрано за непожељну тему.

¹²²⁵ М. Бјелић, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Музеј жртава геноцида, Београд 2008, 11.

¹²²⁶ Исто, 10.

¹²²⁷ Разговор вођен са Миодрагом Бјелићем 19. фебруара 2017. године у Загребу.

¹²²⁸ В. Глишић, *Сусрети и разговори. Прилози за биографију Петра Стамболића*, Службени гласник, Београд 2010, 45.

Јован Мирковић каже да није било забрањених тема, него да је то пре био „табу свести“.¹²²⁹ Хрватски историчар Љубо Бобан је осамдесетих година двадесетог века такође тврдио да тема Јасеновца није била табу у претходним периодима, него да је то питање било табу само за неке. По њему, и ако је постојао табу, онда то није био табу теме, него табу приступа – да се унапред знало како се о томе треба писати, о којим бројевима и о томе ко су биле жртве.¹²³⁰ Према тој Бобановој тврдњи, одређених забрана као да је било.

Нисмо пронашли ни један документ којим је наређено да се не пише о међунационалним злочинима, међутим, државни апарат није ни морао да донесе забрану, пошто су оне у социјалистичкој Југославији могле да буду и усмене.

Међутим, имамо сазнања о више случајева када су већ штампана дела забрањиване због начина писања о Другом светском рату и његовим жртвама. Једно смо већ поменули раније – часопис „Наша Прошлост“.¹²³¹

Знамо да је најмање једно дело било забрањено због начина на који је обрађена тематика постојања логора Јасеновац. То је књига загребачког новинара Ђорђа Милише *U mičilištu – paklu Jasenovac*, издате од стране аутора 1945. године. У њој је аутор приказао злочине почињене у Јасеновцу, али је при том неке од њихових виновника описао у позитивном светлу, као оштроумне, интелигентне и храбре људе. Због тога је, сматрајући да је то дубока увреда за све жртве Јасеновца и све патње југословеских народа, Окружни народни суд за град Загреб, у фебруару 1946. године забранио растурање ове књиге.¹²³²

Часопис Градина број 12, за децембар 1974. године (издање Издавачке установе „Градина“ из Ниша) привремено је забрањен од стране Окружног јавног тужилаштва у Нишу 1975. године. Тужилаштво је сматрало да је прича Јована Радуловића „Ујакова заоставштина“ пречетничка, да је тенденциозно приказано да су партизани убијали заробљенике на крају рата, и да су делови приповетке уперени против братства и јединства. За тенденциозни приказ партизанског убијања заробљеника, али и

¹²²⁹ Ј. Мирковић, *нав.дело*, Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 506.

¹²³⁰ Љ. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1989², 352; Љ. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 3*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1990, 339.

¹²³¹ Видети стране 318-319. —

¹²³² Љ. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 3*, 327.

нарушавање братства и јединства, сматрали су следећи пасус из поменуте приче: „Kad smo prešli granicu, za četnike se kod Čerčila založila pokojna Kraljica Marija, a za ustaše niko, pa su ih vratili natrag, partizani ih zarobili, a oni koj su fratri dočekali, ostali su živi, i počeli im govoriti: „ Grijech je krasti, grijech je lagati, grijech je ovo, grijech je ono, ali nije grijech ubiti Srbina“. ¹²³³

Растурање књиге Николе Ј. Ристића „Србија у борби за остваривање вишевековног завета наших народа“, је 1975. године привремено забранило Окружно јавно тужилаштво у Београду, пошто је, између осталог, у њој написано да је „нова сеча Срба“ у НДХ била донекле измењена „појавом отпора жртава“ чиме је пропуштено да се наведе да је отпор у рату организовала КПЈ. Констатовано је и да је аутор на овај начин истицао и српски шовинизам, што доноси и нарушавање братства и јединства. ¹²³⁴

У истраживаном периоду нисмо регистровали да има историографских и стручних полемика и критика које се тичу жртава рата или њиховог броја, осим неколико случајева које смо навели раније, када смо писали о броју жртава, а које су, изгледа, намерно прекидане. ¹²³⁵

Ипак, на основу свега изнетог делује нам да прећуткивање међунационалних злочина није било систематско. До сада није пронађен ни један документ који би показао да јесте, документ који би био нека наредба или јасно упутство. Није се појавило ни сведочанство неког функционера да је добио наредбу да држи под контролом писање о злочинима које су чиниле усташе, четници, балије и други. Постојеће судске пресуде о забранама неких публикација се више односе на неке друге конкретне ствари (амнестија злочинаца, партизански злочини и прећуткивање улоге партије у покретању отпора) и никако се не могу узети као доказ систематске забране. Посебно имајући у виду да су многа дела о злочинима штампана и растурана без проблема. Ућуткивање истраживача нам више делује као иступање појединаца који су мислили да тако прате неку државну политику (или линију, како се тада говорило).

¹²³³ АЈ – 215 – 33 – 32 – 1973 - Подаци о забрањеном растурању штампе за 1972. и 1973. годину.

¹²³⁴ Исто.

¹²³⁵ Видети стране 100-101 и 123-124.

Слично као за књиге, веома тешко би било утврдити и број научних радова објављених у научним, стручним и другим часописима које третирају догађаје из Другог светског рата, а у оквиру тога и ратне жртве. Због великог броја научних и стручних часописа који су излазили у Југославији, одлучили смо да урадимо кратку анализу писања само једног општејугословенског часописа - Војноисторијског гласника.

Војноисторијски гласник је часопис који је издавао Војноисторијски институт чије седиште је било у Београду. Почео је да излази 1950. године, у тренуцима сукоба Југославије са Информбироом, и био је одговор на негирање и искривљавање историјских чињеница које је долазило из информбироовских земаља. Основна намена му је била да доноси чланке о НОБ.¹²³⁶

Већ у свом првом броју Војноисторијски гласник је кренуо да испуњава зацртане циљеве. На првом месту се нашао непотписани текст под називом: *Бугарска окупација Македоније и кратак преглед развоја народноослободилачке борбе у Македонији до новембра 1943. године*. Наведено је да је реч о делу текста књиге коју ће ускоро издати Војноисторијски институт. У њему се поред бугарске окупације, злочина бугарских снага и партизанског отпора, показује и неосуђивање окупације Македоније од стране Бугарске радничке партије (комуниста) у датом периоду, као и избегавање сарадње са југословенским комунистима у борби против Немаца.¹²³⁷ Ово је очито имало политичку конотацију у датом тренутку и јављеној потреби да се улога бугарских комуниста у

¹²³⁶ У уводном тексту првог броја писало је: „Важност обраде и расветљавање догађаја из Народноослободилачког рата није само у томе да се од заборава спасу многа збивања из најславнијег периода историје наших народа; тај рад има далеко шири и већи значај. Руководство Совјетског Савеза у тежњи да загосподари социјалистичким светом, негира револуционарне способности другим народима и ствара тезе да само Совјетска армија може народима да донесе слободу и да наш Ослободилачки рат нема никакав значај за науку марксизма-лењинизма. А пошто се њихови „теоретски“ закључци и анализе сукобљавају са праксом нашег Ослободилачког рата, руководиоци Совјетског савеза и руководства информбироовских земаља пошли су путем негирања и искривљавања историјских чињеница. Тако се једино и могло доћи до закључка да у Југославији није изведена револуција, да је народе Југославије ослободила Совјетска армија, да су Бугари ослободили читаву Македонију, Србију, велики део Хрватске и слично.“ У наставку је написано да НОР заслужује посебну пажњу и свестрано изучавање пошто је у оквиру њега на јединствен начин изведена социјалистичка револуција, уз образлагање читавог низа специфичности. *Од редакције*, Војноисторијски гласник, година I, број 1 (1950), 3-5; Д. Ненезић, *Војноисторијски гласник 1950-200 (50 година излажења)*, Војноисторијски гласник, година L, 1-3, 2000, 17; Д. Тасић, М. Милкић, *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1950-2010*, Институт за стратегијсак истраживања. Одељење за војну историју, Београд 2011, 4.

¹²³⁷ *Бугарска окупација Македоније и кратак преглед развоја народноослободилачке борбе у Македонији до новембра 1943. године*, Војноисторијски гласник, година I, број 1 (1950), 7-49.

рату окаља или бар умањи, али и прикажу друге чињенице о простору Македоније, у односу на оне које је износила Бугарска.

Прве године излажења штампана су четири броја, од 1951. до 1966. излазило је шест бројева годишње, а од 1967. до 1980. године (и касније) по три броја годишње. Укупно је до краја 1980. године изашло 132 свеске, од чега су њих десет били двоброји. До 1967. године у њему су углавном писала војна лица, а од те године се повећава број аутора који су били цивили.¹²³⁸

У укупно 132 свеске (изашле до краја 1980. године) штампано је 808 чланака, не рачунајући критике, приказе, информације (о научним скуповима), библиографије, објављена документа и текстове о архивској грађи и фондовима. Највећи број текстова је био посвећен Народноослободилачкој борби – 606. О Априлском рату је штампано 10 чланака, о страним армијама 8, а о непријатељским војскама на територији Југославије 12. Свеукупно је о Другом светском рату било штампано 626 чланака (што је 77% представљеног укупног броја). Поређења ради, о Првом светском рату је штампано 33 чланка (4%).

Текстови посвећени НОБ, доносе прегледе активности партизанских јединица – формирање, кретање, борбе, политичке активности, сарадњу са народом и слично, као и активности илегалца. У њима се могу наћи и подаци о губицима партизанских јединица током борби. Поред тога, у њима има података и о страдању цивилног становништва.¹²³⁹ Међутим, посебних текстова о жртвама Другог светског рата или страдању ван борбених дејстава је веома мало. Постоји само 16 текстова (2,55% од текстова о Другом светском рату) за које би могли да кажемо да им је главна тема жртва рата, страдање ван борби или је директно повезана за неку категорију жртава рата. Пет текстова даје преглед војних губитака (нема ни једног који даје преглед цивилних губитака). Три текста говоре о злочинима окупатора и квинслинга, углавном према војницима, тачније рањеницима, али и цивилима. У четири се говори о

¹²³⁸ *Vojnoistorijski glasnik. Sadržaj 1950-1980*, s.a; Д. Ненезић, *нав. дело*, 16-21; Д. Тасић, *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1981-2000*, Београд 2003, 3.

¹²³⁹ Тако се, на пример, у тексту о офанзиви на Козару 1942. године укратко приказује и судбина цивила током офанзиве, уз навођење њиховог одвођења у логоре Јасеновац, Сајмиште и др. Р. Башић, *Непријатељска офанзива на Козару јуна 1942 године*, Војноисторијски гласник, година III, број 5 (1952), 25-26.

партизанским болницама и раду партизанског санитета, у два о затворима и логорима и у два о ратним заробљеницима.

Као што смо написали, засебних текстова о војним губицима (и уопште о губицима, тј. жртвама рата) има само пет (сличног назива: *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine*) и сви су дело Виктора Кучана и сви се тичу губитака током Битке на Сутјесци, а практично се настављају један на други.¹²⁴⁰ У првом тексту, који је штампан 1973. године, ради се о губицима међу старешинским кадром (официрима, подофицирима, комесарима, политичким делегатима, омладинским руководиоцима, као и санитетским референтима, лекарима, болничаркама/има, економима, интендантима и члановима Извршног одбора АВНОЈ-а). На почетку текста аутор даје статистичке податке о погинулима: укупан број погинулих у боју - око 6.700, број погинулих из старешинског кадра - 1.037 (16 посто укупног броја), а затим и бројеве погинулих према старешинској позицији коју је страдала особа заузимала, бригадама којима су припадали, родном, социјалном, националном и територијалном саставу, просечној старости, колико је било бораца да су у партизанима од 1941. године, припадности КПЈ и СКОЈ-у, као и податком да ли су били одликовани орденом народног хероја. Након тога следи именични преглед свих тих лица, уз основне податке о њима – презиме, очево име, име, надимак, чин и/или дужност, јединица, датум и место рођења, занимање, националност, од кад је био у НОБ, и датум и место смрти (уколико су ти подаци били познати).¹²⁴¹ Две године касније, у четири наставка су штампани и подаци о војницима погинулим током Битке на Сутјесци. У првом делу ове серије је дат уводни текст у ком се делимично кориговао број погинулих дат у тексту из 1973. године. У том тренутку аутор је имао податке за 6.396 погинулих, од чега је њих 1.072 било међу старешинским кадром (број за 35 особа већи

¹²⁴⁰ *Vojnoistorijski glasnik. Sadržaj 1950-1980, s.a., 143; V. Kučan, Gubici starešinskog sastava operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXIV, broj 2-3 (1973), 99-167; V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 1 (1975), 313-416; V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine (nastavak)*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 2 (1975), 186-278; V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine (nastavak)*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 3 (1975), 177-239; V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci (nastavak)*, *Vojnoistorijski glasnik* god. XXVI, broj 1-2 (1976), 173-285.

¹²⁴¹ V. Kučan, *Gubici starešinskog sastava operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXIV, broj 2-3 (1973), 99-167.

од раније утврђеног броја, чиме су губици старешинског кадра порасли на 17%). Поново је изнео и статистичке податке, али овај пут за све припаднике НОВЈ и ПОЈ (војнике, подофицире, официре, интенданте, санитетско особље и политичке руководиоце). Поред података из првог текста, додати су и подаци о томе колико је било кандидата за члана КПЈ, колико је било предратних чланова КПЈ и СКОЈ-а и колико је њих било у Шпанском грађанском рату. Након тога иде попис према бригадама. На почетку дела текста о свакој бригади, дати су статистички подаци о погинулима из ње, а затим подаци о страдалим, а према шеми као у првом тексту.¹²⁴² У следећа три наставка даван је наставак пописа према бригадама са подацима страдалих. Последњи наставак је употпуњен бројчаним прегледом погинулих према местима рођења.¹²⁴³

Први текст који говори искључиво о злочинима окупатора, *Zločini okupatora nad stanovništvom i ranjenicima za vreme Bitke na Sutjesci*, штампан је тек 1975. године, тридесет година од завршетка рата, и двадесетшест година од почетка излагања Војноисторијског гласника. У тексту је писано о злочинима над становништвом, заробљеницима и рањеницима за време Битке на Сутјесци. Приказане су наредбе које су издале немачке команде, а које садрже одобрења за стрељања и уопште убијања и цивила приликом ратних операција. Затим следе описи злочина Немаца, Италијана и њихових помагача, уз повремено давање броја и/или имена страдалих или интернираних цивила (уз по још неки податак – име оца, број година, место становања). Ту су подаци о масовним и појединачним стрељањима, вешањима, клањима, мучењима... мушкараца, жена и деце, као и ратних заробљеника и рањеника, затим подаци о паљењу кућа и целих села (понекад и са људима унутра) и пљачкањима.¹²⁴⁴

Други текст о ратним злочинима (и према војницима и према цивилима), *Represalije talijanskih oružanih snaga u sjevernoj Dalmaciji i međunarodno pravo (od 1941.*

¹²⁴² V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 1 (1975), 313-416.

¹²⁴³ V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine (nastavak)*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 2 (1975), 186-278; V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine (nastavak)*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 3 (1975), 177-239; V. Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci (nastavak)*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 1-2 (1976), 173-285.

¹²⁴⁴ S. Milošević, *Zločini okupatora nad stanovništvom i ranjenicima za vreme Bitke na Sutjesci*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXVI, broj 2 (1975), 125-139.

do kapitulacije Italije, штампан је 1978. године. У њему пише о њима са правног становишта и ту су жртве рата приказане у оквиру илустрација кршења међународног права. Већи део текста је, у суштини, посвећен правној проблематици почињених злочина, а не самим злочинима.¹²⁴⁵

Трећи текст о злочинима окупатора, *Prilog izučavanju zločina okupatora i njihovih slugu nad ranjenicima i sanitetskom osoblju NOV i POJ u toku NOR-a*, штампан је 1980. године. У овом тексту, акценат је био на злочинима учињеним на рањеницима, болесницима и санитетском особљу НОВ и ПОЈ. Рад почиње констатацијом да су окупатори и њихови помагачи чинили злочине према рањеницима, болесницима и санитетском особљу НОВЈ, и да су у извршавању тих злочина примењиване „najzverskije metode usmrćivanja: klanje, odsecanje pojedinih delova tela, ubijanje maljem, spaljivanje živih, a ređe streljanje.“ Затим наводи да је такво поступање било супротно Женевским конвенцијама и наводи хумане примере поступања партизанских јединица према рањеним немачким и италијанским војницима (којима је указивана помоћ и који су предавани на даље лечење својим војскама). Описан је део непријатељских злочина уз запитаност аутора тог текста о разлозима због којих је до њих долазило. Његова претпоставка је да је непријатељ на тај начин хтео да сломи борбени морал партизана. Потом је укратко описана и брига партизана о рањеницима, уз неке податке о оснивању болница. Затим следи хронологија напада непријатеља на партизанске санитетске установе. Дати су датум и место напада, као и њихов кратак опис, уз навођење колико особа је тада страдало. Понегде (али у малом броју) су наведена и имена страдалих. На крају се даје кратак статистички преглед броја убијених лекара, фармацеута, студената медицине и фармације и болничарки.¹²⁴⁶

О логорима постоје само два текста, *O zatvorima, logorima i logorskim radionicama u Banatu 1941-1944. godine* и *Jasenovački logor »Gradina« 1941-1945.* – изашла у последњој години осме деценије и првој години девете деценије двадесетог века. У првом је најпре приказан окупациони систем у Банату, а затим и постојање и рад затвора, логора и логорских радионица на том простору током рата, уз податке о

¹²⁴⁵ М. Despot, *Represalije talijanskih oružanih snaga u sjevernoj Dalmaciji i međunarodno pravo (od 1941. do kapitulacije Italije)*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXIX, broj 1 (1978), 91-110.

¹²⁴⁶ Ј. Romano, *Prilog izučavanju zločina okupatora i njihovih slugu nad ranjenicima i sanitetskom osoblju NOV i POJ u toku NOR-a*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXXI, broj 1 (1980), 126-160.

томе ко је у њих затваран, због чега, и какав је био поступак према њима – лоши услови смештаја, лоша исхрана, психичка и физичка мучења различитих врста (рачунајући и мучења струјом), силовање жена, убиства...¹²⁴⁷ Други текст је посвећен јасеновачком губилишту Градина. На почетку овог рада дати су подаци о укупним жртвама у Југославији током рата (1,706.000), броју страдалих у усташком логору „Јасеновац“ (700.000) и податак да је више од половине жртва Јасеновца уморено на губилишту Градина. Затим се доносе подаци о оснивању и раду логора, његовим жртвама, уз приказ на који начин су оне настајале, побуни затвореника и активностима НОП-а око напада на логор. После тога аутори пишу о самој Градини назвавши је „највеће губилиште југословенских народа у другом свјетском рату,“ и једним од „највећих stratišta ne samo u Jugoslaviji nego i u окупираној Европи“. У овом делу текста је приказан комплекс гробних места у Градини, начин допремања народа до ње и описани злочини који су се ту дешавали. При опису злочина, аутори су цитирали изјаве преживелих.¹²⁴⁸

Постоје два текста о ратним заробљеницима: *Партиски рад у заробљеничком логору у Оснабрику* и *Razmjena ratnih zarobljenika u Crnoj Gori u toku NOR*, али у њима акценат није на условима у заточеништву, или страдању, него на партијском раду затвореника и њиховој размени. Први рад о ратним заробљеницима штампан је 1959. године и односи се на логор Оснабрик. У њему је аутор, који је и сам био затвореник овог логора, на основу својих сећања и сећања других затвореника, али и доступне документације, приказао разлике у политичким ставовима затворених официра југословенске краљевске војске, на који начин су деловали комунисти међу њима, на какве су препреке наилазили, али и како су се и физички сукобљавали са заробљеним и ту затвореним четницима. Кроз рад се провлаче информације о лошим условима у логору и тортури и казнама немачких чувара, а на крају се пише и о савезничким бомбардовањима логора и жртвама које су она изазивала.¹²⁴⁹ Други рад је из 1967. године и пише о размени заробљеника у Црној Гори, при чему даје податке и о самим заробљавањима – италијанских, немачких и партизанских војника и цивила присталица

¹²⁴⁷ Lj. Šijački, *O zatvorima, logorima i logorskim radionicama u Banatu 1941-1944. godine*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXX, broj 1 (1979), 175-190.

¹²⁴⁸ A. Miletić, V. Obućina, *Jasenovački logor »Gradina« 1941-1945.*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXXI, broj 1 (1980), 209-232.

¹²⁴⁹ Н. Вујановић, *Партиски рад у заробљеничком логору у Оснабрику*, Војноисторијски гласник, година X, broj 1-2 (1959), 105-158.

НОП-а, о логорима за заробљенике и дешавањима у њима (уз приказ положаја затвореника и стрељања затвореника од стране Италијана), али и италијанским репресијама и злочинима према цивилима у знак одмазде.¹²⁵⁰

Посебна група текстова коју би могли да издвојимо, а тиче се жртава рата, су текстови о болницама и санитету. Њих има укупно 4: *Partizanske bolnice u Podgrmeču 1942. godine*, *Партизанске болнице на подручју Дурмитора*, *Vojno –teritorijalna sanitetska služba na Baniji u toku NOR-a* и *Prvi kongres partizanskih lekara Jugoslavije*. Први текст о болницама штампан је 1951. године и писао је о партизанским болницама у Подгрмечу 1942. године.¹²⁵¹ Следећи је штампан десет година касније, и писао је о болницама на подручју Дурмитора.¹²⁵² Још десет година касније, у тексту о санитету на Банији писано је и о болницама на Банији.¹²⁵³ У ова три текста говори се о санитетском збрињавању рањеника и болесника, оснивању и раду болница, колико је било лежачева, рањеника и болесника у појединим тренуцима, о набавци лекова, санитетског материјала и инструмената. Поред тога говоре и о санитетском особљу, при чему се наводи са каквим недаћама су се суочавали. Четврти текст ове групе штампан је 1971. године и у њему су у ствари подаци о конгресу лекара и санитетских радника партизанског покрета, одржаног у септембру 1942. године у Босанском Петровцу, уз мало података о раду самог санитета.¹²⁵⁴

Колико је изучавање војне историје било присутно, а колико је занемаривано питање страдања цивила, посебно у првим деценијама после рата, илуструје одлично чланак *Развој устанка и борбе око Краљева 1941 године* штампан 1950. године о борбама око Краљева 1941. године, укључујући и покушај ослобођења овог града. Аутор у тексту ни једном реченицом није поменуо да је над становништвом Краљева извршена одмазда стрељањем неколико хиљада људи због партизанско-четничког

¹²⁵⁰ Z. Lakić, *Razmjena ratnih zarobljenika u Crnoj Gori u toku NOR*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XVIII, broj 1 (1967), 69-116.

¹²⁵¹ K. Barila, *Partizanske bolnice u Podgrmeču 1942. godine*, *Војноисторијски гласник*, година II, broj 3 (1951), 137-149.

¹²⁵² М. Пилегић, *Партизанске болнице на подручју Дурмитора*, *Војноисторијски гласник*, година XII, broj 6 (1961), 21-61.

¹²⁵³ Lj. Đurić, *Vojno –teritorijalna sanitetska služba na Baniji u toku NOR-a*, *Војноисторијски гласник*, god. XXII, broj 3 (1971), 191-208.

¹²⁵⁴ D. Brajušković, *Prvi kongres partizanskih lekara Jugoslavije*, *Војноисторијски гласник*, god. XVI, broj 1 (1965), 47-51.

напада.¹²⁵⁵ Слична ситуација је била и у тексту *Vojne i političke mjere okupatora i kvinslinga na gušenju ustanka 1941. godine* штампаном крајем седамдесетих. У њему се говори о војним и политичким мерама предузетим од стране окупатора и квинслинга на гушењу устанка 1941. године, али су одмазде над цивилима само успутно споменуте.¹²⁵⁶

Жртве које су стварали партизани су приказане у великом броју текстова – радило се о представљању броја убијених непријатељских војника у борбама. Поред тога, повремено се у текстовима могао наћи и податак о партизанским стрељањима својих дојучерашњих сабораца или ухваћених непријатеља које су партизански судови осудили на смрт због убистава, пљачки, разбојништава, издаје, дезертерства и слично. Један од радова који се више бавио том темом је *О судовима и суђењу у народноослободилачким партизанским одредима у 1941. години*. У њему је аутор приказао разноликост судова у првој ратној години и услове њиховог формирања, уз објашњавање њиховог делокруга рада и навођења неколико примера када су оптужени били осуђени на смрт.¹²⁵⁷

Уцбеници

Једно од средстава којима је приказиван легитимитет југословенске државе било је и ново тумачење историје. Као најзначајнији период настанка „нове“ Југославије представљан је период током НОБ, у којој су се равноправно борили сви југословенски народи, иако је правно и практично била наследник предратне Југославије. Овај идеолошки аксиом, браћен и одржаван као и братство и јединство, пропагиран је и кроз наставу историје, али и друге друштвене предмете. Поред тога, период НОБ је био једно од главних средстава у обликовању историјске и друштвене свести младих генерација.¹²⁵⁸

¹²⁵⁵ П. Јакшић, *Развој устанка и борбе око Краљева 1941 године*, Војноисторијски гласник, година I, број 2, 1950, 14-17.

¹²⁵⁶ R. Brčić, *Vojne i političke mjere okupatora i kvinslinga na gušenju ustanka 1941. godine*, Војноисторијски гласник, год. XXIX, број 3 (1978), 73-86.

¹²⁵⁷ P. Malobabić, *O Sudovima i suđenju u narodnooslobodilačkim partizanskim odredima u 1941. godini*, Војноисторијски гласник, година XII, број 6 (1961), 83-91.

¹²⁵⁸ Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*, 206-208; S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb 2012, 68-69, 310; Д. Кољанин, *Израђивање идентитета. Историја*

Историја је препозната као изузетно важан предмет за преношење одговарајућих вредности и друштвених матрица на ђаке. Кроз њу власт ствара пожељну слику прошлости преко које шири своју идеологију и своје вредности, али и оправдава своје поступке. Писања и предавања о славној или заједничкој прошлости утичу и на везивање ученика за државу (стварањем осећања припадности), а тиме посредно и за власт. Свесним представљањем чињеница на одговарајући начин постизали су се властима прихватљиви резултати у пожељном обликовању слике о прошлости и формирању друштвене свести. То је рађено и свесним прећуткивањима или пренаглашавањима неких историјских догађаја и процеса. Идеологизација нације и државе којој се припада вршена је њиховим приказивањем као праведних и победничких, док су други били ти који су носили кривицу. Представљање нације као жртве (априори неправедне) такође је један од образаца преко којих се утицало на масе. Истицање жртава своје нације или државе утицало је да се њени припадници још више зближе. Оно је будило и потребу за задовољењем правде, понекад путем освете, али и страх од поновне виктимизације. Глорификовањем жртава палих у борби покушавао се створити образац који треба следити, односно свест да се за слободу треба стално борити, па макар за то дали и живот. Због свега изложеног наставни планови и уџбеници су препознати и као један од „инструмената владања“. Историју су на тај начин користила разна друштва у прошлости, па и савремена, не само у образовању ђака, већ и у обликовању историјских слика целокупног становништва. На то није била имуна ни социјалистичка Југославија.¹²⁵⁹

Пред крај рата Министарство просвете је одредило да будућа настава мора да се ослања на примере из НОБ: „Херојска дела наших народа и борба слободољубивих народа уопште треба да буде у средишту наше васпитне грађе. Због тога је потребно у

Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2013, 272-273, 285.

¹²⁵⁹ D. Stojanović, *Ulje na Vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Pešćanik, Beograd 2010, 87-157; D. Stojanović, *Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni fenomen*, Београдски историјски гласник IV (2013), 185-201; С. Koulori, *Teaching 'Victims': History and memory in the Classroom*, Der Donauraum, Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa 51-1 (2011), 56-57, 60-61; Н. Wolfgang, *War, Memory and education in a fragmented society: The case of Yugoslavia*, East European Politics and Societies, vol. 13, issue 1 (1999), 190, 198-199; S. Petrunaro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918-2004. godine*, Srednja Evropa, Zagreb 2009, 15-19, 33-35, 99; Д. Кољанин, *нав. дело*; Ј. Јурић, Б. Лазаревић, А. Ђуровић, Љ. Димић, *Пред новим почетком – програми и уџбеници историје*, Настава историје 13 (2011), 110-111.

васпитној и образовној пракси не само служити се примерима народно-ослободилачке борбе, већ прожети омладину систематским знањем историје народно ослободилачког покрета и упознати је са тековинама народно ослободилачке борбе“.¹²⁶⁰

Циљ Министарства просвете ДФЈ био је омогућавање школовања свим становницима и подизања општег културно-просветног нивоа како би сви могли да учествују у стварању нове државе и буду носиоци народне власти. У оквиру тога, образовање је, између осталог, подразумевало и развијање тековина НОБ, а посебно братства и јединства.¹²⁶¹ У документу министарства просвете ДФЈ под називом „Основне смернице наше просветне политике“ потреба за очувањем братства и јединства, а уз то и борба против свих шовинизама и сепаратизама, образложена је заједничким жртвама и заједничком проливеном крвљу најбољих синова југословенских народа, уз додатно објашњење да се ради о крви црногорских бораца у Хрватској и Славонији, словеначких у Хрватској и Србији, српских у Хрватској и хрватских у Србији.¹²⁶²

У каснијим периодима као основни циљ васпитања и образовања је одређено обликовање друштвене социјалистичке свести младих генерација. Сви поменути циљеви и смернице су остали на снази до краја постојања социјалистичке Југославије. Мењала су се министарства, министри, службеници, закони, наставни програми, уџбеници, учитељи и наставници, увођене су дидактичке и методолошке иновације у настави, али је срж остала иста – образовање је за циљ имало стварање социјалистичког човека, као и очување братства и јединства (а у оквиру тога истицање заједничких жртава).¹²⁶³

У оквиру почетних смерница за просветну политику према иностранству посебно су истакнуте везе које треба одржавати са савезничким земљама, а нарочито Совјетским Савезом и другим словенским народима и државама, при чему је од

¹²⁶⁰ АЈ – фонд 313 (Министарство просвете владе ФНРЈ) – 2 – 8 – л.2-512.

¹²⁶¹ Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената. Књига I*, 69, 1139-141, 287; Д. Кољанин, *нав. дело*, 278-285.

¹²⁶² Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 141.

¹²⁶³ *Наставни план и програм за основну школу у Народној републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1960, 24, 352; R. Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1990, 44-71; 119-121; 167-169; С. З. Петровић Тодосијевић, *Социјализма у школској клупи. Реформа основношколског система у Србији 1944-1959*, докторска дисертација, Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум, 285-287.

посебног значаја била проливена братска крв у заједничкој борби против фашизма. Након сукоба са ИБ, од тога се делимично одустало.¹²⁶⁴

Историја, народни (матерњи) језик и географија су и даље сматрани националном групом предмета, и као такви служили су и новим властима у развијању патриотских осећања. Уз њих су долазили и други предмети чији је циљ, поред образовног и сазнајног, било и обликовање друштвено прихватљиве свести ђака: познавања природе и друштва, познавања природе, познавање друштва и разни други предмети који су обрађивали друштвене теме (социологија, филозофија, марксизам...).

Историју НОБ, ђаци у Југославији су учили у различитим разредима основне и средње школе, и то пре свега на часовима историје, а затим и часовима познавања друштва, али делимично и на часовима познавања природе и друштва и матерњег језика. Теме из НОБ су обрађиване повремено и у оквирима других предмета: музичког, ликовног, географије... Бројност жртава Другог светског рата у Југославији, близина сукоба, лична (породична) повезаност (и траума), али пре свега њихов политички потенцијал учинили су да оне буду саставни део наставе о Другом светском рату и НОБ.

Како у првим месецима по ослобођењу наставни програми нису били донесени, просветне власти су одредиле да се у свим школама учи историја НОБ, и то само она или да јој се посвети најмање један час недељно, док се наставни програми не донесу.¹²⁶⁵

У првим наставним плановима и програмима у ДФЈ (федералним и републичким) доносеним током 1945. године, међу циљевима наставе историје предвиђено је и развијање љубави према отаџбини и њеним народима, уз социјална и национална осећања, учвршћивање братства и јединства и свих других тековина НОБ, али и развијање мржње према онима који су против јединства и слободе југословенских народа. Ове циљеве су, у истим или измењеним облицима, садржали и наставни планови у наредним годинама. Према њима је требало да предавања о НОБ садрже и учење о фашистичком терору, односно неделима и злочинима окупатора и њихових сарадника. Било је важно истицати херојску борбу, и посебно народне хероје, од којих

¹²⁶⁴ Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 143; Д. Кољанин, *нав. дело*, 284.

¹²⁶⁵ АЈ – 313 – 2 – 8 – л. 2-514; АЈ – 317 – 49 – 606; S. Koren, *нав. дело*, 92, 328.

су издвајани Саво Ковачевић и Иво Лола Рибар, као и Јосип Броз Тито. Биографијама хероја, преко моралних квалитета тих личности и оданости „народној ствари“, требало је деловати на ученикову личност. Захтевано је и да се указује на последице ратова, како би ђаци постали „свесни борци за мир и међународну сарадњу“. Требало је да учитељи и наставници не само подучавају ђаке о чињеницама већ и да им приближе историјске догађаје, да их на неки начин ученици доживе, а тиме и лакше запамте.¹²⁶⁶

У оквиру наставе из предмета Познавања природе и друштва (I, II и III разред основне школе) и Познавања друштва (IV и V разред основне школе), који су децу требали да упознају са социјалистичком заједницом у којој живе и лагано их уведе у друштвени живот, наставним плановима је предвиђено да се предаје и о најзначајнијим моментима и личностима завичаја у НОБ. Очекивало се да ђаци преко упознавања прошлости разумеју појаве у савременом животу. Међутим, ови предмети нису били права замена наставе историје за млађе нараштаје, пошто је у нижим разредима у њима требало дати само кратке приказе и епизоде, на једноставан и приступачан начин. Мало више простора НОБ-у је посвећено у вишим разредима, па је програмима, поред народних хероја и значајних битака, било предвиђено да се ђацима прича и о стрељању у Крагујевцу. Саветовано је да у оквиру ових часова ученици посећују споменике, историјска места, музеје, али и породице бораца и хероја из места и краја у ком је школа.¹²⁶⁷

¹²⁶⁶ АЈ – 313 – 3 – 11 – л.-и 282, 364-366; АЈ – фонд 314 (Комитет за културу и уметност при влади ФНРЈ) – 11 – 42 – 11/339, 40-41, 47 (*Nastavni plan i program za gimnazije i klasične gimnazije za školsku 1945-1946*, Министарство просвете, Загреб 1945, 40-41, 47); АЈ – фонд 315 (Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ) – 24 – 57; АЈ – 317 – 49 – 603; исто, 62 – 185, 341; АС – Г 183 – 7 – 1946 – *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/46. Историја*, Просвета, Београд, без године издања, 16; *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета*, Београд 1945, 10-11, 13; *Наставни план и програм за основне школе*, Просвета, Београд 1947, 8-9, 13-14; *Наставни план и програм за више основне школе за школску 1948/49 годину*, Знање, Београд 1948, 14, 21; *Наставни план и програм за основне школе за школску 1950/51 годину*, Знање, Београд 1950, 10, 12-13; *Наставни план и програм за основне школе за школску 1951/52 годину*, Знање, Београд 1951, 10, 12, 69-70, 76; *Наставни план и програм за основну школу у Народној републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1960, 257, 263-264, 268-269; *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој републици Србији*, Савремена школа, Београд 1963³, 290, 296-297, 299, 314-319; Д. Кољанин, *нав. дело*, 287-295, 300-302, 307-310; S. Koren, *нав. дело*, 92-93, 120-124, 143-146, 150-153; 561-566.

¹²⁶⁷ *Наставни план и програм за основну школу у Народној републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1960, 127-128, 130, 133, 135, 238, 242; *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој републици Србији*, Савремена школа, Београд 1963³, 47, 51, 63, 237, 248-249; М. Марковић, *Познавање друштва као посебан предмет у Основној школи*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1961, 5, 18-19, 49-50, 73-74.

Први наставни планови народног (матерњег) језика предвиђали су да се између тема на које ће се писати састави нађу и оне о „тешкој и крвавој НОБ“, да се напамет уче песме из рата, док би се у оквиру додатне литературе читала и дела која пишу о НОБ.¹²⁶⁸

У програмима предвиђеним за часове цртања (ликовног васпитања) у почетку је стајало да треба цртати и сликати и мотиве из НОБ, док је за наставу музичког (певања, музичког васпитања) било предвиђено и певање „борбених песама“, односно песама из НОБ.¹²⁶⁹

Други светски рат је био присутан и у програмима за наставу Руског језика, на чијим часовима је требало читати литературу совјетских писаца о рату. Слично је било и у настави Енглеског и Француског језика, где је требало говорити и о учешћу В. Британије, САД и Француске у Другом светском рату. На настави страног језика требало је бирати и расположиве чланке на тим језицима који говоре о НОБ.¹²⁷⁰

На основу прописаних планова и програма писани су уџбеници - основно наставно средство које помаже наставницима у подучавању ученика. Преко њих се нађаке лако преносе вредносни и други ставови. Речи написане у њима имају велики утицај. Као штиво којем ученик може стално да се врађа, уџбеник има и потенцијал снажнијег и дуготрајнијег дејства од речи изречених од стране наставника на часу,

¹²⁶⁸ АЈ – 313 – 3 – 11 – л.-и 274-275, 286-287, 289, 337, 363-364; АЈ – 314 - исто, 10-11, 22, 24, 26; АЈ – 317 –62 – 181-182, 557; *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета*, Београд 1945, 6, 9, 13; *Наставни план и програм за основне школе*, Просвета, Београд 1947, 5, 7, 14; *Наставни план и програм за више основне школе за школску 1948/49 годину*, Знање, Београд 1948, 7, 22; *Наставни план и програм за основне школе за школску 1950/51 годину*, Знање, Београд 1950, 5, 7, 14; *Наставни план и програм за основне школе за школску 1951/52 годину*, Знање, Београд 1951, 5, 7, 13, 61; *Наставни план и програм за основну школу у Народној републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1960, 106, 114, 119-122, 244; *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој републици Србији*, Савремена школа, Београд 1963³, 13, 21, 42-44, 255-256;

¹²⁶⁹ АЈ – 313 – 3 – 11 – л.-и 277, 311-312, 379; АЈ – 314 - исто, 100-101, 104; АЈ – 317 –62 – 572; АС – Г 183, исто, *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/46. Цртање, музика*, Просвета, Београд, без године издања, 6-10; *Наставни план и програм за основне школе*, Просвета, Београд 1947, 25; *Наставни план и програм за основне школе за школску 1950/51 годину*, Знање, Београд 1950, 28, 33-34; *Наставни план и програм за основне школе за школску 1951/52 годину*, Знање, Београд 1951, 30; *Наставни план и програм за основну школу у Народној републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1960, 333;

¹²⁷⁰ АЈ – 313 – 3 – 11 – л.-и 324, 330; АЈ – 314 - исто, 29, 33; АС – Г 183, *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/46. Руски, француски и енглески језик (латински језик)*, Просвета, Београд, без године издања, 12; *Наставни план и програм за основну школу у Народној републици Србији*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1960, 280; *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој републици Србији*, Савремена школа, Београд 1963³, 328.

пошто може да се користи и после завршеног разреда за који је писан. Са друге стране, уџбеник историје је многим једина књига из историје коју прочитају током живота. Поменуте особине уџбеника су препознате од стране државних власти које теже да образују омладину у одговарајућим матрицама.¹²⁷¹

Након формирања Привремене владе ДФЈ, у марту 1945. године, одмах се приступило и раду на изради нових уџбеника, пошто су они из времена краљевине одбачени као непогодни. Један по један предмет је добијао своје уџбенике, али не и историја. Федералним јединицама је било препуштено да сакупе материјале на основу којих би била исписана историја НОБ, коју би затим ђаци учили. Међутим тај посао ипак није био делотворан како се очекивало. Федералне јединице нису достављале материјале на основу којих би била написана заједничка историја НОБ, а чекало се и да се испише реинтерпретација осталих периода историје у духу марксизма-лењинизма.¹²⁷² У НР Србији је до средине 1949. године било три покушаја да се напише уџбеник историје, али ниједан није уродио плодом.¹²⁷³ Због тога је у првим послератним годинама било препуштено наставнику да ученицима историју предаје на основу свог знања и доступне помоћне литературе (рачунајући и штампу), а према смерницама прописаним у наставном програму, или добијеним на разним курсевима, семинарима и конференцијама.¹²⁷⁴

Услед недостатка уџбеника учитељи и наставници су прибегавали диктирању ученицима важних момената из историје.¹²⁷⁵

Настава није могла квалитетно да се одржава без уџбеника, па су се учитељи и наставници жалили на ту ситуацију, свесни да без њих не могу квалитетно да предају. Било је појава да неки учитељи нису желели сами да проналазе материјале који би им помогли да што боље припреме своја предавања. Недостатак уџбеника доводио је до

¹²⁷¹ D. Stojanović, *Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni fenomen*, 188; D. Stojanović, *Ulje na Vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*, 129; D. Plut, *Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskog udžbenika*, u: R. Rosandić, V. Pešić (ur), *Ratništvo, Patriotizam, Patrijahalnost. Analiza udžbenika za osnovne škole*, Centar za antiratnu akciju, Grupa Most, Beograd 1994, 12; Д. Кољанин, *нав. дело*, 29-31; S. Petrungraro, *нав. дело*, 15.

¹²⁷² АЈ – 313 – 3 – 11 – л. 2-512; АЈ – 315 – 20 – 43; Д. Кољанин, *нав. дело*, 278, 285-286, 295; С. З. Петровић Тодосијевић, *нав. дело*, 346.

¹²⁷³ Међу тим покушајима је био и рад Бранка Ћопића, који је оцењен као незадовољавајући. Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 377.

¹²⁷⁴ АЈ – 313 – 3 – 11 – л. 2-604; АЈ – 317 – 49 – 606; Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 52; S. Koren, *нав. дело*, 154-156, 232-233, 324-327, 330-331, 372-375; С. З. Петровић Тодосијевић, *нав. дело*, 295.

¹²⁷⁵ ИАБ – 28 – 29 – 1946 – 9.

слабог знања ученика из историје, баш као и из географије, за коју такође није било уџбеника.¹²⁷⁶

Недостатак уџбеника, прве инструкције да би ученике требало што више подучавати о НОБ и општа клима њене митологизације, доводили су до тога да је у првим послератним годинама било учитеља и наставника који су на часовима историје предавали само о НОБ, занемарујући остале теме и периоде.¹²⁷⁷ Да би осигурала да ће просветни радници подучавати ђаке на пожељан начин, партија је стално вршила контролу њиховог рада и радила на њиховом идеолошком уздизању и преваспивању.¹²⁷⁸

Свака република (а касније и покрајина) издавала је своје уџбенике историје, као и уџбенике других предмета који су обрађивали теме из НОБ-а. Они су често били прештамповани из године у годину, понекад без измена, а понекад са мањим изменама и допунама. Неки од њих су излазили и више од једне деценије, а неки су кориштени и у другим републикама.

Слика НОБ-а у уџбеницима историје,¹²⁷⁹ и у оквиру тога представа жртва рата, пратила је основну државну матрицу у којој је НОБ глорификована, док су

¹²⁷⁶ ИАБ – 28 – 30 – 1946 – 3; исто, 7, 2; исто, 22, 2; АЈ – 315 – 2 – 4 – л. 2-95; С. З. Петровић Тодосијевић, *нав. дело*, 295-301.

¹²⁷⁷ Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 53, 249.

¹²⁷⁸ Љ. Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kuturne politik u Srbiji 1945-1952*, 110-111.

¹²⁷⁹ Целокупна анализа текстова о НОБ у уџбеницима историје, која следи, урађена је на основу следећих издања: Г. Јањушевић, *Историја за III разред основне школе*, Знање, Београд 1954²; Т. Čubelić, *Povijest za VIII razred osmogodišnjih škola i IV razred gimnazija. II. dio*, Školska knjiga, Zagreb 1955; Ц. Јовановић, *Историја за III разред основне школе*, Народна књига, Београд 1955²; М. Тодоровић, *Историја за IV разред осмогодишње школе*, Полит, Београд 1958⁷; Ц. Јовановић, *Историја уџбеник за IV разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1959³; Р. Новаковић, Ђ. Кнежевић, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962; Š. Đuranović, М. Žeželj, *Prošlost i sadašnjost 3. Udžbenik historije za VIII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1963; Б. Смиљевић, Ђ. Кнежевић, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1966; Ђ. Кнежевић, Б. Смиљевић, *Историја најновијег доба за IV разред гимназије*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1968⁶; Ђ. Грубач, *Историја за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1970⁴; В. Вожић, Т. Weber, *Zgodovina za osmi razred*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1973; I. Perić, *Povijest, udžbenik za IV razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb 1974³; Т. Čubelić, Dragutin Pavličević, *Povijest XX stoljeća s odabranim povijesnim tekstovima. Udžbenik za stručne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1975³; В. Радоњић, Д. Петрић, *Историја за VIII разред основне школе*, Републички завод за унапређивање школства, Титоград 1976²; Н. Serdarević, S. Perazić, *8 Povijest. Udžbenik za VIII razred osnovne škole*, Svjetlost, Zavod za udžbenike, Sarajevo 1976³; Ђ. Кнежевић, Б. Смиљевић, *Историја са друштвеним уређењем СФРЈ за II разред стручних школа*, Београд 1976¹²; Ђ. Кнежевић, Б. Смиљевић, *Историја за II разред економске школе*, Београд 1976¹¹; А. Апостолов, Б. Цветковски, Ѓ. Глигоров, *Историја за IV клас на гимназиите (општа насока)*, Просветно дело, Скопје 1978; Ј. Димевски, В. Кушевски, *Историја за VIII одделение*,

југословенске жртве представљене као велике, настале у самој оружаном борби, као и у терору окупатора и његових помагача. Уџбеници су приказивали општу југословенску историју НОБ и ратовање главних партизанских снага, али су, у неким више, у неким мање, наглашавана и дешавања у републици за коју је издат.

Први уџбеници историје са лекцијама о НОБ штампани су за III и IV разред основне школе током педесетих година. Текстови у њима су били краћи и пробрани. Није писана цела историја НОБ, него само неколико најзначајнијих епизода.¹²⁸⁰ Уџбеници историје за више разреде и средње школе, у почетку нису имали лекције о НОБ. Добијају их тек од средине педесетих (у Србији од почетка шездесетих).¹²⁸¹ У односу на оне за ниже разреде, уџбеници за више разреде основне школе и за средње школе садржали су више текста и сложеније су обрађивали период Другог светског рата.

НОБ је у уџбеницима најчешће обрађивана хронолошки, од бомбардовања Београда, преко окупације, подизања устанака у републикама, великих битака до ослобођења, али и уз приказ стварања нових народних власти и улоге КПЈ у рату и спроведеној револуцији. Саме ратне операције су најчешће дате кроз приказе непријатељских офанзива, што су истовремено биле и највеће битке НОП-а, и ослобођења делова земље, али нису запостављене ни остале војне операције и простори на којима је постојао партизански отпор. Уз војну и политичку историју приказани су и терор и злочини које су спроводили окупатор и квинслинзи.

Жртве Априлског рата представљане су преко погинулих у бомбардовању и одведених војника у заробљеничке логоре у иностранству. Помињање заробљеника, уз писање о предаји ратног материјала, било је у сврху приказа издаје краља, владе и дела виших официра. Тако се у уџбенику за IV разред основне школе, који је коришћен током педесетих година, могло прочитати: „Али међу генералима бивше краљевске

Просветно дело, Скопје 1979; I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić, *Narodi u prostoru i vremenu 4. Udžbenik povijesti za VIII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1980⁶; К. Делиниколов, *Историја за II година на стручните училишта*, Просветно дело, Скопје 1980⁶. Поред тога коришћени су и следећи текстови: W. Hoerken, *nav. delo*, 198-205, 225; S. Koren, *nav. delo*, 344-346, 353-354, 357-363; Д. Кољанин, *nav. delo*, 311-318; S. Petrunžaro, *nav. delo*, 89-93, 150-160.

¹²⁸⁰ Г. Јањушевић, *nav. delo*; Ц. Јовановић, *Историја за III разред основне школе*; М. Тодоровић, *nav. delo*; Ц. Јовановић, *Историја уџбеник за IV разред основне школе*.

¹²⁸¹ Т. Čubelić, *Povijest za VIII razred osmogodišnjih škola i IV razred gimnazija. II. dio*; Р. Новаковић, Ђ. Кнежевић, *nav. delo*.

војске било је издајника. Они су у војсци стварали забуну и пометњу. Забрањили су војницима да пуцају на непријатељску војску и говорили да се не вреди борити против Хитлера. Они су без борбе предали Немцима и Италијанима читаве дивизије и армије наше војске. Са сузама у очима предавали су наши војници оружје непријатељу.“¹²⁸²

Партизанска борба је представљана као крвава и херојска, у којој су гинули „најбољи синови и кћери југословенских народа“. Она је заузимала највише простора у текстовима о Другом светском рату.¹²⁸³ Као њен део представљане су и акције илегалца по градовима.¹²⁸⁴ Значајно место у текстовима су имали пали борци и илегалци из редова КПЈ, чиме је партија истицала свој значај. Њихова смрт или погибија су понегде посебно приказивани, као издвојене епизоде већих догађаја. То је био случај са погубљеним загребачким илегалцима (Божидар Аџија, Отокар Кершовани, Огњен Прица и Аугуст Цесарец), погибијама Раде Кончара, Марка Орешковића, Славише Вајнера – Чиче, Иве Лоле Рибара и многих других. Један од примера је и херојска смрт народног хероја Соње Маринковић, што можемо видети и на исечку из уџбеника историје за III разред основне школе из 1955. године, приказаном на слици бр. 20. Највише се писало о херојској погибији Саве Ковачевића, која је поменута или описана у скоро свим посматраним уџбеницима. Већина уџбеника је приказивала и смрзавање бораца у Игманском маршу 1942. године.¹²⁸⁵ Биографије и дела народних хероја су ђацима приказивани и како би они у њима видели моделе за идентификацију,¹²⁸⁶ и једног дана и сами тако бранили отаџбину.

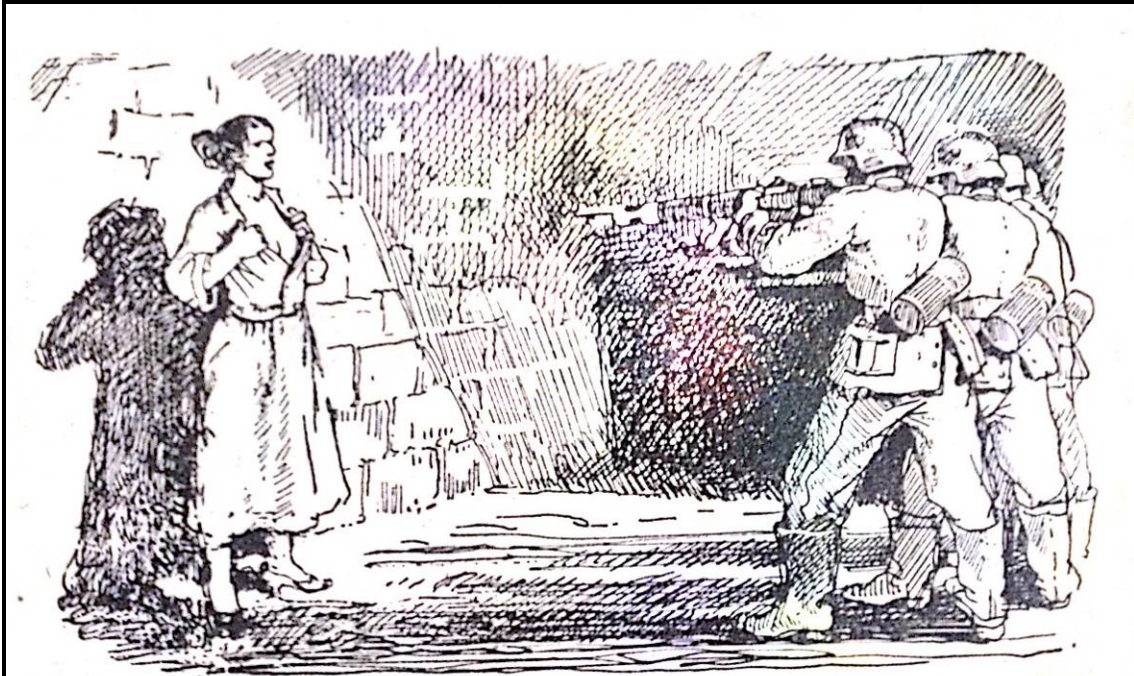
¹²⁸² М. Тодоровић, *нав. дело*, 90.

¹²⁸³ Један од приказа ратовања је изгледао овако: „Borbe su se vodile silnom žestinom, jurišalo se boreći se prsa o prsa. Naši su borci prelazili preko nabujalih rijeka i potoka sukobljavajući se s neprijateljem i hladnim oružjem. Gubici na obje strane bijahu golemi.“ Т. Ћубелић, *нав. дело*, 84.

¹²⁸⁴ На пример: „Под најтежим условима терора и илегалног рада, родољуби су под вођством КПЈ вршили многе оружане и политичке акције у Београду, Загребу, Љубљани, Сплиту, Мостару, Сарајеву, Скопљу, Нишу и другим градовима. Они су поднели велике жртве, али непријатељ није имао мира никад.“ Б. Смиљевић, Ђ. Кнежевић, *нав. дело*, 146.

¹²⁸⁵ Један од примера је: „Прелаз преко Игмана спада у највеће подухвате Прве пролетерске и читавог НОР. По ноћи, дубоком снегу, беспућу и страшној хладноћи (око -40°C) партизани су прошли поред Сарајева и преко Игмана усиљеним маршем од стотину километара стигли у Фочу. Том приликом промрзло је око 170 бораца. Многима су одсечени смрзнуте делови руку и ногу. То је био славни Игмански марш.“ Б. Смиљевић, Ђ. Кнежевић, *нав. дело*, 156.

¹²⁸⁶ S. Koren, *нав. дело*, 344.

Сл. 53 — Стрељање народног хероја Соње Маринковић

Народни херој, омладинка **Соња Маринковић** пркосно стаје пред пушчане цеви побеснелих фашиста и узвикује: — Живела народна борба! . . . Пуцајте! Ово су комунистичке груди! . . .

Пре тога Немци су је страшно мучили. Али она је све јуначки издржала — ни речи није изговорила. Није одала ниједнога друга, ниједну другарицу. Од ње Немци нису успели да сазнају оно што су хтели.

Слика 20 – исечак из уџбеника Цвеја Јовановић, *Историја за III разред основне школе*, Народна књига, Београд 1955², 77 (аутор цртежа је Сава Николић).

Поред погинулих бораца, партизанска жртва се видела и преко рањеника. Улога приказивања рањеника при борбама на Козари, Неретви и Сутјесци, била је показати како су партизани и КПЈ водили бригу о њима и како нису хтели да их оставе иза себе (у ком случају би били побијени од стране непријатеља) и како су се трудили да и њих избеаве из обруча и спасу. Посебно је у том смислу истицана Битка на Неретви, названа још и Битка за рањенике. Илустроваћемо то делом текста из једног уџбеника историје за VIII разред основне школе, из 1970. године: „Захваљујући овим успесима наше војске, био је отворен пут у Херцеговину и Црну Гору. Међутим, наше јединице су

морале да стану и чекају рањенике који су се споро повлачили. Наши борци нису хтели да оставе рањене другове на милост и немилост непријатељу. ... Да би одбранили своје рањене другове, борци славних пролетерских бригада ухватили су се у коштац са крволочним непријатељем. Завејани снегом и ледом на планини Макљан, наши борци нису пуштали непријатеља да се приближи рањеницима, који су се налазили код Прозора.“¹²⁸⁷ Поред већ описаног мотива, у овом случају је апострофирана и глорификована Титова тактика рушења моста на Неретви и изградња привременог прелаза на истом месту, како би се заварао непријатељ.¹²⁸⁸ Тито је био и једини рањеник чије се име помиње у уџбеницима. Најчешће је његово рањавање приликом Битке на Сутјесци доношено само као кратка информација, а негде је овој ратној епизоди посвећивана већа пажња мало ширим описом ситуације у којој је рањен.

У описима битки на Неретви и Сутјесци се помиње и постојање тифусара, али без детаљнијег објашњавања ко су они.

Цивилне жртве су углавном приказане кроз терор и злочине окупатора и његових помагача, а мањим делом као жртве борбених операција (при чему се највише писало о оним страдалим у немачком бомбардовању Београда на самом почетку рата). Приметно је да се о извршеним злочинима писало на мањем простору него о ратним операцијама и стварању нових државних власти. У уџбенику историје за IV разред гимназије, који је коришћен крајем шездесетих и почетком седамдесетих, то је овако приказано: „Ради остварења својих циљева окупатор је примењивао најсуровији терор. Преко 200 000 наших људи одведено је у заробљеништво. Сваки акт против окупатора сматран је побуном и злочином, нарочито почетком НОР-а. Окупатор је вршио масовна стрељања, физичка мучења, при чему није штедео ни старце, жене и децу.“¹²⁸⁹ Описана је и општа нацистичка политика потпуног уништења Јевреја и Цигана, као и претварања словенског становништва у робље, уз краћа задржавања на судбини Јевреја. Углавном укратко су помињана и постојања логора у Европи и Југославији, уз именоване највећих, однарођивање Македонаца и Срба под бугарском окупацијом и исељавање и

¹²⁸⁷ Ђ. Грубач, *нав. дело*, 140.

¹²⁸⁸ У истом уџбенику стоји: „...Немци су очекивали да ће наше јединице извршити продор у средњу Босну. Да би заварао непријатеља, друг Тито је наредио да се сруши мост на Неретви. Немци су почели пребацивати трупе на запад да би спречили продор партизана у средњу Босну. У међувремену су партизани преко срушеног старог моста почели да се пребацују преко Неретве према Црној Гори.“, исто, 141.

¹²⁸⁹ Ђ. Кнежевић, Б. Смиљевић, *нав. дело*, 156.

однарођивање Словенаца од стране Немаца, као и принудни рад.¹²⁹⁰ Од немачких злочина, највише простора је било посвећено одмаздама у Србији 1941. године. Углавном нису заобилажене ни жртве италијанског, бугарског и мађарског окупатора, као и албанских фашиста.¹²⁹¹ Цивилне жртве су приказане и преко пљачки и паљења села које су пратиле непријатељске операције. У помињању страдалих су се најчешће истицали жене и деца, како би се потенцирале размере и свирепости злочина. У оквиру писања о стрељању у Крагујевцу у октобру 1941. године углавном се није заобилазила чињеница да су тада погубљени и ђаци.¹²⁹²

Злочини домаћих издајника су представљани преко међунационалних злочина и преко оних учињених у сарадњи са окупатором, или по његовом налогу. Квинслинзи су навођени и као они који су хапсили, мучили у затворима и убијали комунисте и друге противнике окупатора, али и предавали спискове са њиховим именима Немцима (на основу којих су потом Немци хапсили и убијали).¹²⁹³

Међунационални злочини су приказивани као братоубилачки сукоби међу народима и вероисповестима, најчешће међу Хрватима (католицима) и Србима (православцима), а затим муслиманима и православцима. Један од примера се налази у уџбенику за IV разред гимназије: „Националната омраза што ја разгоруваа окупаторите доведе до катастрофални и трагични последица во Југославија, особено меѓу хрватското и српското население. Никнаа бројни злогласни логори за смртаа за масовно уништување во кои беа погубени илјадници жени, деца, старци и друго население. Слични последици имаше и разгорувањето на верската омраза меѓу припадниците на католичката, православната и муслиманската верска заедница“.¹²⁹⁴ Тумачено је да су те

¹²⁹⁰ на пример: „У анкетираним подручјима окупатор је вршио безобзирну денационализацију наших људи. Словенци су германизовани или исељавани. То су исто радили Италијани, Мађари и Бугари. Нашим људима су наметали туђински језик, другу веру, мобилисали их у окупаторску војску, колонизовани су странци и много другог чињено је да се поједини делови наших народа однароде.“, исто, 157.

¹²⁹¹ то се може видети и у следећој реченици: “Во Војводина унгарските фашисти вршеа масовно гонење и убивање на српското население“, Ј. Димевски, В. Кушевски, *нав. дело*, 73.

¹²⁹² Један од примера је: „...само во Крагуевац во текот на еден ден, на 21 октомври 1941 год., беа убивени повеќе од седам илјади граѓани – мажи, жени, и деца. На губилиштето беше одведен и цел клас малолетни ученици од гимназијата заедно со нивните професори.“, К. Делиниколов, *нав. дело*, 184.

¹²⁹³ Ево једног примера приказане сарадње: „Удружене Хитлерове, Недићеве и Љотићеве војне снаге почеле су борбу против партизана на подручју Мачве. ... Окупатор и његови сарадници вршили су страховит терор над становништвом Мачве у којој су убили око 6 000 а у логоре одвели око 22 000 становника“. В. Радоњић, Д. Петрић, *нав. дело*, 84.

¹²⁹⁴ А. Апостолов, Б. Цветковски, Ѓ. Глигоров, *нав. дело*, 126.

злочине започели и потпиривали окупатори како би југословенске народе окренули једне против других и на тај начин лакше владали и експлоатисали земљу и њено становништво, односно извличили корист за себе.¹²⁹⁵ При томе су корени међунационалних трвења тражени и у Краљевини Југославији.

Они који су чинили међунационалне злочине су представљени као издајице свог народа, чиме је истицано да за злочине нису криви цели ти народи (Хрвати или Срби), него само део њих који се ставио у службу окупатору.¹²⁹⁶ У већини случајева није било навођења нације починилаца, већ само њихове припадности усташама или четницима. У уџбеницима се могло прочитати да су усташе масовно убијале Србе, или да су већина усташких жртава били Срби, поред Јевреја, Цигана и антифашиста из других народа. Тако у једном уџбенику за највише разреде основних школа и гимназија, који је издат 1955. године, пише: „Na području takozvane NDH ustaše su vršili masovne pokolje Srba“,¹²⁹⁷ а у уџбенику за VIII разред основне школе, из 1963. године: „Po uzoru na svoje gospodare Pavelić je u NDH osnavao dvadesetak logora, u kojima je dao ubijati Srbe, Židove, Cigane, komuniste kao i sve one Hrvate koji su se na bilo koji način oduprli njegovoj strahovladi.“¹²⁹⁸ О томе се писало и у српским и у хрватским уџбеницима, а у појединим српским и хрватским се могло прочитати и да су четници терорисали и убијали цивилно муслиманско и хрватско становништво.¹²⁹⁹ Понегде се не би наводила националност жртава, већ су коришћене уопштене формулације: становништво, народ, људи...

¹²⁹⁵ ево примера: „Iskorišćavanje prirodnih bogastava zemlje i domaće radne snage doseglo je goleme razmjere. Okupatorima je bilo u interesu da raspiruju mržnju i bratoubilački rat između pojedinih naroda i narodnosti. ... U NDH raspirivala se mržnja između Hrvata, Srba i Muslimana, u Vojvodini između Srba i Mađara, u Kosovu između Albanaca i Srba. U tome su okupatorima osobito pomagali domaći izdajnici, jer su potpuno ovisili o njima.“ I. Jelic, R. Vukadinovic, D. Bilandzic, *nav. delo*, 56; У једном уџбенику је теза о намерној завади поновљена два пута у истом пасусу: „У времену од 1941. до 1945. године усташки зликовци вршили су масовне покоље српског становништва на читавом подручју такозване Независне Државе Хрватске. ... У својој политици уживали су пуну помоћ Немаца и Италијана који су желели да се развије братоубилачка борба у нашој земљи, како би могли мирно владати. ... У току рата велике злочине над нашим народима извршили су и четници Драже Михаиловића. ... Окупатори и домаћи издајници распиривали су верску и националну мржњу међу народима Југославије како би их трајно завадили и лакше њима владали.“ Ђ. Грубач, *нав. дело*, 106-107.

¹²⁹⁶ На пример: „Немци су наговарали Павелићеве усташе да Србе у Хрватској потпуно истребе. Они су хтели да за зверства усташа падне кривица на цео хрватски народ. Хтели су тако да посеју што већу мржњу између српског и хрватског народа“, М. Тодоровић, *нав. дело*, 91.

¹²⁹⁷ Т. Čubelić, *nav. delo*, 63.

¹²⁹⁸ Š. Đuranović, М. Žeželj, *nav. delo*, 105.

¹²⁹⁹ Два таква примера су: „Odgojeni u bijesnoj mržnji protiv srpskog naroda, ustaše su već prvih dana svoje vladavine krenuli u srpska sela, ubijali nedužne ljude te pljačkali i palili njihove domove“ Š. Đuranović, М. Žeželj, *nav. delo*, 106; „Четници су се представљали као >>заштитници<< Срба од усташа. Они су вршили

Усташки и четнички злочини су помињани на више места, односно у више лекција, у складу са историјским дешавањима. Иако је било јасно да су се извршавали масовни етнички злочини, њихова слика није била потпуна. Јасеновачки логор је помињан, али без ширег описа дешавања и величине злочина у њему. Само на једном месту, у једном словеначком уџбенику, посвећен му је цео пасус.¹³⁰⁰ И остали логори (и усташки и немачки) су углавном само именовани. О покољима (баш та реч је коришћена) се мало више писало, али опет углавном без улажења у конкретне примере.¹³⁰¹ Из тога се види да писање о етничким злочинима није била само представљање историјата рата, него да су се ту крили и политички циљеви.

Први такав циљ је био неремећење етничке равнотеже. Свакако да је основна намена уџбеника историје било писање о славној борби партизана коју су предводили комунисти, и стварању нове државе, новог друштва и новог државног уређења током самог рата, а за тим и одржавање свих резултата те борбе и друштвених и државних промена. У оквиру тога је постојала и потреба за одржавањем братства и јединства. Управо у томе и треба тражити узроке донекле замагљене слике међунационалних злочина, и покушаја уравнотеженог приказивања усташких и четничких злочина. Циљ је био избећи ново међунационално сукобљавање које би носило са собом освету за почињене злочине током Другог светског рата. Иако се више писало о усташким

покољ над Хрватима и муслиманима, тврдећи при том да су сви они усташе. Тако су распиривали братоубилачку борбу и на тај начин служили циљевима окупатора“, Б. Смиљевић, Ђ. Кнежевић, *нав. дело*, 139.

¹³⁰⁰ „Јасеновац је бил најстрашњејше усташко концентрациско таворисче. То је била права клавница усташких садистов, ки со ту побил и поклати округ 500 000 лјуди, злати Србов и Жидов. Скорай всак дан пијани усташки клавци со своје жртве зверинско мучили, јих појјали с кји, резали главе, сежигали в »опекарни«, стрелјали в јаме, ки со јих копали Сигани, и метали в Саво, ки је поголтнола на десеттисоће лјуди. Усташко насилје се разбеснело лета 1941 и 1942 по бојих на Козари. Ко со октобра 1942 делили усташким клавцем в Јасеновцу злате и сребрне медалје, је едан њијових коловодјиј дејал: »И тако смо само в тем лету в Јасеновцу поклати већ лјуди кот туршко цесарство в вsem обдобју, ко је имело област в Европи«. Об концу војне 1945 со усташи скушали закрити своје злочине. Побил со скорай все запомике, уничили документе, одпрли гробове и трупла зажгали. Вendar следов својих зверинств нисо могли уничити. Остало је некај прич, злати па следи, ко со јих пустили об бегу из државе. Мед другими је спрегворила туђи Саво, ко со се об низки води показале њијове унакажене жртве.“ В. Војић, Т. Вебер, *нав. дело*, 72;

¹³⁰¹ Један од примера мало ширег писања, уз навођење и неких локација је следећи: „Убијајући недужно становништво, појединачно и у масама, усташе су то радиле по затворима и изван њих (одвлачили су лјуде из њијових станова и с посла, одводили их на усамљена мјеста, до понора или унапријед ископанних јам и ту их клали или убјјали ватреним оруђем; често су и живе лјуде с мртвима и ранјенима бацали у поноре или их затрпавали у јамама). Најмасовнија убоства усташе су изврсиле по логорима, као што су то били Јадовно (код Госпића), Слано (на Пагу), >>Даница<< (код Копривнице), Лепоглава, Јасеновац, Керестинец, Стара Градишка, Сисак, Славонска Пожега, Крушчица (код Травника) и др. Усташке банде упадале су у многа српска села и провондиле масовне поколје. Први такав масовни поколј извршен је већ крајем травња 1941. у селу Гудовцу код Бјеловара. Посебан облик усташког терора било је покрштаванје, тј. покатоличенје српског становништва.“ I. Перич, *нав. дело*, 206.

злочинима, као да је крајње опрезно покушавано да се избегне директно поређење величине усташког и четничког злочина, чиме би се показало да је првонаведени био много већи од другог. С обзиром на то да четници нису имали логоре, опширније писање о Јасеновцу и другим сличним местима би ђацима омогућило да сами упореде величину злочина два покрета.

Други политички циљ је приказ делатности домаћих издајника, односно класног и политичког непријатеља оличеног у њима. На тај начин се додатно оправдавала револуција извршена у рату. Поред тога, чувало се тренутно друштвено уређење одржавањем климе да је повратак старог друштва, и оних који су њиме управљали, неприхватљиво. Практично је и то био неки вид заштите од непријатељске делатности емиграције.

Кроз уџбенике је објашњавана и улога комунистичке партије у подизању устанка, вођењу народноослободилачке борбе и у напорима за прекидање братоубилачког рата и стварања братства и јединства свих народа и народности у Југославији. То одлично илуструје следећи цитат: „Jer bratstvo i jedinstvo naših naroda kovalo se sada u svakodnevnoj krvavoj borbi, s puškom u ruci: Hrvati-Dalmatinci prelazili su s otoka u Liku da se bore rame uz rame s braćom Srbima, Hrvati-Primorci borili su se uz Srbe i Hrvate u Gorskom kotaru, Srbi-Banijci u Slavoniji, Vojvođani u Bosni, Kordunaši u Sloveniji, Dalmatinci u Bosni i Crnoj Gori, Srbijanci i Crnogorci u Bosanskoj krajini. Nalazeći se na čelu te borbe, Komunistička partija stekla je veliki ugled u narodu. Komunisti se uporno bore za **bratstvo** naših naroda tamo gdje okupatori i njihove sluge raspiruju nacionalnu i vjersku mržnju, uporno se bore i za **jedinstvo** naših naroda u borbi protiv okupatora tamo gdje neprijatelj pokušava da ih razjedini i oslabi.“¹³⁰²

У уџбеницима су приказивани и други светски фронтови и покрети отпора у другим земљама, као и њихове жртве.

Непријатељске жртве су приказиване преко њихових војних губитака (мртвих, рањених и заробљених) у биткама и целом рату. Цивилне жртве тројног пакта су биле

¹³⁰² Š. Đuranović, M. Žeželj, *nav. delo*, 115.

присутне преко страдалих у Хирошими 1945. године. Такође, нигде се не помињу ни избегли или протерани припадници немачке, као и италијанске и мађарске, мањине.¹³⁰³

Жртве савезничког бомбардовања југословенске територије 1944. године нису нигде поменуте у уџбеницима које смо прегледали.

Број жртава је приказиван различито, од аутора до аутора. Неки су писали уопштено, о неколико хиљада, или десетина хиљада жртава, или просто фразема: многи, многобројни и слично. Неки су наводили прецизније бројеве појединих догађаја или дешавања (одведени у заробљеништво или логоре, стрељани, погинули у некој бици...). Међутим, бројеви страдалих у истим догађајима нису били идентични у свим уџбеницима. Тако се за стрељање у Краљеву 1941. године могу видети информације о „неколико хиљада“, „2.000“, „6.000“, „7.000“, а негде није ни поменут број.

За укупан број жртава Југославије је коришћен званичан податак, али је и овде приказиван у два облика: „1.706.000“ или „преко 1.700.000“. Понеки аутори су одвојили број погинулих партизана од броја погинулих цивила, и/или давали и број рањених. И у уџбеницима је карактеристично приказивање размере југословенских жртава као највећих, уз повремено помињање да су Совјетски Савез, Кина и Пољска имале већи број жртава. Помињани су и укупни бројеви жртава рата у свету (50 милиона), као и број рањених (35 милиона). Поред људских жртава, приказивана је и материјална штета.

Ученици су се са жртвама рата могли упознати и преко фотографија или цртежа штампаних у уџбеницима. На њима су могле да се виде гомиле тела страдалих људи у неком од европских концентрационих логора, сцене одвођења у логоре, исељавања словеначког становништва, са стрељања, из покоља или збегова. Неке од њих су биле бруталне, са експлицитним сценама извршења злочина. Поред тога, могле су да се виде сцене ношења рањеника на носилима и слике многих народних хероја. У већини уџбеника се налазила слика Саве Ковачевића и рањеног Јосипа Броза Тита. Фотографија рањеног Тита је приказивана у два облика. Ређе је то било у оригиналом,

¹³⁰³ V. Gajger, *Sudbina njemačke manjine u Jugoslaviji potkraj I nakon Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 5, Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001, *Zaklada Friedrich Naumann*, Zagreb 2002, 519.

на ком Тито седи са завијеном руком, док изнад њега стоји Иван Рибар, а много чешће као издвојен приказ самог Тита у крупном плану (види слику 21).

Слика 21 – два начина приказивања рањеног Тита – са и без Ивана Рибара
(извор фотографије:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c6/Tito_and_Ivan_Ribar_in_1943.jpg,
скинуто 22.10.2016; аутор фотографије је Џон Филипс [John Phillips])

За ширу обраду тема из наставе историје постојале су радне свеске, историјске читанке, а ученици су упућивани и на историографску литературу. У историјским читанкама су се налазили одломци из разних текстова на тему НОБ. Било их је из историографских дела, хроника, мемоара и сећања бораца, публицистичких дела, новинских текстова, као и из књижевне прозе и поезије (романи, приповетке, поеме, песме...). Тако је, на пример, преко њих могло да се чита: о покољима цивила у изводима из романа Бранка Ђопића *Пролом*; о страдању у Аушвицу у изводу из књиге

Лов на Ајхмана – процес нацистичком геноциду, а у Јасеновцу у сећањима једног преживелог логораша; о стрељањима у сећањима крагујевачке професорке Данице Трбојевић; о погибијама цивила и војника током ратних операција у одломку из књиге „*С партизанима*“ Владимира Назора или многобројних других сећања бораца објављених засебно или у оквиру разних зборника.¹³⁰⁴

На сличан начин, као у основношколским и средњошколским уџбеницима историје, Други светски рат и НОБ су представљани у уџбеницима историје за основно образовање одраслих.¹³⁰⁵

Политичке промене које су настајале у истраживаном периоду, пре свих повећање аутономија југословенских република, али и појаве национализама од друге половине шездесетих година нису утицале на промену слике о жртвама Другог светског рата у уџбеницима историје.¹³⁰⁶ Оно што је приметно је да су временом текстови о Другом светском рату били садржајнији. То је важило и за општејугословенске и за локалне епизоде, приказане у различитим републичким уџбеницима. Међутим, ово је било у оквиру развоја образовања и самих уџбеника, пошто је исти случај био и са текстовима који су обрађивали друге историјске теме и периоде у њима. Тешко је одредити да ли су се и колико јачања национализама и повећање аутономије република одразили на текстове у тим повећаним садржајима, пошто је матрица приказивања остајала иста.

Слично као у уџбеницима историје, али на нижем нивоу сложености обраде историјских тема, било и у основношколским уџбеницима за познавање друштва. Историја југословенских народа, и у оквиру тога историја НОБ, најчешће су били обрађивани у оквиру посебног одељка уџбеника који је био намењен тој тематици. Било је и повезивања градива, па се о НОБ (њеним жртвама и жртвама злочина) могло читати и у оквиру других лекција. Један од примера је шире помињање Битке на Сутјесци у

¹³⁰⁴ Т. Čubelić, *nav. delo*, 1955; Ђ. Грубач, *Историјска читанка за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1966²; Š. Zadnik, I. Križnar, *Zgodovinska čitanka za 8. razred osnovnih šol*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977; М. Žeželj, *Narodi u prostoru i vremenu 4. Povijesna čitanka za VIII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1980⁶.

¹³⁰⁵ Ж. Аврамовски, Л. Ракић, Б. Смиљанић, *Историја, уџбеник за основно образовање одраслих*, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд 1962; В. Вукојичић – Вукосављевић, *Основна знања из прошлости наших народа*, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд 1964.

¹³⁰⁶ W. Hoerken, *nav. delo*, 199.

оквиру лекције о рекама.¹³⁰⁷ Учило се о целокупној историји НОБ, али без инсистирања на хронолошкој повезаности догађаја и уз повезивање са локалном историјом. И овде су се деца са жртвама рата упознавала преко храбрих погибија партизана и народних хероја и преко приказа одмазди и злочина непријатеља.¹³⁰⁸ Доносимо примере из једног уџбеника за познавање друштва за V разред основне школе: „Већ првих дана борбе фашисти су се светили недужном становништву. Палили су села. Жене, децу и старце одводили су у логоре смрти – у Јасеновац, Градишку. Пред насиљем народ је бежао у планине – у збегове. ... Више од четрдесет дана партизани су водили дивовску борбу. Раме уз раме борили су се Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани. Козара је даноноћно засипана непријатељским бомбама. Обруч се све више стезао. Крајишници се нису предавали. У овој великој бици погинуло је 1 700 бораца – Козарчана.“¹³⁰⁹

НОБ је представљан и ђацима преко уџбеника за познавање природе и друштва. У првом и другом разреду основне школе, то је било крајње уопштено и простим текстовима, који су се углавном надовезивали на значајније датуме или конкретне појаве из свакодневног живота. У њима је могла да се прочита и по нека информација о жртвама рата. Тако су ђаци прваци могли да се упознају са њима преко смрти дечака Мише из рецитације Бранка Ћопића *Херој Миша*, у којој се помињу Сава Ковачевић и тринаестогодишњи дечак Миша:

¹³⁰⁷ Ц. Јовановић, С. Ђукић, Б. Златић, *Познавање друштва. Приручник за ученике IV разреда основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965, 18-21.

¹³⁰⁸ М. Марковић, *Познавање друштва као посебан предмет у Основној школи*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1961, 50-61; Анализа текстова о НОБ у уџбеницима познавања друштва урађена је на основу следећих издања: Д. Стојић-Јањушевић, Ј. Херцог, Д. Прљевић, *Познавање друштва за V разред основне школе. Приручник за ученике*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962³; А. Мандић, Б. Поповић, Д. Зечевић, *Познавање друштва за V разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево 1963; Ц. Јовановић, С. Ђукић, Б. Златић, *нав. дело*; С. Шепаровић, *Познавање друштва за V разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1967; Ц. Беличански, *Запознавање на општеството за V одделение*, Просветно дело, Скопје 1973⁴; М. Мирковић, *Познавање друштва за IV разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1973³; И. Раичевић, Н. Лукић, *Познавање друштва. Уџбеник за V разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1973²; В. Bitner, *Spoznavanje družbe za peti razred osnovnih šol*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1975.

¹³⁰⁹ С. Шепаровић, *нав. дело*, 126. Овај цитат је добар и да покаже како је долазило до националног изједначавања бораца. На његовом почетку је напоменуто да су се заједнички борили Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани, да би се на крају поменуо број погинулих Козарчана, односно становника планине Козаре. Радило се о борцима Другог крајишког партизанског одреда. Из текста се не види да су ти борци у ствари у великој већини били Срби, који су и чинили већину становништва на Козари и у Поткозарју. У стварању државне симетрије, очигледно је било битно напоменути да су се на Козари, поред Срба, борили и други народи, а при томе не поменути који народ је у ствари чинио већину бораца.

„Швапски митраљез бије
погибе херој Сава,
до њега паде Мишо,
клону детиња глава

На земљи малишан лежи,
смрт га покоси тешка.
Чују се топови наши,
мртав се Мишо смешка.,¹³¹⁰

Текстови у уџбеницима за трећи разред су били нешто шири, али опет сведени и прилагођени узрасту деце. У њима је помињано и да су Немци и домаћи издајници чинили злочине према становништву. Карактеристика текстова за сва три разреда је често помињање деце која су учествовала у рату. Сам приказ НОБ требало је да има више локални карактер, да се ђацима предаје о догађањима у њиховој средини, као и херојима потеклим из ње.¹³¹¹

Ђаци су у оквиру наставе из ова два предмета добијали задатке да се распитају у својој околини око догађаја из НОБ, да обиђу споменике у свом крају и препишу текстове са њих, да посете родитеље или породице палих бораца, итд.

¹³¹⁰ Б. Павлов, *Познавање природе и друштва за I разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1967, 37.

¹³¹¹ М. Марковић, *Познавање друштва као посебан предмет у Основној школи*, 50-53; Анализа текстова о НОБ у уџбеницима познавања природе и друштва урађена је на основу следећих издања: Б. Павлов, *нав. дело*; Ј. Перић, *Познавање природе и друштва за II разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1969³; М. Ј. Ђорђевић, М. М. Миловановић, *Из мога краја. Приручник за познавање природе и друштва за II и III разред основне школе*, Народни музеј Ниш, Ниш 1971; М. Никодијевић, *Познавање природе и друштва уџбеник за I разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1972; Д. Јапунцић-Стојковић, Д. Божанић, *Познавање природе и друштва уџбеник за II разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1972; А. Кузмановић, М. Вучковић, *Познавање природе и друштва за III разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1972; А. Д. Кузмановић, М. М. Никодијевић, *Упознај свој крај. Приручник за познавање природе и друштва у III разреду основне школе са блоком за цртање тематских карата краја*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1973²; А. Мандић, М. Дžуджа, М. Зукановић, *Познавање друштва за IV разред основне школе*, Svjetlost, zavod za udžbenike, Sarajevo, 1975²; I. Bizjak, *Svet pred domaćim pragom. Spoznavanje narave in družbe za prvi, drugi in tretji razred osnovne šole*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1977⁶; I. Radić, E. Kovačević, *Moј mali svijet. Uproznavanje prirode i društva za III i IV razred osnovne škole*, Savez društava defektologa Hrvatske, Zagreb 1978 (udžbenik za decu i omladinu sa smetnjama u razvoju – *prim. autora*); В. Урошевић, З. Шебетић, К. Петровић, К. Килибарда, О. Мартинов, *Познавање природе и друштва за трећи разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1979; Ј. Радуловић, *Познавање природе и друштва за III разред основне школе*, Републички завод за унапређење школства, Титоград 1979⁵; О. Герасимова – Синадинова, *Запознавање на природата и опитеството за III отделение*, Просветно дело, Скопје 1980⁶.

Читанке су биле још један уџбеник у ком се читало и сазнавало о НОБ и жртвама рата. Упознавање ученике са књижевним делима из различитих историјских епоха је обухватало и она дела настала током Другог светског рата, али и после њега, а која су писала о ратним данима. На тај начин је дошло до поклапања у просветним намерама да се ђаци упознају са разноликим књижевним изразом југословенских и светских народа и потребе да ученици имају што боља сазнања о НОБ и борби за социјализам. У њима су се налазили текстови, или одломци, песама: *На гробу стрељаних ђака* Десанке Максимовић, *Стојанка мајка Кнежополка* Скендера Куленовића, *Пјесма мртвих пролетера* Бранка Ћопића, *Јама* Ивана Горана Ковачића; одломци из *Дневника Ане Франк*, романа *Далеко је сунце* Добрице Ћосића и многих других дела која су писала о Другом светском рату и његовим жртвама.¹³¹²

Међутим, пре него што су могли да читају читанке, још док су учила да читају, деца су се са жртвама рата сретала у књигама из којих су учили слова – буквара (и почетница).¹³¹³ Занимљиво за ову врсту уџбеника је да је у њима историја почињала и

¹³¹² J. Bukša, A. Antoš, *Daleki vidici. Čitanka za VIII razred osnovne škole, Školska knjiga*, Zagreb 1974¹⁴; П. Гудељ, *Језеро на Зеленгори. Читанка за VII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1975⁹; П. С. Пешут, *Гора изнад мора. Читанка за VIII разред основне школе*, Републички завод за унапређење школства, Титоград 1975; Т. Бавгироски, Ц. Станоевски, Г. Сталев, *Читанка за V одделение*, Просветно дело, Скопје 1976⁹; Т. Чолак, В. Марјановић, *Читанка са теоријом књижевности за III разред усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1979; S. Mihelič, *Osmo berilo za osnovne šole, Državna založba Ljubljana* 1979⁷; Б. Поповић, Н. Виторовић, *Прва читанка*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1966; М. Muradbegović, Š. Merzić, *Početnica za nastavu početnog čitanja i pisanja po kompleksnom postupku*, Svjetlost, Sarajevo 1978³; D. Kosandić, M. Šicel, *Čitanka s pregledom književnosti*, Školska knjiga, Zagreb 1978⁴; Д. Кулиџан, М. Шипка, *Читанка за I разред основне школе*, Свјетлост, Завод за уџбенике, Сарајево, 1979; Б. Докнић, М. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 375-376.

¹³¹³ Б. Јанковић, Ф. Марковић, М. Станојевић, Р. Вуковић, *Буквар и читанка за народне школе и неписмене одрасле*, Просвета, Београд 1945²; М. Ђукић, С. Поповић, М. Спинчић, С. Филиповић, *Буквар за основне школе*, Штампарија Главног народног одбора – Нови Сад, 1945; *Početnica i čitanka za I razred osnovne škole, Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske*, Zagreb 1946²; Š. Merzić, Muharem Muradbegović, *Bukvar za grupni obradu slova*, Svjetlost, Zavod za udžbenike, Sarajevo 1979; Ф. Марковић, *Буквар и читанка за основне школе у Црној Гори*, Министарство просвјете Црне Горе, 1946; Б. Јанковић, Б. Вељковић, *Буквар за I разред основне школе*, Просвета, Београд 1947; Б. Јанковић, Б. Вељковић, *Буквар за I разред основне школе*, Знање, Београд 1953²; К. Мihaljević, А. Kolarević, *Početnica, Školska knjiga*, Zagreb 1954; V. Cvitan, E. Vajnaht, *Početnica za I razred osnovne škole*, Zagreb 1960¹⁰; М. Митић, *Буквар за I разред основне школе. Упоредна обрада штампаних и писаних слова за Социјалистичку Републику Црну Гору*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1964; G. Subotić, M. Čaldarović, В. Јањић, *Vikvar za osnovne škole, Zavod za izdavanje udžbenika*, Sarajevo 1965; Ж. Марковић, М. Алечковић, *Први корак. Буквар српскохрватског језика за I разред Основне школе. Упоредна обрада штампаних и писаних слова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1972; Д. Стојић-Јањушевић, В. Миларић, Б. Тимотијев, *Моја прва књига. Буквар за први разред Основне школе*, Научна књига, Београд 1974³; R. Vučetić, *ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: „Socialism Tailor-made for Man“ or „Child Tailor-made for Socialism?“*, u: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on*

завршавала се са Другим светским ратом,¹³¹⁴ односно у посматраном периоду није било других историјских догађаја и личности који су се помињали у букварима. И сам приказ Другог светског рата је био веома оскудан. Више текстова повезаних са Другим светским ратом је било у првим послератним годинама, да би се касније тај број лагано смањивао. Било је и буквара у којима уопште није било неког текста који би имао везе са Другим светским ратом. На том, почетном, нивоу, ђацима су презентоване појединачне речи и просте реченице, уз помоћ којих би научили слова. Међутим и у оквиру тога је постојао начин да се представи НОБ и прикажу домаћи издајници. Уједном од првих буквара, из 1945. године, више слова је објашњавано уз рањенике, а код слова С, формулација за вежбање овог слова је: „Слава палим борцима за слободу“.¹³¹⁵ У другом буквару из исте године, могло је да се прочита: „Душановог тату и маму су убиле усташе“ и „Фашисти су убијали наш народ“.¹³¹⁶ Са друге стране, у почетници и читанци која је издата 1946 у Хрватској, писало је и: „Stevo je ostao bez roditelja. Ubili su ih četnici. Švabe i četnici uništili su njihovo selo... Četnici i ustaše su banda. Učinili su mnoga zla i Srbima i Hrvatima.“¹³¹⁷ Кроз ове формулације приказани су и злочини окупатора, као и колаборационистички. У већини буквара, жртва је била присутна преко рањеника. Један од таквих приказа је рањени партизан Џафер, уз помоћ ког се учило слово Џ, премда је у неким уџбеницима, посебно у каснијем периоду, Џафер био оџачар. Поред тога, помињу се народни хероји („пали у борби“), збегови, попаљена села и слично. У првим издањима буквара су се налазили и војници Црвене армије, али после сукоба са ИБ, они су нестали из њих.

Жртве рата су биле присутне и у уџбеницима предмета из природних наука. Један од њих је и математика, односно рачун. У првим годинама социјалистичке Југославије, задаци на којима су деца учила рачунске радње били су повезани са актуелним тренутком, односно обновом и изградњом земље и стварањем (одржавањем) социјалистичког друштва, па су тако ђаци рачунали која је разлика између укупних

Growing Up in the 19th and 20th Century, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Univesität, Abteilung Südosteuropäische Geschichtshte, Belgade, Graz, 2001, 249-276.

¹³¹⁴ R. Vučetić, *nav. delo*, 250, напомена 5.

¹³¹⁵ Б. Јанковић, Ф. Марковић, М. Станојевић, Р. Вуковић, *нав. дело*, 74.

¹³¹⁶ М. Ђукић, С. Поповић, М. Спинчић, С. Филиповић, *нав. дело*, 56, 67.

¹³¹⁷ *Početnica i čitanka za I razred osnovne škole*, 55.

дужина изграђених мостова и тунела на Омладинској прузи Шамац-Сарајево, и слично.¹³¹⁸ Међу рачунским задацима на којима се учило и вежбало налазили су се и догађаји из Другог светског рата, па и следећи:

„За време Народноослободилачке борбе у Истарском округу фашисти су убили 32 жене, а 652 жене биле су затворене.

Из самог града Трста за то време погинуло је 150 жена, а 1850 жена било је по разним затворима.

Изрчунајте колико је жена у читавој Истри са градом Трстом било убијено, а колико је њих било затворено.“¹³¹⁹

Прикази херојских жртава, а уз то и страдања становништва у злочинима, који су постојали у уџбеницима имала су и за циљ припремање млађих генерација за евентуалну нову одбрану земље. Жртвовање за отаџбину је представљано као идеал коме би свако требало да тежи. У ту сврху нису служиле само жртве НОБ, него и оне из ранијих епоха. Приказима бруталних сцена се желела постићи и свест да је одбрана земље од иностраних завојевача неопходна како би се избегле нове цивилне жртве.¹³²⁰

Слика злочина у уџбеницима је била мотивисана и образовном и политичком сврхом. Не може се рећи да у њима нису приказивани међунационални злочини. Видели смо да се о њима писало у уџбеницима историје, а да се више података могло прочитати у историјским читанкама и читанкама из матерњег језика. Образовна и сазнајна сврха наставе је захтевала да се помену и ти догађаји, а свакако се нису могли избећи с обзиром на близину рата и породична сећања. Поред тога, ђачке екскурзије су посећивале разна бојишта и стратишта, а међу њима и Јасеновац.¹³²¹ Међутим,

¹³¹⁸ С. З. Петровић Тодосијевић, *нав. дело*, 305-306; Б. Шарановић, Ђ. Мандић, В. Живковић, *Рачуница за III разред основне школе*, Знање, Београд 1948².

¹³¹⁹ Б. Шарановић, Ђ. Мандић, В. Живковић, *нав. дело*, 124.

¹³²⁰ W. Hoerker, *нав. дело*, 202-240; Више о томе, али на примерима из осамдесетих и деведесетих година 20. века, у: R. Rosandić, V. Pešić (ur), *Ratništvo, Patriotizam, Patrijahalnost. Analiza udžbenika za osnovne škole*, Centar za antiratnu akciju, Grupa Most, Beograd 1994;

¹³²¹ Тако су матуранти Земунске гимназије 1963. године посетили Тјентиште, а ученици Гимназије „Урош Предић“ у Панчеву током година обишли Кадињачу, Сутјеску, Споменик палим Војвођанима на Иришком венцу и партизанско гробље на Доварју у Титовом Ужицу. Љ. Албахари, В. Здравковић, Љ. Игњатовић, *Матуранти на екскурзији*, Наша Младост. Лист ученика Прве земунске гимназије, Новембар 1963, број 2, 1; *Гимназија „Урош Предић“ Панчево (1964-2004). Прошлост, садашњост, будућност*,

количина и врста изнетих података у, за ову тематику, најважнијим уџбеницима, онима из историје, може пробудити сумњу у намерно прикривање размера међунационалних злочина. Свакако да неопходност сажимања градива може да буде једно од оправдања за бледо помињање логора Јасеновац, али објективним погледом на његову улогу, јасно је да је завређивао више простора. Уколико је постојала прећутна државна политике да се, уколико је могуће, међунационални злочини не помињу, сигурно да наставно градиво није могло да искаче из тога. Образовна политика је пратила државну и у одржавању братства и јединства. Све то је сужавало простор за детаљније податке о злочинима.

Идеолошки утицај на млађе нараштаје је вршен и на многе друге начине, а највише преко Савеза пионира Југославије. Свако дете у држави је током школовања (прво од своје девете, а касније од седме године) постајало пионир. При ступању у пионире полагала се пионирска заклетва (свечани завет, свечано обећање) која је у различитим периодима садржала другачији текст. До 1963. године део текста је био: „Заветујем се да ћу чувати братство и јединство наших народа, слободу и независност наше домовине, стечене крвљу њених најбољих синова...“. Наведене године је измењена и више се није помињала крв, али је садржала обећање да ће се „ценити славно дело партизана“. На ратну жртву је потсећало и објашњавање да су петокрака и марама које пионир носе црвене боје због крви проливане током рата. Пионирима се причало о рату и ратним жртвама, препоручиване су им књиге о њима, и училе се, а затим су певале на пионирским састанцима и разним свечаностима, песме у којима су помињане ратне жртве, проливена крв и умирање за отаџбину. Једна од њих садржи стих: „Voljet ću prvo zemlju svoju; i njene bratske narode sve; jer znam da je u teškom boju; moralo za nju i da se mre“.¹³²² На овај начин је скретана пажња деци да је неко пре њих

Гимназија „Урош Предић“ Панчево, Панчево 2008, 42-43; T. Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012, 115-116.

¹³²² *Статут Савеза пионира Југославије*, Пионирски руководац бр. 8-9 (август-септембар 1949), 3-4; Е. Paravina, *Kako da pripreмимо svečano primanje u Savez pionira, Savez društava „Naša Djeca“*, Zagreb 1963, 11; I. Duda, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslovenskoga socijalizma*, Srednja Evropa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb-Pula 2015, 59, 103, 121, 126-131, 139, 198.

погинуо да би они били слободни, а посредно и да би они требали бити спремни на исту жртву уколико затреба.

Поред саме пионирске организације, истицање ратних жртава и улога партизана и жртава из њихових редова у борби за слободу, чињено је и преко разне друге литературе намењене деци школског узраста, односно пионирима. У многобројним дечјим листовима образовног и забавног карактера су штампани и текстови и стрипови о њима. Неки од тих листова су: *Пионери*, *Кекец*, *Полетарац* и *Тик-Так*, а иста тематика се могла наћи и у додатку дневног листа Политика - *Политика за децу*. Анализа Ружице Росандић текстова у *Пионирима* и *Полетарцу* од 1945. до 1975. године, показала је да у њима 45% прилога о прошлости пише о НОБ, а да се на врху лествице узора и идеала преко којих су се вршили васпитање и образовање деце налазе лица повезана са НОБ.¹³²³

¹³²³ Р. Росандић, *Представа о свету, друштву и човеку у књижевним листовима за децу 1944-1975*, докторска дисертација у рукопису, Одељење за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 1989, 54, 130-138.

ЗАКЉУЧАК

Од завршетка Другог светског рата до 1980. године, иако не најважније, жртве Другог светског рата непрестано су биле свеprisутне у социјалистичкој Југославији, како у политици, тако и у друштвеном животу. Актуелни тренутак и брига за будућност (или поглед ка њој) одређивали су политичке и друштвене токове. Прошлост, а са њом и жртве, биле су онај део стварности који се није смео заборавити, али који и није имао значајног утицаја на будућност.

Држава је митологизовала борбу против фашизма и жртву положену у тој борби. При томе, помињала је само одређени део жртава рата. Осим партизана, за њу нису постојали настрадали припадници других војних формација. Величајући своју улогу, партија је увек на прво место стављала жртве из својих редова, затим остале партизанске борце и на крају цивилне жртве, пре свега оне страдале у окупаторским одмаздама и терору, а затим и оне настале у међусобним обрачунавањима и злочинима југословенских народа.

У циљу величања своје борбе и својих жртава држава је сама створила мит о њиховом броју. Желела је да представи да су њене жртве биле огромне, и веће него неких других држава. Да ли је изнети број од 1,7 милиона резултат неких прорачуна или је измишљен пред крај рата, није нам познато. То и даље остаје тајна. Сигурно је да држава није желела да га смањује када је увидела да је реалан број знатно мањи. Сматрала је да јој велики број жртава даје преимућство у односу на неке друге државе и да се на основу тога, као и чињенице да је у земљи вођен активан отпор против окупатора, могло утицати на међународне факторе у политичкој борби за остварење послератних циљева.

Жртве су у политичком животу КПЈ и Југославије имале своје место. Биле су величане, слављене, поштоване и њихова смрт је достојно обележавана, али су биле и алатка за остваривање циљева. У већини случајева помоћна, а у пропагирању и очувању братства и јединства - главна. Ма колико то оштро звучало, жртве јесу биле коришћене за остваривање политичких циљева, али одатле не треба извлачити закључак да су тиме биле мање поштоване. Управо коришћење жртава у те сврхе је и показивало да се њихово ратовање и смрт поштују. Чак и када су намерно „заборављане“, то је рађено после доброг промишљања и вагања шта ти поступци могу донети у будућности. Од

преласка преко бугарског непријатељства се очекивало стварање нових пријатељских односа. Слично је било и са Мађарском. Сакривени договор са Немачком око обештећења је, такође, у виду имао будућност и потребу економског развоја. Није то био само југословенски изум: на принципима стављања ратних непријатељстава у страну засновано је и послератно приближавање Француске и Немачке и стварање Европске уније.

Држава и партија су жртве у политичким преговорима и обрачунима користиле свесно, сматрајући да имају право на то, јер је управо партија предводила борбу за ослобођење и успешно је завршила. Исто тако, партија је свесно знала и када не треба користити жртве, када би то, можда било контрапродуктивно. То је случај у обрачунима са Ђиласом, Ранковићем, МАСПОК-ом и српским либералима. Тада је помињање жртава претило да отвори питање партизанских злочина током рата, а још опасније и питање одговорности за међунационалне злочине, чиме би се угрозило братство и јединство као један од темељних фактора повезивања југословенских народа у југословенску заједницу.

Број жртава и активан отпор окупатору Југославија је користила као део аргумената како би добила део територија које су раније припадале Италији и Аустрији. Док су у покушају за добијање корушког дела Аустрије били неуспешни, за део италијанске територије су били делимично успешни. Југославија је добила део Јулијске Крајине и приморја, али не и све што је тражила, нарочито Трст. У својим тежњама за Трстом и Корушком, свесна противљења Запада, Југославија није желела да их придобије неким новим ратом, који би донео нове губитке људских живота. Поред тога, дипломатска борба је са собом вукла кадрове и финансијска средства, која су могла бити употребљена на другим местима. Имајући све то у виду, Југославија је полако одустала од те борбе. Изневеравање палих жртава је, у том политичком поразу, било лакше поднети, него изневеравање Југословена који су остали с оне стране границе.

Југословенско помињање жртава рата и ослободилачке борбе у сусретима са страним државницима имало је одређеног ефекта у приближавању другим европским и светским државама. Ипак, треба имати у виду да је у каснијим годинама и сам начин политичког деловања Југославије, и прокламовање одређене неутралности у хладноратовском сукобу истока и запада, имало значајног удела у томе.

Пуна самохвале за своју борбу и дате жртве, Југославија није олако дозвољавала да се заслуге тих жртава, али и преживелих бораца, умањују и окаљавају у земљи и иностранству. Током сукоба са Информбироом, а и касније, скоро на сваки такав покушај, Југословенска држава је давала свој одговор, поново подсећајући колико је њена борба била велика и значајна и колико је жртава дала.

Југословенска држава је тражила правду за своје жртве и трудила се да изведе ратне злочинце на суд. У овим акцијама политика је имала велику улогу. У унутрашњој политици потреба за кажњавањем ратних злочинаца и сарадника окупатора се претворила у обрачун са политичким неистомишљеницима. Са друге стране, управо тај обрачун се испречио у покушајима да из иностранства добију особе оптужене за ратне злочине. Видевши на који начин се поступа са њима, када се испоруче Југославији (убијања без суђења), западне земље више нису желеле да Југославији изручују оптужене. У каснијим годинама, Југославија се концентрисала само на гоњење највећих ратних злочинаца, пре свих Анте Павелића и Андрије Артуковића, али у томе је водила рачуна да не поквари односе које је имала са земљама у којима су се они скривали. И овде је прагматична политика надјачала потребу за одуживањем жртвама, пошто злочинци нису извођени на суд правде.

Домаћи ратни злочинци су искоришћени за обрачун са предратним политичким устројством и монархијом. Дража Михаиловић и злочини које су четници чинили довођени су у директну везу са Краљем Петром II Карађорђевићем и искоришћени да се тиме дискредитује код народа као способан да води земљу. Слично је било и за друге српске политичаре. Павелић и усташе су довођене у везу са Мачеком и Хрватском сељачком странком, како би се и њихово деловање умањило. Такође, везе са Павелићем и усташама су покушане да се искористе и у обрачуну са католичком црквом у Хрватској и њеним надбискупом Алојзијем Степинцем, али је резултат био делимичан пошто се проблем није решавао само у земљи, него је постао међународни. Степинац је склоњен, али католичка црква није одвојена од Ватикана.

Једна од најважнијих тековина Другог светског рата за партију и државу је било братство и јединство. Препознајући да жеља за осветом може да преовлада у појединим деловима друштва, стално се инсистирало на братству и јединству истичући да су и за њих пале многобројне жртве. Навођено је да су се у рату заједно борили и Срби и

Хрвати и Словенци и Црногорци и Македонци и Муслимани, и да је током те заједничке борбе извршена казна за оне који су чинили међунационалне злочине.

Да би успешније сачувала братство и јединство држава је осетила да мора да инсистира на томе да злочине нису чинили припадници хрватског или српског, или неког другог народа, него издајнице тих народа - усташе, четници, итд. То је значило да није смело да се каже да је Хрват убио Србина, него усташа становника одређеног краја. Националност жртава се крила у употреби територијалне припадности (Козарчани, народ Босне и Херцеговине...), а још више у употреби термина „жртва фашистичког терора“. Ова конструкција је сублимирала све цивилне жртве, без обзира које су били народности и ко је био починилац, а могла је да се чује са многих говорница, да се прочита у књигама, уџбеницима, музејима, на споменицима...

Величина усташких злочина није могла да се сакрије и о њој се отворено говорило, али само као о усташким злочинима, без одређивања националности починиоца. Националност жртве се понекад могла чути, али је тада углавном додавано и да су друге националности такође страдале, чиме је вршено уједначавање националних жртава. Уједначавања је било и за починитеље, па се тако наводило да су злочини које су починили усташе и четници једнаки. Практично, држава је представљала да је издајника и жртава било у свим народима, али да то треба оставити у прошлости.

Изједначавање злочинаца и жртава из редова југословенских народа је довело и до одређеног прикривања међунационалних злочина. Намерно користимо реч „прикривања“ пошто се није радило о организованом генералном ћутању. Током целог периода који смо истраживали могло је да се чује да су чињени злочини, и да су усташе убијале Србе и слично. О томе су говорили и политичари, приказано је на филму, у књижевности... Форма у којој су представљани јесте била другачија, што је значило прикривање, а не и ћутање на нивоу целе државе о њима. Ипак, случајева ћутања о злочинима је било, али су се они односили на конкретне примере, и углавном су настали из потребе одржавања мира и новог суживота у некој ужој средини.

Постоје сведочанства да је људима, који су имали намере да се баве истраживањем злочина, тај рад забрањиван, али смо, у светлу чињенице да су се таква

истраживања ипак спроводила, мишљења да су наведене забране биле одлука појединаца, а не организована државна акција.

Са друге стране, о немачким злочинима се слободно и нашироко говорило, слично је било и са италијанским, док су мађарски и бугарски делимично прикривани због комунистичке солидарности.

Имајући у виду расправе о величини злочина у НДХ, које почињу током осамдесетих година, кулминирају деведесетих година двадесетог века, а трају и дан данас, јасно је да представљена слика злочина обичном југословенском грађанину није одговарала. Посебно онима који су доживели личне губитке, а затим и онима који су осећали да прикривање злочина представља напад на њихов народ.

Жртва Другог светског рата на југословенском простору је представљена и у разним видовима уметности, кроз подигнуте споменике и отворене музејске и изложбене поставке. Држава је покушавала да врши контролу тих активности, али у томе није увек успевала. Иако је у првом периоду донекле успела да исконтролише токове уметности и стваралаштва, при крају сукоба са Информбироом оне су се ослободиле и кренуле другим развојним токовима.

Постоји велики број радова који говори о југословенским наративима повезаним са Другим светским ратом. Међутим, у великом броју њих се остаје на тврдњама да се у Југославији говорило само о партизанским жртвама, да је све било униформно и да је цео државни апарат стајао иза комеморација, подизања споменика, снимања филмова, писања уџбеника и књига и томе слично. Углавном се не улази дубље од тога. Ми смо мало шире сагледали те сегменте, уочили неке разлике и показали да се, у ствари, није све вртело око НОБ-а. Он јесте био свеприсутан, али далеко од тога да је био најважнији. Живот је текао даље, а приоритет је била изградња бољег социјалистичког друштва. И поред бројних споменика и музеја посвећених НОБ, људи су пре бирали друга места за посете. Књиге на теме из рата нису биле најпопуларније или најчитаније (осим пар изузетака). Партизански филм јесте био популаран и успешан, али не зато што су то били државни пројекти, него зато што су то била остварења која су привлачила публику (због умећа режисера, сценариста, глумаца и свих осталих који су учествовали у припреми, снимању и продукцији тих филмова). Само део снимљених филмова са темама из рата је стекао велику популарност, већина их је остала на

маргини. Као и са филмовима других жанрова и лоши партизански филмови су брзо падали у заборав. Остајали су само они које је публика прихватила. А није их прихватала због идеологије и представе како само партизани „тамане“ непријатеље. Прихватила их је јер су били добри – имали су добро развијену радњу, акцију, ликове који нису били машине за убијање, него личности које су имале своје ратне муке, своје људске дилеме током рата, а у оквиру тога су били хероји, храбри и успешни борци. Слично је и са другим облицима стваралаштва. Све те процесе смо претресли мало дубље, али не и у потпуности. То је, ипак, велики рад који тек треба да се спроведе, али питање је да ли ће се и тада дати коначни одговори.

Дуг временски период, обиље дешавања и мноштво грађе која постоји, баш као и грађа која није доступна, омогућили су да тек мало јаче загребемо по површини истраживане тематике – политичка употреба жртве рата и обрасци сећања на њу. На скоро сваки од сегмената који смо покушали да испратимо може се развити једно велико и још дубље истраживање, са прецизнијим резултатима.

У оквиру датог хронолошког опсега нашег истраживања уочљиве су две фазе употребе жртве и сећања на њу. У првој фази се радило о најинтензивнијем сећању и најинтензивнијој употреби жртава рата у политичке сврхе. Ова фаза је наступила непосредно по завршетку рата и трајала је скоро читаву деценију – до завршетка сукоба са Информбироом. У оквиру ње постојало је неколико потфаза које су хронолошки и тематски биле испреpletене. Прва потфаза је трајала током 1944. и 1945. године када је Југославија још увек била у ратном стању. Реторика о жртвама рата тада је била најјача и свеprisутна. У оквиру ње, жртве рата су се безпоговорно цениле и величале. Међутим, у овом периоду је дошло и до првог значајног окретања леђа сећању на жртве рата и политички мотивисаног прихватања помоћи бугарских јединица у ратним операцијама. Друга потфаза трајала је од друге половине 1945. године, па до сукоба са Информбироом 1948. године. Реторика у овој потфази је и даље била веома изражена, али се тада изразитије пренела и на поље спољне политике, пре свега у борби за спољне границе. Трећа потфаза се поклапала са хронолошким оквирима сукоба са Информбироом (1948-1953) и овај сукоб јој је главна одредница. Тада је Југославија реторику о жртвама рата употпуњавала и одбраном заслуга својих жртава за ослобођење земље. Иако су ове три потфазе јасно дефинисане, друга потфаза је

представљала, у суштини, наставак и допуну прве потфазе, док су појаве из обе ове потфазе и даље биле присутне и у трећој потфази.

Друга фаза наступа након завршетка сукоба са Информбироом и траје до смрти Јосипа Броза. Према су неке њене манифестације започете у последњим годинама сукоба са Информбироом (почетак педесетих). У овој фази жртве су се мање помињале у политичке сврхе, али су и даље биле присутне. Практично, разлика између прве две фазе је само у интензитету употребе и помињања жртава рата. Карактерише је и делимична промена у начину сећања на жртве. Отвореније и више се говорило о другој, нехеројској страни ратовања, и о цивилним жртвама. У другој половини ове фазе, током седамдесетих година, држава је ушла у инерцију и само је пратила обрасце постављене у ранијим периодима.

Процеси о којима смо писали су наставили да се развијају и након смрти Јосипа Броза 1980. године. Жртве се употребљавају у југословенској политици и током осамдесетих година, а још више по распаду Југославије и током оружаних сукоба на њеном простору, од стране свих сукобљених страна. Тај манир постоји и у државама наследницима Југославије и током двадесетпрвог века. Сведоци смо сталних „ратова“ жртвама Јасеновца, Сребренице и Косова. Слично је и у другим земљама света. САД у оба светска рата улазе да би одбранили своје жртве¹³²⁴, а током 21. века због напада на Светски трговински центар у Њујорку и Пентагон, нападају Авганистан и започињу нови дугогодишњи рат.

На крају се можемо запитати, да ли је Југославија „издала“ оне жртве на које се стално позивала? Ако су оне пале за бољи живот, онда су скретања са идеолошког правца, која су омогућавала развој и бољи стандард била оправдана. Ако су пали из чисто идеолошких разлога, онда су њихови идеали изневерени, јер није остварен идеолошки циљ и скренуло се са пута ка њему. Међутим, остаје отворено и питање: Како би се пали борци понели да су преживели рат? Да ли би, као њихови преживели другови, пристали на компромис или не?

¹³²⁴ У први светски рат након потапања америчког брода Лузитанија, а у Други након напада на америчку луку Перл Харбур на Хавајима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

- Архив Југославије (АЈ), фондови:
 - 15 – Президијум Народне скупштине ФНРЈ
 - 40 – Привредни савет Владе ФНРЈ
 - 50 – Председништво владе ФНРЈ
 - 54 – Репарациона комисија Владе ФНРЈ
 - 63в.о. – Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење
 - 74 – Двор Краљевине Југославије
 - 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
 - 112 – Новинска агенција „Танјуг“
 - 130 – Савезно извршно веће
 - 142 – Социјалистички савез радног народа Југославије
 - 144 – Савезна комисија за верска питања
 - 160 – Савезна Скупштина
 - 179 – Савезна комисија за попис жртава рата
 - 215 – Савезно јавно тужилаштво
 - 297 – Савез удружења бораца народноослободилачког рата
 - 313 – Министарство просвете владе ФНРЈ
 - 314 – Комитет за културу и уметност при влади ФНРЈ
 - 315 – Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ
 - 317 – Савез за науку и културу владе ФНРЈ
 - 507 – Централни комитет СКЈ
 - 803 – Председништво СФРЈ
 - 836 – Кабинет Маршала Југославије
 - 837 – Кабинет председника Републике

- Архив Србије (АС), фондови:
 - Г 25 – Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора
 - Г 183 – Министарство просвете (Србије)

- Г 233 – Министарство финансија НРС
- Ђ 115 – Савез бораца народноослободилачког рата Србије – Главни одбор НРС 1947-1962

- Војни Архив (ВА)
 - фонд Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ)
- Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП),
 - фонд Поверљива архива (ПА)
- Историјски архив Београда (ИАБ), фондови:
 - 28 – Окружни народни одбор Округа београдског
 - 34 – Народни одбор среза земунског
 - 44 – Народни одбор III рејона града Београда
 - 989 – Срески одбор СБ НОР-а среза београдског
 - 990 – Срески одбор СБ НОР-а среза Земун
- Музеј жртава геноцида, фонд: Жртве рата 1941-1945
- Народни музеј Кикинда, документација
- Народни музеј Ужице, документација
- Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, документација

ШТАМПА:

- Политика
- Borba
- Дуга
- Danas (Загреб)
- Наша Младост. Лист ученика Прве земунске гимназије
- Службени гласник СРС, број 46/58
- Службени лист ДФЈ, бр. 20/45 и 44/45

- Службени лист ФНРЈ, број 44/46

- Службени лист СФРЈ, бр. 16/64, 49/65, 24/69, 66/74, Додатак и 39/77

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Алеш Беблер, *За праведне границе нове Југославије. Говори и изјаве о Трсту, Јулијској крајини и Словеначкој Корушкој*, Култура, Београд 1949.
2. *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Мнистарство иностраних послова ФНРЈ 1951.
3. Душан Бибер (ur), *Tito-Churchill, strogo tajno*, Архив Југославије, Globus, Београд – Загреб 1981.
4. Мило Војводић, Ивица Доленц (prir.), *Slučaj Žanko*, Београд 1986.
5. Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књиге I-XI, XIV, XVII-XXI, Напријед, Загреб 1959-1967.
6. Јосип Броз Тито, *Сабрана дела*, књиге XII, XIV, XX, XXI, Култура, Београд 1962-1972.
7. Josip Broz Tito, *Sabrana djela, toмови 7, 8, 10, 12, 17, 20, 28*, Комунист, BIGZ, Напријед, Београд-Загреб 1983-1988.
8. *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Београд 1969.
9. Владимир Дедијер, *Dokumenti 1948. Knjiga prva*, Rad, Београд 1980.
10. Владимир Дедијер, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Београд 1984.
11. Љубодраг Димић, Александар Животић (prir), *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*, Архипелаг, Службени гласник, Београд 2012.
12. Бранка Докњић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената. I*, Архив Југославије, Београд 2009.
13. *Документи о издајству Драже Михаиловића, Књ. I*, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд 1947.
14. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945, I tom*, priredio Bogdan Popović, Jugoslovenski pregled, Београд 1988.
15. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945, II tom*, priredio Bogdan Popović, Jugoslovenski pregled, Београд 1989.

16. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1945*, priredio Đorđe Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1984.
17. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946, I tom*, priredio Đorđe Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985.
18. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946, II tom*, priredio Đorđe Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985.
19. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1947, I tom*, priredili Miloš Spasić, Đorđe Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985.
20. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1947, II tom*, priredili Bogdan Popović i Đorđe Vasiljević, Jugoslovenski pregled, Beograd 1985.
21. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1948*, priredili Pavle Despotović, Stevan Jovanović, Konstantin Obradović, Jugoslovenski pregled, Beograd 1989.
22. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1949*, priredila Rozita Levi, Jugoslovenski pregled, Beograd 1991.
23. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1950*, priredili Dragan Bogetić, Đoko Tripković, Jugoslovenski pregled, Beograd 1993.
24. *Documents on the Carinthian Question*, Ministry for foreign affairs of the FPRY, Beograd 1948.
25. *Drugi kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Crvena Zvezda, Beograd 1951.
26. *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992.
27. *Zbirka propisa o osnovnim pravima boraca i vojnih invalida. Sa objašnjenjima*, Službeni list SFRJ, Beograd 1977.
28. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II, knjiga 3. Dokumenta vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1955.
29. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II, knjiga 4. Dokumenta vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1942*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1955.

30. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom V, knjiga 3. Borbe u Hrvatskoj 1942 god*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1952.
31. *Zbornik odabranih materijala i tekstova, II*, Komisija za kodifikaciju Međunarodnog ratnog prava DSNO i DSIP, Beograd 1960.
32. Miodrag Zečević, Jovan P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Arhiv Jugoslavije, Zad, Beograd 1996.
33. Miodrag Đ. Zečević, Jovan P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, III tom* Arhiv Jugoslavije, Print komerc, Beograd 1999.
34. *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946.
35. *Izveštaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd 1947.
36. *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, priredili: Vesna Knežević-Predić, Saša Avram, Željko Ležaja, Fakultet političkih nauka, Crveni krst Srbije, Međunarodni komitet Crvenog krsta, Beograd 2007².
37. *Југославија – СССР: Сусрети и разговори на највишем новоу руководиоца Југославије и СССР 1946-1964, том I*, Arhiv Jugoslavije, Beograd 2014.
38. Едвард Кардељ, *Говори на Париској конференцији*, Култура, Београд 1947.
39. Jovan Kesar, Đuro Bilbija, Nenad Stefanović (prir.), *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Književne novine, Beograd 1990.
40. Душко Ковачевић, Бранислав Турчић, *Париска мировна конференција и мировни уговори из 1947. године (Мировни уговори у XX веку)*, књига II, Филозофски факултет у Новом Саду, МП „Стилос“, Нови Сад 1996.
41. *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године. Књига I. Становништво по полу и домаћинства*, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1951.
42. *Kongres Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Beograd 1961.

43. Ђорђе Н. Лопичић, *Мађарски ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских судова*, Музеј жртава геноцида, Београд 2010.
44. Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских војних судова*, Музеј жртава геноцида, Београд 2009.
45. *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941-1945*, Репарациона комисија при Влади Федеративне Народне Републике Југославије, без године издања.
46. *Меморандум удружења правника ФНРЈ*, Архив за правне и друштвене науке, 1 (1948), 1-12.
47. Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta. Knjiga II*, Narodna knjiga, Spomen područje Jasenovac, Beograd - Jasenovac 1986.
48. *Nirnbërška presuda*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948.
49. *O kontrarevolucionarnoj borbi i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije. I- II*, Borba, Beograd 1949-1950.
50. *Paris Peace Conference 1946. Selected Documents*, United States Government Printing Office, Washington D.C. 1947.
51. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Rad, Beograd 1985.
52. Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija Socijalističke Jugoslavije, Dokumenti I- II. (Knjige druga i treća)*, Radnička štampa, Beograd 1977.
53. *Правна заштита војних инвалида и породица погинулих ратника са збирком прописа. Књига друга. Збирка савезних прописа о заштити војних инвалида и породица палих бораца донетих у периоду од 1945. до 1992. године*, Удружење ратних и мирнодопских војних инвалида Србије, Београд 2004.
54. *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима*, Просвета, Београд 1983⁴.
55. Александар Ранковић, *Изабрани говори и чланци 1941-1945*, Култура, Београд 1951.
56. *Ratni napori Jugoslavije 1941-1945*, Vojno istorijski institut FNRJ, Beograd (bez godine izdanja).

57. *Saopćenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946.
58. *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Beograd 1947.
59. *Saopштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини год. 1941-1944. Књ. 1, Бачка и Барања*, Председништво Народне скупштине Аутономне покрајине Војводине, Нови Сад 1946.
60. *Saopштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини год. 1941-1944. Књ. 2, Срем, свеска 1*, Покрајинска комисија за утврђивање злочина и њихових помагача, Нови Сад 1946.
61. *Статут Савеза пионира Југославије*, Пионирски руководиолац бр. 8-9 (август-септембар 1949), 3-5.
62. *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Milan Stanić (urednik i izdavač), Zagreb 1946.
63. *Treći kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, Crvena zvezda, Beograd 1955.
64. *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21-28 јула 1948. Стенографске белешке*, Култура, Београд 1949.

МЕМОАРСКА ГРАЂА:

1. Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*, Državna Založba Slovenije, Radnička štampa, Ljubljana – Beograd 1980.
2. Josip Smodlaka, *Partizanski dnevnik*, Nolit, Beograd 1972.
3. Milovan Djilas, *Vlast*, Naša reč, London 1983.
4. Александар Ранковић, *Дневничке забелешке*, Југословенска књига 2001.
5. Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт. Југославија између два рата*, Отокар Кершовани, Ријека 1970.
6. Svetozar Vukomanović – Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari, Knjiga četvrta*, Globus, Zagreb 1982
7. Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Jugoslovenska Revija, Beograd 1984.

ФИЛМОВИ

- документарни филмови:

1. *Јасеновац* (1945, сц. и р. Густав Гаврин, Коста Хлавати [Kosta Hlavaty])
2. *Јасеновац* (1966, р. Богдан Жижић)

- краткометражни играни филмови:

1. *Смрт паора Ђурице* (1971, р. Предраг Голубовић)
2. *Споменик* (1967, сц. и р. Мирослав Мика Антић)
3. *Поруке* (1960, р. Стјепан Заниновић)
4. *Црне Мараме* (1958, р. Бранислав Бастаћ)

- дугометражни играни филмови:

1. *Акција Стадион* (1977, р. Душан Вукотић)
2. *Девети круг* (1960, р. Франце Штиглиц)
3. *Бесмртна младост* (1948, сц. и р. Војислав Нановић)
4. *Била сам јача* (1953, р. Густав Гаврин)
5. *Битка на Неретви* (1969, р. Вељко Булајић)
6. *Бекства* (1968, р. Радош Новаковић)
7. *Врхови Зеленгоре* (1976, р. Здравко Велимировић)
8. *Валтер брани Сарајево* (1972, р. Хајрудин Крвавац)
9. *Вук са проклетија* (Ука i bjeshkëve të natūra, 1968, р. Миомир Стаменковић)
10. *Горке траве* (1966, р. Жика Митровић)
11. *Далеко је сунце* (1953, р. Радош Новаковић)
12. *Девојка* (1965, р. Пуриша Ђорђевић)
13. *Диверзанти* (1967, р. Хајрудни Крвавац)
14. *Дим* (1967, р. Слободан Косовалић)
15. *Доктор Младен* (1975, р. Младен Мутапцић)
16. *Живјеће овај народ* (1947, р. Никола Поповић)
17. *Заседа* (1969, р. Живојин Павловић)
18. *Звезде су очи ратника* (1972, р. Бранимир Тори Јанковић)
19. *Ешалон доктора М* (1955, р. Живорад Жика Митровић)
20. *Капетан Микула Мали* (1974, р и сц. Обрад Глушчевић)
21. *Козара* (1962, р. Вељко Булајић)

22. *Коњух планином* (1966, р. Фадил Хоџић)
23. *Ко то тамо пева* (1980, р. Слободан Шијан)
24. *Крвава бајка* (1969, р. Бранимир Тори Јанковић)
25. *Крвави пут* (1955, р. Радош Новаковић, Каре Бергстром [Kaare Bergström], копродукција са Норвешком)
26. *Кроз грање небо* (1958, р. В. С. Јанковић)
27. *Јутро* (1967, р. Пуриша Ђорђевић)
28. *Мали Војници* (1967, р. Бахрудин-Бато Ченгић)
29. *Небески одред* (1961, Р. Бошко Бошковић и Илија Николић)
30. *Обрачун* (1962, Р. Жика Митровић)
31. *Окупација у 26 слика* (1978, р. Лордан Зафрановић)
32. *Орлови рано лете* (1966, р. Соја Јовановић)
33. *Осам кила среће* (1980, р. Пуриша Ђорђевић)
34. *Отписани* (1974, р. Александар Ђорђевић)
35. *Партизанске приче* (1960, р. Столе Јанковић)
36. *Подне* (1968, р. Пуриша Ђорђевић)
37. *Последњи мост* (*Die letzte Brücke*, 1954, р. Helmut Kojtner [Helmut Käutner], копродукција са Аустријом)
38. *Први сплитски одред* (1972, р. Војдраг Берчић)
39. *Прозван је Vз* (1963, р. Миленко Штрбац)
40. *Радопоље* (1963, р. Столе Јанковић)
41. *Рафал у небо* (1958, р. Вања Бјењаш)
42. *Сам* (1959, р. Владимир Погачић)
43. *Сан* (1966, р. Пуриша Ђорђевић)
44. *Славица* (1946, р. Вјекосав Афрић)
45. *Стићи пре свитања* (1978, р. Александар Ђорђевић)
46. *Сутјеска* (1973, р. Стипе Делић)
47. *Три* (1965, р. Александар Петровић)
48. *У планинама Југославије* (*В горах Југославији*, 1946, р. Абрахам Ром)
49. *Ужичка Република* (1974, р. Жика Митровић)
50. *Узрок смрти не спомињати* (1968, р. Јован Живановић)

51. *Улога моје породице у свјетској револуцији* (1971, р. Бахрудин Бата Ченгић)

52. *Хајка* (1977, р. Живојин Павловић)

53. *Храњеник* (1970, р. Ватрослав Мимица)

Бугарски филм

1. *Одблесак на Драви (Зора над Дравом, у два дела, 1972, р. Зако Хескија)*

- анимирани филм:

1. *Курир Нејчек* (1961, р. Мики Мустер)

- игране серије:

1. *Капелски кресови* (1975-1976, р. Иван Хетрих)

2. *Марија* (1976, р. Стипе Делић)

3. *Отписани* (1974, р. Александар Ђорђевић)

4. *Повратак отписаних* (1978, р. Александар Ђорђевић)

УЏБЕНИЦИ И НАСТАВНИ ПЛАНОВИ:

1. Живко Аврамовски, Лазар Ракић, Богдан Смиљанић, *Историја, уџбеник за основно образовање одраслих*, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд 1962.

2. Александар Апостолов, Благоја Цветковски, Ѓорѓи. Глигоров, *Историја за IV клас на гимназиите (општа насока)*, Просветно дело, Скопје 1978.

3. Трајан Бавгироски, Цветан Станоевски, Геогри Сталев, *Читанка за V одделение*, Просветно дело, Скопје 1976⁹.

4. Цветан Беличански, *Запознавање на општеството за V одделение*, Просветно дело, Скопје 1973⁴.

5. Ivan Bizjak, *Svet pred domačim pragom. Spoznavanje narave in družbe za prvi, drugi in tretji razred osnovne šole*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1977⁶.

6. Bogdan Bitner, *Spoznavanje družbe za peti razred osnovnih šol*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1975.

7. Branko Božič, Tomaž Weber, *Zgodovina za osmi razred*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1973.

8. Juraj Bukša, Antica Antoš, *Daleki vidici. Čitanka za VIII razred osnovne šole*, Školska knjiga, Zagreb 1974¹⁴.

9. Вука Вукојичић – Вукосављевић, *Основна знања из прошлости наших народа*, Раднички универзитет „Ђуро Салај“, Београд 1964.
10. Олга Герасимова – Синадинова, *Запознавање на природата и општеството за III одделение*, Просветно дело, Скопје 1980⁶.
11. Ђорђе Грубач, *Историја за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1970⁴.
12. Ђорђе Грубач, *Историјска читанка за VIII разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1966².
13. Петар Гудељ, *Језеро на Зеленгори. Читанка за VII разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1975⁹.
14. Костадин Делиниколов, *Историја за II година на стручните училишта*, Просветно дело, Скопје 1980⁶.
15. Јордан Димевски, В. Кушевски, *Историја за VIII одделение*, Просветно дело, Скопје 1979.
16. Милутин Ј. Ђорђевић, Мирослав М. Миловановић, *Из мога краја. Приручник за познавање природе и друштва за II и III разред основне школе*, Народни музеј Ниш, Ниш 1971.
17. Мара Ђукић, Станко Поповић, Мара Спинчић, Стеван Филиповић, *Буквар за основне школе*, Штампарија Главног народног одбора – Нови Сад, 1945.
18. Šarlota Đuranović, Mirko Žeželj, *Prošlost i sadašnjost 3. Udžbenik historije za VIII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1963.
19. Mirko Žeželj, *Narodi u prostoru i vremenu 4. Povijesna čitanka za VIII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1980⁶.
20. Štefka Zadnik, Ivan Križnar, *Zgodovinska čitanka za 8. razred osnovnih šol*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977.
21. Бранислав Јанковић, Бранко Вељковић, *Буквар за I разред основне школе*, Просвета, Београд 1947.
22. Бранислав Јанковић, Бранко Вељковић, *Буквар за I разред основне школе*, Знање, Београд 1953².
23. Бранислав Јанковић, Филип Марковић, Михајло Станојевић, Раде Вуковић, *Буквар и читанка за народне школе и неписмене одрасле*, Просвета, Београд 1945².

24. Голуб Јањушевић, *Историја за III разред основне школе*, Знање, Београд 1954².
25. Драгојла Јапунцић-Стојковић, Даринка Божанић, *Познавање природе и друштва уџбеник за II разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1972.
26. Сима М. Јеврић, *Најновији наставни програм за Основне школе Краљевине Југославије. Прописан по саслушању Главног просветног савета Одлуком г. Министра просвете О. Н. Бр. 48491 од 15 јула 1933 године. С коментаром и припремама за практичну употребу*, Издавачка књижница Рајковић, Београд 1933.
27. Ivan Jelić, Radovan Vukadinović, Dušan Bilandžić, *Narodi u prostoru i vremenu 4. Udžbenik povijesti za VIII razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1980⁶.
28. Цвеја Јовановић, *Историја за III разред основне школе*, Народна књига, Београд 1955².
29. Цвеја Јовановић, *Историја уџбеник за IV разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1959³.
30. Цвеја Јовановић, Слободан Ђукић, Божидар Златић, *Познавање друштва. Приручник за ученике IV разреда основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1965.
31. Ђорђе Кнежевић, Богдан Смиљевић, *Историја за II разред економске школе*, Београд 1976¹¹.
32. Ђорђе Кнежевић, Богдан Смиљевић, *Историја најновијег доба за IV разред гимназије*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1968⁶.
33. Ђорђе Кнежевић, Богдан Смиљевић, *Историја са друштвеним уређењем СФРЈ за II разред стручних школа*, Београд 1976¹².
34. Dragutin Kosandić, Miroslav Šicel, *Čitanka s pregledom književnosti*, Školska knjiga, Zagreb 1978⁴.
35. Анђелко Кузмановић, Милош Вучковић, *Познавање природе и друштва за III разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1972.
36. Анђелко Д. Кузмановић, Миодраг М. Никодијевић, *Упознај свој крај. Приручник за познавање природе и друштва у III разреду основне школе са блоком за цртање тематских карата краја*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1973².

37. Драган Кулиџан, Милан Шипка, *Читанка за I разред основне школе*, Свјетлост, Завод за уџбенике, Сарајево, 1979.
38. Александра Мандић, Богдана Поповић, Драго Зечевић, *Познавање друштва за V разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево 1963.
39. Aleksandra Mandić, Mustava Džudža, Meho Zukanović, *Poznavanje društva za IV razred osnovne škole*, Svjetlost, zavod za udžbenike, Sarajevo, 1975².
40. Жика Марковић, Мира Алечковић, *Први корак. Буквар српскохрватског језика за I разред Основне школе. Упоредна обрада штампаних и писаних слова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1972.
41. Филип Марковић, *Буквар и читанка за основне школе у Црној Гори*, Министарство просвјете Црне Горе, 1946.
42. Šefkija Merzić, Muharem Muradbegović, *Bukvar za grupnu obradu slova*, Svjetlost, Zavod za udžbenike, Sarajevo 1979.
43. Krešo Mihaljević, Antun Kolarević, *Početnica*, Školska knjiga, Zagreb 1954.
44. Stane Mihelič, *Osmo berilo za osnovne šole*, Državna založba Ljubljana 1979⁷.
45. Милан Мирковић, *Познавање друштва за IV разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1973³.
46. Мита Митић, *Буквар за I разред основне школе. Упоредна обрада штампаних и писаних слова за Социјалистичку Републику Црну Гору*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1964.
47. Muharem Muradbegović, Šefkija Merzić, *Početnica za nastavu početnog čitanja i pisanja po kompleksnom postupku*, Svjetlost, Sarajevo 1978³.
48. *Наставни план и програм за више основне школе за школску 1948/49 годину*, Знање, Београд 1948.
49. *Nastavni plan i program za gimnazije i klasične gimnazije za školsku 1945-1946*, Ministarstvo prosvjete, Zagreb 1945.
50. *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/46. Историја*, Просвета, Београд, без године издања.
51. *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/46. Руски, француски и енглески језик (латински језик)*, Просвета, Београд, без године издања.

52. *Наставни план и програм за гимназије за школску 1945/46. Цртање, музика, Просвета, Београд, без године издања.*
53. *Наставни план и програм за основне школе, Просвета, Београд 1947.*
54. *Наставни план и програм за основне школе за школску 1950/51 годину, Знање, Београд 1950.*
55. *Наставни план и програм за основне школе за школску 1951/52 годину, Знање, Београд 1951.*
56. *Нови наставни план и програм за основне школе са методским упутствима за обраду појединих наставних предмета, Београд 1945.*
57. *Наставни план и програм за основну школу у Народној републици Србији, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1960.*
58. *Наставни план и програм за основну школу у Социјалистичкој републици Србији, Савремена школа, Београд 1963.*
59. *Наставни планови и програми за народне школе у Краљевини Србији. Прописани на основу члана 5 Закона о народним школама од 26. Јула 1898. године, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1899.*
60. *Наставни програм за I., II., III. и IV. разред основних школа Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1926.*
61. *Миодраг Никодијевић, Познавање природе и друштва уџбеник за I разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1972.*
62. *Реља Новаковић, Ђорђе Кнежевић, Историја за III разред гимназије природно-математичког смера, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962.*
63. *Нови наставни план за I., II., III. и IV. разред основних школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Геца Кон, Београд 1928².*
64. *Бојана Павлов, Познавање природе и друштва за I разред основне школе, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1967.*
65. *Ivo Perić, Povijest, udžbenik za IV razred gimnazije, Školska knjiga, Zagreb 1974³.*
66. *Јелка Перић, Познавање природе и друштва за II разред основне школе, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1969³.*

67. Вујица Петковић, *Наставни план и програм за основну и вишу народну школу. Са званичним преписима и објашњењима и са методским упутствима за наставни рад*, Геца Кон, Београд 1937.
68. Петар С. Пешут, *Гора изнад мора. Читанка за VIII разред основне школе*, Републички завод за унапређење школства, Титоград 1975.
69. Богдана Поповић, Нада Виторовић, *Прва читанка*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1966.
70. *Početnica i čitanka za I razred osnovne škole*, Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske, Zagreb 1946².
71. Ivana Radić, Emilija Kovačević, *Moј mali svijet. Upoznavanje prirode i društva za III i IV razred osnovne škole*, Savez društava defektologa Hrvatske, Zagreb 1978.
72. Вукашин Радоњић, Драгомир Петрић, *Историја за VIII разред основне школе*, Републички завод за унапређивање школства, Титоград 1976².
73. Јован Радуловић, *Познавање природе и друштва за III разред основне школе*, Републички завод за унапређење школства, Титоград 1979⁵.
74. Ика Раичевић, Нада Лукић, *Познавање друштва. Уџбеник за V разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд 1973².
75. Husein Serdarević, Stanko Perazić, *8 Povijest. Udžbenik za VIII razred osnovne škole*, Svjetlost, Zavod za udžbenike, Sarajevo 1976³.
76. Богдан Смиљевић, Ђорђе Кнежевић, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1966.
77. Десанка Стојић-Јањушевић, Владимир Миларић, Божидар Тимотијевић, *Моја прва књига. Буквар за први разред Основне школе*, Научна књига, Београд 1974³.
78. Десанка Стојић-Јањушевић, Јелена Херцог, Драгутин Прљевић, *Познавање друштва за V разред основне школе. Приручник за ученике*, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, Београд 1962³.
79. Gavriilo Subotić, Milka Čaldarović, Branko Janjić, *Bukvar za osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1965.
80. Миљкан Тодоровић, *Историја за IV разред осмогодишње школе*, Нолит, Београд 1958⁷.

81. Владета Урошевић, Злата Шебетић, Константин Петровић, Крсто Килибарда, Олга Мартинов, *Познавање природе и друштва за трећи разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1979.
82. Viktor Cvitan, Edo Vajnaht, *Početnica za I razred osnovne škole*, Zagreb 1960¹⁰.
83. Тоде Чолак, Воја Марјановић, *Читанка са теоријом књижевности за III разред усмереног образовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1979.
84. Томо Ћубелић, Dragutin Pavličević, *Povijest XX stoljeća s odabranim povijesnim tekstovima. Udžbenik za stručne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1975³.
85. Томо Ћубелић, *Povijest za VIII razred osmogodišnjih škola i IV razred gimnazija. II. dio*, Školska knjiga, Zagreb 1955.
86. Богдан Шарановић, Ђорђе Мандић, Владимир Живковић, *Рачуница за III разред основне школе*, Знање, Београд 1948².
87. Стјепан Шепаровић, *Познавање друштва за V разред основне школе*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1967.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ:

1. Mihailo Apostolski, *Zajednička dejstva jedinica NOV i POJ i jedinica Bugarske u makedoniji (oktobar-novembar 1944)*, Jugoslovensko-Bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova 1, Institut za savremenu istoriju – Narodna knjiga, Beograd 1980, 309-326.
2. Živko Avramovski, *Devet projekata ugovora o Jugoslovensko-Bugarskom savezu i federaciji (1944-1947)*, Istorija 20. veka, god. 1, br. 2 (1983), 91-124.
3. М. И. Бандић, *Цвет и стег: Револуција и књижевно мишљење нашег времена* у Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1972, 17-41.
4. Kazimir Varila, *Partizanske bolnice u Podgrmeču 1942. godine*, Војноисторијски гласник, година II, broj 3 (1951), 137-149.
5. Antun Bauer (ur.), *Adresar muzeja u SFR Jugoslaviji*, Muzeologija 12 (1972).
6. Раде Башић, *Непријатељска офанзива на Козару јуна 1942 године*, Војноисторијски гласник, година III, број 5 (1952), 3-32.

7. Макс Бергхолц, *Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. године*, Годишњак за друштвену историју 1-3 (2007), 61-82.
8. Макс Бергхолц, *Свештеник, спомен плоча и борба у сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956*, у Спомен места – историја – сећања, ур. А.Павићевић, Етнографски институт САНУ, Београд 2009, 37-46.
9. Мах Bergholz, *Ћудна ћутња. Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?*, *Historijska traganja* 8 (2011), 109-147.
10. Славојка Бештић-Бронза, *Обештећење југословенских жртава нацистичких прогона*, *Радови (Филозофског факултета Бања Лука)*, X (2007), 253-291.
11. Миро Боглић, *Dve decenije naše filma*, у: 20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965, Savez filmskih radnika Jugoslavije, Festival jugoslovenskog filma, Beograd 1965, 5-10.
12. Srđan Bogosavljević, *Nerasvetljeni genocid*, у: Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju, ур. Nebojša Popov, Republika, Beograd 1996, 159-170.
13. Милица Бодрожић, *Осврт на изворе и литературу о геноциду над Србима у Другом светском рату* у Геноцид над Србима у II светском рату, приредио Милан Булајић, Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, 1995, 501-518.
14. Dimitrije Brajušković, *Prvi kongres partizanskih lekara Jugoslavije*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XVI, broj 1 (1965), 47-51.
15. Rafael Brčić, *Vojne i političke mjere okupatora i kvinslinga na gušenju ustanka 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXIX, broj 3 (1978), 73-86.
16. *Бугарска окупација Македоније и кратак преглед развоја народноослободилачке борбе у Македонији до новембра 1943. године*, *Војноисторијски гласник*, година I, број 1 (1950) 7-49.
17. V. Bulić, *Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena*, *Duga*, 412, 9-23. decembar 1989, 45-49.
18. Bruno Bušić, *Žrtve rata*, *Hrvatski književni list*, broj 15, srpanj 1969, 2-3.
19. Bruno Bušić, *Vanjske i unutrašnje migracije hrvatskog stanovništva*, *Hrvatski tjednik*, novine za kulturna i društvena pitanja, br. 32, 26. studenoga 1971, 10-11.
20. Марија Васиљевић, *Споменица која боли*, у: Уметност као отпор фашизму. Публикација поводом седамдесетогодишњице победе над фашизмом. 9. мај 1945-2015, Музеј историје Југославије, Београд 2015, 41-61.

21. Dolfe Vogelник, *Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija (1952) god. II, broj 1, 15 -37.
22. Никола Вујановић, *Партиски рад у заробљеничком логору у Оснабрику*, Војноисторијски гласник, година X, broj 1-2 (1959), 105-158.
23. Vladan Vukliš, *Završni izvještaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Topola (2016), br. 2, 164-243.
24. Radina Vučetić, *ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: „Socialism Tailor-made for Man“ or „Child Tailor-made for Socialism?“*, u *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Univesität, Abteilung Südosteuropäische Geschichtshte, Belgade, Graz, 2001, 249-276.
25. Vladeta Vučković, *Žrtve rata*, Naša reč, 368, oktobar 1985, London
26. Vladeta Vučković, *Uvodna reč*, u: Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, Editions de Titre, Paris 1998, 8-9.
27. Vladimir Gajger, *Provođenje odluke od 18. maja 1945. o uklanjanju vojnih grobalja i grobova „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“ u Sloveniji*, Istorija XX veka 2/2016, 45-62.
28. Vladimir Geiger, *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači“*. *Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)*, Časopis za suvremenu povijest god. 43, br. 3 (2011) 699-749.
29. Vladimir Gajger, *Sudbina njemačke manjine u Jugoslaviji potkraj I nakon Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara 5*, Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2002, 517-530.
30. Venceslav Glišić, *Otpor sukobu sa Informbiroom u vrhu KPJ*, u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*. Zbornik radova sa naučnog skupa, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1999, 173-181.
31. Ivo Goldstein, *Istraživanje židovskih žrtava: razmatranja o Zagrebu i Hrvatskoj*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara 5*, Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2002, 448-449.

32. Igor Graovac, *Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?*, u: Dijalog povjesničara – istoričara 5, Herceg Novi, 2.-4. ožujka 2001, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2002, 424-443.
33. Igor Graovac, *Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka*, u: Dijalog povjesničara i istoričara 3, Pečuj, 12.-14. maja 2000, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2001, 525-539.
34. Јелена Давидовић, *Изградња и уређење меморијалног простора Спомен-парка*, у: Споменица. Спомен парк „Крагујевачки октобар“ (1953-2016), Зоран Петровић (ур), Спомен музеј „21. октобар“ (1976-2016), Спомен парк Крагујевачки октобар, Крагујевац 2016, 49-103.
35. Nevena Daković, *(Im)possible Witness: The Revelation of the Himmelcomando*, in: Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media, ed. Nevena Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 1-8.
36. Nevena Daković, *Partizanski film/crveni vesterni*, u: Istorija umetnosti u Srbiji. XX vek. Drugi tom. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata, ur. Miško Šuvaković, Orion art, Beograd 2012, 331-339.
37. Nikola Dedić, *Socijalistički realizam: optimalne projekcije novog društva u Istorija umetnosti u Srbiji. XX vek. Drugi tom. Realizmi i modernizmi oko hladnog rata* (ur. Miško Šuvaković), Orion art, Beograd 2012, 221-240.
38. Nataša Delač, *Remembering the Novi Sad Raid: Film „The Monument“ by Miroslav Antić. Remembrance of Novi Sad Raid*, u: Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media, ed. N. Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 96-102.
39. Milivoj Despot, *Represalije talijanskih oružanih snaga u sjevernoj Dalmaciji i međunarodno pravo (od 1941. do kapitulacije Italije)*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXIX, broj 1 (1978), 91-110.
40. Крешимир Ђорђевић, *Предговор у Ђ. Јакшић, Лурика*, Матица Српска, Нови Сад 1952, 5-17.

41. Стеван Ђорђевић, *Потраживања Југославије према СР Немачкој на основу ратне одишете после другог светског рата*, *Анали Правног факултета у Београду*, 1-3 (1991), 109-118.
42. Исидор Ђуковић, *Геноцид над Србима у аустроугарским логорима*, у *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*. Зборник радова са научног скупа. Београд 22-23. април 2003., Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 49-58.
43. Ljubomir Đurić, *Vojno –teritorijalna sanitetska služba na Baniji u toku NOR-a*, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XXII, broj 3 (1971), 191-208.
44. Dražen Živić, *Problematika istraživanja gubitaka Drugog svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj*, *Diacovensia: teološki prilozi*, 14/1 (2006), 7-29 (Преузето са <http://hrcak.srce.hr/36306>).
45. Никола Живковић, *Људске жртве и материјални губици Југославије у Другом светском рату*, у *Југословенска држава 1918-1998*. Зборник радова са научног скупа, Институт за савремену историју, Београд 1999, 739-751.
46. Никола Живковић, *Ратна штета учињена Југославији у Другом светском рату*, у *Ратна штета, Југославија и међународно право*. Зборник радова и докумената I (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 112-127.
47. Aleksandar Ignjatović, *Od istorijskog sećanja do zamišljanja nacionalne tradicije: Spomenik Neznamom junaku na Avali*, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, Београд 2006.
48. Павле Јакшић, *Развој устанка и борбе око Краљева 1941 године*, *Војноисторијски гласник*, година I, број 2, 1950, 3-20.
49. Дејан Јанча, *Обештећење југословенских жртава нацистичких прогона и кривично гоњење нацистичких злочинаца*, у *Ратна штета, Југославија и међународно право*. Зборник радова и докумената I (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 148-154.
50. Berislav Jandrić, *Komunistički totalitarizam u sukobu s katoličkom crkvom u Hrvatskoj (1945.-1953.)*, у: *Dijalog povjesničara i istoričara* 2, Пећух, 19.-21. студеног 1999, *Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb* 2000, 617-633.

51. Berislav Jandrić, *Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbegličkih logora u Italiji*, Časopis za suvremenu povijest, god. 38, br. 2 (2006), 457-498.
52. Zoran D. Janjetović, *Nemačka odšteta žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslovaviji*, Dijalog povjesničara – istoričara 10/2, Osijek, 22.-25. rujna 2005, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2008, 267-278.
53. Zoran D. Janjetović, *Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-nemačkim odnosima posle Drugog svetskog rata*, Dijalog povjesničara – istoričara 9, Vršac, 5.-7. studenoga 2004, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2005, 551-571.
54. Јелена Јурић, Богољуб Лазаревић, Арсен Ђуровић, Љубодрог Димић, *Пред новим почетком – програми и уџбеници историје*, Настава историје 13 (2011), 110-116.
55. Vjekoslav Kaleb, *Govorim o toleranciji*, Hrvatski tjednik, novine za kulturna i društvena pitanja, br. 31, 19. studenoga 1971, 15.
56. Veselinka Kastratović Ristić, *Nastajanje i nestajanje jednog muzeja*, u: Muzeji kao mesta pomirenja. Zbornik radova sa 8. kolokvijuma međunarodne asocijacije istorijskih muzeja. Beograd, 24-27. septembar, 2008, Istorijski muzej Srbije, Beograd 2009, 326-339.
57. Marica Karakaš Obradov, *Žrtve savezničkih bombardiranja nezavisne države Hrvatske u jugoslovenskim popisima žrtava rata (1947., 1950 i 1964.) i Hrvatskim žrtvoslovima (1991.-2005.)*, Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira 10/20 (prosinac 2007), 73-83.
58. Vojmir Kljaković, *Jugoslovensko – Bugarski odnosi u periodu avgust – oktobar 1944. godine u svijetlu sporazuma u Krajovi*, Vojnoistorijski glasnik god. 32, br. 3 (1981), 39-67.
59. Miladin Kovačević, *Srbi kao žrtve u Drugom svetskom ratu*, Stanovništvo (Beograd 1992/1993), 1-4 i 1-2, 153-158.
60. Miladin Kovačević, *The weak point of statistical and demographic analyses in estimations of war Victims in Bosina and Hercegovina in the period 1992-1995*, Stanovništvo, god. XLIII, br. 1-4 (januar-decembar 2005), 13-42.
61. Душан Којовић, *Музеји револуције као специфичан тип музеја и његове карактеристике*, Зборник истријског музеја Србије 24 (1987), 159-168.

62. Sonja Kolar, *Memorijalni muzeji u sastavu Muzeja revolucije naroda Hrvatske*, Vesnik 31-32 (1986), 174-179.
63. Milan Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, Istorija 20. veka, god XVI, sv. 2 (1998), 87-102.
64. Драгомир Ј. Костић, *Кад народ проговори (роман Пролом Бранка Ћопића)*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, година 47, број 4 (2017), 193-218.
65. Christina Koulori, *Teaching 'Victims': History and memory in the Classroom*, Der Donauraum, Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa 51-1 (2011), 55-64.
66. Богић Красић, *Поставка Музеја устанка 1941. године у Титовом Ужцу и допринос неговању револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 177-185.
67. Силвија Крејаковић, Александар Бережнов, *Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница*, Наша Прошлост 15 (2014), 137-171.
68. Željko Krušelj, Đuro Zagorac, *Sporna knjiga mrtvih. Aktuelne kontroverze u istraživanju broja poginulih i umrlih Jugoslovena u ratu naprosto tjeraju na ozbiljnu analizu zbivanja oko popisa iz 1964*, Danas, br. 405, 21. novembar 1989, 24-25.
69. Viktor Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXVI, broj 1 (1975), 313-416.
70. Viktor Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine (nastavak)*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXVI, broj 2 (1975), 186-278.
71. Viktor Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci 1943. godine (nastavak)*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXVI, broj 3 (1975), 177-239.
72. Viktor Kučan, *Gubici operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci (nastavak)*, Vojnoistorijski glasnik god. XXVI, broj 1-2 (1976), 173-285.

73. Viktor Kučan, *Gubici starešinskog sastava operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u Bici na Sutjesci*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXIV, broj 2-3 (1973), 99-167.
74. Ana Kršinić – Lozica, *Jasenovac na filmu: manipulacije identitetima i izvedbama pamćenja*, u: *Jasenovac: manipulacije, kontorverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić, Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 2018, 143-166.
75. Гојко Лађевић, *Место и улога музеја у неговању и развијању слободарских и револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 10-21.
76. Zoran Lakić, *Razmjena ratnih zarobljenika u Crnoj Gori u toku NOR*, Vojnoistorijski glasnik, god. XVIII, broj 1 (1967), 69-116.
77. Ненад Лајбеншпергер, Владимир Цамић, Ана Радованац Живанов, *Српски меморијали Првог светског рата у чешкој и Словачкој*, Саопштења XLVII (2015), 253-292.
78. Ненад Лајбеншпергер, Ђорђе Мамула, *Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца – неколико запажања и примера*, Српске студије 5 (2014), 207- 221.
79. Ivo Lah, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije*, Statistička revija (1951) god. I, broj 2, 230-248.
80. Ivo Lah, *Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija (1952) god. II, broj 2-3, 214-224.
81. S. Levi, *Jugoslovenski film na svetskom filmskom tržištu*, u: *20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965*, Savez filmskih radnika Jugoslavije, Festival jugoslovenskog filma, Beograd 1965, 18.
82. Jelena Lopičić Jančić, *Ratni zločini kroz istoriju*, Pravni život, knj. 539, br.9 (2010), 155-167.
83. Марија Лукић, *Југословенски историјски музеји данас*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983), 195-199.
84. Tamara Lukšić-Orlandić, *Deca žrtve rata*, Temida br. 2/2000, 27-32.

85. Petar Malobabić, *O Sudovima i suđenju u narodnooslobodilačkim partizanskim odredima u 1941. godini*, Војноисторијски гласник, година XII, број 6 (1961), 83-91.
86. Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodna“, *Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1945*, Tokovi istorije, 1-2, Beograd, 2005, 134-144.
87. Ljubinko Marković, *Analiza predloga srednjoročnog plana razvoja muzeja i odeljenja radničkog pokreta i narodne revolucije u Srbiji za period 1971-1975. godine*, u: Predlog srednjoročnog programa razvoja muzeja u Srbiji (1971-1975), Zajednica muzeja Srbije, Beograd aprila 1971, 34-35.
88. Božo Milačić, *Polje Nevolje*, predgovor izdanju S. Kulenović, *Stojanka majka Knežopoljka*, Svjetlost, Sarajevo 1967, 7-17.
89. Antun Miletić, Veljko Obućina, *Jasenovački logor »Gradina« 1941-1945.*, Војноисторијски гласник, год. XXXI, број 1 (1980), 209-232.
90. Antun Miletić, Why was Kurt Waldheim Proclaimed a War Criminal in 1947?, u: *Jasenovac and the Holocaust in Yugoslavia: Analyses and Survivor Testimonies*, Jasenovac Research Institute, New York 2006.
91. Живан Милисавац, *Народноослободилачка борба и револуција у делима српских писаца из САП Војводине* у Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1972, 42-53.
92. Миљан Милкић, *Односи Југославије и Италије у контексту изручења ратних злочинаца након Другог светског рата*, Војно-историјски гласник, 2/2012 (2012), 110-142.
93. Aleksandra Milovanović, *Images of Jasenovac: Rethinking Use of Archive Footage and Voice Over Narration in Documentary Films* in: *Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media*, ed. Nevena Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 68-79.
94. Vukman Milovanović, *Zastave u Zastavi. Kratki filmovi Predraga Golubovića i Stjepana Zaninovića*, u: *Dokumentarni film. Studije, polemike, ogledi, razgovori*, ur. Ranko Munitić, Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, Beograd 1998, 173-184.

95. Горан Милорадовић, *Стаљинови поклони (Тематика југословенског играног филма 1945-1955)*, Историја 20. Века 1/2002, 97-114.
96. Горан Милорадовић, *Прах праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији*, Годишњак за друштвену историју, 1-3, Београд, 2007, 83-106.
97. Branka Milosavljević, *Četrdeset godina rada Vojnog muzeja*, Vesnik 30 (1984), 175-182.
98. Бранислава Милошевић, *Спомен-обележја, музејске поставке меморијала концентрационих логора и стратишта и њихов допринос неговању слободарских револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 99-103, 92-117.
99. Бранка Милошевић, *Презентација музеја радничког покрета и новије савремености*, Vesnik 30 (1984), 183-200.
100. Slobodan Milošević, *Zločini okupatora nad stanovništvom i ranjenicima za vreme Bitke na Sutjesci*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXVI, broj 2 (1975), 125-139.
101. Срђан Милошевић, *Укидање монархије у Југославији: став југословенских комуниста према монархији од Другог заседања АВНОЈ-а до избора 1945. године*, у: Историјска трибина. Истраживања младих сарадника. Институт за новију историју Србије. Библиотека „Трибина ИНИС-а“. Бр. 1, ИНИС, Београд 2013, 153-182.
102. Јован Мирковић, *Квантитативно квалитативна анализа употребљивости литературе за изучавање јасеновачког логора*, у: Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља. Зборник радова са научног скупа. Београд 22-23. април 2003, Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 497-506.
103. Ranko Munitić, *Dobačena stvarnost*, u: Dokumentarni film. Studije, polemike, ogledi, razgovori, ur. R. Munitić, Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, Beograd 1998, 11-28.
104. Ranko Munitić, *Do pobjede i dalje. Jugoslovenski dokumentarni i kratkometražni film inspirisan revolucijom*, u: Rat, revolucija, ekran, Spektar, Zagreb 1977, 35-39.

105. Senadin Musabegović, *Totalitarizam i jugoslovensko socijalističko iskustvo. Primer Sutjeske Stipe Delića*, Hrvatski filmski ljetopis, 57-58 (2009), 41-57.
106. Душан Недељковић, *Нирнбершки процес – нов међународни кривични законик*, Архив за правне и друштвене науке, 1-6 (1946), 23-41.
107. Драган Ненезић, *Војноисторијски гласник 1950-200 (50 година излажења)*, Војноисторијски гласник, 1-3, 2000, 15-26.
108. Vesna Nikolić-Ristanović, *Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvence na odnos društva prema viktimizaciji*, Temida god. 15, br. 1 (2012), 21-40.
109. Марко Новаковић, *Појам индиректне жртве у јуриспруденцији Европског суда за људска права*, Страни правни живот, 1/2011, 261-271.
110. *Од редакције*, Војноисторијски гласник, година I, број 1 (1950), 3-5.
111. Dušan Otašević, *Memorijalni muzeji u Jugoslaviji i dalji razvoj njihove delatnosti*, Vesnik 31-32 (1986), 136-142.
112. Дина Павић, *Петар Лубарда и културна политика након 1945. године – једно читање архиве Куће легата у Јасна Јованов (ур.) „Лубарда 1907-1974-2017“*, Спомен збирка Павла Бељанског, Нови Сад, 2017, 48-59.
113. Branko Petranović, *Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946)*, u: Istorija XX veka. Zbornik radova V, Institut društvenih nauka, Beograd 1963, 263-313.
114. Boris Petrović, *The Anthropological and Ideological Reading of Holocaust in „Hranjenik“ (The Fed one“)*, in: Representation of the Holocaust in the Balkans in Arts and Media“, ed. Nevena Daković, Diskurs, Faculty of Dramatic Arts – Institute for Theatre, Film, Radio and Television, Belgrade, 2014, 80-88.
115. Vladimir Petrović, Danilo Šarenac, Tamara Spasojević, *Obeštećenje jugoslovenskih žrtava medicinskih eksperimenata u nacističkim logorima*, Hereticus vol.7, No. 4 (2009), 106-115.
116. Ружа Петровић, *Ратни губици Југославије у II светском рату*, у Геноцид над Србима у II светском рату, Музеј жртва геноцида, Српска књижевна задруга, Београд 1995, 341-359.
117. Митар Пилетић, *Партизанске болнице на подручју Дурмитора*, Војноисторијски гласник, година XII, број 6 (1961), 21-61.

118. *Поводом пресуде Америчког војног суда у Нирнбергу*, Архив за правне и друштвене науке, 1 (1948), 13-48.
119. Бранислав О. Поповић, *Париска мировна конференција 1946. године. Питање процедуре*, Истраживања 21 (2010), 427-437.
120. Иван Портч, *Наша је дужност да сачувамо живи споме на изгинуле борце у Ч. Ђурђевић* (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1972, 11-12.
121. Dijana Plut, *Socijalizacijski obrasci osnovnoškolskog udžbenika*, u: Ružica Rosandić, Vesna Pešić (ur), *Ratništvo, Patriotizam, Patrijahalnost. Analiza udžbenika za osnovne škole*, Centar za antiratnu akciju, Grupa Most, Beograd 1994, 11-35.
122. Zdenko Radelić, *Komunisti, križari i Katolička crkva u Hrvatskoj 1945.-1946. godine*, u: *Dijalog povjesničara i istoričara 2, Pečuh, 19.-21. studenoga 1999*, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2000, 583-600.
123. Мира Радојевић, *Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941-1943). Погледи и залагања Милана Грола*, Глас CDXX Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ 16 (2012), 465-494.
124. Боривоје Ракић, *Спомен-парк и музеј „21. октобар“ и њихов допринос развијању и неговању револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 146-161.
125. Milan Ranković, *Za produbljeno filmsko viđenje revolucije. Trideset godina igranih filmova o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji (1947-1977)*, u: *Rat, revolucija, ekran*, Spektar, Zagreb 1977, 63-70.
126. Miroslav Rašević, *Rezultati demografskih istraživanja ratnih gubitaka stanovništva Jugoslavije u XX veku*, Stanovništvo (Beograd 1990/1991), 3-4 i 1-2, 199-207.
127. Љубодраг П. Ристић, *Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године (1946-2000). Компаративно истраживање извештаја у јавним гласилима Политика и Ибарске новости*, у: *Краљево октобра 1941*, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево 2003, 241-277.

128. Milan Ristović, *Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori (novembar 1944 - mart 1945)*, Istorija 20. veka, god. 3, br. 1 (1985), 69-94.
129. Jaša Romano, *Prilog izučavanju zločina okupatora i njihovih slugu nad ranjenicima i sanitetskom osoblju NOV i POJ u toku NOR-a*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXXI, broj 1 (1980), 126-160.
130. Eli M. Rosenbaum, *Jasenovac as Encountered in OSI's Investigations*, u: *Jasenovac nad the Holocaust in Yugoslavia: Analyses and Survivor Testimonies*, Jasenovac Research Institute, New York 2006, 63-75.
131. Mate Rupić, *Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara 4*, Pečuj, 20.-22.oktobra 2000, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2001, 539-545.
132. Живко Секулић, *Музеји и музеологија у Југославији 1918-1998*, у Југословенска држава 1918-1998. Зборник радова са научног скупа, Институт за савремену историју, Београд 1999, 595-611.
133. Ладислав Серб, *Југославија и немачке репарације после Другог светског рата*, у Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016, 128-147.
134. Mihael Sobolevski, *Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine*, Časopis za suvremjenu povijest 25(1993), br. 2-3, 87-114.
135. Mihael Sobolevski, *Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata*, Časopis za suvremenu povijest god. 24, br. 1 (1992), 177-202.
136. Dubravka Stojanović, *Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni fenomen*, Београдски историјски гласник IV (2013), 185-204.
137. Jelica Stojančić, *Mladimir Puriša Đorđević. Između prošlosti i budućnosti*, u: *Dokumentarni film. Studije, polemike, ogledi, razgovori*, ur. Ranko Munitić, Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, Beograd 1998, 154-165.

138. Милан Терзић, *1941. у југословенским војним извештајима из Каура*, у: Срби и рат у Југославији 1941. године. Тематски зборник докумената, ИНИС, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику руске академије наука, Београд 2014, 459-476.
139. Славенко Терзић, *Косовске теме у српској политичкој и културној мисли (током XIX и почетком XX века)*, у Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи, међународни научни скуп 8-10. децембар 1999, Историјски институт САНУ, Београд 2002, 247-257.
140. Борис Томанић, *Крагујевачки октобар на Нирнбершком процесу*, Годишњак за истраживање геноцида, св. 8 (2016), 229-252.
141. Fabijan Trgo, *Izvori i literatura za historiju narodnooslobodilačkog rata*, Војноисторијски гласник, год. XVIII, број 2 (1967), 7-93.
142. Војислав Ђирковић, *Музејске поставке о народноослободилачком рату и револуцији на подручју Београда*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 77-80.
143. Mladen Fraganović, *Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj*, Revija za sociologiju Vol. V, No. 1-2 (1975), 32-50. (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=toc&id_broj=12615 последњи преглед 8.8.2016).
144. Pavle Franjković, *Četvrt stoljeća Muzeja revolucije naroda Hrvatske (1945.-1970.)*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, godina XIX, broj 6 (1970), 3-27.
145. Илона Халупка, *Искусства музеја социјалистичке револуције Војводине на неговању револуционарних традиција*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 134-145.
146. Wolfgang Hoepken, *War, Memory and education in a fragmented society: The case of Yugoslavia*, East European Politics and Societies, vol. 13, issue 1 (1999), 198-227.
147. Драган Цветковић, *Немачки логори у Норвешкој 1942-1945. године – нумеричко одређивање губитака југословенских заробљеника*, Токови историје 2 (2012), 92-111.
148. Драган Цветковић, *Страдање цивила независне државе Хрватске у логору Јасеновац*, Токови историје 4 (2007), 153-168.

149. Amra Čusto, *Kolektivna memorija grada - vječna vatra i Spomen park Vraca*, Historijska traganja, 1, (2008), 101-123.
150. Божидар Чучковић, *Поименично о жртвама. Евиденција жртва фашистичког терора*, у Геноцид над Србима у II светском рату, приредио М. Булајић, Музеј жртва геноцида, Српска књижевна задруга, 1995, 484-500.
151. Славко Шакота, *Презентација народноослободилачког рата на сталним поставкама у музејима Србије*, Зборник историјског музеја Србије, посебан прилог 19 (1982), 26-45.
152. Ljubica Šijački, *O zatvorima, logorima i logorskim radionicama u Banatu 1941-1944. godine*, Vojnoistorijski glasnik, god. XXX, broj 1 (1979), 175-190.

КЊИГЕ И ПУБЛИКАЦИЈЕ:

1. Alaida Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti, XX vek*, Beograd 2011.
2. Jan Asman, *Kultura pamćenja. Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Prosveta, Beograd 2011.
3. Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb 1990.
4. Милан Бартош, *Немачке репарације после Другог светског рата*, Народни фронт Србије, Београд 1948.
5. Љиљана Бендарић, *Музеји Србије*, Завод за проучавање културног развитка, Београд 2000.
6. Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Globus, Zagreb 1988.
7. Mile Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju, Dobra, Beograd 2004.
8. Миодраг Бјелић, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Музеј жртва геноцида, Београд 2008.
9. Милорад Р. Блечић, *Како се рађала Југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973.

10. Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2-3, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1989-1990.
11. Dragan Bogetić, *Jugoslavija i zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, JP Službeni list SRJ, Beograd 2000.
12. Milica Božić Marjanović, *(Ne)željeno nasleđe u prostorima pamćenja. Slobodne zone bolnih uspomena*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2015, elektronsko izdanje (www.f.bg.ac.rs/instituti/CMiH/publikacije poslednji pristup 27.12.2015).
13. *Бомбардовања Београда у Другом светском рату*, Историјски архив Београда, Београд 1975.
14. Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, Спомен парк Крагујевачки октобар, Крагујевац 2007.
15. Маја Brkljačić, Sandra Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
16. Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I-IV, Rad, Beograd 1988-1989.
17. Danko R. Vasović, *Waldheim. Jedna karijera*, Mladost, Beograd 1988.
18. *Водич*, Војни музеј ЈНА, Београд 1953.
19. *Водић. Војни музеј Београд*, Војни музеј Београд, Београд s.a.
20. Petar Volk, *Istorija jugoslovenskog filma*, Institut za film, Partizanska knjiga, Beograd 1986.
21. Александар Врањеш, *Партизански филмови и пропаганда. Југословенски ратни филм у светлу народноослободилачке борбе као средство идеолошко-политичке пропаганде*, Глас Српски, Графика, Бања Лука, 2008.
22. Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртава геноцида, Београд 2007.
23. *Гимназија „Урош Предић“ Панчево (1964-2004). Прошлост, садашњост, будућност*, Гимназија „Урош Предић“ Панчево, Панчево 2008.
24. Венцелав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Рад, Београд 1970.

25. Венцелав Глишић, *Сусрети и разговори. Прилози за биографију Петра Стамболића*, Службени гласник, Београд 2010.
26. Daniel J. Goulding, *Jugoslovensko filmsko iskustvo 1945.-2001. – oslobođeni film*, V.B.Z. Zagreb, 2004.
27. Martina Grahek Ravančić, *Narod će im suditi. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944. – 1947.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2013.
28. Stjepan Gređelj, *S onu stranu ogledala. Istraživanje promena modela komunikacije u jugoslovenskom društvu na osnovu analize sadržaja pisanja listova Borbe i Politike u periodu od 1945. do 1975. god.*, Beograd, 1986.
29. Драгољуб Дејановић, Драгослав Живковић, Мирослав Миловановић, Ђорђе Стаменковић, *Наш у вихору Ослободилачког рата (1941-1945)*, Дневник, Нови Сад 1968.
30. Војан Димитријевић, Драган Вогећ, *Тршћанска криза 1945-1954. Војно-politički aspekti*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009.
31. Љубодраг Димић, *Аgitprop kultura. Аgitpropovska faza kuturne politike u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd 1988.
32. Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књига III. Србија у Југославији*, САНУ, огранак у Новом Саду, Беседа, Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, Нови Сад 2011.
33. Љубодраг Димић, *Југославија и хладни рат. Огледи о spolјној politici Josipa Broza Tita (1944-1974)*, Arhipelag, Beograd 2014.
34. Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941. Други део. Школа и црква*, Стубови културе, Београд 1997.
35. Vladimir Dedijer, *Pariska konferencija*, Zagreb 1948.
36. Ješa Denegri, *Pedesete: teme srpske umetnosti*, Нови Сад, 1993.
37. Ješa Denegri, *Srpska umetnost 1950-2000. Pedesete*, Orion art, Тору, Beograd 2013.
38. Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Sezam book, Београд 2011.
39. *Dokumentarni film. Studije, polemike, ogleđi, razgovori*, ur. Ranko Munitić, Festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, Beograd 1998.

40. Јанез Доленц, *Словеначка Корушка и париски диктат*, Издавачко предузеће Народног фронта Србије „Глас“, Београд 1949.
41. Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007.
42. Petar Dragišić, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945-1955*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2013.
43. Igor Duda, *Danas kada postajem pionir. Djetinstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Srednja Evropa, Sveučilište Jurja Dobrile Pula, Zagreb – Pula 2015.
44. Гордана Ђерић, *Смисао жртве у традиционалној култури Срба. Антрополошки поглед*, Светови, Нови Сад 1997.
45. Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990.
46. Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, АБЦ-Графика, Београд 1997.
47. Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату. Наука и скрибоманија*, Драслар партнер, Београд 2014.
48. Ч. Ђурђевић (ур.), *Народноослободилачка борба и револуција у литерарном стваралаштву*, Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1972.
49. Војислав Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, Српска књижевна задруга, Матица Српска, Јединство, Београд 1990.
50. Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.
51. Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1975.
52. Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Službeni glasnik, Beograd 2007².
53. Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Архипелаг, ИНИС, Београд 2011.
54. Nikola Žutić, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u jugoslaviji 1934-1946*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2017.

55. Немања Звијер, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакла*, Филозофски факултете, Универзитет у Београду, Београд, 2011.
56. Марина Зековић, *Ратни сликари, фотографи аматери и дописници фотографи у српској војсци 1914-1918*, Војни музеј, Београд 2001.
57. Louis Erignac, *La Revolte des Croates*, Louis Erignac, Villefranche-de-Rouergue 1980, 22-24, 64.
58. Vladimir Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009.
59. Zvonko Ivanović Vonta, *Hebrang*, Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, Zagreb 1988.
60. Đorđe Ignjatović, Biljana Simeunović-Patić, *Viktimologija. Opšti deo*, Univerzitet u Beogradu – Pravni Fakultet, Beograd 2015.
61. *Istraživački izvještaj Civilne žrtve rata u Hrvatskoj. Pravo na pravni lijek i reparaciju za žrtve teških kršenja međunarodnog prava o ljudskim pravima i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava. Potrebe, praksa, preporuke*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2012. (http://www.documenta.hr/assets/files/publikacije/CivilneZrtve_Izvjestaj.pdf последњи пут погледано 4.1.2016).
62. *Историја Београда 3. Двадесети век*, ур. Васа Чубриловић, Српска академија наука и уметности, Просвета, Београд 1974.
63. Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945-1955*, Profil, Srednja Evropa, Zagreb 2013.
64. Aleksandar S. Janković, *Redefinisanje identiteta (Istorija, zablude, ideologije u srpskom filmu)*, Filmski centar Srbije, Fakultet dramskih umetnosti Beograd, Beograd 2017.
65. Zoran Janjetović, *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Srednja Evropa, Zagreb 2007.
66. Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945-1953)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985.
67. Стојан Јовић, *40 година СУБНОР-а Србије 1948-1988*, Четврти Јул, СУБНОРС, Београд 1989.

68. Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Економска политика Београд, Културно просветан заједница Краљево, Београд 1971.
69. Најке Карге, *Сећање и камени – окаменјено сећање?*, Библиотека XX век, Београд 2014.
70. Милета Кечина, *Видеографија документарних програма Телевизије Београд (1958-1991)*, РТС, Телевизија Београд, 1998.
71. Nada Kisić Kolanović, *Hebrang. Pluzije i otrežnjenje*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1966.
72. Dragan Kljakić, *Dosije Hebrang*, Partizanska knjiga, Beograd 1983.
73. Катарина Ковачевић, *Југословенско-мађарски односи 1953-1956*, докторска дисертација у рукопису.
74. Драгица Кољанин, *Израђивање идентитета. Историја Југославије у уибеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2013.
75. Слободанка Константиновић-Вилић, Весна Николић Ристановић, Миомира Костић, *Криминологија*, Прометеј, Београд 2010.
76. Dušan Kojović, *Muzeji revolucije kao muzeji najnovije istorije, doktorska disertacija*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino, Ljubljana 1983.
77. Dušan Kojović, *Muzeji revolucije kao muzeji najnovije istorije, nadopuna doktorske disertacije*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za umetnostno zgodovino, Ljubljana 1984.
78. Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb 2012.
79. Dejan Kosanović, Dinko Tucaković, *Stranci u raju*, Stubovi kulture, Jugoslovenska kinoteka, Beograd 1998.
80. Miomira Kostić, Slobodanka Konstantinović Vilić, *Viktimologija. Osnove učenja kroz pojedinačne teme*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš 2012.
81. Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, Editions de Titre, Paris 1998.
82. Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London 1985.
83. Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Svjetlost, Sarajevo 1989.

84. Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Музеј жртва геноцида, Београд 2013.
85. Ibrahim Krzović, *Ismet Mujzinović. Retrospektiva 1976*, Umjetnička galerija BiH, Sarajevo 1976.
86. Boro Krivokapić, *Dahauski procesi*, Prosveta, Partizanska knjiga, Beograd 1986.
87. *Kroz Muzej ustanka 1941*, Narodni muzej Titovo Užice, Titovo Užice 1978³.
88. Dejvid. A. Kuk, *Istorija filma III*, Clio, Beograd 2017.
89. Todor Kuljić, *Kultura sećanja. teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd 2006.
90. Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002.
91. Предраг Лажетић, Анђелија Радовић, *Војни музеј Београд*, Медија центар „Одбрана“, Војни музеј, Београд 2013.
92. Предраг Лажетић, *Војни музеј 1878-2014*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2015.
93. Волтер Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, Clio, Београд 1999.
94. Mira Lim, Antonij Lim, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Clio, Beograd 2006.
95. Magnus Lindergen, Vesna Nikolić-Ristanović, *Žrtve kriminaliteta: Međunarodni kontekst i situacija u Srbiji*, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji, Odeljenje za sprovođenje zakona, Beograd 2011, (<http://www.osce.org/sr/serbia/85269?download=true>, последњи пут погледано 24.5.2015).
96. Đorđe Ličina, *Dossier Artuković*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986
97. Duško Lončar, *Deset godina Spomen-područja Jasenovac*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 1977.
98. Petar Ljubojev, *Evropski film i društveno nasilje (svet minulog kolektivizma)*, Matica srpska, Yu film danas, Prosveta, Beograd 1995.
99. Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.

100. Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, Beograd 2014.
101. Милан Марковић, *Познавање друштва као посебан предмет у Основној школи*, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд 1961.
102. Predrag Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevnice u Jugoslaviji i Srbiji*, Službeni glasnik, 2007.
103. Mihael Martens, *U potrazi za junakom. Priča o čoveku koji nije hteo da ubije*, Clio, Beograd 2013.
104. Лео Матес, *Међународни односи социјалистичке Југославије*, Нолит, 1976
105. Дејан Медаковић, *Косовски бој у ликовним уметностима*, Српска књижевна задруга, Матица Српска, Јединство, Београд 1990.
106. Lidija Merenik, *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945-1968*, Vujičić kolekcija, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet, Beograd 2010.
107. Лидија Мереник, *Политички простори уметности 1929-1950: Борбени реализам и социјалистички реализам*, Галерија ликовне уметности поклон збирка Рајка Мамузића, Нови Сад 2013.
108. Antun Miletić, *Brzjavka za Valdhajma. Operacija za spas ratnog zločinca*, Udruženje za istraživanje genocida i ratnih zločina, Arhiv Kljakić, Beograd 1993.
109. Антун Милетић, *Убијени у концентрационом логору Јасеновац 1941-1945*, Гамбит, Јагодина 2011.
110. Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, INIS, Beograd 2012.
111. Миљан В. Милкић, *Југославија, Италија и Трићанска криза 1948-1954*, докторска дисертација у рукопису, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2012.
112. Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославију 1945-1955*, Институт за савремену историју, Београд 2012.
113. Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Grafo Mark, Laktaši, Besjeda, Vanja Luka, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2000.
114. Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945. године*, ИНИС, Београд 2007.

115. Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, Međunarodna politika, Beograd 1971.
116. Živorad Mihajlović Šilja, *Trojanski konj (Andrija Hebrang – špijun ili žrva političke igre)*, Vega, umetnička trajna radna zajednica, Beograd 1987.
117. Rade Mihajljić, *Lazar Hrebeljanović - istorija, kult, predanje*, Nolit, Beograd 1984.
118. Биљана Мишић, *Палата Савезног извршног већа у Новом Београду. Историја грађења од Председништва владе ФНРЈ до Палате „Србија“*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2011.
119. *Muzeji Jugoslavije*, Savez muzejskih društava Jugoslavije, Beograd 1962.
120. Ranko Munitić, *Adio, Jugo-film*, Srpski kulturni centar, Beograd, Centar film, Beograd, Prizma, Kragujevac, 2005.
121. *Народне пјесме о Народноослободилачком рату и револуцији (избор)*, Веселин Маслеша, Сарајево 1986³.
122. *Народни музеј Титово Ужице 1946-1986. Четрдесет година рада Музеја. Изложба „Из збирки Народног музеја Титово Ужице“*, Народни музеј Титово Ужице, Титово Ужице, 1986.
123. *Народноослободилачка борба у делима ликовних уметника Југославије*, Инвалидски лист, Београд 1958.
124. Slobodan Nešović, *Bledski sporazumi. Tito-Dimitrov (1947)*, Globus, Školska knjiga, Zagreb 1979.
125. Borko Nikolajević, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, Veselin Masleša, Sarajevo 1956.
126. Vesna Nikolić-Ristanović, *Uticao žrtve na pojavu kriminaliteta*, Svetozar Marković, Beograd 1984.
127. Viktor Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nova Knjiga, Beograd 1986.
128. Александра Новаков, *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878-1912*, Завод за уџбенике, Београд 2017.
129. *Norge-Jugoslavia. Jugoslavija-Norveška*, ur. Ljubo Mladenović, Norveško-jugoslovensko društvo, Jugoslovensko-norveško društvo, BIZG, Beograd 1974.

130. Виолета Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918-1955*, докторска дисертација у рукопису одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2013. године.
131. Мihaјло Ogrizović, *Prosvjeta u narodnoj revoluciji*, Školske novine, Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta, Zagreb 1978.
132. Branko Pavlica, *Jugoslovensko-nemački odnosi 1951-2004*, Beograd 2005.
133. Момчило Павловић, *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Институт за савремену историју, Београд 2007.
134. Јован Павловски, *Судењата како последен пораз*, Центар за информисање и издавачка дејност „Полог“, Тетово 1977, 69-70 (<http://macedonia.kroraina.com/jp/gal/menu.html> последњи преглед 11.10.2016).
135. Emil Paravina, *Kako da pripremito svečano primanje u Savez pionira*, Savez društava „Naša Djeca“, Zagreb 1963.
136. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog raspesa u SKJ 1971/1972*, Svjetlost, Sarajevo 1991.
137. Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka, od istoricizma do drugog milenijuma*, Beograd, 2003.
138. Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије*, Службени лист СРЈ, Београд 1995.
139. Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, ИКР Zaslona, Šabac 1991.
140. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, 2-3*, Nolit, Beograd 1988.
141. Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 1998.
142. В. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Institut društvenih nauka, Beograd 1964.
143. Сања З. Петровић Тодосијевић, *Социјализма у школској клупи. Реформа основношколског система у Србији 1944-1959*, докторска дисертација, Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум, Београд 2016.
144. Stefano Petrunaro, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918-2004. godine*, Srednja Evropa, Zagreb 2009.
145. *Pola stoljeća Instituta za istoriju*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2009.

146. Milan Popadić, *Vreme prošlo u vremenu sadašnjem. Uvod u studije baštine*, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd 2015.
147. Miodrag B. Protić, *Jugoslovensko slikarstvo 1900-1950 sa 100 reprodukcija u boji*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1973.
148. Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970, 1-2*, Институт за новију историју Србије, Београд 2002.
149. Мира Радојевић, *Милан Грол*, Филип Вишњић, Београд 2014.
150. *Rat, dokumentiranje i pravni status žrtava*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2011. (<http://www.documenta.hr/assets/files/publikacije/dokumentiranje.pdf> последњи пут погледано 4.1.2016).
151. *Ратна штета, Југославија и међународно право. Зборник радова и докумената I* (у редакцији С. Ђорђевића), Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд, 2016.
152. *Reconciliation After Violent Conflict. A Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm. (<http://www.un.org/en/peacebuilding/pbso/pdf/Reconciliation-After-Violent-Conflict-A-Handbook-Full-English-PDF.pdf> последњи пут погледано 15.5.2016).
153. *Revolucionarno slikarstvo*, Spektar, Zagreb, 1977.
154. Ружица Росандић, *Представа о свету, друштву и човеку у књижевним листовима за децу 1944-1975*, докторска дисертација у рукопису, Одељење за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 1989.
155. Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945-1955)*, INIS, Beograd 2010, 111.
156. Ranko Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1990.
157. Ivana Simović-Hiber, *Okviri viktinologije*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet Bezbednosti, Beograd 2009.
158. Tea Sindbæk, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Aarhus university Press, Aarhus 2012.
159. Milan Skakun, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Zadruga, Beograd 1984.

160. Milan Sovilj, *U potrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945-1949*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2012.
161. Вукашин Станисављевић, *Два века српских уџбеника. Сентандреја, 1717 – Крф, 1918*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1992.
162. Биљана Станић, Лидија Петровић-Ћирић, *Ликовни радови из заробљеничких логора. Збирка Симе Караоглановића*, Музеј града Београда, Београд 1997.
163. Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.
164. Branimir B. Stanojević, *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Nova knjiga, Beograd 1985.
165. Michael J. Stoil, *Balkan Cinema. Evolution after Revolution*, UMI Research Press, Ann Arbor 1982.
166. Dubravka Stojanović, *Ulje na Vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Pešcanik, Beograd 2010.
167. Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989.
168. Irina Subotić, *Nandor Glid*, Fondacija Vujičić kolekcija. Beograd 2012.
169. Milan Terzić, *Titova vještina vladanja. Maršal i Maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica 2005.
170. Мирослав Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети. О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентације културе*, Историјски музеј Србије, Филозофски факултет Београд, Београд 2012.
171. *Тито на Кадињачи, Септембар 1979*, Београд, s.a.
172. Bogdan Timanić, *Crni talas*, Filmski centar Srbije, Beograd, 2008.
173. Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, ЕРН Liber, Zagreb 2010.
174. Vladan Tomić, *Nema mesta na nebu*, Književne novine, Beograd 1989.
175. Наташа Томић, *Посете познатих личности Војном музеју*, Војни музеј, Београд 2013.
176. Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas. Disidentstvo 1953-1995*, Otkrovenje, Beograd 2003.

177. Лазар Трифуновић, *Српско сликарство 1900-1950*, Полит, Београд 1973.
178. Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zločinja*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1989.
179. Dunja Hebrang, *Kronika zla i tučnine*, Grafički atelje „Dereta“, Beograd 1990.
180. *The History of the Buchenwald memorial. Visitors' Comprehensive Guide to the Permanent Exhibition*, Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora, Weimar-Buchenwald 2000.
181. Б. Ћопић, *Пролом*, Просвета, Београд 1952.
182. Јован Ћулибрк, *Историографија Холокауста у Југославији*, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Факултет безбедности, Београд 2011.
183. Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, INIS, Beograd 2013.
184. Dragan Ž. Cvetković, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941-1945.*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016.
185. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006.
186. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, Institut za savremenu istoriju, Službeni glasnik, Beograd 2011.
187. Момчило Цемовић, *Тајна суђења Миловану Ђиласу*, Дневник, Нови Сад 1997.
188. Milutin Čović, *Jugoslovenski ratni film. Knjiga prva*, Institut za film, Beograd, Vesti, Titovo Užice, 1984.
189. Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014.
190. *1929-1950: Nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1969.
191. *20 godina jugoslovenskog filma 1945-1965*, Savez filmskih radnika Jugoslavije, Festival jugoslovenskog filma, Beograd 1965.
192. *70 godina Muzeja grada Београда*, Музеј града Београда, Београд 1973.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, ЛЕКСИКОНИ, РЕЧНИЦИ, БИБЛИОГРАФИЈЕ:

1. *Библијска енциклопедија. I*, Духовна академија Светог Василија Острошког, Србиње-Београд 2004.
2. Мило Бошковић, *Криминолошки лексикон*, Матица Српска, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад 1999.
3. *Vojna Enciklopedija*, tomovi 2, 3, 6, 8, 9, 10 izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1971-1975.
4. *Vojnoistoijski glasnik. Sadržaj 1950-1980*, s.a.
5. *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1981.
6. *Encyclopedia Judaica, vol. 14*, Encyclopedia Judaica, Jerusalem 1971.
7. *Enciklopedija leksikografskog zavoda. 7 tom*, Jugoslovenski leksikografski zavod Zagreb, 1964.
8. *Enciklopedija Slovenije, 15*, Mladinska knjiga, Ljubljana 2001.
9. *Izbor dela o Narodnooslobodilačkoj borbi. Bibliografski priručnik*, Savez organizacija i ustanova za širenje knjige NR Srbije, Savez knjižnica i čitaonica NR Hrvatske, Beograd-Zagreb 1962.
10. Митре Инадески, Библиографија на книги, статии и други публикувани материјали за НОБ на Скопје, Историјски архив – Скопје, Скопје 1973.
11. Драган Јовашевић, *Лексикон кривичног права*, Службени лист СРЈ, Београд 1998.
12. Драган Крстић, *Психолошки речник*, Савремена администрација, Београд 1996³.
13. *Leksikon ratnih zločina. Ono što bi javnost trebalo da zna*, (priredili R. Gatmna i D. Rif), Samizdat B92. Beograd 2003.
14. *Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија, А-Ј, 1*, Просвета, Београд 1986⁴.
15. Aljoša Mimica, Marija Bogdanović, *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd 2007.
16. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, tom IV*, Bibliografski zavod, Zagreb 1929.
17. *Новая Российская энциклопедия, Том VI (1)*, Издательство Энциклопедия, Издательский дом Инфра-М, Москва 2009.
18. *Opći religijski leksikon, A-Ž*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zegreb 2002.
19. *Opšta Larousse enciklopedija. 3*, JRJ, Zemun 2004.

20. *Oxford Adanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford University Press, Oxford 1995.
21. Borivoj Pajović, Milorad Radević, *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji. Posebna izdanja 1945-1965*, Savezni odbor SUBNOR Jugoslavije, Beograd 1969.
22. Зоран Панајотовић, *Библиографија о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941-1944. године. (Књиге, брошуре и чланци 1944-1985)*, Републички одбор Савеза удружења бораца НОР Србије, Београд 1989².
23. *Pravna enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1979.
24. *Pravna enciklopedija 2*, Savremena administracija, Beograd 1989².
25. *Правни лексикон*, Савремена администрација, Београд 1964.
26. *Православная энциклопедия том XIX*, Церковно-научный центр Православная энциклопедия, Москва 2008.
27. Радмила Радоњић, Инеса Јурјева, *Библиографија радова о народноослободилачком рату и револуцији у Југославији (1941-1945). 1945-1980*, Народна библиотека Србије, Београд, Всесоюзная государственная библиотека иностранной литературы, Москва, Београд 1987.
28. *Речник српског језика*, Матица Српска, Нови Сад 2007.
29. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика. књ. 5*, Српска академија наука и уметности, Београд 1968.
30. *Речник српскохрватског књижевног језика. књ. 2*, Матица Српска, Матица Хрватска, Нови Сад, Загреб 1967.
31. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. sv. 96, 2. dvadeset i trećega dijela*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1964.
32. *Свезнање. Општи енциклопедијски лексикон у једној књизи*, Народно дело, Београд 1937.
33. Димитар Тасић, *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1981-2000*, 2003.
34. Димитар Тасић, Миљан Милкић, *Преглед садржаја Војноисторијског гласника 1950-2010*, Институт за стратегијсак истраживања. Одељење за војну историју, Београд 2011.
35. *The Encyclopedia of Religion, vol. 12*, MacMillan Publishing company, Collier MacMillan Publishers, New York, London 1986.

36. The New Encyclopaedia Britannica, Vol 29, 1998¹⁵.
37. *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline and History of the Catholic Church, volume XIII*, Robert Appleton Company, New York 1912.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

1. *German War Trials. Report of the proceedings before the Supreme Court in Leipzig*, His Majesty's Stationery office, London 1921, 3-16 ([https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/46707c419d6bdfa24125673e00508145/a986f1b231839183c1257641004f12ee/\\$FILE/German%20war%20trials_1921_EN.PDF](https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/46707c419d6bdfa24125673e00508145/a986f1b231839183c1257641004f12ee/$FILE/German%20war%20trials_1921_EN.PDF) последњи пут погледано 15.2.2016).
2. *Global Burden of Armed Violence*, Geneva Declaration Sekretariat, Geneva, 2008, (<http://www.genevadeclaration.org/fileadmin/docs/GBAV/GBAV08-CH2.pdf>, последњи пут погледано 15.5.2016).
3. Dragutin Papović, *Rad crnogorske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, tokom Drugog svjetskog rata (1945-1947)*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_1945/rad_cg_komisije_za_utvrđivanje_ratnih_zlocina_tokom_2svj_rata.htm (poslednji put pogledano 22.9.2015).
4. *Živopis Brune Bušića*, <http://www.bruno-busic.hrvati-amac.com/busic3.html> (poslednji pregled 31.8.2016).
5. емисија „Употребљено“ Мире Адање-Полак, из 2004. године, емитована неколико пута на првом програму Радио телевизије Србије: <https://www.youtube.com/watch?v=cE9PYAON1E> (последњи преглед 2.10.2016).
6. *Report of The Office of Special Investigations in the Matter of Kurt Waldheim* <https://www.justice.gov/sites/default/files/criminal-hrsp/legacy/2011/02/04/04-09-87waldheim-rpt.pdf> (последњи пут погледано 2.10.2016)
7. Резолуција Генералне скупштине УН број 62 од 15. децембра 1946. [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/62\(I\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/62(I)) (последњи пут погледано 5. 10. 2016).
8. <http://www.zastavafilm.mod.gov.rs/katalog.php?id=465> (последњи приступ 11.8.2018);
9. <http://www.zastavafilm.mod.gov.rs/katalog.php?id=556> (последњи приступ 11.8.2018).
10. <http://www.zastavafilm.mod.gov.rs/katalog.php?id=586> (последњи приступ 11.8.2018).

11. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (poslednji pregled 9.9.2016).
12. http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:277908-Mnogo-vas-je-ostalo (последњи преглед 28.9.2018).
13. <http://www.skdprosvjeta.com/news.php?id=133> (последња посета 29. 5.2018).
14. Dragan Cvetković, *Jasenovac – u ili o brojevima bez konačnog broja*, portal Novi Magazin, 29.04.2015 <http://www.novimagazin.rs/vesti/jasenovac--u-ili-o-brojevima-bez-konacnog-broja> (poslednji pregled 9.9.2016).
15. *Cvetković: Najveći deo Srba stradao je van Jasenovca*, portal Novi Magazin, 08.05.2015 <http://www.novimagazin.rs/vesti/cvetkovic-najvei-deo-srba-stradao-je-van-jasenovca> (poslednji pregled 9.9.2016).

ПРИЛОЗИ

Прилог 1

Образац Бр. 6 – Пријава лишења живота или нестанак лица

(извор: ИАБ – 34 – 94)

Образац бр. 6

Подносилац пријаве

Занимање *Аријана Ђукић*

из *Велика*

Пријава

лишења живота или нестанка лица

А. Подаци о лицу лишеном живота или насталом

Презиме, очево име и име лишеног живота или насталог лица	1	<i>Василија Ђукић</i>	2	<i>24</i>	Године старости	3	Занимање	4	<i>Машиничар</i>	5	Боравиште	6	Народност	7	Када	8	Где	9	Како	10	Сума коју би приредио	11	12	13

Б. Подаци о лицима која су била на терету лишеног живота — насталог

Презиме, очево име и име	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

у *Велика* 1945 год.

Подносилац пријаве (саобраћајни потпис) *Љубка Василијевић*

МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР

Ж. Св. бр. 50
у Немањини
примљено 18-100 1945 г.

ОДБОР НЕМАЊИНА
Одбор за ратну штету
Београд 170 3

ПОТВРДА

По извршеној провери података под А и под Б у колонама 2—6 Месни народни одбор:
утврђује да су унесени подаци тачни
исправља податке у следећем:

Тачност и истинитост у пријави означава
членици одбора тврди и одобрава Одбор.

Секретар,
Б. Анђелић

Претседник,
Н. Стојаловић

СРЕСКА КОМИСИЈА ЗА РАТНУ ШТЕТУ

за срез Земунски
Ж. Уп. бр. 664
у Земуну
30.10. 1945 год.

Среска комисија за ратну штету, на основу члана 29, 38, 39 и 41 Правилника о процењивању и утврђивању ратне штете, а по спроведеном поступку донела је овај

ЗАКЉУЧАК

Утврђује се висина трошкова лечења и сахране пок. Соба из Ширине Земљаник Грке Дин.

Утврђује се износ који би жртва привредила Дин. 1.107.000
Укупно Дин. 1.107.000

и словима милијон и сто седамдесет хиљада
Утврђује се износ на име издржавања Земљаник Грке Дин. 100.000

Укупно за издржавање Дин. 100.000
и словима сто хиљада

Противу овога закључка Среске комисије за ратну штету оштећеник — подносилац пријаве има права жалбе у року од 8 дана, по пријему одлуке, Земаљској комисији преко ове комисије, али само у погледу висине процењене штете.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ:

На основу пријаве Комисија је утврдила, да је Земљаник Грке пријављивању и утврђивању оштећеном у овом закључку. Висина издржавања је према табелици једнообразних цена 100.000

Секретар:
Б. Анђелић

Претседник Комисије:
Н. Стојаловић

Прилог 2

Збирни списак, прва страна

(извор: АЈ – 54 – 20 – 46)

Збирни списак

Земаљске
Средње комисије за ратну штету за Србију
за штету причињену од стране Бугарске
по стању од 11 новембра до 20 новембра 1945г.

Број предмета	
примљених	обрађених
Уп	
Ж.уп	
Свега	567

1 Лишење живота или нестанак лица

пол	БРОЈ ЛИШЕНИХ ЖИВОТА И НЕСТАЛИХ					ОД ТОГА БРОЈА	
	до 7 год.	7—14 год.	14—60 год.	преко 60 год.	свега	бораца	цив. лица
Мушки	—	1	204	2	207		
Женски		1	3	—	4		
Свега		2	207	2	211	81	130

Трошкови лечења и сахране	Износ који би жртве привредиле	УКУПНО	БРОЈ ЛИЦА НА ТЕРЕТУ ЖРТВЕ				Трошкови за издржавање
			малолетна лица	удовица	остала	укупно	
3.277.000	137.108.000	140.385.000	261	99	36	396	35.942.400

2 Повреда здравља и тела

пол	Процент смањене радне способности	БРОЈ ПОВРЕЂЕНИХ НА ЗДРАВЉУ И ТЕЛУ				СВЕГА
		до 7 год.	7—14 год.	14—60 год.	преко 60 год.	
Мушки	до 30%					101
	31—60%					8
	61—90%					2
	преко 90%					—
	Свега	—	—	111	—	111
Женски	до 30%					
	31—60%					
	61—90%					
	преко 90%					
	Свега	—	—	—	—	—
Укупно	до 30%					101
	31—60%					8
	61—90%					2
	преко 90%					—
	Свега	—	—	111	—	111

Сума штете а) за болове Дин. 1.947.400
 б) за лечење 914.500
 в) за изгубљен приход услед смањења радне способности 1.714.000
 Укупно Дин. 4.575.900

Прилог 3

Податци о злочинима окупатора и њихових помагача

(извор: АС – Г 25 – 33)

Zoprotjezins. broj 49/44

DRŽAVNA KOMISIJA — Tek. broj

ZEMALJSKA KOMISIJA — Tek. broj *1088/9*

PODATCI

o zločinima okupatora i njihovih pomagača.

ZLOČINAC

Prezime i ime *Italijanska vojska*

Približna starost */*

Narodnost *Italijani*

Svoјstvo, služba, položaj, zanimanje */*

Posljednje boravište */*

ŽRTVA ZLOČINA (Oštećenik)

Prezime i ime *Pešut Lorka*

Približna starost *16 god.*

Mjesto i kotar rođenja *Janja Gora I.*

Vjera *pravoslavna*

Narodnost *Srпкиnja*

Zanimanje *kem. savadnik*

Bračno stanje *djevojka neudata*

Prebivalište *Janja Gora I.*

Imena osoba koje je žrtva bila dužna izdržavati i rodbinski odnos tih osoba sa žrtvom

GDJE JE ZLOČIN IZVRŠEN

Kotar *Plaski*

Općina *Podhum*

Mjesto *Janja Gora*

ZLOČIN

Vrsta zločina *avionske bombe*
Vrijeme izvršenja *10. III. 1943*
Mjesto izvršenja *Janja Gora*
Način i sredstva izvršenja *pomocu avionske bombe*

Dokazi *Svedoci: 1.) Stijepo Pušnjak* *Št. osoba:*
2.) Miro Pušnjak *Mile Pušnjak v.p.*

ŠTETA (Materijalna)

U čemu se šteta sastoji *ubijena iz avionske bombe djevojka*
Lotka Perut stara 16 god. slučajno poce u nogu nedu,
leko od kuće Sem tupa od istih bombi ubijena je 10 km
ovaca, oštećen na zgradama krovni usled jake detonacije
i prozori od kuće
Vrijednost štete u predratnim dinarima *17.000*

NAPOMENA

Procena je urađena po srednjim ceni a ubijeno
djevojke kao što se vidi na se kao šteta nadlež.
naša na procenu.

Objerava profio:
za komisiji:
Preruje

Sekretar
Zemaljske Komisije:

[Handwritten signature]

Predsjednik
Zemaljske Komisije:

[Handwritten signature]

Прилог 4

Подаци о погинулим, убијеним, настрадалим или несталим грађанима са територије

ФНРЈ у току II светског рата (извор: АС – Ђ 115 – 63)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----

ПОДАЦИ

о погинулим, убијеним, настрадалим или несталим грађанима
са територије ФНРЈ у току II светског рата

Посебни подаци о учеснику у (НОП)	1	Презиме: <u>Рибар</u> Очево име: <u>Иван</u> Име: <u>Иван-Андр</u> Пол <u>м.</u>	Место рођ. _____ Год. старости <u>април 1916</u> и Срез _____ Националност <u>српски</u> Занимање <u>инвалидан ратника</u>
	2	Место и срез где је живео (а за децу рођену после 6 априла 1941 где су им живели родитељи) пред рат	
	3	Где и када је у току рата био ухапшен (ухваћен) и од кога; због чега је ухапшен и где је одведен; где и колико је времена провео у затвору, логору, заробљеништву и какво је држање имао пред непријатељем	
	4	Где, када (датум) и како је погинуо, убијен, умро или нестало <u>на Гламочу 1943 г. 27/II -</u> <u>1935 г. - 1941</u> <u>Пок. сепарац. СКОЈ-а и члан је КПЈ</u> <u>Злац Врховног штаба.</u>	
	5	Када је ступио у НОБ (НОП) у којим је све јединицама и организацијама био, какве је функције и чин имао (истаћи припадност и функције у КПЈ и СКОЈ-у)	
	6	Је ли припадао, колико дуго и којим непријатељским формацијама или организацијама	
	7	Каква је одликовања, похвале, признања, кад од кога и зашто добио у току и после рата <u>Орден Народних Хероја</u>	
	8	ПРИМЕДБА	
	9	Имена, презимена и садашња адреса његове најближе родбине, (родитеља жене и деце) <u>Др. Иван Рибар - оца</u> <u>Београд</u>	
	10	Имена и адреса лица која могу допунити горње податке	
	11	Имена и адреса лица која су дала горње податке	
Место _____		Потпис пописне комисије:	
Датум _____		(М. П.)	1) _____
			2) _____
			3) _____

УПУТСТВО ЗА ПОПУЊАВАЊЕ ФОРМУЛАРА

За попис долазе у обзир сви грађани ФНРЈ (одрасли и деца, мушкарци и жене) који су у току II светског рата, тј. од 6 априла 1941 год. до 10 маја 1945 год., погинули у борби; убијени од окупатора и домаћих издајника, умрли услед задобивених рана, мучења, батинања, гладовања или на неки други начин настрадали или нестали у заробљеничким и концентрационим логорима, у изгнанству, на присилном раду, у збеговима и сл. — а који су до рата живели на територији ФНРЈ или се родили, односно дошли у земљу после 6 априла 1941-године.

У рубрику бр. 1, уколико се не знају тачно, треба унети приближне године старости жртве колико је она имала у моменту погибије (смрти).

У рубрику бр. 2 треба уписати име места и среза где је погинули (убијени, умрли, настрадали, нестали) био стално настањен (живео) у последње време пред рат, а за оне који су се родили после 6 априла 1941 године треба уписати име места и среза где су им пред рат живели родитељи. Ако се ради о лицу које је пред рат било у иностранству, на робији, у конц. логору и сл. онда треба навести и оно место где је то лице становало пре одласка у иностранство, одвођења у логор, на робију итд.

У рубрику бр. 3 треба навести само последње хапшење (заробљавање, одвођење на присилан рад, у конц. логор) после којег се именовани није више вратио кући или, ако се вратио, да је код куће умро од последица задобивених у затвору, (логору, на раду).

У рубрику бр. 5 треба назначити када је погинули почео да ради за Народноослободилачки пок-

рет, какве је задатке и функције вршио у организацијама НОП (у Партији, СКОЈ-у, Народној власти идр.), односно када је ступио у Народноослободилачку војску, какве је функције вршио у војсци, а нарочито треба истаћи какву је — политичку или војну — функцију вршио у моменту погибије (смрти), хапшења или заробљавања.

У рубрику бр. 8 треба навести конкретне чињенице које ближе осветљавају борбу и рад палог борца у Народноослободилачкој војсци (НОП-у), а које нису наведене у осталим рубрикама, на пр: 15-XI-1941 године, иако тешко рањен, борио се до последњег метка; у тој борби убио је два Немца и три ранио, након чега је ухваћен.

У рубрику бр. 9 треба навести имена и адресу родитеља, жене и деце погинулог (умрлог) — уколико их има. Ако, пак, погинули (умрли) нема живе родитеље, ни жену и децу, онда треба навести име рођеног брата (сестре), или деде (бабе) или стрица (тетке). А ако нема живих ни једног од оваких рођака, онда треба назначити да нема ближих рођака.

У рубрику бр. 10 треба навести имена људи који могу да даду много детаљније податке о погинулом (умрлом несталом), односно, који могу да потврде тачност датих података, а нарочито да потврде за поједине нејасне случајеве да је жртва стварно настрадала од окупатора и његових сарадника, а не као сарадник или припадник окупаторских и квислиншких војних, политичких и других организација.

Нумерисане квадрате у заглављу треба оставити празне јер ће се у њих уносити, касније, ознаке за класификацију која ће се накнадно извршити.

Прилог 5

формулар ŽR-1 за погинуле, убијене, умрле и нестале жртве рата

(извор: АЈ – 179)

SOCIJALISTIČKA FEDERATIVNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
SAVEZNA POPIŠNA KOMISIJA

ŽR-2

POPIS ŽRTAVA RATA 1941—1945
(PREŽIVELE ŽRTVE RATA)

Socijalistička republika <u>Crolija</u>	Redni broj popisnog kruga <u>6</u>
Opština <u>Mitujica</u>	Redni broj domaćinstva u Kontrolniku <u>5</u>
Mesto (naselje) popisa <u>Mitujica</u>	Redni broj popisnice <u>1</u>

1. Prezime, očevo ime i ime žrtve Božević (stari) Zuko
2. Pol Muzumani
3. Godina rođenja 1896 s.
4. Mesto rođenja
Mesto (naselje) Mitujica
Opština _____
Socijalistička republika Crolija
5. Narodnost Crolijanin
6. Zanimanje neposredno pre 6. aprila 1941. godine
Земљорадник
7. Mesto stalnog stanovanja neposredno pre 6. aprila 1941. godine
Mesto (naselje) Mitujica
Opština _____
Socijalistička republika Crolija

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J		
Mesto (naselje)	Popisni krug	Redni broj	Pol	Godina rođenja	Narodnost	Zanimanje	Mesto stanovanja pre 6. aprila 1941. godine				
18102001013	1006	1001	M	11	M	191	18101701013				
				01	101	101	11196	117			
Prezime i ime			K	L	M	N	O	P	R	S	T

8. Kategorija žrtve:
Internirac _____
Zatvorenik _____
Deportirac _____ 3
Ratni zarobljenik _____
a) pripadnik bivše Jugoslovenske vojske _____ 4
b) pripadnik NOV i POJ _____ 5
Na prinudnom radu _____ 6
Nepoznato _____ 9
9. Ako je preživela žrtva rata umrla u vremenu od 15. maja 1945. godine do danas upisati:
God. smrti _____
Uzrok smrti _____

10. Mesto i vreme provedeno u internaciji, deportaciji, u ratnom zarobljeništvu i na prinudnom radu

Naziv logora, zatvora i slično	Mesto	Država	Provedeno vreme		
			d a t u m		broj meseci
			od	do	
<u>Bi. St. zuba</u>	<u>Bi. St. zuba</u>		<u>5. IX. 41</u>	<u>15. IX. 42</u>	<u>10 meseci</u>
<u>St. Miroslava</u>	<u>St. Miroslava</u>		<u>15. IX. 42</u>	<u>25. IX. 42</u>	<u>10 ~</u>
<u>Žrnovljan</u>	<u>Žrnovljan</u>		<u>25. IX. 42</u>	<u>10. X. 42</u>	<u>20 ~</u>
<u>Jasenovac</u>	<u>Jasenovac</u>		<u>12. IX. 42</u>	<u>19. XI. 42</u>	<u>34 ~</u>
Ukupno meseci:					<u>2 me</u>

11. Ako postoje dokumenti o tome da je preživelo lice bilo žrtva

rata, upisati nazive dokumenata i od koga su izdati: _____

12. Ukoliko domaćinstvo poseduje kakav predmet ili dokument

istorijske vrednosti upisati naziv istog _____

13. Lice koje je dalo obaveštenje o žrtvi (ako je preživela žrtva
rata umrla u vremenu od 15. maja 1945. godine do danas):

Prezime, očevo ime i ime Isidor Stjepan Janko

Mesto (naselje) Mitrovice

Ulica i broj kuće Carlovača broj 22

Srodstvo (odnos) sa žrtvom _____

14.

15.

Прилог 6

Упитник за преузимање података и предмета из народно-ослободилачке борбе и старих ратова (извор: АС – Ђ 115 – 73)

ТЕКУЋИ БР. 2505

УПИТНИК

За узимање података предмета из Народно - ослободилачке борбе и старих ратова

Ред. бр.	ПИТАЊА	ОДГОВОРИ
1.	Име, презиме и тачна адреса даваоца предмета.	Јовановић Јован из Малог Пожареца среза Космајског (земљорадник)
2.	Име, презиме и тачна адреса лица која такође познају предмет, ако таквих има.	
3.	Назив и врста предмета.	Усташка "НАМА"
4.	Чија је својина био предмет пре рата, а чија за време устанка (да ли је мењао власника и од када до када).	Својина био је предмет Усташа дали је мењао власника то није познато
5.	Ко је предмет до данас чувао или пронашао, ако је пронашао, где и када.	Предмет је до данас чувао Јовановић Јован земљорадник из Малог Пожареца среза Космајског, а пронашао га је Михаило Виколић Секретар СССв-а из Малог Пожареца среза Космајског дана 15 априла 1950 год.

Овде отсећи

ИСТОРИЈАТ ПРЕДМЕТА

<p>1) Да ли је предмет стране или домаће производње.</p> <p>2) Опширније о томе коме је предмет припадао пре устанка и ко га је и коме предао за време борбе. Опис момента кад је предмет први пут употребљен у оружаном устанку.</p> <p>3) Да ли је предмет био својина наших присташа или непријатеља.</p> <p>4) Да ли је предмет заплена; ако јесте, када, где, под каквим условима, ко га је запленио и од кога (појединца или јединице).</p> <p>5) Да ли је предмет прелазно из руке у руку (појединаца или јединица), од кога, коме и кроз које време.</p> <p>6) Да ли је предмет прављен, исправљан или поправљан у некој партизанској радионици или од стране појединаца; ако јесте, нешто поближе о томе; као на пример: ко га је правно, када, где, од чега, чиме и под каквим условима.</p> <p>7) Каква је била корист од употребе тога предмета; ако је оружје, његово корисно дејство у борби и приближни резултат његове употребе; у којим је борбама дотично оружје употребљавано, када, где и који је пут прешло с јединицом (или без ње) током рата.</p>	<p style="text-align: center;">Предмет је домаће Производње</p> <div style="text-align: right; margin-bottom: 10px;"> </div> <p>Предмет је припадао за време устанка Усташима за време НОБ у Загребу приликом ослобођења Загреба заробио је друг Јован Јовановић приликом борбе од Усташа, 1945 год.</p> <p>Својина предмета је била непријатељских присташа.</p> <p>Предмет је заплена у борби од Усташа приликом борбе запленио га је друг Јован Јовановић од једног Усташе као заробљеника.</p> <p>Дани је предмет прелазно из руке у руку није познато?</p> <p>Није познато ко је правно дотични предмет?</p> <p>Предмет су употребљавали Усташе за време окупације.</p>
---	--

ИСТОРИЈАТ ПРЕДМЕТА

Исто такве податке треба навести и за све остале предмете који су употребљавани у НОБ као што су: радио апарати, телефони, заставе, предмети и разни накунг експлозива за рушење пруга; машине за умножавање штампе; санитарски материјал и остало. (Види објашњење на задњој страни).

Исто тако треба навести сваку другу значајну појединост о употреби предмета током рата и на који је начин исти сачуван до данас.

Напомена: Уколико простор за историјат буде недовољан, треба историјат попунити на посебном табелу хартије и уметнути у овај упитник.

ОБЈАШЊЕЊЕ: Предмети које треба прикупљати су следећи:

1. — Заставе свих одреда и оперативних наших и непријатељских јединица. Све оружје; као на пр: пиштоље, пушке свих врста, лаке и тешке митраљезе, пушкомитраљезе, минобацаче, као и друго оружје наше и непријатељско. Нарочито прикупљати кременјаче, ловачке и разне друге пушке и разно оружје направљено или поправљено у нашим фабрикама (Ужице), радионицама или од појединаца, а које је употребљавано код нас у првим данима устанка. Ножеве (бајонете) наше и непријатељске, нарочито оригиналне кољашке каме које су употребљавали усташе и четници. Бомбе ручне свих модела непријатељске и наше, првенствено оне које су израђивале у нашим партизанским радионицама (ужичке, биоковске итд.). Авионске бомбе, топовске гранате свих калибра у нашој и непријатељској употреби за време рата. Копља и разне предмете (тољаге, виле, бодже и слично, што је израђено првих дана и служило као оружје за оружани устанак). Алат занатски и пољопривредни који је служио у нашем устанку као и сав алат који је служио за саботаже: рушење пруга, телеграфских и телефонских линија (тестере, секире, мотике, пиљуци, па и другачке дрвене полуге којима су рушене железничке пруге). Исто тако прикупљати све празне чауре било пушчане или топовске.

Затим разна наређења, заповести, операционе дневнике, радне карте на којима је удртан распоред јединица и друга ратна документа наша и непријатељска.

2. — Сав канцеларски материјал, као: разне писаће машине, канцеларски печати, столови и столице, сав писаћи и цртаћи прибор којим су се служиле наше и непријатељске јединице, географске карте и друге мапе. Затим треба прикупљати све руксаке и торбице који су служили за пренос материјала, као и седла и самаре на којима су курири преносили материјал. Исто тако треба прикупљати све радио станице и апарате било наше или непријатељске као и разне телефоне. У обзир долази и сав санитарски материјал и то: операциони столови, носила за рањенике, ручни инструменти, па чак и дашчице које су служиле као средство за оздрављење прелома костију.

3. — Прикупити сав пропагандни материјал како наш тако бивших савезника и непријатељски. У обзир би дошло: разна штампа, прогласи, летци, и све остало где пише о нашој борби.

Уметнички и декоративни радови направљени од наших уметника у току борбе и све документарне фотографије из периода НОБ.

Прикупљати сав материјал о злочинима окупатора: карактеристичне предмете, фотографије и писане документе.

Напомињемо, да за оне предмете који су непокретни (топови, тенкови, авиони и остали предмети веће тежине) треба известити Војни музеј где се налазе и ко зна нешто о њима, како би се могле подузети благовремене мере за њихов пренос.

Најзад, потребно је прикупити све личне предмете наших Народних хероја и истакнутих руководилаца: све оружје, њихову опрему, одећу, обућу, лични прибор; као на пример: сат, новчаник, лулу, дуван-кесу и разне друге предмете, којима се дотични служио (за предмете од вредности одредити се награда). Исто тако све њихове рукописе и писма.

Породице Народних хероја и остали њихови другови и пријатељи треба да пошаљу исписне биографије и слике погинулих Народних хероја.

Напомена: Приликом пријема предмета од стране лица које је задужено да предузима предмете од даваоца, лице је дужно да одмах отсече 3 купона бр. 1 и на најсигурнији начин сва 3 купона чврсто залепи на разне делове предмета, тако да се исти руковањем у преносу не одделе и неизоставно одмах пређе на испуњавање уштиника о дотичном предмету. Уштиник попунити по могућству на писаћој машини, а у недостатку писаће машине читким рукописом. Приликом уписивања података нагласити оно што давалац тврди као сигурно, а унети са напоменом као мање поуздано и све оно што давалац приближио зна о предмету. Том приликом замолити даваоца да о предмету прикупља даљње податке и да их шаље на адресу која је означена на захвалници (купон бр. 2). Купон захвалнице Војном музеју ЈА залепити уз одобрење домаћина на видно место у кући даваоца предмета.

Овде отсећи

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АВНОЈ - Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије

АЈ – Архив Југославије

АЈ-а – архивска јединица

АС – Архив Србије

АФЖ – Антифашистички фронт жена

БиХ – Босна и Херцеговина

БНА – Бугарска народна армија

ВА – војни архив

д. – досије

DM – немачка марка

ДА МСП – Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије

ДР – Демократска република

ДНР – Демократска народна република

ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија

ЗАВНОХ

ЗАВНОБИХ

ИАБ - Историјски архив Београда

ЈА – Југословенска армија

ЈВ – Југословенска војска

К - кутија

КПА – Комунистичка партија Албаније

КПМ – Комунистичка партија Мађарске

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

КПСС – Комунистичка партија Совјетског Савеза

КУН - Комисија Уједињених народа за ратне злочине

л. – лист

л-и – листови

МЖГ - Музеј жртава геноцида

нав. дело – наведено дело

НДХ – Независна држава Хрватска

НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије

НМК – Народни музеј Кикинда

НОБ – Народноослободилачка борба

НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије

НОВ и ПОЈ - Народноослободилачка војска и Партизански одреди Југославије

НОП – Народноослободилачки покрет

НОПО - Народноослободилачки партизански одред

НОПОЈ – народноослободилачки партизански одреди Југославије

НОР – народноослободилачки рат

НР – Народна република

ПА – поверљива архива

прир. – приређивач

ПУРП – Пољска уједињена радничка партија

р. - режија

РЗЗЗСК - Републички завод за заштиту споменика културе – Београд

s.a. – sin anno (латински: без године [издања])

САД – Сједињене Америчке Државе

СБНОР - Савез бораца народноослободилачког рата

СУБНОР - Савез удружења бораца народноослободилачког рата
СУБНОРЈ - Савез удружења бораца народноослободилачког рата Југославије
СУБНОРХ - Савез удружења бораца народноослободилачког рата Хрватске
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СКП(б) – Свесавезна комунистичка партија (бољшевика)
КСС – Савез комуниста Србије
СПЦ – Српска православна црква
СРН – Савезна Република Немачка
СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република
СТТ – Слободна територија Трста
СУБНОР - Савез удружења бораца народноослободилачког рата
сц. - сценарио
тзв. - такозвани
УН – Уједињене нације
ур. – уредник
ур.-и – уредници
Ф – фасцикла
ФНРЈ – Федеративна народна Република Југославија
ХСС - Хрватска сељачка странка
ЦК – Централни комитет
ЦО – Централни одбор

Биографија

Ненад Лајбеншпергер рођен је 1979. године у Земуну, где је завршио основну школу и гимназију. Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду завршио је 2005. године. На истом факултету 2007. године завршио је и мастер студије историје.

Након студија кратко је радио у средњој школи „Раде Кончар” у Београду. Од 2006. године запослен је у Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд на радном месту историчара. Поред тога, обавља послове вођења централних регистара непокретних културних добара и дигитализације документације о непокретним културним добрима. Био је један од националних координатора пројекта *Љубљански процес II, рехабилитација нашег заједничког наслеђа*. Члан је струковних удружења Друштво конзерватора Србије и Национални комитет ICOMOS Србија, као и редакције часописа *Гласник Друштва конзерватора Србије*. Од септембра 2015. године председник је *Комисије за разматрање захтева за сагласност за изградњу и постављање споменика и спомен обележја на површинама јавне намене при Министарству културе и информисања Републике Србије*.

Бави се истраживањем и заштитом меморијала из ратних времена и у тој области је до сада објавио двадесетак радова. Учествовао је на више домаћих и страних стручних и научних конференција, био сарадник у више пројеката и активности повезаних са сећањем на жртве ратова на југословенским просторима, и учесник у припреми неколико изложби. До сада је истраживао у: Архиву Југославије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, Архиву Србије, Војном архиву (у Београду), Архиву Српске академије наука и уметности, Архиву Војводине, Историјском архиву Београда, Историјском архиву у Панчеву, Међуопштинском историјском архиву Шабац, Историјском архиву Ваљево, Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу и Македонском државном архиву (Државен архив на Република Македонија) – централни део у Скопљу (централен дел Скопје) и одељење у Битољу (одделение Битола). Области интересовања и истраживања су му и: историја Југославије; Шпански грађански рат и његова повезаност са Југославијом и њеним становницима; локална историја Земунa и Срема.

Говори енглески језик, а служи се шпанским, италијанским и руским језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ненад Лајбеншпергер

Број индекса 5i 16-212

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945-1980)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 13.11.2018.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Ненад Лајбеншпергер _____
Број индекса _____ 5i 16-212 _____
Студијски програм _____ докторске академске студије _____
Наслов рада _____ Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе
_____ (1945-1980) _____
Ментор _____ проф. др Љубодраг Димић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____ 13.11.2018. _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945-1980)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
- (4.) Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 13.11.2018.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.